

AZERBAYCAN

EDEBİYATININ USTA KALEMİ

AZİZE CAFERZADE

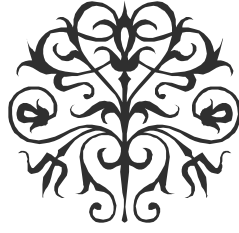
Parvana BAYRAM

AZERBAYCAN

EDEBİYATININ USTA KALEMİ

AZİZE CAFERZADE

Parvana BAYRAM

Editör

Doç. Dr. Ömer BAYRAM

Nâşir

Azize Caferzade'nin Ev Müzesi Müdürü ve oğlu

Dr. Turan İBRAHİMOV

Kurgan Edebiyat

Mayıs -2023 ANKARA

Kurgan Edebiyat Yayınları : 282
Edebiyat, Dil, Araştırma ve İnceleme Dizisi : 123

AZERBAYCAN EDEBİYATININ USTA KALEMİ AZİZE CAFERZADE

ISBN: 978-625-8342-13-0

Parvana BAYRAM

Editör
Doç. Dr. Ömer BAYRAM

Nâşir
Dr. Turan İBRAHİMOV
Azize Caferzade'nin Ev Müzesi Müdürü ve oğlu

Birinci Baskı: Mayıs 2023 / Ankara (Kurgan Edebiyat)

Bu kitabın tüm yayın hakları ile içerisinde yer alan bilgi ve fikirlerin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa YÜCEL

Sanat Danışmanı
Dr. Hüseyin ÖZBAY

Kapak / Sayfa Düzeni
Biçer YILDIRIM

Kurgan Edebiyat, Berikan Yayınevi'nin tescilli markasıdır.

Yayınevi
Berikan Matbaacılık -Yayıncılık
Kültür Mah. Kızılırmak Cad. No: 61/6 Kızılay/ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18 Faks: (0312) 232 14 99
berikan@windowslive.com

Baskı ve Cilt
Berikan Ofset Matbaa ve Yayıncılık Gersan/ANKARA
Serifika No: 47109

İÇİNDEKİLER

Azize Caferzade'nin Sevgili Okurlarına (Turan İbrahimov)	VII
Ön Söz	XI
Ciltlere Sığmayan Bir Ömür: Azize Caferzade'nin Hayatı.....	XVII
1. Osmanlı-Safevi Münasebetlerinin <i>Bakı-1501</i> Romanına Yansıması	1
2. <i>Eşq Sultanı</i> : XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Bir Fuzûlî Romanı	18
3. Azize Caferzade'nin Hikâyelerinin Konusu	33
4. Azize Caferzade'nin Hikâyelerinde II. Dünya Savaşının İzleri	63
5. <i>Anamın Nağılları</i> 'nda Kaybolmaya Yüz Tutan Millî-Manevî Değerler	78
6. Azize Caferzade'nin <i>Celaliyye</i> Adlı Eserinde Geleneksel Azerbaycan Kadın Giyim Kuşamının ve Süs Unsurlarının Edebî Yorumu	89
7. İki Dünya Savaşı Arasındaki Bir Göçten <i>Hezer'in Göz</i> <i>Yaşlarına</i> Yansıyanlar	100
8. Azize Caferzade'nin Hikâyelerini Neşre Hazırlarken	115
9. Azize Caferzade'nin Uzun Hikâyeleri.....	119
10. Zeynalabdin Şirvânî'nin İzinde Bir 20. Yüzyıl Kadın Seyyahı: Azize Caferzade.....	150
11. Azize Caferzade'nin Sefernamelerinde Karabağ ve Şuşa'nın Tarihi Âbidelerinin Korunması Meselesi	193
12. Azize Caferzade Sanatında Güney Azerbaycan Konusu	208
13. Millî-Manevi ve Beşerî Değerlerin Öğretilmesi Açısından Azize Caferzade'nin Çocuk Hikâyeleri.....	229
14. Azize Caferzade'nin Eserlerinde Karabağ Konusu	244

15. Azize Caferzade Yaradıcılığında Karabağ'ın Tarihi, Edebî ve Sosyokültürel Muhiti	258
16. Azize Caferzade Sanatında Cefer Cabbarlı Etkisi	270
17. Azize Caferzade'nin Eserlerinde Nizâmî Gencevî	293
18. Vefatından Günümüze Kadar Azize Caferzade ile İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmalar Üzerine	306

KİTAP HAKKINDA

Kitapta, 20. yüzyıl Azərbaycan edebiyatının, kùltür ve medeniyetinin önemi temsilcisi, yazar ve akademisyen Prof. Dr. Azize Caferzade (Əzizə Cəfərzadə, d.1921-ö. 2003)'nin hayatı ve eserleriyle ilgili Parvana Bayram tarafından yapılan incelemeler yer almıştır.

Burada, yazarın hikâye, uzun hikâye, roman ve gezi yazıları üzerine yazılan 18 makale bulunmaktadır. Daha sağlığındayken yurt içinde ve yurt dışında tanınan yazarın eserlerinin konusu, bu eserlerde ele aldığı millî-manevi ve beşerî değerlerin, milli kimlik ve tarih şuurunun ele alınması incelenmiştir.

Bu makalelerde yazarın hayatı ve sanatı hakkında da bilgi verilmiş, Türkiyeli okurların Azize Caferzade'yi daha yakından tanıması amaçlanmıştır.

AZİZE CAFERZADE’NİN SEVGİLİ OKURLARINA

Anam Azize Caferzade’nin Türkiye ile sıkı ilişkileri 1980’li yıllardan itibaren başlamıştır. 1980 yılına kadarki dönemde Sovyetler Birliği’nin sıkı yasaklarından dolayı bu ilişkiler hep yasaklanmıştır. Bu yasaklara rağmen annem Türkiye ve Türklük sevgisini onca yıl kalbinde gizlice yaşatmıştı. Zaman zaman bu sevgiyi saklayamayarak evlatlarına ve evladı olarak gördüğü eserlerinin kahramanlarına verdiği isimlerle ortaya çıkarmıştır. Azize Caferzade, 1987 yılından başlayarak Türkiye’ye 8 defa seyahat etmiştir. Son seyahatini ise 1996 yılında, 75 yaşındayken gerçekleştirmiştir. Turan Yazgan, Ali Kafkasyalı, Fuat Turgut, Halil Açıkgöz, Sevinç Çokum, Ömer Öztürkmen, Yavuz Bülent Bakiler, Yusuf Gedikli, Beşir Ayvazoğlu, Durali Yılmaz, Orhan Şaik Gökyay, Meserret Diriöz, Ahmet Bican Ercilasun, Mehmet Kengerli, Fevzi Aküzüm, Yasin Bozkurt, Ahmet Kabaklı, Emine Işınsoy, Ayla Ağabegüm gibi yüzlerce yazar, bilim insanı ile görüşüp tanışmış, dostluklar kurmuştur. Yazarın arşivinde bulunan mektuplardan hareketle onun Türkiye’de 60’tan fazla kişi ile mektuplaştığı anlaşılmaktadır. Türkiye’de muhacrette yaşayan Azerbaycan aydınlarının evlatları ve son temsilcileri ile görüşüp tanışmış, o yasaklı yıllarda onları Azerbaycan’da tanıtan makaleler kaleme almıştır. Bu ilişkiler sonucunda o, Türkiye ve Türkiye’de yaşayan Azerbaycan muhaceret edebiyatı temsilcileri ile ilgili 40’tan fazla makale hazırlamıştır. Caferzade, Sevinç Çokum, Ahmet Kabaklı vb. yazarların eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirerek Bakü’de yayımlatmıştır.

Azize Caferzade hakkında Türkiye’de birçok bilimsel araştırma ve tez yazılmış, eserlerinin bir kısmı yayımlanmıştır. 1990 yılında, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından İstanbul’da, *Anamın Masalları* adlı kitabı, 2006 yılında ise Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından *Azerbaycan’ın Aşık ve Şair Kadınları* adlı antolojisi Türkçeye çevrilerek Ankara’da yayımlanmıştır. Vefatından 20 yıl geçmesine rağmen, Türkiye’de Azize Caferzade sanatına büyük ilgi vardır. 2022-2023 yılında Türkiyeli araştırmacı Mustafa Ögünç tarafından yazarın *Aşk Sultanı*, *Sabir*, *Alemde Sesim Var Benim* ve *Bakü 1501* adlı 4 romanı Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Murat Değer tarafından *Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatında Tarihi Roman Janrı (Samiha Ayverdi ve Ezize Ceferzadenin Yaradıcılığı Esasında)*, Könül Guliyeva tarafından ise *Azize Caferzade ile Ferman Kerimzade’nin Tarihi Romanları (1970-1990)* başlıklı doktora tezleri hazırlanmış; başta

Prof. Dr. Ali Kafkasyalı olmakla birçok araştırmacı ve akademisyen tarafından çeşitli bilimsel makale ve çalışmalar yayımlanmıştır.

Türkiye genelinde bu zamana kadar Azize Caferzade üzerine yapılan akademik çalışmalar arasında, elinizde bulunan bu kitap özel bir önemi haizdir.

Doç. Dr. Parvana Bayram 2012 yılından beri Türkiye’de Azize Caferzade sanatını titizlikle araştırmakta ve bilimsel yayınlarıyla tanıtılmaktadır. Araştırmalarına başlamadan önce o, Bakü’de, Azize Caferzade’nin Ev Müzesini ve Ev Arşivini ziyaret ederek benim oluşturduğum dijital arşivi inceledi. Bu dijital arşivin bir nüshasını benden alarak Ankara’ya götürüp araştırmalarına başladı. 2012 yılından beri Azize Caferzade’nin Ev Müzesi ve Ev Arşivi adına Parvana Bayram’la iş birliği içindeyiz. O, Azize Caferzade ile ilgili bütün çalışmalarını benimle paylaşır, birçok hususta benim görüşlerimi alır. Bu yıllar süresince ben de bu konuda yazdığım bütün yazıları Parvana Bayram’la paylaşırım ve bir akademisyen olarak onun görüşlerinden faydalanmaya önem veririm.

Parvana Bayram, 2013 yılında *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi* adlı kitabını Ankara’da yayımlatmıştır. Yazarla ilgili bu akademik çalışmada o, Azize Caferzade sanatını sistematik bir biçimde tetkik ederek ananın tam biyografisini oluşturmuş ve bibliyografyasını şekillendirmiştir. Bu kitap Azerbaycan’daki araştırmacılar tarafından da ilgiyle karşılanıp takdir görmüştür. Bu ilk kitaptan sonra Parvana Hanım, Azize Caferzade sanatını ayrıntılı biçimde araştırmaya devam etmiş bu konuda çok sayıda makale yazmıştır. Azize Caferzade araştırmacıları arasında bugüne dek en kapsamlı, çok yönlü ve sistematik araştırmaların müellifinin Parvana Bayram olduğunu söylemek gerekir.

2020-2023 yılları arasında, yazarın doğumunun 100. yılı için yapılan hazırlıklar sırasında o, Azize Caferzade’nin eserlerini daha sistematik bir şekilde incelemeye başlamıştır. O, yazarın eserlerinin yeniden işlenerek yayımlanmasında, tertip ve redaktesinde önemli işler görmüştür. Parvana Hanım, bu süreçte hazırlanıp yayımlanan Azize Caferzade’nin 14 ciltlik *Seçilmiş Eserleri*’nin 1, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14. ciltleri olmak üzere toplam 8 cildin ve *Uşaq Hekayeleri*’nin hazırlanmasına katkıda bulunmuş, bu eserlerin editörlüğünü yapmış ve bazı ciltlere inceleme yazmıştır. Birlikte çalıştığımız bu süreçte, annem Azize Caferzade’nin daha önce yayımlanmayan bir romanı, 8 uzun hikâyesi ve 40 hikâyesi ilk defa neşr olunmuştur. Genel olarak *Seçilmiş Eserler*’in bütün ciltlerinin tertibinde Prof. Dr. Vagif Sultanlı ile bir-

likte Parvana Bayram beni yönlendirmiş ve eserlerin yayımlanması sırasında hep müşterek hareket etmişizdir.

Parvana Bayram, Azize Caferzade arşivindeki bütün kaynaklara aslından ulaşmış ve araştırmalarını elyazmaları üzerinden yapmıştır. Yazarın neredeyse bütün eserleri ile ilgili araştırma yaparak makale ve bildiriler yazmıştır. 2022 yılında yayımlanan 2 ciltlik (13-14.ciltler) Sefernameler'i de inceleyerek yazarın gezi yazılarıyla ilgili hacimli (67 sayfalık) bir araştırma yazısı hazırlamıştır. Kitapları yayımlarken biz bu yazıyı Sefernamelere *Ön Söz* şeklinde hazırladık. Azize Caferzade'nin iki ciltlik hacimli Sefernamele-
rinin çok az bir kısmının sağlığında yayımlandığını burada vurgulamakta fayda vardır.

Biz Parvana Hanım'la birlikte birkaç uluslararası sempozyum ve konferansa da katılarak doğumunun 100. yılında Azize Caferzade sanatıyla ilgili yurt içi ve yurt dışındaki araştırmacılara bilgiler verdik.

Bu kitabın nasıl ortaya çıktığı konusuna gelince, bu yılın başlarında ben Parvana Bayram'ın Azize Caferzade ile ilgili bütün makale ve bildirilerini, kitaplara yazdığı önsözleri arşiv için tasnif ederken bu yazıların epey bir yekûn tuttuğunu fark ettim. Bu yayınların bir kitap halinde basılması önerisiyle taslak bir kitap oluşturup kendisine gönderdim. İşte elinizdeki kitap bu düşünceden hareketle ortaya çıkmıştır.

Azize Caferzade'nin piyeslerinin ve günlüklerinin yayımlanması işi de süratle devam etmektedir. 2023 yılı içinde *Seçilmiş Eserler*'in 15-17.ciltleri arasında piyes ve günlüklerin de yayımlanacağını ümit etmekteyiz.

Parvana Hanım, Azize Caferade sanatını bütün yönleriyle araştırmakta kararlıdır. Yazarın mektuplarını, gazetecilik faaliyetlerini, en önemlisi ise bir akademisyen olarak onun Eski Türk Edebiyatı ile ilgili bilimsel eserlerini yayına hazırlamayı düşünmektedir.

Ben, Azize Caferzade sanatının yorulmak bilmeyen araştırmacısı Parvana Hanım'a bu konudaki çabalarından dolayı teşekkür ediyor, Azerbaycan-Türkiye edebî-bilimsel ilişkilerinin pekiştirilmesi yolundaki faaliyetlerinde kendisine başarılar diliyorum. Onun bu kitapla yetinmeden, Azize Caferzade sanatıyla ilgili daha nice eserler yazacağına inancım tamdır.

Dr. Turan İBRAHİMOV

Azize Caferzade Ev Müzesi Müdürü

ÖN SÖZ

20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Azize Caferzade, 1921–2003 yılları arasında geçen 82 yıllık ömrüne çok şey sığdırmıştır. Velut bir sanatkâr olan Caferzade, hikâye, uzun hikâye, tarihi-biyografik roman, masal, mâni, piyes, seyahatname, günlük ve anı yazarı, akademisyen, gazeteci, araştırmacı ve tercümanlığının yanı sıra titiz bir folklor derlemecisi olan önemli bir düşünürdür.

Bütün bu özellikleri ile birlikte o, edebiyat tarihinde daha çok tarihi ve biyografik hikâye, uzun hikâye ve romanlarıyla tanınmıştır. Yazar, eserlerinde Azerbaycan'ın meşhur tarihi şahsiyetlerinin hayat ve faaliyetinden bahsederek bu şekilde onları unutulmaktan kurtarıp yeniden Azerbaycan tarihine, edebiyat ve kültürüne kazandırmıştır. Azize Caferzade, derin tarih şuuruna ve millî manevî değerlere sahip bir yazardır.

O, Türk dünyası ve onun ayrılmaz bir parçası olan Azerbaycan'ın folklor, tarih, edebiyat, kültür ve medeniyetini eserlerinde en ince ayrıntısına kadar başarı ile yansıtarak gelecek nesillere devretmiştir. Sanatının temel kaynağını folklordan alan yazar, Azerbaycan sözlü edebiyatını, halkın eski yaşam biçimini çok iyi bilmektedir. Bu sebepten de eserlerinde bu unsurları başarıyla kullanmış ve etnografik hafızanın Azerbaycan edebiyatındaki en iyi taşıyıcısı olmuştur. Azize Caferzade'nin eserlerine canlı bir üslup hâkimdir. Türklük şuuru, dil, din ve mezhep meselesi, bu meseleler ekseninde ortaya çıkan bölünmüşlük ve parçalanmışlık, unutulmaya yüz tutan gelenek ve görenekler, etnografik hafızanın, sözlü ve yazılı edebiyatın korunup gelecek nesillere aktarılması, modern dünyaya ve onun gerektirdiklerine uyum sağlama, kadın, Azerbaycan kadınının toplumdaki yeri vb. konular onun eserlerinin temel konularındandır. Yazar, mahalli konuları büyük bir yetenekle ele alıp değerlendirmiş ve kahramanlarını yerelden evrensele ulaştırmayı başarmıştır.

Eserlerinde, okuyucusuna senli benli bir üslup ile hitap eden Caferzade, her yaştan ve her kesimden okuyucuya hitap etmektedir. Onun eserlerinde yer alan kadın, erkek, çocuk ve yaşlı, bütün kahramanları edebiyatta derin izler bırakmıştır. Klasik Türk edebiyatı ve yazma eserler konusunda uzman olan Caferzade, eserlerinde halk edebiyatı ile divan edebiyatı unsurlarını başarılı bir şekilde sentez etmiştir. Bu sebeple de onun dil ve üslubu çok renkli ve canlıdır.

Benim de içinde bulunduğum kuşak Sovyet Döneminin son temsilcilerindendir. Kendimi bildim bileli, öğretmenlerimizin ve bizden büyük öğrencilerin sohbetlerinde sık sık Azize Caferzade isminden ve onun yeni basılan ve yayımlanır yayımlanmaz baskısı tükenen roman ve povestlerinden (uzun hikâye) bahsedilirdi. Aramızdan biri bu kitaplardan birini, yakınları vasıtasıyla elde ettiğinde hemen ödünç alıp okumak için sıraya girerdik. Bununla da yetinmez; her bayram, özellikle Nevruz Bayramlarında televizyon kanalında genellikle Azize Caferzade'nin kültür ve medeniyetimizle, edebiyatımızla ilgili, Nevruz Bayramından, kaybolmakta olan gelenek ve göreneklerimizden, tarihi merasimlerimizden bahseden programlarını kaçırmazdık. Neredeyse her yıl bu programlar tekrar ederdi ama konular her zaman renkli ve ilgi çekici, bilgi yüklü olurdu. Azize Caferzade, benim kendimi bildiğim 1982'li yıllardan itibaren klasik edebiyatla ilgili televizyon ve radyo programlarına da katılırdı. Bu programların bizim kuşağın milli-manevi değerlerle donanmasında, Azerbaycan klasik edebiyatının, folklorunun ve klasik şiir zevkinin gelişmesinde müstesna rolü olmuştur. Azize Caferzade, günün nabzını tutan, sosyal meselelere, toplumdaki sıkıntılara değinip çözüm yolları gösteren edebî eserlerini radyo ve televizyon piyesleri şeklinde de kaleme alırdı ve bu eserler hem radyoda yayımlanır hem de ülke televizyonunun merkezi kanalında gösterilirdi. Bu eserlerin o zamanki gençliğin doğru yolu bulmasında, savrulup yolunu kaybetmemesinde önemli etkisi olmuştur. Bu eserlerle sadece gençler eğitilmiyordu. Evinde çocuklarına kötü davranan şefkat yoksunu anneler, ailesine iyi davranmayan babalar, nineler, dedeler, çağın gereklerine uyum sağlamayan bütün ebeveynler bu eserler vasıtasıyla eğitiliyorlardı. Hem de hiçbir nasihat dinlemeden, sadece kötüyü, olumsuzu görerek iyiye yöneliyorlardı. Genel olarak insanlar kendisine nasihat edilmesinden hoşlanmaz. Azize Caferzade de selefi Mirze Elekber Sâbir gibi eserlerinde topluma ayna tutarak, kahramanların kendi ağzından iyiyi ve kötüyü anlatarak okurlarına doğru yolu göstermiştir.

Azize Caferzade'nin eserlerini okuyarak yetişen 1970 sonrası kuşağın en önemli kazancı, millî şuura ve millî tarihe yönelmek olmuştur. Azerbaycan klasik edebiyatı, seyahat edebiyatı, orta çağlardaki giyim kuşam vb. folklor unsurları, kaybedilmek üzere olan birçok değer, daha çok Azize Caferzade'nin eserleri vasıtasıyla öğreniliyordu. Bu yüzden onun eserleri her zaman, herkes tarafından aranırdı. Eserlerinde kuru didaktizmden ziyade canlılık, hayat aşkı, gençlik heyecanı ve sevgisi bulunurdu. Onun kahramanları hep vefalı aşıklardı ve âdeta divanlardaki âşıkane gazellerden çıkıp bizim hayatımıza girmişlerdi. Aşk ve sevgi konulu eserlerin sevilme sebebi,

bütün insanlığın aşka ve sevgiye duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Azize Caferzade 18 yaşında, 60 veya 80 yaşında yazdığı eserlerinin tamamında bu konuyu aynı heyecanla işleyerek okurlarının ilgisini çekmeyi ve duygusal ihtiyaçlarını karşılamayı başarmıştır. Zannedilmesin ki Azize Caferzade sadece aşk romanları yazarak gençliği oyalamıştır. Onun eserlerinde toplumun aşk ve sevgi kadar ihtiyaç duyduğu doğruluk, dürüstlük, gelişmişlik, yurduna, vatanına ve milletine, kadim tarihine sevgi duymak gibi konular ön planda tutulmuştur. Azize Caferzade, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında etkili olan iki önemli akımı bütün sanatı boyunca eserlerinde uygulamıştır. Bunlar, romantizm akımı ile eğitimci realizm akımıdır. Birçok hikâyesinde Hüseyin Câvid'in, Mikail Müşfik'in, Cefer Cabbarlı'nın romantizmi; Mirze Celil'in üslubu, Mirze Elekber Sâbir'in satirik kaleminin etkisi ön plandadır ve bütün eserlerinde bu etki eşzamanlı olarak görülmektedir. Azerbaycan toplumsal hayatında etkili olan *Kirpi* dergisindeki ve bağımsızlık yıllarından itibaren onu takip eden mizahi içerikli *Tek Sebir* gazetesindeki en etkili satirik yazıların müellifi Azize Caferzade'dir. 20. yüzyılın başından itibaren Azerbaycan'ın sosyokültürel ve edebî hayatında önemli rolü olan satirik tarzın ve Molla Nasreddin üslubunun yüzyılın sonlarına kadarki en önemli temsilcisi yine Azize Caferzade'dir. Bu hikâyelerin kahramanı olan *Meyransa Bibi*, *Molla Bacı* tiplerini Molla Nasreddin'in edebiyatımızdaki kadın varyantlarıdır.

Azize Caferzade'nin hikâye, povest ve romanları, bilimsel kitap ve makaleleri, gazete yazıları günümüzde de Azerbaycan'ın bilimsel ve edebî-kültürel hayatına katkı sağlamakta, güncelliğini asla kaybetmemektedir.

Azize Caferzade ve Eserleri Üzerine Makaleler adlı bu kitapta yazarın hikâye, uzun hikâye ve romanları üzerine yapılan çalışmalarımız yer almıştır. Kitapta *Ön Söz*, *Ciltlere Sığmayan Bir Ömür: Azize Caferzade'nin Hayatı* bölümleri de dahil olmak üzere toplam 18 makaleye yer verilmiştir.

Bu yazıların bir kısmı bilimsel sempozyumlarda sunulmuş olup çoğunluğu ilk defa burada basılmıştır. Kitapta, daha önce basılmış olan yazıların tamamının künyesi dipnotta verilmiştir. Daha önceden yayımlanmayan hikâye, povest, roman vb. türdeki eserlerinin ayrıntılı bir biçimde incelenmesiyle yazarın sanatı âdeta yeniden şekillenmiş ve ilk gençlik yıllarından itibaren yazmış olduğu eserlerin dil ve üslubu, sanatının başlangıcından beri etkilenmiş olduğu şair ve yazarlar, tarz ve üsluplar bu yazılarda net bir biçimde ortaya konmuştur.

66 yıllık yazarlık hayatı boyunca Sovyet sisteminin çeşitli sansürlerine maruz kalmış yazarın malum sebeplerden yayımlatamadığı onlarca

hikâye, povest ve birkaç romanı bulunmaktadır. Azize Caferzade'nin ilk kitabı, 1948 yılında basılmış ancak eline geçmeden dönemin sansür kurumu tarafından yakılmıştır. Bu nedenle o, birçok hikayesinin elyazmasını sürgüne gönderircesine Bakü'nün karmaşa dolu ortamından kaçırıp köyde, kuytu yerlerde saklamak zorunda kalmıştır. Yazarın bu eserlerini oğlu Turan İbrahimov büyük bir özveri ve fedakarlıkla, bir kuyumcu sabrı ve dikkatiyle yeniden günümüz alfabesine çevirerek edebî metinlere dönüştürmüş, yazım ve basım tarihlerini tespit etmiş, yeri geldiğinde metin tamiri yapmış ve bizlerle de paylaşma lütfunda bulunmuştur. Bu hikayelerin ve yayımlanmayan daha nice eserlerin yeniden ortaya çıkması hem Azerbaycan hem de bütün Türk dünyası edebiyatçılarının ve akademisyenlerinin eline ulaşması, bu özverili çalışmaların sayesinde gerçekleşmiştir. Onun, özellikle Azize Caferzade gibi velut bir yazarın arşivinde korunmakta olan pek çok edebî, bilimsel makalelerini ve gazete yazılarını, folklor derlemelerini, anılarını, günlüklerini, gezi yazılarını ve ismini sayamadığımız daha nice eserini, bir matematik doçenti, jeofizik ve yazılımcı titizliği ile sistemleştirip yeni araştırmalara ve araştırmacılara yönlendirmesi, Azerbaycan edebiyatı ve medeniyet tarihi bakımından benzersiz bir hizmettir. Turan İbrahimov, Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılında basılan 14 ciltlik muazzam *Seçilmiş Eserler* külliyyatı dışında yine onlarca kitabın dizgisini, hazırlanmasını kendisi yapmış, basım ve yayın masrafını kendisi karşılamıştır. Bununla da yetinmemiş, bu kalın ciltleri kendi aracıyla Azerbaycan'ın pek çok şehrindeki devlet kütüphanelerine teslim etmiş, çoğu zaman il ve ilçe merkezlerindeki kütüphanelerde Azize Caferzade ile ilgili konferanslar vermiş, çeşitli bilim ve kültür insanlarının, akademisyenlerin bu konferanslara katılımını sağlamıştır. Turan Bey, dünya kütüphaneleri ile sıkı irtibat halinde olup Azize Caferzade'nin bütün dijital arşivini tasnif ederek birçok uluslararası kütüphaneye armağan etmiştir. Ayrıca basılan kitapların da dünyanın birçok ülkesinde bulunan kütüphane kataloglarında yer almasını sağlamıştır.

Azize Caferzade'nin bütün eserlerini el yazmalarından, çeşitli dergi ve gazetelerden derleyip toplayan, tarayıp sanal ortamda ustalıkla tasnif ederek bütün araştırmacılara açık tutan Turan Bey, yoğun iş temposu arasında, büyük bir özveri ile Bakü'den Türkiye'ye, Mısır'a, Rusya'ya, Amerika'ya kadar dileyen bütün araştırmacılarla bu bilgileri cömertçe paylaşmaktadır.

Azize Caferzade ile ilgili tarafımızdan yayımlanan makalelerin ve sunulan sempozyum bildirilerinin bu kitapta bir araya getirilmesi fikrini de kendileri teklif etmiş, kitabın Türkiye'deki bütün basım yayım masrafını karşılamışlardır. Azize Caferzade ve erkek kardeşleri Mehmet ve Ahmet

Caferzadeler Sovyet Döneminde Azerbaycan bilimine, kültür ve medeniyetine hizmet etmiş, bilinçli nesillerin yetişmesinde rol oynamış bir ailenin üç önemli profesörüdür. Bu ailenin edebî bilimsel servetine ve mensubu olduğu kültürel kodlara ve paha biçilemez mirasa sahip çıkarak bunları gelecek nesillere taşıma görevi üstlenmiş olan Turan İbrahimov Bey'e burada bütün akademisyenler adına sonsuz teşekkürlerimi bildiriyorum.

Bu eser vasıtasıyla Azerbaycan ve başta Türkiye olmak üzere bütün Türk dünyasındaki okurlar, akademisyenler ve öğrenciler 20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının önemli bir siması olan Azize Caferzade'nin hikâye, uzun hikâye ve romanları, gezi yazıları vb. eserlerinin içeriği hakkında bilgi sahibi olacaklardır.

Doç. Dr. Parvana BAYRAM

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Mayıs 2023

CİTLERE SIĞMAYAN BİR ÖMÜR: AZİZE CAFERZADE’NİN HAYATI (1)

20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının önemli kadın yazarlarından olan Azize Caferzade, 29 Aralık 1921 tarihinde Bakü’de doğmuştur. Babasının adı Memmedbağır (d.1889-ö.1938) (daha çok Memmed veya Mehemmed olarak anılmıştır.), annesinin ismi ise Böyükhanım’dır (d.1902-ö.1977). Azize Caferzade’nin baba tarafından soyu çok eskilere dayanan Azerbaycan’ın meşhur Şahseven tayfasına ve Aksu ilinde bulunan yine meşhur Garıs tayfasından bey nesline dayanmaktadır (Bayram, 2013: 19).

Anne taraftan soyu, son Şamahı hanı Mustafa Han’a ve Şamahı’nın meşhur seyitlerinden Seyyid Mir Ağası nesline dayanmaktadır. Böyle bir sentezden; doğayla bütünleşmiş atlı göçebe kültürü ile, yıkılmış bir hanlığın son ferdinin ve çeşitli kerametlerle, dini-tasavvufi unsurlarla donanmış bir Seyyid ailesinin birleşiminden doğan Azize Caferzade’nin hayat ve sanatında, eserlerinde bu sentezin izleri hep hissedilmiştir.

Şamahı hanı Mustafa Han’ın ve Şamahı şehrinin önemli seyitlerinden olan Mir Ağası’nın torunu olan Rübabe Sultan isimli anneannenin rahle-i tedrisinden geçen, 20. yüzyıl Sovyet Azerbaycanı’nın çalkantılı dönemlerini idrak eden, bu dönemlerin aileye vurduğu maddi manevi darbeleri bizzat yaşayan Azize Caferzade, bütün duyup işittiklerini, görüp yaşadıklarını sanatına sindirmiş, küçükken büyüklerinden duyduğu ve bizzat yaşadığı olayları eserlerinde konu ve mazmun olarak kullanmıştır. Yazar, eserlerinin kahramanlarını dahi çevresinde görüp tanıdığı insanlarla özdeşleştirmiş, onların isimlerini kahramanlarına vermiştir.

Yazarın annesi Böyükhanım ana, o dönemde Azerbaycan’da yeni açılmış olan okullarda, ceditçi ruhlu kadın öğretmenlerden ders almış, özellikle meşhur eğitimci ve milli matbaanın kurucusu Hasan Bey Zerdabi’nin hanımı Henife Hanım’ın, Şefika Efendiyeva’nın ve Rehile Hanım’ın öğrencisi olmuş; bir müddet Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in açtığı Kızlar Mektebinde de okumuştur (Memmedli, 2001: 8).

Annesi Böyükhanım ve anneannesi Rübabe Sultan, adeta folklor hazinesi sayılabilecek bir hafızaya sahip olup Azerbaycan sözlü ve yazılı edebi-

¹ Bu bölüm hazırlanırken 2013 yılında Akçağ Yayınevi’nde basılmış olan Parvana Bayram, *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi* adlı kitaptaki yazarın hayatıyla ilgili araştırmamızdan faydalanılmıştır.

yat örneklerinin çoğunu ezberden bilmekteymiş. Yazarın babası Memmed-bağır da eğitimli bir insan olup şiir ve sanatla ilgilenmiştir.

1930 yılında okula başlayan Azize Caferzade, ilk eğitimini Bakü'deki 38 numaralı okulda aldıktan sonra iki yıl Tiyatro Meslek Yüksekokulunda ve iki yıllık Muallimler Enstitüsünde okumuştur.

1940 yılında Ejder adlı harbiyeli bir gençle evlenen Caferzade, eşinin işi dolayısı ile Rusya'nın Magadan şehrine taşınmıştır. Burada bir taraftan anaokulu öğretmenliği yapmış, bir taraftan da yeni doğan Esmiralda isimli kızını büyütmeyle meşgul olmuştur. II. Dünya Harbi başladığında Ejder de diğer erkekler gibi savaşa gitmiştir. Savaş bitinceye kadar çeşitli zorlukları göğüsleyen hem yavrusunu hem de ailesini geçindirmek için uğraşan yazar, 1941 yılından itibaren Bakü'de askeri hastanede çalışmaya başlamıştır. Bu sırada, bebeğini emzirmek için, her gün hastaneye, ablasının yanına getiren kardeşi, bir gün ayağı takılarak düşünce bebeği de yere düşürmüştür. Küçük Esmiralda henüz iki yaşını dolduramadan vefat etmiştir. Yazar, ilk ve tek çocuğunun anısını *Esmeralda* isimli hikayesinde isim olarak yaşatmış, ayrıca *Şefget Bacısı* adlı hikayesinde savaşın zor ve sıkıntılı günlerinden bahsetmiştir.

Savaş yıllarında çeşitli işlerde çalışarak aileyi geçindirmeye çalışan, bütün Azerbaycan kadınları gibi sonsuz bir sadakat ve hasretle eşinin yolunu bekleyen Caferzade, savaştan sonra, yanında bir Rus kadını ile dönen eşini görünce, savaş sırasında yaşadıklarını unutturacak kadar derin bir acı yaşamış ve eşinden ayrılmıştır. Hayatının baharındayken savaşın bütün zorluklarına kahramanlıkla göğüs gerip mücadele eden yazar, bu olaydan dolayı çok sarsılmıştır. Bu hazine olayın etkileri, yazarın eserlerindeki çeşitli pasajlara, kısa hikayelerine, özellikle içinde bulunduğumuz bu günlerde yayına hazırlanmakta olan günlüklerindeki notlarına da yansımıştır.

O, II. Dünya Savaşı devam ederken, 1942-1945 yılları arasında zor şartlarda Azerbaycan'ın Aksu ilinin Çaparlı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Azerbaycan Dili ve Edebiyatı, Rus Dili ve Edebiyatı vb. dersleri öğretmiş, kısa sürede başarısı ve çalışkanlığı ile takdir edilerek okul müdürlüğü görevine getirilmiştir (Memmedzade, 2001: 25).

Savaşın sonlarına doğru, 1945'li yıllarda Azerbaycan'ın Eğitim Bakanı olan yazar Mirze İbrahimov, ücra yerlerde öğretmenlik yapan genç öğretmenleri merkeze çağırarak üniversitede eğitim almalarını istemiştir. Azize Caferzade de bu çağrılanlar arasındadır. O, Bakü Üniversitesinin Filoloji Fakültesini kazanarak burada Behtiyar Vahabzade, Gülhüseyn Hüseyinoğlu, Feride Eliyarbeyli, Rehim Nağıyev gibi sonradan meşhur olacak şahsiyetler-

le birlikte okumaya başlamıştır. Fakat henüz üç ay bile geçmeden bir gün elinde Türkiyeli şairlerden birinin Arap alfabesiyle yazılmış eserini okuduğu sırada rektör yardımcısı tarafından yakalanmış ve okuldan atılmıştır (Zeynalli, 2001: 10). Kitabı genç Azize'nin elinden alan rektör yardımcısının "Bu kitabı kimden aldın" sorusu karşısında beyninden vurulmuşa dönen Caferzade, anında verecek cevabı bulmuş ve "Nasıl da babam ölmüştür, ona bir şey yapamazlar" diye düşünerek "Babamın kütüphanesindeydi" demiştir. Oysaki kitabı ona şair Osman Sarıvelli vermiştir ve ismini söylediği takdirde şairin Sibirya'ya sürüleceği veya kurşuna dizileceği gün gibi ortadadır. "Sana Arap alfabesiyle, hem de Türk şairinin eserini okumaya kim izin verdi?" sorusu karşısında diklenen Caferzade'nin "Peki, Arap alfabesiyle yazılmış Türk şairinin eserini okumayı bana kim yasakladı?" diye sorması üzerine artık ok yaydan çıkmıştır. Rektör yardımcısı kızarak ona "Bu okulda ya sen kalacaksın ya da ben" deyince Caferzade alaylı bir şekilde gülerek "Ha, ha, ha, şunu açıkça söyleyenize seni kovuyorum diye, rektör yardımcısıyla laf yarıştırmak bana düşer mi?" demiştir.

Müellif, sonradan yazdığı *Yandırdığım Kitaplar* adlı yazısında bir dönem Sovyetlerin bütün Kuran-ı Kerimleri yaktığını, bu arada Arap alfabesi ile yazılmış bin yıllık değerli tıp, edebiyat, tarih vb. alanlardaki eserleri de kasıtlı olarak yakıp yok ettiğini kalp acısıyla anlatmıştır.

Okuldan atılan Caferzade, başından geçenleri dönemin Eğitim Bakanı Mirze İbrahimov'a anlatır. Mirze İbrahimov, "Senin herkesten fazla okumaya hakkın var" diyerek üniversitenin rektörü Abdulla Karayev'i arar ve Ezize Hanım'ı okula aldirmek için onun olurunu alır. Fakat okula geldiğinde Filoloji Fakültesinin Dekanı, meşhur şair Muhammed Hadi'nin yeğeni olan Habibullah Samedzade "Senin burada ne işin var" diye ona sorar. "Yeniden okula başlayacağım" cevabı karşısında ise "Kız, bir türlü tutamadığın bu dilin ile sen burayı bitiremezsin. En iyisi savaştan dönenler için özel bir sınav yapıyorlar, gel o sınava gir, böylece hem okur hem de çalışırsın." der. Ailesinin içinde bulunduğu zor durumu da düşünen Azize Caferzade, savaştan dönen gazilerle birlikte sınava girerek üniversiteye başlar. (Memmedli, 2001: 40-44) O, bir taraftan üniversitedeki sınavlara girerken diğer taraftan Azerbaycan Film Sinema stüdyosunda başkanlık, Cefer Cabbarlı adına Tiyatro Okulunda müdürlük yapar.

1946 yılından itibaren bizzat şair Samed Vurgun'un önyak olması ile Azerbaycan Yazarlar Birliğine üye olur. Bu hadise, Caferzade'nin o yıllardaki hüznün ve karamsarlık dolu hayatındaki en önemli olaylardandır.

Caferzade, 1956 yılında, kendileriyle aynı mahallede oturan pilot Memmed İbrahimov (d.1921-ö.1995) ile evlenmiştir. Yazar kendisi de gençlik yıllarında bütün akranlarıyla birlikte ilk Sovyet pilotu Valeri Pavloviç Çkalov'un (d. 2 Şubat 1904-ö.15 Aralık 1938) hayranı olduğunu birçok röportajında dile getirmiş ve Memmed Bey ve daha birçok gençle birlikte pilotluk kursuna katılarak engin semalarda kanatlanmayı hayal etmiştir. Fakat fiziki şartları uygun olmadığı için kendisi bu arzusunu gerçekleştirememiştir. Yazarın bu konudaki düşünce ve yorumları, ailesinde pilotluk yapan insanlarla ilgili bilgileri *Bir Piyale Xezer* hikayesinde anlatılmıştır. Bu arzu ile yazar, birçok hikayesinde Azerbaycan gençlerinin mavi semalarda kanatlanmasını teşvik etmiş, milli havacılığın gelişmesi için yazdığı teşvik edici yazılarla yakın çevresindeki akrabalarının çocukları da dahil olmak üzere, onlarca Azerbaycan genci pilotluk mesleğini seçmiş, bu alanda önemli konumlara yükselmişlerdir.

1947 yılında üniversiteyi başarıyla bitirdiğinde hocaları onun araştırma görevlisi olarak üniversiteye alınmasını önerir. Ayrılan bir yer için iki aday başvurur. Bunlardan biri Azize Caferzade, diğeri ise asker kıyafetiyle savaştan yeni dönen ve sonradan Azerbaycan Edebiyatının önemli yazarlarından olan İsmayıl Şihli'dir. Azize Caferzade bu sınavı kazanır, aynı zamanda kendisinin, hocalarının ve rektörün delaletiyle bir kadro daha açılarak İsmayıl Şihli da işe alınır (Memmedli, 2001: 49). Azize Caferzade, 1950 yılında *XIX. asırda Azerbaycan Edebiyatında Maarifçi Ziyalı Suretleri* konulu doktora tezini savunur.

Caferzade, 1950-1955 yılları arasında Azerbaycan Pedagoji Enstitüsünde Doçent kadrosunda çalışmış, sonra ise aynı Enstitüde Bölüm Başkanı yapmıştır. 1956 yılında eşinin işi dolayısıyla Sibirya'daki Kamçatka eyaletine taşınmıştır. Orada da boş durmamış, kısa süreliğine de olsa Habarovsk Üniversitesinin Petropavlovsk-Kamçatka Şubesinde Doçent kadrosunda görev yapmıştır.

Azize Caferzade ve eşi 1957 yılında Azerbaycan'a döndükten sonra o, 1957-1974 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde Baş İlmi İşçi ve Şube Müdürü vazifelerinde çalışmıştır.

1965 yılında yine eşinin işi dolayısıyla Afrika'ya, Gana Cumhuriyeti'ne gitmişlerdir. Memmed İbrahimov, Afrika'nın meşhur filozofu, Harvard Üniversitesi mezunu olan Gana Cumhurbaşkanı Kvame Nkruma'nın şef-pilotu olmuştur. Yazar burada da boş durmamış, ilmî ve edebî faaliyetlerine devam etmiştir. Özellikle Afrika'daki kütüphanelerden Azerbaycan'la ilgili önemli yazma eserler bulmuştur. Yazarın *Gızıl Sahile Seyahat* adlı eseri, bir seyyah

gözü ile Afrika'daki yaşamı ve buradaki izlenimlerini anlatmaktadır. O, buradaki gözlemlerinden hareketle bölgeyi ve bölge insanının yaşamını anlatan çok güzel hikayeler de kaleme almıştır. O ve eşi 1966 yılında Azerbaycan'a dönmüşlerdir.

Azize Caferzade, 1970 yılında *XIX. Asır Azerbaycan Poeziyasında (Şiirinde) Halk Şiiri Üslubu* konulu doçentlik tezini savunmuş, 1974 yılından itibaren Azerbaycan'ın ilk kadın profesörü payesini almıştır. Bu yıldan itibaren vefatına kadarki sürede Azerbaycan Devlet Üniversitesinde, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Folklor kürsülerinde çalışmıştır. Savunduğu bu tezle ve aldığı unvanla o, Azerbaycan ilminin ilk kadın âlimlerindendir.

Sovyetler Birliği'nin pek çok şehrini ve dünyanın çeşitli ülkelerini gezen yazar, gittiği her yerde kütüphaneleri taramış, Azerbaycan edebiyatı, özellikle XIX. yüzyıl Azerbaycan müellifleri ve muhaceret edebiyatıyla ilgili araştırmalar yapmış, yurda döndüğünde bu konudaki yazılarıyla Azerbaycan toplumunu bilgilendirmiştir.

"Yurt dışına en çok seyahat eden yazar" unvanıyla anılan Caferzade, Afrika, Hindistan, Singapur, Malezya, İsrail, Irak, Yugoslavya, Suriye, İran, Irak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye'de defalarca bulunmuş, çeşitli bilimsel sempozyum ve konferanslara katılarak Azerbaycan Edebiyatını, kültür ve medeniyetini tanıtmıştır. O, gittiği ülkelerden eli boş dönmemiş, bu ülkelerdeki kütüphanelerde çalışarak Azerbaycan edebiyatı ile ilgili kaynakları yerinde incelemiş; yazacağı eserlerin, roman ve hikayelerin alt yapısını buralarda oluşturmuştur.

Çeşitli akademik kurumlar, özellikle Moskova Devlet Üniversitesi, Taşkent Üniversitesi, Tahran Üniversitesi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul Üniversitesi, Cambridge Bilgisayar Merkezi, Irak Kardeşlik Cemiyeti, İran Milli Kütüphanesi vb. ile daima irtibat halinde olmuştur.

Sovyetler Birliği Döneminde, 1970'li yılların sonundan itibaren Azerbaycan'dan Türkiye ve dünyanın birçok ülkesindeki bilim insanları ve Türkologlarla rahatlıkla yazışmasına izin verilen iki bilim insanından biri Azize Caferzade diğeri ise Abbas Zamanov olmuştur.

Yazarın özellikle Türkiyeli akademisyenlerle olan yazışmaları, mektupları; Türk Tarih Kurumu gibi muteber kurumlardan aldığı mektup, davetiye vb. belgeler arşivinde muhafaza olunmaktadır.

Yazarın arşivinde bulunan ve tarafımızdan yayına hazırlanacak olan çok sayıdaki Türkiye mektuplarında onlarca akademisyen ve Türkolog ile yazışması, onlar tarafından istenen çeşitli kaynaklar vb. hakkında bilgiler

mevcuttur. Azerbaycan edebiyatının, bilim ve kültürünün Türkiye, Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'da, bütün Sovyetler Birliği dahilindeki Türk soylu ülkelerde, aynı zamanda Estonya vb. ülkelerde tanıtılmasında, tercüme yapılmış yazarın önemli rolü olmuştur. Caferzade'nin yayımlanmış olan anılarından, seyahatnamelerinden ve yayına hazırlanmakta olan günlüklerinden hareketle bu konuda ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Azize Caferzade, 1982-1989 yılları arasında Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurasının Başkanı olmuştur. Bu görevdeyken Azerbaycan kadınının ve çocukların haklarının korunması yönünde önemli faaliyetlerde bulunmuş, kasaba ve köylere, Azerbaycan'ın en ücra köşelerine defalarca seyahat etmiş, seminer ve konferanslar düzenlemiştir.

Azerbaycan kadını, Azerbaycan ailesini sağlam temeller üzerinde yetiştirmek, soy köküne, tarihi geçmişine bağlılığı artırmak amacıyla düzenlenen bu sefer ve görüşmeler toplumda olumlu sonuçlar doğurmuştur.

O, *Vatan* ve *Gaygi* (*Şefkat*) cemiyetlerine üye olmuş, Çocuk Fondu'nun üyesi sıfatıyla Azerbaycan'ın birçok yerini gezerek halkla görüşmüştür.

Sovyet döneminde hayatını ve kariyerini tehlikeye atarak hayırseverlik yapan yazar, 1979 yılında *Âlemde Sesim Var Menim* adlı romanının telif ücreti ile aile mezarlıklarının da bulunduğu Hacıgabal kazasının Tağılı köyünde okul yaptırmıştır. Daha sonraki yıllarda sadece okul yaptırmakla yetinmeyen yazar, buraya kültür merkezi, köprü vb. yapılar da inşa ettirmiştir.

Şamahı şehrinin harabeye dönmüş tarihi Bayat köyünde granitten anıt yaptırarak köyü korumaya aldırması, bu köyün tarihi ve kültürel önemini, özellikle şair Fuzûlî ile bağlantısını *Eşg Sultani* adlı romanında anlatmıştır.

Azize Caferzade hem kalemi hem de dili ile mücadele eden bir yazardır. 1988 yılından itibaren alevlenen Karabağ Savaşı'nda, 20 Ocak 1990 tarihindeki kanlı Rus katliamında keskin dili ve kalemi ile mücadele etmiş; topraklarımızın Çarlık ve Sovyet Rusya işgali sonrasında gasp edilerek parsel parsel Ermenilere peşkeş çekilmesi gibi gerçeklerin halka ve bütün dünyaya duyurulması için âdeta didinip durmuştur.

Yazarın bütün bu faaliyetleri karşılıksız kalmamış, o, devlet tarafından çeşitli fahri fermanlarla taltif edilmiş, en önemlisi ise bütün Azerbaycan halkının gönlüne taht kurmuştur.

O, *Halklar Dostluğu*, *Şöhret Madalyası*, *Azerbaycan Anası*, *Halk Yazıcısı* unvanları ile taltif edilmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından ödüllendirilmiştir.

Azize Caferzade, daha sağığındayken hakkında Azerbaycan televizyonu tarafından üç film çevrilmiştir.

Caferzade'nin iki erkek kardeşı de profesör pâyesi almıştır. Kardeşlerin en büyüğü Azize Caferzade, diğerleri ise Memmed (d.1926-ö.1999) ve Ahmed (d.1929-ö.2000) Caferzade'dir. Caferzade kardeşlerinin üçü de filoloji doktoru, profesör olmuş, şiir ve sanatla uğraşmışlardır. Ahmed Caferzade de Sovyet sisteminin tokadını yemiş, Stalin'in aleyhinde şiir yazdığı için halk düşmanı damgasıyla suçlanarak 1953 yılında tutuklanıp hapse atılmıştır. *Biz Caferzadeler* adlı kitapta kendisi bu konuda ayrıntılı bilgiler vermiş, *Adsız Gehramanlar* başlıklı eserinde dehşet, acı ve ıstırap dolu bu yılları anlatmıştır. Yazarın aile çevresinde yetişen akademisyen ve bilim insanları, günümüzde de çeşitli pâyelerle Azerbaycan'daki bilimsel çalışmalarına devam etmektedirler.

Son nefesine kadar ilmî ve edebî faaliyetine devam eden Azize Caferzade, 4 Eylül 2003 tarihinde, 82 yaşındayken uzun süren rahatsızlığı sonucunda vefat etmiştir. Naaşı, vasiyetine binaen Bakü'deki meşhur devlet adamları, şair ve sanatkarlara tahsis edilen Fahri Hıyaban'a değil, Tağılı'daki aile mezarlığına defnedilmiştir.

1. OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİNİN *BAKİ-1501* ROMANINA YANSIMASI ⁽¹⁾

Giriş

1937 yılında, henüz 16 yaşındayken yazdığı Azrail adlı ilk hikâyesi ile yazarlığa başlayan Caferzade, Azerbaycan edebiyatına, millet ve tarih şuuruyla yoğrulmuş birbirinden değerli hikâye, roman ve ilmî eserler armağan etmiştir. İlk kitabı 1948 yılında yayımlanan ve eline bile ulaşmadan hemen toplatılıp imha edilen yazar, edebiyat sahnesinde tam anlamıyla 1960'lı yıllardan sonra varlık göstermeye başlamış ve yaklaşık 43 yıl gibi bir sürede ilmî ve edebî eserler, özellikle hikâye, roman vb. türlerde yapıtlar kaleme almıştır.

Çağdaş Azerbaycan edebiyatı araştırmacılarından Profesör Vagif Sultanlı'nın tespitleri doğrultusunda, Caferzade'nin sanatını üç dönemde tasnif edebiliriz: Birinci dönem, yazarın ilk hikâyesini yazdığı 1937 yılından 1970 yılına kadarki dönem; ikinci dönem 1970-1990 yılları; üçüncü dönem ise 1990-2003 yılları arasındaki dönemdir (Sultanlı, 2001: 9).

Azerbaycan nesrinde tarihi-biyografik ve otobiyografik romanların yazarı olarak tanınan Azize Caferzade'nin 15 romanı bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Bakı-1501* romanıdır.

Bakı-1501 Romanının İncelenmesi

Bakı-1501 romanında, Azerbaycan tarihinin şanlı dönemlerinden olan Safeviler devrinden bahsedilmekte olup olaylar hem Safevi hem Şirvanşahlar hem de Osmanlı Devleti arasında cereyan etmektedir. Buradaki kahramanların çoğu halk arasından çıkmış meşhur savaşçılar ve özellikle kadınlardır. Şah İsmail ile savaşıp onu yenen Sultanım Hanım, Aytekin, Derviş İbrahim vb. bunlardandır.

Roman 1981 yılında yazılmıştır. Eserde Şah İsmail Hatâî'nin (d.1487-ö.1524) hayat ve sanatı fonunda kısmen Şirvanşahlar, esasen de Safeviler

¹ "Osmanlı-Safevi Münasebetlerinin "*Bakı-1501*" Romanına Yansıması" başlıklı bu çalışma, 12-14 Mayıs 2016 tarihinde Kastamonu Üniversitesinde düzenlenen *I. Uluslararası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*'nda aynı isimle sunulmuş olup tam metni ilk defa burada yayımlanmaktadır.

Devri Azerbaycan ve Osmanlı tarihine ışık tutulmuştur. Eserin kahramanı olan Şah İsmail Hatâî hem şah hem şeyh hem de şair kimliği ile birlikte romanda başarılı bir biçimde tasvir edilmiştir. Azerbaycan devletçilik tarihinde ve Azerbaycan Türkçesinin gelişip devlet dili olarak layık olduğu yeri almasında önemli bir dönüm noktası olan 16. yüzyılın siyasi, edebî ve kültürel özellikleri burada yansıtılmıştır.

Türk tarihinin, hayranlık uyandırdığı ölçüde tartışmaya da açık önemli şahsiyetlerinden olan Şah İsmail Hatâî hakkında Azerbaycan'da ve Türkiye'de birçok roman yazılmıştır. Azerbaycan'da yazılan bu romanlar Sovyet döneminin baskısının azalmaya başladığı 1980'li yıllardan sonra yayımlanmaya başlamıştır. Bu eserlerin ilk örneği Azize Caferzade tarafından yazılmış olan *Bakı-1501* romanıdır. Azerbaycan edebiyatında, Caferzade'nin adı geçen eserinden sonra Elisa Nicat'ın *Gızılbaşlar* (Bakü,1983), Ferman Kerimzade'nin *Hudaferin Körpüsü* (Bakü,1982) ve *Çaldıran Döyüşü* (Bakü,1987), Kamal Abdulla'nın *Yarımçığ Elyazma* (Bakü,2004) adlı eserinde Şah İsmail Hatâî'den ve devrinden, onun kurduğu Safeviler Devletinden bahsedilmiştir.

Elisa Nicat'ın *Kızılbaşlar* romanında genel olarak 1514 tarihinde Maku'da gerçekleşen Çaldıran Savaşı anlatılarak Türk dünyasının iki önemli hükümdarı, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail Hatâî arasındaki savaştan ve Türk dünyasının yaşadığı sıkıntılardan bahsedilmiştir.

Ferman Kerimzade ise Şah İsmail ile ilgili kaleme aldığı ve dioloji olarak adlandırdığı iki romanında da kronolojik olarak Şah İsmail'in hayat ve mücadelesi fonunda Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen beylerinin önemli temsilcilerini anlatmıştır.

Türkiye'de, Şah İsmail ile ilgili uzun yıllardır tarihçiler tarafından önemli ilmî çalışmalar yapılmakla birlikte edebî eserler, özellikle romanlar 2010 yılından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Bunlar, Prof. Dr. İskender Pala tarafından yazılan *Şah Sultan* (2010), tarihçi Reha Bilge tarafından yazılan *1514: Yavuz Sultan ve Şah İsmail* (2010) ve Reha Çamuroğlu tarafından yazılan *İsmail* (2011) romanlarıdır. Bu romanlarda da Şah İsmail'in hayat ve sanatı, mücadelesi başta olmakla Yavuz Sultan Selim ile yaptığı Çaldıran Savaşı ve bu savaşın Türk dünyasındaki yankılarına temas edilmiştir.

Azize Caferzade'nin *Bakı-1501* romanı bu eserlerin ilki olup burada daha çok Şah İsmail'in Şirvanşah Ferruh Yassar ile savaşması ve Bakü'yü ele geçirmesi üzerinde durulmuştur. Aslında yazar, burada da bir bakıma Şir-

van tarihini anlatmış, Azerbaycan devletçilik tarihindeki iki önemli devlete, tarihi Şirvanşahlar Devleti ile Safeviler Devletine ışık tutmuştur.

Eser, *Bakı-1501, Ganlı Gadalı İller (Kan ve Bela Dolu Yıllar), Hökmdarın Şair Üreyi (Hükümdarın Şair Kalbi)* başlıklı üç ana bölümden ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Müellif, burada Şah İsmail'den başka diğer kahraman karakterlere de yer vermiş ve bu kahramanlarını daha çok kadınlar arasından seçmiştir. Eserde Şah İsmail üç kimlikle-şeyh, şah ve şair kimliği ile ele alınarak hükümdarın tezatlı kişiliği başarılı bir biçimde tasvir edilmiştir.

Romanın Özeti

Yazar, romana Hazar Denizi'ne hitap ederek başlamaktadır. Atilla, Tomris ve Pompey'den beri bu denize verilen isimleri sayarak çeşitli din mensupları tarafından Hazar Denizi'nin farklı isimlerle anıldığını hatırlatır. Hazar'a övgü dolu bu ifadelerden sonra yazar, Hazar Denizi'nden izin alarak onun sahilinde yetişmiş bir güzelin hikâyesini yeni nesillere anlatmak istediğini bildirir.

Bu girişten sonra, eserdeki *Bakı-1501* ana başlığı altında alt başlıklar şöyle sıralanmaktadır: *İlk Görüş, Zembil İçinde Geçen Bir Gün, Bibihanım Sultanım, Zembil İçinde Geçen Bir Gün (devamı), Bir Kabilenin Sonu Yahut Aytekin'in Talihi, Dervişler, Kuzgun, Bir Kabilenin Sonu (devamı), Sanatkâr Mahallesinde, Goşun Gelir (Ordu Geliyor), Bibihanım Sultanım (devamı) ve Lağım Ameliyatı.*

Caferzade, romanda öncelikle Şirvanşahlar sarayını ve şehzade Gazi Bey'in, nedimi Salih'i de yanına alarak atlanıp saraydan uzaklaşmasını; Hazar kıyısındaki Şih Köyü'ne ve ziyaret yerlerinden olan Bibiheybet Türbesi'ne, Kırk Kızlar kayalıklarına gidişini anlatır. Burada, Bibiheybet Piri'nin de hikâyesi kısaca şöyle özetlenir: İmam Rıza, Halife Memun tarafından zehirlenip öldürülünce kız kardeşi Hökume Hatun takip edilir ve yanındaki cariyelerle birlikte Heybet adlı birisinin gemisine binerek Hazar Denizi'ne açılır. Gemi, Bakü'ye yaklaştığı sırada Hökume Hatun vefat eder ve onu şimdiki Bibiheybet'e gömerler. Yanında bulunan kırka yakın cariyesi ise hasret ve üzüntüden bu kayalıklarda taşla dönerler.

Şirvanşahlar Sarayı'nın kadısı Mehemmedyar vefat ettiği için sarayda eğlence ve içki meclislerine ara verilmiştir. Aslında Gazi Bey gönlünün sesini dinlemekte ve gençlik duygularıyla coşan kalbinin sultanının aramaktadır.

Bu bölümde ve romanın birçok yerinde yazar, Şirvan muhitinden, Şirvan'ın esrarengiz tabiatından, Fit Dağı ve Gülüstan'ın sıkı ormanlarından bahsetmektedir. Gazi Bey, devletin kadısı olan Mehmediyar'dan sadece dinin esaslarını değil, şiir ve edebiyatın inceliklerini; Azerbaycan'ın, özellikle Şirvan'ın yetiştirmiş olduğu meşhur âlim ve şairler hakkındaki bilgileri de öğrenmektedir. Tanınmış bir âlim ve şair olan kadı, özellikle Nesîmî'yi çok sever ve onun gazellerinin emsalsiz olduğunu her fırsatta öğrencisine söyler.

Gazi Bey'le nedimi Bibiheybet'te biraz dinlendikten sonra Şıhlar Köyü'ne doğru atlanıp Hazar sahiline inerler. Evlerin birinden genç bir kızın kendi kendine neşeyle şarkı söyleyip eğlendiğini fark eden Gazi Bey, taş yığınlarının arasından avluya bakar. Bu kumsalın ortasında, içeride gördüğü güllü çiçekli bahçe, kuyudan su çekerek çiçekleri sulayan bu kızın sesi şehzadeyi hayran eder ve o kızın yüzünü görmek için sabırsızlanır. Çitin etrafında dolaşarak evin kapısını bulur ve kızı seyreder; kız onu fark ettiğinde ise su isteyerek onunla tanışır. Bibihanım, Şıh Kebleli'nin torunudur. Dedesi, kendisi daha çok küçükken, anne babası öldüğünden torununu himayesine alarak tek başına büyüt müştür. Şıh Kebleli de köyün diğer sakinleri gibi ziyarete gelen zevvarları misafir edip geçimini buradan sağlamaktadır. Şehzade ve nedimi, zevvar sıfatıyla onun evinde misafir olur ve Bibihanım'ın pişirdiği lezzetli sarmalardan, Hazar çevresindeki köylerde yapılan püsgende, şirbedüşende, pekmez, incir reçeli, zencilferec, dut kurusu, incir kabuğu kurusu gibi geleneksel yiyeceklerden tadarlar.

1501 yılının baharında Şeyh oğlu Şah İsmail'in Aras Nehri'ni geçerek Şirvanşah Ferruh Yassar'dan dedesi Şeyh Cüneyt ile babası Şeyh Haydar'ın intikamını almak amacıyla Bakü'ye yürüdüğünü duyan Ferruh Yassar bu haberi önemsemez; "Buralara kadar gelebildiği takdirde o da babasının akıbetine uğrayacaktır." diyerek savunmayı komutanlarına havale edip başlattığı inşaat işleriyle ilgilenmeye devam eder. Kısa sürede Mahmudabad, Fit Dağı ve Gülüstan taraflarında dövüşlerin şiddetlendiğini duyunca Bakü'nün savunmasını şehzade Gazi Bey'e havale ederek kendisi de Şamahı'ya doğru hareket eder.

Yazar, bölümler arasındaki geçişler sırasında araya girer ve sık sık Hazar'a hitap eder. Gazi Bey'in Bibisultan'a olan aşkı öyle güçlüdür ki aşkından hastalanır; saray mensuplarının, özellikle de annesinin bütün itirazlarına rağmen sonunda onunla evlenir. Fakat Sultan Hanım, gelinini asla kabul-

lenemez ve ona bir cariye gibi muamele edip insan arasına çıkmasına izin vermez. Zamanla bu durumdan sıkılıp bunalan Bibisultan'a bütün saray âdâb-ı muaşeretini ise Gazi Bey kendisi öğretir. Ayrıca bütün savaş tekniklerini de öğreterek hanımını bir cengâver olarak yetiştirir. Bibihanım Sultan, savaş konusunda o kadar ustalaşır ki bir gün şehzadeyle birlikte meşk ederken Şirvanşah Ferruh Yassar onları görür ve gelinini tebrik ederek onun da saraydaki sosyal hayata karışması yönünde emir verir. Böylece halk arasından çıkmış bir köylü kızı olan Bibihanım, Hanım Sultan olur.

Romanın birinci bölümünde Şah İsmail'in hayat hikâyesine de yer verilir ve bu, roman boyunca belli pasajlarla devam eder. Caferzade, bu yöntemle bir tarihi romandaki tarihi unsurların roman içine sindirilmesinin güzel bir örneğini verir. Genel itibarıyla tarihi romanların yazarı olarak bilinen Caferzade, burada da tarihi gerçekleri başarılı bir biçimde kurmaca olaylarla harmanlamış ve okuyucuyu sıkmadan, bilakis her sayfa atlayışında muhayyilesini daha da zenginleştirerek sürekliliği artırmıştır. *Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme* başlıklı makalesinde Sedat Adıgüzel bu durumu şöyle değerlendirmektedir:

“Konu olarak romanın sadece tarihi gerçeklere dayandığı söylenemez. Anlatıda gerçek tarih ile yazarın kurmaca dünyası, konu bütünlüğüne sağlam bir zemin hazırlayacak şekilde iç içe geçmiştir. Azize Caferzade'nin tarihi roman yazmadaki başarısının sırrı kendisine ait olan kurmaca âlem ile gerçek olayları kaynaştırıp bir bütün olarak sunmasındaki başarısından kaynaklanmaktadır. Tarihi roman mutlaka tarihin gerçeklerine dayanmalıdır, fakat bu gerçeklerin tarih kitaplarında yer alan kesin bilgiler olması gerektiğini söylemek doğru bir değerlendirme olmaz. Tarihi roman yazarını bir tarihçi olarak, yazdıklarını da bir tarih kitabı olarak değerlendirmek, yazarın sanatçı kişiliğinin, eserin de sanat eseri olma özelliğinin inkârı demektir (2006: 3).

Sürekli dayıları Sultan Yakup ve onun evlatları tarafından takip edilen, kardeşlerinin ve tarikatın geleceğini düşünen ağabeyi Sultanali, küçük İsmail'i Safevi şeyhliğine tayin ettikten sonra diğer kardeşi İbrahim'i de alıp savaşa gider ve ikisi de orada ölür. *Zembil İçinde Geçen Bir Gün* adlı alt başlıkta Lahican'da Gilan Hâkimi Mirzeli'nin evinde saklanan Küçük İsmail'in yerinin öğrenilmesi üzerine Uzun Hasan'ın oğlu Rüstem Paşa, Behram Kaddı'yı göndererek İsmail'i alıp getirmesini emreder. Bu durumda İsmail'i kurtarmak için hileye el atan Gilan hâkimi, onu bir zembile oturtarak ağaçta

asacak ve İsmail'in Gilan toprakları üzerinde bulunmadığına dair yemin ederek böylece onu bir tehlikeden kurtarmış olacaktır.

Burada Şah İsmail'in koruyucularından Lala Hüseyin Bey, Mehemed Bey ve Ahmet Bey Türkman kardeşler, müritlerden Gazi Ahmet, Hatip Feruhzad, Talış yolundaki Tulunava hâkimi, Reşt'de Emir İshak vb.nin de adı geçer. Ayrıca tutsaklık yıllarında küçük İsmail'in Hancan ver Uban adlı iki kadından gördüğü anne şefkatini hiç unutamadığı üzerinde de durulur.

Bu bölümdeki diğer bir kadın kahraman ise Aytekin'dir. O, Şamahı'nın kuş uçmaz kervan geçmez Lengebiz dağlarındaki köylerden birinde yaşayan bir kabile başkanının kızıdır. Eski inançlarının bir kısmını hâlâ koruyup saklayan kabile halkı, çocuklarına İslami isimlerle birlikte Boran, Yağmur, Bulut, Toran, Seher, Güney, Kuzey, Gündoğdu, Aydoğdu, Aydoğmuş, Ayaz, Duman, Çovğun, Güneş, Aytekin, Ayhanım, Güntekin, Tuğay, Aysel, Aysu, Karacığa, Altıntel, Altınsaç, Altıncığa, Gülümser, Ağçiçek, Alçiçek, Çemen, Kaysı, Kuşluhan, Oğulbike, Hanoğlu gibi geleneksel isimler vermektedirler. Kabilenin eski ismi bile Odlu iken değiştirilerek Mehemedli olmuştur (Cəfərzadə,1981: 34).

Bu eserin, Sovyetler Birliğinde millî uyanışın yavaş yavaş hissedildiği 1980'li yıllarda yazılması göz önünde bulundurulduğunda yazarın kadim Türkçe kelimeleri ve özel isimleri kullanmadaki ısrarlı cesareti ve bilinçli davranışı hayranlık uyandırmaktadır. Bu özel isimlerin birçoğu daha 60'lı yıllardan itibaren yazarın aile çevresindeki çocuklara da verilmiş, hatta yazdığı eserlerin kahramanları da bu isimlerle anılmıştır.

Kabile aksakalı Mehemed Bulut, karısı Gümüşbike, oğlu Ahmet Güntekin, kızı Aytekin'le birlikte burada yaşamaktadır ve aksakal, Safevilerin saldırısını duyunca, halkı düşmandan korumak için istihkâmı çok iyi olan Güngörmez Dağı'nın zirvesine taşınarak orada saklanmaya karar verir. Su ihtiyaçlarını, dağın arkasındaki kayalıklardan bir patika açarak temin edeceklerdir. Fakat 14-15 yaşlarındaki Aytekin, bir sabah erkenden güğümünü alarak patika yollarla çay kenarına indiğinde orada Safevi komutanlarından Rahim Beyle karşılaşır ve böylece kabilenin saklandığı yer öğrenilmiş olur. Muhasara sırasında ilk olarak kementle Aytekin'in ağabeyi Ahmet Güntekin esir alınıp idam edilir. Bunun arkasından bütün kabile kılıçtan geçirilir, sağ kalanlar ise esir edilip köle olarak satılır. Bunların arasında Aytekin de bulunmaktadır.

Romanın birinci bölümünde Şirvan ve Erdebil muhiti ile birlikte *Dervişler* alt başlığı altında Anadolu muhiti de anlatılır. Her bölüm ve alt bölümlerin başında yazar araya girerek anlatacağı konuya göre okuyucuyu hazırlamaktadır. *Dervişler* alt başlığında Şirvan asıllı olup Konya'ya yerleşen ve Konyalı Leman Hanımla evlenen tüccar Hacı Beşir'in İsrail ve İbrahim adlı iki oğlunun hikayesi anlatılmıştır. İkizlerin büyüğü olan İsrail, şehir kadısının âdeta sağ eli olup pazar esnafına göz açtırmamakta ve babasını sürekli utandırmaktadır. Kardeşler, sima bakımından birbirinin aynı olsalar da İbrahim onun gibi zalim değil, bilakis çok halim selim ve iyi huyludur. Babasını en çok üzen husus ise İbrahim'in Alevî-Bektaşî dervişlerine olan yakınlığıdır. Babası onun da kendisi gibi tacir olmasını ister. Şair olan ve daha küçüklüğünden beri annesinden duyduğu Yunus Emre ilahilerine hayran olan İbrahim, aynı mahallede oturan Nesrin'i sevmektedir. Dervişlere katılıp dünyayı gezmeye çıkmadan önce yolculuğa çıkacağına dair Nesrin'e bir mektup göndererek onunla görüşüp vedalaşır.

Sanatkâr Mahallesinde alt başlığında, yazar yeniden Şirvanşahların başkenti Bakü'ye döner ve şehir esnafının hayatından kesitlere yer vererek şehir içi savunmanın tasvirini yapar. Çömlekçilik ve kuyumculuğun yaygın olduğu şehirde, kuyumcu Dergahkulu ile karısı Hırdahanım yaşamaktadır. Çömlekçi Veliyullah, karısı Balahanım ve küçük kızları Sakine onların komşusudur. Şehzade Gazi Bey, babası Şirvanşah Ferruh Yassar'a yardıma giderken şehri Bibihanım Sultan'a emanet etmiştir. Halkına güvenerek şehrin savunmasını yapan Bibihanım Sultan, şehrin hâkimi Ebülffettah'ın düşman tarafından satın alındığını öğrenerek onu ve Safevi elçisini idam ettirir.

Romanın en ilgi çekici bölümlerinden biri, Bakü'yü muhasaraya aldıktan sonra bir sabah vakti, henüz güneş doğmadan, nereden saldıracağına karar vermek ve içindeki sıkıntıları atmak için âdeti hilafına yüzü açık olarak dolaşmaya çıkan Şah İsmail ile kale duvarlarını kontrol amacıyla yeraltı yollarla nedim Salih'le birlikte etrafı kolaçan eden savaşçı kıyafetindeki Bibihanım Sultan'ın karşılaşmasıdır. Bibihanım Sultan'la Şah İsmail savaşır ve ilk savaşta Sultan Hanım Şah İsmail'i yener; kılıcını boğazına dayadığı sırada gözlerindeki ifade ve masumiyete bakarak annelik sevk-i tabiisi ile onu öldürmez. "Yiğit kalk, bizde bir defada yenilen yiğit öldürülmez, bir daha kılıcını çek." diyerek onu yeniden savaşmaya davet eder. Yenilgisine öfkelenen İsmail, hışımla saldırdığı sırada Sultan Hanım tökezler ve başın-

daki miğfer yere düşünce saç örgüleri açılır. Bunun üzerine Sultan Hanım kaçar, Şah İsmail ise hayretten donakalır.

Şah İsmail'in ordusu şehre saldırır, uzun muhasaradan sonra lağım atılarak kale duvarlarında delik açılır. Çok kısa sürede gedikler kapatılsa da şehirdeki bazı hainlerin kapıları açması üzerine Şah İsmail'in ordusu şehre girer. Şehrin savunmasında canı gönülden mücadele eden ve Bibihanım Sultan'ı küçüklüğünden beri tanıyan Dergahkulu da lağım altında kalarak can verenlerdendir.

Şehir halkı kılıçtan geçirilirken Bibihanım Sultan'ın savaşı tarihî Kız Kulesi'nin burcuna kadar çıktığı ve oradan aşağı atladığı görülür. Fakat yazar bu sahneyi romanda muğlak bırakır. Zira eserin sonunda Çaldıran dövuşü sırasında Şah İsmail'in sağ ve sol cenahında yüzü kapalı olarak kılıç sallayan kahramanların son anda Aytekin ve Bibihanım Sultan olduğu ifade edilecektir.

Eserin ikinci bölümü olan *Ganlı Gadalı Dünya* ana başlığı altındaki alt başlıklar ise *İller Keçdi (Yıllar Geçti)*, *Ayrılık Yaman Olur*, *Ölüm ve Yeniden Doğulma Merasimi*, *Dar Ağacında*, *Garaçı Ribatı*, *Şah-Derviş veya Meclis-i Sema*, *Muammalı Muhabbet*, *Toz Burulğanı (Toz Fırtınası)*, *Aslan Avı*, *Rakka-se*, *Taze Piyale (Yeni Kadeh)*'dir.

İkinci bölümde daha çok Şirvan'ı ele geçirdikten sonra Şah İsmail'in burada yaptıklarından; özellikle Tabasaran'dan babası Şeyh Haydar'ın ve Hezre köyünden de dedesi Şeyh Cüneyt'in cenazesini alarak Erdebil'e taşıtmasından ve türbe yapımında Şirvan, Bakü, Gence, Buhara, Semerkant ve Tebriz ustalarının çalıştırılmasından bahsedilmektedir. Şah İsmail'in çile çıkarmasından, dünya fatihi olma yolunda ilerlemesinden ve bir şeyh olarak faaliyetlerinden bahsedilip Taçlı Hanım'la Şah İsmail arasındaki aşk anlatılmakta; şair İsmail'in dilinden sevgilisine yazılan gazel ve nefeslere de yer verilmektedir. Romandaki temel meselelerden olan ana dili meselesi bu bölümde de gündeme getirilmiştir. Caferzade, Taçlı Hanım ile Şah İsmail arasında veya Şah İsmail ile başka birçok kişi arasında geçen ana dili konusundaki tartışmaları ve Hatâî'nin ana dilinde şiir yazıp konuşmaya verdiği önemi vurgulamıştır. Taçlı Hanım, görüşmelerin birinde Hâkânî-i Şirvânî'den, Hâfız'dan Farsça şiir okurken Şah İsmail ana dilinde şiir söylemenin önemi üzerinde durarak Nesîmî'nin şiirlerini ona över, musahibini de bu konuda ikna eder.

Romanda kervansaraylar da önemli ölçüde anlatılmıştır. Bunlardan biri İbadullah'ın ailesiyle birlikte yönettiği Garaçı Ribatı (Çingene Kervansarayı) adlı istihkâmlı bir kervansaraydır. Eskiden kültürel, sosyal unsurların önemli taşıyıcısı görevinde olan bu kervansaraylarda halk oyunları, eğlenceler ve sosyal hayatın bütün unsurlarıyla birlikte, Osmanlı-Safevi Devletleri arasında haber taşıyan dervişler, tüccarlar, sarbanlar ve diğer yolcular da konaklamışlardır. Avrupa ile ilişkilerde ve casusluk faaliyetlerinde de yabancı tüccarların önemli rolü bulunmakta olup bu unsurların tamamı bahsi geçen bölümde ele alınmaktadır. Roman kahramanlarının tamamı neredeyse bu kervansarayda bir araya geleceklerdir. Alevî-Bektaşî dervişi olduğu ve meydanlarda Şah İsmail'in şiirlerini okuduğu için yakalanarak Konya'da idam edilecek olan Derviş İbrahim, arkadaşları tarafından son nefesini vermek üzereyken kurtarılıp kaçırılır ve yerine o sırada idamın icracılarından olan ikizi İsrafil asılır. İbrahim, dervişler tarafından tedavi edilerek Anadolu'daki haberleri Şah İsmail'e ulaştırması için Tebriz'e Safevi sarayına gönderilir.

Köle pazarlarında elden ele geçip aşağılanan, en sonda ise ihtiyar, cimri ve haris bir insan olan Tacir Refi tarafından satın alınarak şah sarayında yüksek fiyata satılmak amacıyla Tebriz'e götürülen erkek kıyafetindeki Aytekin de bu kervansaraydadır ve İbrahim'le burada yolları kesişir. Aytekin ona karşı belli belirsiz bir aşk hisseder. Yolda Tacir Refi hastalanınca, herkese oğlu olarak tanıttığı erkek kıyafetindeki Aytekin'le ilgili gerçeği, son nefesinde bezirgânbaşı Hacı Salman'a söyler. Hacı Salman da Şah İsmail'in has adamlarındandır. O sadece Anadolu'daki değil, dünyanın birçok yerindeki haberleri Şah'a ulaştırmakla yükümlüdür. Burada kervan geleneğinden, Sarban Sübhan'ın okuduğu koşma, koçaklama ve manilerden de örnekler verilmiştir.

Aytekin, Şah İsmail'in ihtiyar vezirine hediye edilir. O, vezirin sarayında yaşayarak onun iki kızına müzik ve dans eğitimi verir. Fakat hayatta tek bir hedefi vardır: Ailesinin ve kabilesinin intikamını Şah İsmail'den almak. Vezir, bir gün onun müzik ve danstaki hünerini ve kızlarının yeteneklerini göstermek için Şah İsmail'i malikânesine davet ettiğinde şiir, sanat ve bilime düşkün olan Şah, Aytekin'in sanatına, şiir zevkine, ayrıca güzellik ve zarafetine hayran olarak sarayına getirip öğrencilerini yetiştirmesi için ona özel mekânlar tahsis ettirir. Nihayet, bir şiir meclisinde, intikamını almak için şaraptan mahmurlaşmaya başlayan Şah İsmail'in üzerine saldırarak onu

hançerlemek isterken aslan avında her türlü ani saldırıya karşı koymayı öğrenmiş olan Şah İsmail tarafından saldırısı bertaraf edilir. Sinir krizleri geçirip ruh sağlığı bozulan Aytekin, tedavi edildikten sonra sorgulanıp cezalandırılacaktır fakat öğrencisi olan vezirin küçük kızı, Şah'ın Acı Çay'da balık avında olmasını fırsat bilerek onun kaçmasına yardımcı olur.

Yine bu bölümde dervişler anlatılırken Konya şehri, Konya'nın kervansaray, mescit ve medreseleri, Pirinççiler Hanı, Şekerfüruş Mescidi, Altun Aba Medresesi, oyma minberli, çinili Sırçalı Mescidi, İnce Minare Camii, Ata Camii, Narlı Bahçesi, Meram Bağı, Üçler Mezarlığı, Deyr-i Eflatun, Kumrulu Hamam vb. yerleri anlatılır. Mevlana'nın aşkla ilgili söylediklerine değinilerek Mevlevi semaından bahsedilir.

Bu yerleri o yıllarda yazar gözleri ile görmemiştir ve yıllar sonra gerçekleştirdiği Konya ziyaretinde Meram Tepesi'nde oturup etrafı seyrederken âdeta zamanda yolculuk yaptığı izlenimine kapılır (Cəfərzadə, 2022: 189).

Şah İsmail, ceddinin cenazesini Erdebil'e taşıyarak burayı bir ziyaretgâh yapmayı ve bu ziyaretgâhın da Semerkant, Buhara, Konya, Necef, Kerbelâ vb. yerlerdeki meşhur türbeleri bile gölgede bırakacak ihtişamda olmasını istemektedir. Burada, Semerkant'taki türbelerin, özellikle Tümen Ağa Türbesi'nin mimarı Tebrizli meşhur usta Şeyh Muhammed İbn Hâce'nin de adı anılır.

Roman Sovyet dönemindeki yasakların henüz kalkmadığı bir zamanda yazılmasına rağmen Caferzade, tasavvuf ve tarikatlarla ilgili önemli bilgilere de burada yer vermekte ve daha çok Alevilik, Bektaşilik, Nakşibendiye ve Mevleviye tarikatlarının özelliklerini de sentez halinde açıklamaktadır. Özellikle *Ölüm ve Yeniden Doğma Merasimi* ve *Şah-Derviş veya Meclis-i Sema* bölümlerinde Derviş İbrahim'in çileye girmesi, tasavvuf, tarikatlar, Allah'ın birliği vb. konular üzerinde durulmuş, çeşitli şairlerin ilahi ve nefeslerinden örnekler verilmiştir.

Aslan Avı başlığı altında ise Şah İsmail'in Savalan yaylasına aslan avına gitmesinden ve aslanı öldürmesinden bahsedilir. Şah, yaylada aslan gördüğünü kendisine söyleyene altın eyerli bir yorga hediye edeceğini vaat etmiştir. Bu hediye kazanan ise Şamlu Gazi Murad Bey'den başkası değildir.

Taze Piyale (Yeni Kadeh) başlıklı bölüm şair Hatâî'nin meclislerini tasvir etmesi açısından önemlidir. Bu bölümde giyim kuşam, yeme, içme ve sofrâ âdâbı ile birlikte şiir, sanat meclisi ve bu meclisin özelliklerinden de

bahsedilmiştir. Şah İsmail'in eğlence meclisine Taçlı Hanım da katılacağından meclisteki şairlerin tamamı kadındır. Şah, meclisin başköşesinde oturmuş, bir tarafında şair cariyelerden Cihan, diğerinde ise Hayat yer almıştır. Onların yanında vezirin kızları Sebine ile Zemine ve Aytekin oturmaktadır. Meclisin aşağı tarafında yer alan sazende takımının önünde ise hanende Şemsiye, Hatâ'nin gazellerini makamla okumaktadır.

Burada, Şeybânî Han'dan ve onun Şah İsmail'e gönderdiği hakaret dolu mektuplardan ve sonuçta Şah İsmail'in harp meydanında Şeybânî Han'ı öldürerek yüzünün derisini soydurup içini samanla doldurarak meydan okumak amacıyla Sultan Selim'e göndertmesinden; kafatasından ise kadeh yaptırtıp meclislerde bu kadehten şarap içmesinden bahsedilmektedir.

Eserin üçüncü bölümü *Hükümdarın Şair Kalbi* ana başlığı altında olup *Selim, Meliküşşuara* alt başlıklarından oluşmaktadır. Son Söz yerine geçen Epilog başlıklı bölümle eser son bulur.

Osmanlı-Safevi münasebetlerinin belirlenmesi açısından ikinci bölüm ne kadar önem arz ediyorsa üçüncü bölüm de Safevi-Osmanlı münasebetlerine ışık tutması bakımından o kadar önemlidir. Bu bölümdeki ilk başlık Selim adını almıştır. Mektuplaşmalar ve çeşitli manevralar sonucunda savaş başlar. Romanda bu hususa şöyle değinilmektedir: "Bir sabah Sultan Selim yine sıkıntılı bir halde uykudan uyanmıştır. O, Şah İsmail'in savaş talep eden mektuplarından sıkılmıştır. Aslında yakın vadede savaşa girmeyi hiç istememektedir. Bu aşamada savaşmak ona ve ordusuna hiç fayda vermeyecektir. Önce Avrupa'da Hristiyanlarla olan sınırlarını güçlendirmeli, Bizans'la alakaları pekiştirmeli ve Frengistan'dan alacağı ateşli silahların tamamının getirilip yerleştirilmesini sağlamalıdır. Bunlar tamamlandıktan sonra ancak savaşa başlanabilirdi. Birkaç memleketi ele geçirmiş olan bu genç padişahın ise gözlerini kan bürümüştü. Sultan Selim, onun bütün mektuplarına tedbirli cevap vermiş, "Biz bir dinin, çeşitli mezheplerine mensup da olsak Allah'ımız, peygamberimiz, kiblemiz birdir. Seninle neredeyse aynı kandanız. Yabancıları, dinin düşmanlarını bir kenara bırakıp birbirimizle savaşmak bize yakışmaz." şeklinde cevaplar yazdırtmıştır (Cəfərzadə, 1981: 229-231).

Fakat Şah adına elçiler gönderen Ustaclu Mehmed'in tehdit dolu mektupları ve elçilerin amirane tarzı onu çileden çıkarır ve savaşın başlamasına karar verilir.

Sultan Selim'e ellerinde tuğra ve sandık bulunan iki Safevi elçisi gelir ve baş eğmeden gururla getirdiklerini teslim ederek komutanları Ustaclu

Mehemmed'in şehinşah-ı azam, Sultan İbni Sultan Şah İsmail İbni Sultan Haydar'ın mektubuna acilen cevap beklediklerini ilave ederler.

Tehditkâr ifadelerle dolu mektuptan başka sandıktan bir kılıç, bir yazma, iki tane aşık ve etek çıkınca Sultan ve bütün meclistekiler öfkeden ayağa fırlar. Fakat Sultan Selim hemen kendini toparlayarak tahtına oturur ve vezirine hitaben, "Bu mektubun Şah İsmail'in kendi eliyle değil, Diyarbakır'ı talan edip Deli Dolağ'ın üç yüz Memlûkünü öldürünce gurura kapılan Ustaclu Mehmed tarafından yazılması da artık bir şeyi değiştirmez. O, bize eğer savaş meydanına çıkmazsan kadın gibi bu eteği giyin, bu yazmayı başına ört ya da çocuk gibi git aşık oyna demektedir. Mektuba hemen bugün cevap yaz ve savaşı kabul ediyoruz deyip elçileri geri gönder." (Cəfərzadə, 1981: 234)

Halvethaneye giren Sultan, birkaç gün önce Tebriz'den yeni dönen ve Şirvan, İran, Trabzon ve Rum'da Hacı Seyyah adıyla bilinen Argun Bey isimli has adamının zafer münasebetiyle Tebriz sarayında düzenlenen şenliklerden duyup ona aktardıklarını hatırlar. Bu konuşmalardaki övünmeleri, özellikle Ustaclu Mehmed'le ilgili methiyeleri ve Şah İsmail'in meclisinde geçen daha birçok konuşmayı hayalinde canlandırır.

Romanda, Sultan Selim'in ve Osmanlı sarayının kısaca anlatıldığı bölümde Sultanın resmi karşılamalarda siyah aba ve siyah sarık kullandığı; güzellik ve zarafeti seven Sultanın etrafı elmaslarla süslü Kirman ve Nişabur firuzesinden yapılmış yüzüğü anlatılır; baş haremi Sevincek'ten, Kuzey-Doğu Afrika'dan yeni getirilmiş Rayiha isimli cariyesinden, hoş kokulu Suriye elmasını sevmesinden ve muhafızları olan Habeşî kölelerden, sultanın nedimi Karıncaoğlu'ndan da bahsedilir (Cəfərzadə, 1981: 231).

Meliküşşuara başlığı altında ise Hatâî'nin şiir, sanat meclisinde cereyan edenler anlatılır. Diğer bölümdeki meclisten farklı olarak bu mecliste sadece erkek şair ve âlimler bulunmaktadır. Bugünkü mecliste Fuzûlî ve Miskin Abdal'dan bahsedilecektir. Bu mecliste, Taçlı Hanım'la Şah İsmail'in nikâhını kıyan şiir sanat aşığı kadı Mevlânâ Ahund Ahmed Erdebilî ve Meliküşşuara Habibî de bulunmaktadır.

Şah, kadıyı görünce o anda minik oğlu Şehzade Tehmasib'la birlikte Horasan vilayetini yönetmekte olan Taçlı Hanım'ı özlediğini fark eder ve hemen oracıkta "*Ol peri kim çeşmi saki, lali canımdır benim/Kaşı mihrab u yüzü Beytül-Haram'ımdır benim*" matlalı gazelini yazmaya başlar. Habibî, Fuzûlî'nin Beng ü Bâde'sini şaha takdim eder. Şah, Fuzûlî gibi bir şairin

kendi sarayında bulunması gerektiğini söyleyince Meliküşşuara “Asla gelmez, zira o daha büyük bir padişahın- Hüseyin İbn Aliyyü'l-Murtaza'nın hizmetindedir” diye cevap verir. Yazar, Habibî'nin ve Hatâî'nin dilinden Fuzûlî'nin Arabistan'ın merkezinde oturup ana dilinde dünyaca ünlü eserler yazması üzerinde durur. Bu mecliste Azerbaycan'ın Çukur Sed bölgesinden gelen Âşık Miskin Abdal da iştirak etmektedir. Onun saz eşliğinde söylediği koşmalar şahı ve meclistekileri mest eder ve hükümdar tarafından verilen fermanla kendisine bahşişlerde bulunulur. Roman biterken de romanın temel meselelerinden olan ana dili meselesi ön plandadır. Şah İsmail, ana dilinde yazdırttığı ilk diplomatik mektubu komutan Rahim Bey'e verip ticaret için Macaristan'a giden Hacı Salman'ın kervanıyla birlikte yola çıkmasını emreder.

Romanda Çaldıran Savaşı tasvir edilmez. Sadece savaşı hazırlayan süreç ve sebepler üzerinde durulur. Epilog'da ise Hatâî'nin dilinden savaş ve yenilgi sonrası pişmanlıklar, savaş tekniğindeki yanlışlıklar, savaş çıkarmak için ortalığı karıştıranların fitnessi ve aslında Şah İsmail'in savaşı istememesi üzerinde durulur. Savaş sırasında sağ ve sol cenahında Aytekin'le Bibihanım Sultan'ın, arkasında ise Derviş İbrahim'in savaşıp şehit düştüğü Hatâî'nin dilinden anlatılır.

Azerbaycan klasik edebiyatının ve devletçilik tarihinin önemli bir dönemine ışık tutan yazar, Şah İsmail'in dili ile söylediği ifadelerde hem kendisinin hem de şair hükümdarın düşüncelerini şöyle özetler: “*Ömrün son günlerini yaşamaktayım benim aziz haleflerim. Sizin için bu kısa ömrümde elimden ne geldiyse ettim. Parça parça olmuş vatanımızı kılıcımla birleştirdim. Vatanın bir tutam toprağını bir avuç altına, dilimizin küçük bir ifadesini nadede incilere bile değişmem... Elimden ne geldiyse sizin için yaptım. Beni lanetle anmayın. İyilik adına ne yaptıysam onu devam ettirin. ... Erenlerimiz bize üç şey emanet etmişlerdir: Dilimizi, namusumuzu ve vatanımızı. Can sizin, can onlar emaneti.*” (Cəfərzadə, 1981: 262-263)

Romanda Osmanlı-Safevi Devleti Arasındaki Casusluk İlişkilerinin Ele Alınışı

Romanda, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin gerilmesinde bazı beylerin ve komutanların, özellikle Ustaclu Mehmed'in önemli bir yeri olduğu vurgu-

² Alıntılar Türkiye Türkçesine Parvana Bayram tarafından aktarılmıştır.

lanmaktadır. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim'in her birinin casusları vardır. Bu casusların mesleği ya tüccar ya derviş ya da seyyahlıktır. İki tarafın da ortak özelliği budur. Casusların işi hem bilgi hem de taraftar toplamaktır. Osmanlı-Safevi tarafının casuslarından başka aslında diğer bir casus grubu da Avrupalı tüccar, sanatkâr ve seyyahlardan oluşmaktadır. Onlar da Osmanlılar ve Safevilerle ilgili çeşitli bilgileri toplayıp kendi ülkelerine taşı-maktalar. Hatta bu savaşın gerçekleşmesinde onların rolü diğer iki grupta-kindenden çok daha büyüktür.

Romandan alınıp tarafımızca Türkiye Türkçesine aktarılan Osmanlı Safevi ilişkileri ile ilgili belli pasajlarda bu hususlara değinilmiştir:

Avrupalı Seyyah ve Elçilerin Gözlemleri

"Elçinin zihnini özellikle bu dervişlerin ne konuştukları meşgul etmekteydi. O, dervişler arasında şeyh oğlu şahın bir hayli casusu, hafiyesi ve sadık halifeleri bulunduğunu duyup öğrenmişti. Bunlar ülkenin çeşitli yerlerini gezip bilgi topluyor ve bizzat şahın kendisiyle görüşüp ahalinin halet-i ruhiyesini, yerel haberleri ona ulaştırıyorlardı. Ordu toplamak, herhangi bir konuda karar vermek, şahın gördüğü kutsal rüyaları halk arasında yaymak gerektiğinde dervişler işe koyulurdu. Doğrudur, bu dervişler arasında şialıkla alakası olmayan başka akide sahipleri de çoktu. Ama Avrupalı elçinin bunlarla işi yoktu zaten. O şah sarayına gidiyor ve şahın hem kendisi hem de saray erkânı için hediyeler götürüyordu. Bu hediyeler arasında bu yerlerde garazey adlandırılan zarif, kırmızı mahut, al, pembe, mavi kadife topları, beş tane küçük tabanca, elli tane fırça, altı top Hollanda keteni, sefer sırasında buğday öğüt-mek için küçük el değirmeni, vb. vardı." (Cəfərzadə, 1981: 158.)

Tüccar Hacı Salman'ın Gözlem ve Haberleri

Şahın en önemli haber kaynağı olan Hacı Salman, onunla görüşürken durumu şöyle anlatmaktadır: *"Kiblegahım, elçileri sağ salim gidecekleri yere ulaştırdım. Selim Konya'da olduğundan yolumuzu direk Konya pazarına çevirdik. Sarayda elçinizi büyük ihtiramla kabul etmişler. Şahın yüzünden istih-zalı bir tebessüm geçti. "Tabii ki fetihlerimizin, zaferlerimizin sedası kulağına ulaşmıştır. Tabii ki şimdi bizi akraba olarak görmektedir." Hacı ise konuşma-ya devam ediyordu: "Elçileri birkaç ay sarayda misafir edecekler ve cevapla birlikte gönderecekler. Bu sürede kervanı boşuna bekletmeyip huzuruna dö-neyim diye düşündüm. Bir sonraki seferimde onlar da işlerini bitirip nameleri-*

ni almış olursa alır huzuruna getiririm.” Şahın yüzünde keder bulutları doluşmaya başladı: “Peki, Sivas olayı gerçek midir? Gıyasettin’i gördün mü?” “Şahım, ne yazık ki kendisini göremedim. İnzivadaydılar. Onlar ilginç bir biçimde Alevilikle Bektaşiliği birleştirmişler. Orada İbrahim adlı bir derviş, bashedindeki kırk dervişle cihat bayrağını kaldırmış ve bu şekilde Selim’in zulmünden cana doymuşları galeyana getirmiştir. Gıyasettin’in kendisi ve etrafındaki kırk derviş de Erzurum eteklerindeki büyük bir mağarada inzivaya çekilmişlerdir.”

Hacı Salman anlatmaya devam eder: “...Kırklar bir değil beş değil, her kırka mensup abdalın kendisinin de bir kırkı, her kırkın da kendisine has üç yüz ereni vardır. Dervişlik büyüyerek Güney Rum’un tamamına yayılmıştır. Senin bir işaretime bağlılar Padişahım!” “-Bu bi-gayret Selim cenk davetime karşılık vermiyor.” “-Korkuyor, sahipkırırım, senin muzaffer kılıcının şöhreti bütün dünyaya yayılmıştır. Nereye gidersen git senden bahsediyorlar. Seni zamanın Mehdisi adlandırıyorlar. Özellikle İbrahim’in eşarı bütün Rum’da bu yönden çok iş görüyor. Onun nefesleri, cesaretimi af buyurunuz kıblegahım, seninkilerden seçilmiyor.”

“-Karaman taraflarda ne var?”

-Her yerde kargaşa var Hükümdarım, senin bir tek “Hu” demene muntazırlar. Sohbet hayli uzadı. Şah, rakibinin kuvveti, silah çeşitleri ve kendisini ilgilendiren diğer konularda Hacı Salman’a sorular soruyor, o da görüp işittiklerini anlatıyordu. Hacı Salman yeni gelen Frenk sefiri hakkında da görüp işittiklerini söylemeyi unutmadı (Cəfərzadə, 1981: 203-204).

Derviş İbrahim’in Casusluğu

“Erenler ereni pir, darağacından kurtulup malum mağaraya getirilen ve çile çıkardıktan sonra salih erenler destesine katılan bu sazlı sözlü gencin kargaşa dolu günler geçiren Konya’da kalmasını maslahat bilmemişti. Saraydan aldığı harple ilgili son bilgileri de askerin, silahın, Frengistan’dan getirildiği gizli tutulan ateşli topların sayısını İbrahim’e ezberleterek onu kervana katmıştı. O, bu sırları hatta daha önceden tanıdığı Hatâî’nin bezirgânbaşlılarına bile itibar etmemişti.

...Şah erenlerin, Konya ve etrafındaki alevi dervişlerin, katledilen kırk binden fazla şianın, halkın başına açılan musibetleri bizzat gözleriyle görmüş olan bu gence sorup öğrendi ve dedi: “-Derviş libasını çıkar eren, bilirim zordur, ama böyle gerekiyor. Bugün vatanın dervişten ziyade bileği güçlü yiğit

cengâvere, sadakatli askere ihtiyacı vardır. Bir müddet sarayda şuara arasındakal. Sık sık harbi talimlere katıl. Söz vakti değil artık. Söz savaşından kılıç savaşına geçmenin zamanıdır. Zamanın gereklerini yap.” (Cəfərzadə, 1981: 206-207)

Osmanlı tarafının casuslarından biri ise tüccar olan Argun Bey’dir ve onun Tebriz sarayında duyup işittikleri eserde Sultan Selim’in ağzından aktarılıyor.

Caferzade’nin *Bakı-1501* romanı ile ilgili çeşitli tenkitler de yapılmıştır. Bu tenkitler yazıldığı dönem itibarıyla kendi içinde çeşitli açılardan eleştiriye tabi tutulabilir. Zira bu dönemde Azerbaycan tenkitçilerinin bazılarında hâlâ Sovyet tenkitçiliğinin, Sosyalist bakış açısının etkisi bariz olarak görülmektedir. Bu konuda objektif düşünceler sergileyenlerden biri tenkitçi âlim Akif Hüseynov’dur. O, *Bakı-1501* romanını değerlendirirken eserin kahramanının başarıyla tasvir edildiğini bildirmektedir. Hüseynov’a göre yazar,

“Şah İsmayılın mürekkebi karakterini canlandırırken neinki birtərəfli-likden, aludəçilikden uzaqlaşmış, obrazın meziyyətləri, fealiyyətinin pozitiiv cəhətləri ilə yanaşı güsurlarını da göstərmişdir, həm də gehremanın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğularının inikâsına ciddi diqqət yetirmişdir. Romanı Şah İsmayıl Azərbaycan hökmdarı, Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi seçiyyələndirilir” (Hüseynov, 1982: 181).

Azize Caferzade araştırmacılarından Vagif Sultanlı ise *Bakı-1501* romanının yazıldığı dönemi de göz önünde bulundurarak romanla ilgili şöyle demektedir:

“Şah İsmayıl şahsiyyətinə dönüş zərurəti Sovyet imparatorluğunda siyasi havanın bir az ılımlaşması və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan’ın milli-azadlıq hərəkatının ilkin uyanış mərhələsini yaşaması ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, milli-azadlıq hərəkatı aynı zamanda tarixə, onun milli dəyərlərinə dönməklə gerçəkləşir və bu durumda yazarların üzərinə böyük vəzifələrin düşdüğü de itiraf olunmalıdır. Ayrıca adı çəkilən romanların hər birində Şah İsmayıl şahsiyyətinə dönüşün arxa planında Azərbaycan’ın kaybedilmiş dövlətçiliğinin bərpası, parçalanmış məmləkətin birləşdirilməsi, bütünləşdirilməsi məqsədi bəşlənir.” (Sultanlı, 2001: 9)

Sonuç olarak, *Bakı-1501* romanında ele alınan ana dili meselesi, kölelik, insan, onun mənəvi ve maddi özgürlüğü, mezhepler, inanç sistemleri, dini ve milli birlik, vatan, vatan toprağının güzellikleri, Azerbaycan kadını-

nın kahramanlık, şecaat ve erdemi, Azərbaycan halk və divan edebiyatı, bu edebiyatın önəmli təmsilçiləri vb. bir çox təməl məsələ bulunmaqda birlikdə sempozyumda sınırları belirlənən mövzu dâhilində, Osmanlı-Safevi münasibətləri, yazarın tarixi təşkilatıdır deyə bilər. Caferzadə, bu romanında tarixə, kimsənin tərəfini tutmadan qardaşlığın tərəfindən baxmış, zaman zaman Şah İsmail'in zaman zaman Sultan Selim'in tarixdəki xəstəliklərini onların öz dilləri ilə ifadə etməkdən çəkinməmişdir. Casusluk olayı və ortalığı qarışdıran çox sayda əməl bu savaşın partlayış verməsi ilə nəticələnmiş və zərər gören tərəf yəndə Türki-İslam dünyası olmuşdur.

KAYNAKLAR

- Abdulla Kamal (2004), *Yarımçıq Əlyazma*, Bakı: "XXI"-YNE yayınevi.
- Adıgüzel, Sedat (2006), *Bakı-1501 Romanının Tarixsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme*, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya. 2006, S. 15, ss.1-17.
- Bilge Reha (2010), 1514: *Yavuz Selim ve Şah İsmail*, İstanbul: Giza Yayınları.
- Cəfərzadə, Əzizə (1981), *Bakı-1501*, Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2016), *Bakı-1501*, Bakı: Xan Nəşriyyatı.
- Çamuroğlu Reha (2011), *İsmail*, Ankara: Everest Yayınları.
- Əfəndiyev, Oktay (2007), *Azərbaycan Şəfəvilər Dövləti*, Bakı: Şərg-Qərb.
- Əlisə Nicat (1983), *Qızılbaşlar*, Bakı: Yazıçı.
- Gündüz, Tufan (2006), *Seyyahların Gözüylə Sultanlar və Savaşlar*, Giovanni Maria Agiolello, Venedikli Bir Tüccar və Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri, (çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hüseynov, Akif (1982), Nəsrimiz və Keçmişimiz. Bakı: *Azərbaycan Jurnalı*, sayı 10. s.174-188.
- Hoca Səddədın (1979). *Tacü't-Tevarih*, c. IV, (haz. İsmet Parmaksızoglu), Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Kültür Yayınları.
- Kərimzadə, Fərman (1982), *Xudafərin Körpüsü*, Bakı: Yazıçı.
- Kərimzadə, Fərman (1987), *Çaldıran Döyüşü*, Bakı: Yazıçı.
- Pala, İskender (2010), *Şah Sultan*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sultanlı, Vəgif (2001), Tarixi Yaddaşın Işığında. *Ekspress Gazetesi*, 29 Dekabr, No:246 (919).

2. EŞQ SULTANI: XVI. YÜZYILDAN XX. YÜZYILA BİR FUZÛLÎ ROMANI (1)

Giriş

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında tercüman, romancı, hikâye yazarı, akademisyen ve folklor araştırmacısı olarak tanınan Azize Caferzade (d.1921-ö.2003) daha çok tarihi ve biyografik romanları ile meşhurdur.

O, eserlerinde Azerbaycan'ın meşhur tarihi şahsiyetlerinin, şairlerinin hayat ve faaliyetinden, eserlerinden bahsederek bu şekilde onları unutulmaktan kurtarıp yeniden tarihimize, edebiyat ve kültürümüze kazandırmıştır. Caferzade, klasik Azerbaycan şairlerinden Şah İsmail Hatâî'yi (d.1487-ö.1524) anlatan *Bakı-1501* (1981), Seyyid Azim Şirvânî'yi (d.1835-ö.1888) anlatan *Âlemde Sesim Var Menim* (1972), 19-20. yüzyılın 3 önemli şairi Abbas Sehhet (d.1874-ö.1918), Ağeli Nâseh (d.1856-ö.1914) ve Mirze Elekber Sâbir'den bahseden *Yâd Et Meni* (1980), 18. yüzyıl şairi Nişat Şirvânî'den (18.yy) bahseden *Vatana Gayıt* (1973), 20. yüzyılın önemli satirik şairi Mirze Elekber Sâbir'i (d.1862-ö.1911) anlatan *Sabir* (1989), mutasavvıf, şair ve seyyah Zeynelabidin Şirvânî'yi (d.1780-ö.1838) anlatan *Elden Ele* (1992), nihayet Fuzûlî'yi (d.1483-ö.1556) anlatan *Eşq Sultanı* (2005) gibi tarihi-biyografik romanları yazmıştır. O, ayrıca 19. yüzyılın hükümdar kadın şairi olan Karabağ Hanı Hurşidbânu Nâtevan'la (d.1832-ö.1897) ilgili hikâyelerden oluşan *Natevan Hakkında Hikayeler*'in (1963) de yazarıdır. *Eşq Sultanı* dışında tamamı Sovyet döneminde yazılan bu eserler vasıtasıyla klasik Azerbaycan şairleri unutulmaktan kurtularak çağdaş Azerbaycan edebiyatında hak ettikleri değeri bulmuşlardır.

Hem halk hem de divan edebiyatına derinlemesine vâkıf olan Caferzade, bütün eserlerinde halk ve divan şiirinden doğrudan veya bağlantılı olarak bahsetmiş, çoğu klasik şiire ve klasik şairlere göndermelerde bulunmuştur.

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla 21-23 Ekim 2015 yılında Kars Kafkas Üniversitesinde *Azerbaycanşinaslık: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği* konulu Uluslararası Sempozyumda sunulmuş ve tam metni bildiri kitabının 275-288. sayfaları arasında basılmıştır.
http://194.27.41.8/dosyalar/azer_bil_kitap.pdf

Romanın Başlıklarla Tanıtılıp Yorumlanması

Klasik Azerbaycan şairlerinin şiirleri üzerine bilimsel çalışmaları bulunan, ayrıca radyo ve televizyonlarda klasik şiiri tanıtma ve yaşatma adına önemli programlar yapan Caferzade, bütün ömrünü âdeta Azerbaycan klasik şairlerinin hayat ve eserlerinin araştırılıp tanıtılmasına adanmıştır. Bu şairler içinde onun en çok sevdiği, bütün Türk edebiyatının zirve şahsiyeti olan Fuzûlî'dir.

Fuzûlî hayranı olan ve neredeyse bütün klasik Azerbaycan şairleri ile ilgili biyografik romanlar yazan müellif, şairle ilgili hayatının son demlerinde bir roman da yazmıştır. Aslında yazmıştır ifadesini burada kullanmak pek de yerinde olmayacaktır. Zira Caferzade, ömrünün son yılında, hasta yatağında iken bu romanı dikte etmiştir.

Ekim 2002- Mayıs 2003 tarihleri arasında müellif tarafından söylenip ses kayıt cihazına alınan roman, yazarın vefatından sonra 2005 yılında oğlu Turan İbrahimov tarafından hazırlanarak Şirvanneşr'de yayımlanmıştır.

Azize Caferzade, ömrünün son demlerinde yazdığı *Eşq Sultanı* romanında, XVI. yüzyılın meşhur şairi Muhammed Fuzûlî'nin muhitini, hayat ve sanatını anlatmış; zaman zaman klasik Azerbaycan ve Anadolu şairlerine, özellikle Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kânunî Sultan Süleyman'a da geniş yer vermiştir.

Romanda, divan edebiyatının zirve dönemlerinden olan XV-XVI. yüzyıl, bu yüzyılın meşhur şairleri üzerinde durulmuştur. Özellikle Muhibbî ile Fuzûlî'nin şiirlerindeki benzerliklerden ve nazire sayılabilecek beyitlerden örnekler verilmiştir. Eserde birçok kültürel unsur iç içe verilmiş, 16. yüzyılda Şirvan, Bağdat ve İstanbul'un sosyal, siyasi ve edebî-kültürel muhiti ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.

Romanın sonunda, Turan İbrahimov tarafından yazılan *Anamın Aziz Okuyucusu* başlıklı yazıdan hareketle, müellifin uzun yıllardan beri Fuzûlî ile ilgili bir roman yazmayı düşündüğü, hatta Turan Bey'in de her fırsatta bu konuda annesini teşvik ettiği fakat Fuzûlî dehası karşısında yazarın kendisini hep aciz hissederek bu işi ertelediği anlaşılmaktadır. Bu çekimserlik kesinlikle yazarın zafiyetinden değil, yapacağı işin yüceliğinden ve sorumluluğun fazlalığından kaynaklanmaktadır. Nihayet oğlunun ısrarına dayanamayan yazar, hayatının son demlerinde Fuzûlî ile ilgili bir eser yazmaya karar

vermiştir. Caferzade, eski sıhhati yerinde olmadığı bir zamanda acılarla kıvrılırken romanı yanındakilere anlatmış, onlar da sesini kaydetmişlerdir.

Eserde, 16. yüzyılda yaşayan ve bütün Türk edebiyatının gelmiş geçmiş en büyük şairi sayılan Muhammed Fuzûlî'nin hayatı, sanatı ve Kânunî Sultan Süleyman'la olan münasebetleri anlatılmaktadır. Eserde en önemli meselelerden biri olarak dil meselesi, Türkçe konuşulmaya önem verilmesi ele alınmıştır. Bütün eserlerinde Şirvan coğrafyasına, Şirvan edebî muhitine temas eden müellif, burada da Fuzûlî'nin aslının Şamahî'daki Bayat köyünden olduğunu, geleneksel yaşam ve inancın etkisinde, tutarlı yazar tahayyülü ile birleştirmiştir. Burada yazarın Karabağ Hanı Hurşidbanu Natevan dışındaki bütün biyografik romanlarının da Şirvan coğrafyası ile ilgili olup ele aldığı bütün şairlerin bu bölgeye mensup olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

Eser, Prof. Dr. Vagif Sultanlı tarafından yazılan *Yazıcının Son Romanı* başlıklı bir takriz yazısıyla başlamaktadır. Romandaki başlıklar sırasıyla *Bayatılar (Maniler)*, *Apardılar (Götürdüler)*, *Müjde, Heç Bir Ehdle Evez Olunmayan Nezir (Hiçbir Vaatle Değişilemeyecek Adak)*, *Yol, Haberleşme, İlk Mehebbet (İlk Aşk)*, *Şehir İçinde Gesebe (Şehir İçinde Kasaba)*, *Mehammed Ümmeti Dünyaya Geldi, Meyveler Hakkında Nağıl Nece Yarandı? (Meyveler Hakkında Masal Nasıl Ortaya Çıktı?)*, *Garipler Kabristanı, Ata ve Oğul, Hicaz'da, Fazlullah-Gülşenem, İller (Yıllar)*, *Fuzuli ve Fazli, Musikili Hakikatler Yuhusu (Uykusu)*, *Irak'ın Fethine Doğru, Songül-Gülderen, Bağdat, İlk Görüş, Üz-üze (Yüz-yüze)*, *Düşünceler, Kabul, Sultan Kerbela'da, Gazel De (Gazel Oku)*, *Eşqden Canımda Bir Pünhan Merez Var Ey Hekim (Aşktan Canımda bir Pinhan Maraz Var Ey Hekim)*, *Muhibbi ve Hayali, Mektup, Eşq Zövgin Zövg-i Eşqi Var Olandan Sor (Aşk Zevkını Zevk-ı Aşkı Var Olandan Sor)*, *Novruz (Nevruz)*, *Meclis, Tutmaz Dehi Seninle Menim İttifagımız (Tutmaz Dahi Seninle Benim İttifakımız)* ve *Son Sözüm* şeklindedir. Eserin sonunda Güney Azerbaycanlı Profesör Gulamrza Sabri Tebrizî tarafından yazılmış *Eşq Sultanı Romanı Hakkında Düşüncelerim* başlıklı bir yazıdan sonra müellifin oğlu Turan İbrahimov tarafından yazılmış *Anamın Eziz Ohucusu (Anamın Aziz Okuyucusu)* başlıklı bir yazı da yer almaktadır.

Senelerce Fuzûlî ile ilgili araştırmalar yapan, televizyonlarda çeşitli programlar hazırlayan, Fuzûlî ve klasik Azerbaycan şiiri alanında uzman olan müellif, yıllarca bu romanın alt yapısını hazırlamış, fakat engin bir derya olan Fuzûlî sanatı, özellikle Fuzûlî'nin hayatını nerede başlatıp nerede

bitireceği konusunda kararsız kalmıştır. Bu kararsızlık romanda da kendisini göstermekle birlikte, müellif Fuzûlî'nin meşhur /Diyar-ı aşka sultanım dila men öz zamanımda/Vezirimdir gam u gussa oturmuş iki yanımda/ beytin-den hareketle Fuzûlî'yi aşk sultanı olarak nitelendirmiş ve romana da bu başlığı vermiştir.

Romanın esas kahramanı Fuzûlî olmakla birlikte, 16. yüzyıl Türk tarihinin en meşhur simalarından olan ve divan edebiyatında yine 16. yüzyılda çağdaşı olan şair Zâtî'den sonra en çok gazel yazan şair unvanına sahip Muhibbî mahlaslı Kânunî Sultan Süleyman da bu eserdeki önemli kahramanlardır. Müellif Fuzûlî ile Kânunî'yi konuşturup aşk sultanı ile ülkeler sultanı arasında birçok yönden bağlantı kurmuş, felsefi sohbetlere zemin hazırlamıştır.

Eserde 15-16. yüzyıl Şirvan kökenli şair, âlim ve tabiplerden de bahsedilmiş, yazarın diğer eserlerinde de özellikle vurguladığı Şirvan'dan göçen ilim sanat erbabının âdeta bir hülasası burada verilmiştir. Romanda adı geçen meşhur tabip Şükrüllah Şirvânî ve İmadüddin Nesîmî de bunlardan-
dır.

Bu romanda sadece Fuzûlî anlatılmamış, 16. yüzyılın meşhur şairleri hem ülkelerin hem gönüllerin hem de şiirin sultanları esere konu edilmiştir. Fuzûlî'nin hocası Habîbî, 16. yüzyılda yaşamış istîğna dolu tasavvufî ve derunî şiirlerin şairi olan Hayâlî Bey de bunlardandır.

Romanı telif ettiği sırada 82 yaşında olan Caferzade, bu eserde Muhibbî'nin ve diğer şairlerin şiirlerini, Fuzûlî ile olan nazireleşmelerini, hafızasındaki şiirlerden örnekler vererek başarıyla anlatmıştır. Fuzûlî'nin Beng ü Bâde, Sohbet'ül-Esmâr, Leylâ vü Mecnûn vb. eserlerinin yazılması ve içeriği ile ilgili romanda bazı bölümler de yer almaktadır.

Yazar, romanda esas mesele olarak Fuzûlî'nin asli vatanının Şirvan olduğu meselesini ortaya koymuş ve bütün romanı bu düşünce etrafında şekillendirmiştir. Burada Fuzûlî'nin biyografisi ile ilgili önemli bir husus da onun ailesinin Şirvan-Şamahı toprağından, buradaki Bayat köyünden göçerek Kerbela'ya gitmesi meselesidir.

Bayatılar (s.7-10) başlıklı ilk bölüm romana bir giriş niteliğinde olup burada müellif, Şamahı'da ve Türk dünyasının birçok yerinde var olan Bayat köyünden, bayatı kelimesinin etimolojisinden bahsederek mâni anlamındaki bayatı kelimesinin menşei Oğuzların Bayat kabilesi ile bağdaştırmış ve Divanu Lügati't-Türk, Oğuznâme, Şecere-yi Terâkime ve Dede Korkut

hikâyelerinde de aynı bilgilerin bulunduğunu belirtmiştir. Müellif birkaç mâni ile bu fikrini ispat ettikten sonra sadece Azerbaycan'da -Ağcabedi'de, Salyan'da, Şamahı'da, Ucar'da, Guba'da Bayat adlı; Deveci'de ise Sincan Bayat, Uzun Bayat köylerinin varlığını bildirmiş; Şamahı'daki eskiden göçebe olan Bayat köyü ve Bayat kabilesi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bayat isminin Anadolu'da da onlarca köye verilmiş olduğunu burada belirtmekte fayda vardır.

Apardılar (s.10-14) başlıklı bölümde ise Nisan ayında, göç yaylaya gitmeye hazırlanırken köydeki Kelbe (Kerbelayi) Zeynal'ın kızının komşu köydeki kanlısı olan bir kabile başkanı tarafından kaçırılmasından ve kızın kendisini ırmağa atarak intihar etmesinden bahsedilmiştir. İsmi geçmeyen ve köydeki birçok delikanlının kalbine ateş salan bu güzel kız ileride Fuzûlî'nin babası olacak genç Süleyman'ın da ilk aşkıdır. Fakat o, sonradan amcası kızı olan Selminaz'la evlenecek ve aile yıllarca bebek hasreti ile yarıp tutuşacaktır.

Müjde (s.15-19) başlıklı bölümde, beş yıldır evladı olmayan Süleyman Kişi, köydeki küçük mescide giderek dua eder, eğer evladı olursa göçüp Kerbela'ya gideceği ve doğan çocuğunu da İmam'ın hizmetinde yetiştireceği yönünde adak adar (s. 17).

Nihayet bir erkek evlatları doğar. Kuran-ı Kerim'i açarak isim falına bakılır ve falda Muhammed ismi çıkar. Caferzade, gelenek ve inancın desteklediği güzel bir kurguyla Şamahı'da doğan küçük Muhammed'in Kerbela'ya göçme sebebine de zemin hazırlar.

Heç Bir Ehdle Evez Olunmayan Nezir (Hiçbir Vaatle Değişilemeyecek Adak) (s.19-20), Yol (20-28) ve Haberleşme (28-31) başlıkları altında Muhammed beş yaşına geldiğinde babası Süleyman'ın annesi Selminaz'ı ve kendisini alarak kervanla Şamahı'dan Kerbela'ya göçmesi anlatılır.

Burada, sarban Kerbelayı Abbas, münacatlar eşliğinde Kerbela yolcularını toplayıp Şirvan'dan yola çıkar. Kara devenin sırtında Kerbela'ya yol alan küçük Muhammed'in yolculuğu sırasında başından geçenler, Kerbela yollarındaki su kıtlığı, yolcuların su hasreti vb. hususlar Fuzûlî'nin Su Kasidezinin bazı beyitleri ile örtüşecek şekilde burada özetlenmiş, zaman zaman şairin şiirlerinden örneklerle yer verilmiştir.

Sapsarı Kerbela iklimi ile yeşil Şirvan muhitinin mukayesesı, insanların su hasreti, kervansaraylarda geçen günler, yolculuk sırasında yaşanan birtakım olağanüstülükler yazarın muhayyilesi, okuyup işittikleri, özellikle

de küçükken kendisi de ailesi ile birlikte aynı yolculuğu yaptığı sırada gezip gördükleri ile örtüşerek çok güzel yol tasvirleri oluşturmuştur. Ayrıca burada, pazar, hediyelik eşyalar ve yiyeceklerle ilgili de ayrıntılı bilgi verilmiştir. Süleyman, ailesi ile birlikte Kerkük'e gelerek orada Şirvan'dan göçüp buraya yerleşen Şirvanlıların mahallesine yerleşir.

İlk Mehebbet (s.32-39) başlığı altında, Kerbela'ya yerleşip büyüyen Fuzûlî'nin, öğretmeni Rahmetullah'ın kızı Rahime'ye olan aşkından da bahsedilmiştir. O, aynı sınıfta ders aldığı Rahime'ye âşıktır. Fuzûlî, Rahime'yi sevse de evlenemezler. Yazar bu konuda fazla ayrıntıya girmeden "kısmet değilmiş olmadı" diyerek başka bir konuya geçer. Bu bölümde, yemyeşil, serin Şirvan ikliminden sapsarı, çorak ve sıcak Arabistan gurbetine düşen Şirvanlıların geleneklerini ve ana dillerini unutmadan koruyup saklaması, evliliklerini bile kendi aralarında yapması önemle vurgulanır. Eserin temel konularından biri Türkçenin güzelliği ve korunup saklanması meselesidir. Hatta yazar, Fuzûlî'nin dilinden "*Varsayalım ki Rahime'yle evlendik, bizim yavrularımız ilk defa dil açtıklarında selam yerine ehlen ve sehlen mi diyecekler?*" diyerek ana dilinin korunması meselesinin üzerinde önemle durur.

Bu bölümde yazarın kader ve kısmetle ilgili felsefi yorumları da yer almaktadır. Yazar, okuyucusuna seslenerek, "Asla beni yobazlıkla suçlamayın, fakat hayatta kader, kısmet denen bir şey de var ki asla bunun dışına çıkılamaz" demektedir (s.38-39).

Şehir İçinde Mahalle (s.39-45) başlığı altında ise Kerkük'e yerleşen Şirvanlıların yaşamından, göçüp yerleştikleri ülkelerde bir Şirvanlı mahallesi oluşturup bütün gelenek ve kültürlerini yaşatmalarından bahsedilir. Bu bölümde Fuzûlî'nin, şiir ve sanat dersi aldığı ve o sırada Osmanlı'ya göçme hazırlığında olan hocası şair Habîbî'nin kızı Süneyvaz ile evlenmesi de anlatılır. Burada da düğün ve evlenme merasimlerine geniş yer verilmiştir (s.44).

Mehammed Ümmeti Dünyaya Geldi (s.45-48) başlığı altında Fuzûlî'nin oğlu Fazlî'nin doğumu ve şairin annesi Selminaz'ın bu münasebetle gurbette Şirvan ekmeği yani geleneksel tandır ekmeği pişirmesi anlatılır. Tandır ekmeğinin kokusunu alan Fuzûlî, 4-5 yaşlarındayken Şirvan'da bulunduğu sırada yaşadığı günleri hatırlar. Burada şairin çocukluk anıları, eski yaşama dair özlemleri bir bakıma yazarın ve bütün tandır ekmeği ile ilgili özlemleri olanların da anılarıyla örtüşür.

Meyveler Hakkında Nağıl Nece Yarandı (s.48-57) başlığı altında Sohbetü'l-Esmâ'ın yazılışı anlatılmıştır. Burada, bu eserin şairin oğlu küçük Fazlullah suççuğu çıkardığında babası Fuzûlî tarafından onun başı üstünde önce masal şeklinde söylenilerek sonradan şiire dönüştürülmüş bir eser olduğu hakkında bilgi verilir. Üç gecede anlatılan bu masalı şairin sonradan nazma çektiği ifade edilir.

Eserde, gelenek ve görenekler, giyim kuşam kültürü, sofrası ve yemek medeniyeti, hastalıklar, halk hekimliği, vb. konularda önemli bilgilere yer verilmiştir. Fuzûlî'nin dostu meşhur tabip Şükrullah Şirvânî'nin gözetiminde küçük Fazlî hastalığı atlatıp sağlığına kavuşur.

Garipler Kabristanı (s.58-60) başlığı altında ise Fuzûlî'nin babası Süleyman Kişî'nin vefatı anlatılır. Üç ay sonra ise annesi Selminaz da vefat eder. Burada konu ile ilgili mâni ve ağıtlar da yer almaktadır.

Ata ve Oğul (s.60-64) başlığı altında şair, artık büyümüş olan oğlu Fazlî ile ilim, sanat ve edebiyat sohbetleri yapmaktadır. Fazlî, babasının sanatı, aşkı, etkilendiği şairler vb. konular üzerinde özellikle de babasının şiirlerindeki Nevâî etkisi üzerinde durur. Babası da onun şiirlerinden bahsederek ana dilini güzel kullandığı için oğlunu takdir eder. Baba ile oğul sabah erkenden kervanla Hicaz'a ve Ninova'ya seyahat etmeğe karar verirler.

Hicaz'da (s.65-68) başlığı altında ise baba oğul Kuzey Irak'ı gezerler. Ninova'dan sonra Halep'i gezerek Nesîmî'nin mezarını ziyaret ederler. Burada şairin Şirvanlı olması, şiirlerindeki konular, Azerbaycan'la ilgili yer adları vb. üzerinde durulur. Nesîmî'nin mezarını ziyaret eden baba oğul, Şam'ı da gezerler. Bu bölümü, müellif kendisi Sovyet döneminde Irak'a ve adı geçen yerlere yaptığı seyahatlerin etkisi altında yazmıştır. Baba ile oğul bu bölümde daha çok edebiyat, şiir-sanat ve insanlık tarihi üzerine konuşmalar yaparlar.

Fazlullah-Gülşenem (s.69-70) başlığı altında şairin oğlu Fazlî'nin Gülşenem'e âşık olması ve ona aşk şiirleri yazmasından kısaca bahsedilir. Romanda Gülşenem'le ilgili fazla bilgi verilmez.

İller (s.70-73) başlığı altında artık yılların geçtiğinden, Fuzûlî ile birlikte türbedarlık yapan arkadaşı Muhammed Tebrizî'nin şairle olan dostluğu ve aralarında geçen Tebriz-Şirvan mukayesesini üzerine yapılan sohbetlerden bahsedilir.

Fuzûlî ve Fazlî (s.73-77) başlığı altında, çok ayrıntılı olmamakla birlikte Fazlî'nin âşık olması, babası ile aralarında bu konuda üstü kapalı bir soh-

bet açılması ve Fuzûlî'nin hayalen ilk gençlik yıllarına giderek eski günleri hatırlaması anlatılır. Bu bölümde yine eski giyim kuşam gelenekleri, Süneyvaz'ın bir düğüne gitmesi sırasında sandığı açması sonucu anlatılır.

Bu bölümde geriye gidilerek şairin, İmam Hüseyin Türbesi hücrelerinden birinin genç kâtibi tarafından istinsah edilen divanındaki hataları görünce sinirlenerek kalem ehline yazdığı "Kalem olsun eli ol katib-i bed tahririn" mısrayla başlayan meşhur hicviye kıtasının yazılma tarihi de anlatılır.

Musikili Hakikatler Uykusu (s.77-85) başlığında ise şairin *Heft Câm* adlı mesnevisini yazması anlatılır. Fuzûlî, rüyadayken ney, tef, cenk, tar, ud, sitar ve kanundan oluşan bir meclis görür. Bu mecliste tek tek musiki aletleri ile konuşup dünyanın dert ve ızdırapları, hırsızlık vb. hususlar üzerine fikir yürütür. Burada şairin arkadaşı tabip Şükrullah Şirvânî ile devir, zama-ne ve adaletsizlikler, toplumsal meseleler hakkında yaptıkları sohbetler üzerinde de durulur. *Heft Câm*'dan şiir parçalarına yer verilir. Ayrıca burada müellif, edebiyat tarihlerinde Fuzûlî'nin doğum tarihi ile ilgili genel kanaat olan 1494-95 yılındaki doğum tarihinin de en az 1480-81 olması gerektiğini vurgulamaktadır ki bu husus araştırmacılar, özellikle de Hasibe Mazıoğlu tarafından da dile getirilmiştir. (Mazıoğlu, 1997: 59-61)

Irak'ın Fethine Doğru (s.85-93) başlığından itibaren olaylar Fuzûlî, Sabiha Sultan ve Muhibbî üçgeninde cereyan eder. Burada Osmanlı ordusunun Irak'a girmesi anlatılır. Bu bölümün yazımı sırasında birtakım tarihi belgelerden faydalanılmış, Osmanlı ordusunun terkihi, orduyu yöneten paşalar, o dönemde Osmanlı Devleti'nin hangi kıtada kaç eyalete sahip olduğu, silahları ve Kânunî Sultan Süleyman'la ilgili diğer bilgiler yer almaktadır.

Burada, Kânunî'nin kızı Sabiha Sultan'dan da bahsedilir. Ordudaki kadınlar arasında o da bulunmaktadır. Sabiha Sultan'ın hayatından bahseden Caferzade, doğduktan sonra isim vermek için Kur'an-ı Kerim'den tefeül yapıldığı ve Sebe Suresi çıkınca bebeğe Sabiha adının verildiği hakkında bilgi verir.

Sabiha Sultan'ın kimliği konusunda romanda bir çelişki bulunmaktadır. Yazar, ilk başta onu paşa kızı olarak tanıtsa da (s. 87) sonraki sayfalarda Kânunî'nin kızı olarak değerlendirmiştir.

Songül-Gülderen (s.93-111) başlığı altında ise Osmanlı ordusu maiyetindeki kadınların Kerkük'te dinlenmesine karar verilmesinden, bu sırada Sabiha Sultan'ın Kerkük'te 8 kız evladı olan Türkmen bir ailenin evinde ağır-

lanmasından bahsedilir. Sabiha Sultan, bu ailenin ilk çocuğu olan Songül ile tanışıp ona ısınır. Ordu Bağdat'a doğru yol alırken Songül de Sabiha Sultan'a eşlik etmek ister. Ailesinin rızasıyla Sabiha Sultan Songül'ü nedime olarak kendisiyle İstanbul'a götürür.

Eser boyunca Şirvan folklorunun, halk ifade ve deyimlerinin, masal ve fıkraların anlatıcısı olarak Songül ön plandadır. Bu anlatılan hikâye, masal, mânî vb. folklor ürünlerinin tamamı Şirvan-Şamahı folklor ürünleridir ki müellif bunları ninelerinden duymuştur. Songül, Kerkük'teyken Sabiha Sultan'ı düğüne bile götürür. Yazarın bütün eserlerinde olduğu gibi bu romanda da folklorla, özellikle doğum, ölüm ve düğünlerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Düğünden dönerken Sabiha Sultan, civardaki evlerin birinden Fuzûlî'nin Habîbî'ye yazdığı bir tahmisin makamla okunduğunu duyar. Songül şiirin kime ait olduğunu söyleyip Fuzûlî hakkında ona bilgi verir. Sabiha Sultan da şairin Türkçe ve Farsça gazellerini okuduğunu, ama kendisini hiç görmediğini söyler. Burada tekrar Songül'ün dili ile Fuzûlî'nin ailesinin Şirvan'dan göçüp buralara yerleştiği ve kendisinin de İmam Hüseyin türbesinde türbedarlık ettiği anlatılır.

Romanın ilgi çeken yönlerinden biri de Fuzûlî ile Sabiha Sultan arasında geçen aşktır. Bu sırada Fuzûlî çok yaşlı olsa da aşk ateşi bir kere kalbini sarmıştır. Romanda karakterlerin her birinin önemli görevleri vardır. Sabiha Sultan Türkçe gazel ve mesnevi yazma konusunda sürekli Fuzûlî'yi teşvik etmektedir. Özellikle Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin Farsça yazılıp da Türkçesinin olmaması konusunda Fuzûlî'ye çok sitem eder. Aslında bu husus da romanda gerçeğe aykırıdır. Zira Fuzûlî'den önce Çağatay sahasında Nevâî, Anadolu'da ise birkaç şair tarafından Leylâ vü Mecnûn mesnevisi yazılmıştır. Fakat Fuzûlî kendisi de kendisine kadar bu eserin Türkçesinin olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla yazar da şairin bu düşüncesinden hareketle böyle bir kurguyu planlamış olmalıdır.

Sabiha Sultan ve kervandaki diğer hanımlar Dicle sahillerini, Hatra, Ninova, Samira, Musul gibi yerlerdeki göz okşayan tarihi anıtları, Asur heykellerini vb. tarihi yerleri gezdikten sonra, ordu ile birlikte Bağdat'a girerler. Yazar roman boyunca sık sık Kânunî ile babası Yavuz Selim'i kıyaslar ve zalimliği ile bilinen Yavuz'a karşılık adaleti ile meşhur olan Kânunî'yi savunur. Hatta böyle bir babadan böyle bir oğulun doğmasının da şaşırtıcı olduğunu ifade eder.

Sultanın yanında bulunan sadrazam İbrahim Paşa, Rüstem Paşa, Kazasker, Nişancı Celalzade Mustafa Çelebi, şairlerden Taşlıcalı Yahyâ, Hayâlî Bey ve daha birçok şair de eserde anılmıştır.

Roman boyunca Kânunî daha çok ön planda olup sürekli övülmekte, Irak'ın karışık, istikrarsız topraklarına şair Muhibbî'nin aşkla, adaletle geldiği defalarca vurgulanmaktadır.

Aşk şairi Muhibbî, her ne kadar fetihlerle uğraşsa da aklı İstanbul'da, sevdiği Hürrem Sultan'dadır. Kânunî, Hürrem Sultan, Mimar Sinan ve Barbaros'tan mektuplar almakta ve İstanbul'la ilgili bilgi sahibi olmaktadır.

Bağdat (s.111-119) başlıklı bölümde Kânunî'nin savaşımadan Bağdat'ı alması, Bağdat'ın tarihi hakkında önemli bilgiler verilir. Sultana, Bağdat'ta Kânunî tarafından yaptırılan imar işleri hakkında bilgi verildikten sonra şiir ve edebiyatla, özellikle o sırada yaşı elliye geçen Fuzûlî ile ilgilenir. Burada Songül ve Sabiha Sultan'ın da Türk edebiyatı, seyahatnameler, özellikle de Fuzûlî üzerine sohbetlerine yer verilmiştir.

İlk Görüş (s.119-123) başlığında ise Kânunî ile Fuzûlî'nin ilk görüşü anlatılmıştır. Maiyetindekilerle birlikte şehri gezmeye çıkan Sultan'a, elliye aşkın yaşlarında, beyaz sarıklı, üstünde beyaz derviş kıyafeti olan birisi yaklaşır. Kalabalıkları yararak Sultan'a yaklaşan adam Kânunî'yi selamlayıp elindeki kâğıdı ona verir. Kânunî kâğıda göz ucu baktıktan sonra yüksek sesle okuması için yakınında duran meliküşşuarasına uzatır. Bu Fuzûlî'nin Kânunî'ye hasrettiği kasidedir ve şair okumaya başlar:

Buka-i Bağdad'ın etmiş künyesin darüsselam

Kim ona teslim ü tahsin ede her kişver ki var (Cəfərzadə, 2005:120).

Şiiri hayranlıkla dinleyen Sultan, Fuzûlî'yi bulmalarını söyler. Fakat Fuzûlî şirini verdikten sonra oradan uzaklaşmıştır. Böylece romanda, aşk sultanı ile ülkeler sultanının ilk karşılaşması gerçekleşmiş olur. Kânunî, bir şiir meclisi düzenlenmesini, yanlarında gelen Kâtibi, İzzetî, Sâhirî, Ahmedî vb. şairleri; Bağdat şairlerini, özellikle Fuzûlî'nin çağrılmasını ve kendileriyle gelen Osmanlı şairlerinden Hayâlî Bey'le Taşlıcalı Yahyâ'nın da bu özel davette bulunmasını ister.

Yüz-yüze (s.123-131) başlıklı bölümde ise Fuzûlî ile Kânunî'nin görüşü ve karşılıklı konuşması anlatılmaktadır. Fuzûlî daha çok hak-adalet üzerine konuşur. Muhibbî ise Fuzûlî'nin şairliğine, dehasına âdeta hayran olmuştur.

Düşünceler (s.131-137) bölümünde Kânunî, Hayâlî Bey ve veziri ile birlikte Fuzûlî hakkında, onun şiirleri, kasideleri ve Leylâ vü Mecnûn mesnevisi üzerine konuşup düşüncelerini dile getirir.

Kabul (s.137-142) bölümünde Kânunî'nin halkı kabul etmesi, onların şikâyetleri ile ilgilenmesi anlatılır. Adil hükümdar, Bağdat halkının ihtiyaçlarını karşılar. O, Bağdat'ta mezhep farkı gözetmeden herkesin ihtiyaçlarının karşılanmasını, halkın sıkıntılarının giderilmesini emreder.

Sultan Kerbela'da (s.142-145) başlığı altında Kânunî'nin maiyetindekiyle birlikte Hz. Hüseyin'in Türbesi'ni ziyareti detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu ziyarette Sabiha Sultan da hanımlarla birlikte dir. Ziyaretin sonunda Kânunî tekrar Fuzûlî ile görüşür.

Gazel Oku (s.145-151) başlıklı bölümde ise Sabiha Sultan Fuzûlî'nin "Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefa var/Aldanma ki şair sözü elbette yalandır" maktasıyla biten gazelini okuyunca şaire darılır. Fazla inandırıcı olmamakla birlikte şairin onun odasına gelmesi anlatılır. Burada Fuzûlî ile Sabiha Sultan arasında uzun bir sohbet gerçekleşir. Sabiha Sultan kadınlarla ilgili yazdığı bu ifadelerden dolayı Fuzûlî'ye gücenmiştir. Fuzûlî'nin şiirlerinden hareketle aşk üzerine konuşmalar yaparlar. Sözlü olarak birbirlerine ifade edemeseler de Fuzûlî ile Sabiha Sultan arasındaki aşk ilerlemiştir.

Aşkta Canımda Bir Pinhan Maraz Var Ey Hekim (s.151-163) bölümünde ise aşk oduyla alevlenen Fuzûlî'nin hastalanması anlatılır. Şair, arkadaşı olan tabip Şükrullah Şirvânî'ye birkaç manzum mektupla hastalığını bildirmiştir. Bunun üzerine tabip, dostunu birkaç günlüğüne Bağdat'taki evine götürüp tedavi eder. Şirvânî, Fuzûlî'nin derdini anlasa da kime âşık olduğunu sormaz. Bu arada Sabiha Sultan da Fuzûlî'nin hasta olduğunu duyar. Hamama gitmek bahanesiyle Songül'le birlikte erkenden yola çıkar. Sokakta tabiple karşılaşınca konuşmaya çalışır. Tabip ise genç sultan hanımla sokakta konuşmasının uygun olmayacağını düşünerek onları yakınında bulundukları evine davet eder. Bu arada ateşler içinde yanan hasta Fuzûlî ile Sabiha Sultan bir kere daha görüşmüş olur. Bu görüşte Sabiha Sultan yeniden Fuzûlî'ye Türkçe Divanını oluşturma ve Türkçe eserler verme yönünde ısrar eder. Bundan sonra Fuzûlî, Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin bölümlerini yazar. Buradaki beyitlerden hareketle şairin Leylâ'yı Sabiha Sultanı düşünüp hayal ederek oluşturduğu anlatılır. Sabiha Sultan, hastalığı sırasında Fuzûlî'yi bir kez daha ziyaret eder ve aynı ısrarını tekrar eder.

Muhibbî ve Hayâlî (s.163-168) bölümünde, Kânunî, veziri ve şair Hayâlî Bey'le birlikte Fuzûlî'nin şiirleri üzerine konuşma yapar. Fuzûlî'nin şiirlerindeki konulardan, etkilendiği şairlerden, tasavvufi unsurlardan, özellikle Nesîmî ile Fuzûlî'nin şiirlerindeki ortak noktalardan bahsederek en son Fuzûlî'ye tekaüt verilip verilmediğini sorar. Diğer şairlere hazineden 5-6 akçe verildiğini duyan Kânunî, Fuzûlî'ye 9 akçe verilmesini emreder. Bu bölümde Fuzûlî'nin etkilendiği şairler, şiirlerindeki tasavvufi ve beşerî aşkın niteliği vb. edebî konular âdetâ Caferzâde'nin konuyla ilgiliengin bilgi ve birikimin yorumudur.

Mektup;(s.168-170) başlığında Muhibbî, İstanbul'dan, Hürrem Sultan'dan haber beklemektedir. Gece gelen mektubu vezir sabah erkenden Muhibbî'ye teslim edince Sultan çok mutlu olur. Hemen manzum mektuba manzum bir cevap yazarak gönderir. Müellif burada Kânunî'nin Hürrem Sultan'a olan aşkını; bir hükümdar ve vefalı bir âşık olan Muhibbî'yi anlatır.

Aşk Zevk-ı Aşk Var Olandan Sor (s.170-174) başlığında ise Kânunî'nin şiir meclisinde Fuzûlî'nin şiir okuması, hanendelerin onun şiirlerine bestelediği şarkıların seslendirilmesi anlatılır. Sabiha Sultan da bu meclisi perde arkasından seyretmektedir. Fuzûlî burada "sor" redifli gazelini okur ve herkes tarafından, özellikle de Muhibbî tarafından bu şiir çok beğenilir. Daha sonra Muhibbî kendi gazellerinden birini okur ve bu şiir-sanat meclisi gece yarısına kadar devam eder.

Nevruz (s.174-184) başlığında, bütün eserlerinde Nevruz bayramını, bu bayramla ilgili Azerbaycan'da yapılan etkinlikleri başarıyla anlatan yazar, Bağdat muhitinde Nevruz bayramı kutlamalarından bahseder. Caferzade, romanda "Sabiha Sultan bu bayramı ilk defa görüyordu" ifadesini kullanırsa da Osmanlı zamanında Nevruz kutlamalarının çok gösterişli bir şekilde yapıldığı bilinmektedir. Buradaki bu ifade aslında tarihi gerçekliğe aykırıdır.

Nevruz Bayramında saray hanımları Fırat sahiline ve Medain Harabeleri'ne giderler. Yolda Selman-ı Pak'ın (Selmân-ı Fârisî) türbesini de ziyaret ederler. Bu bölümdeki Nevruz kutlamaları, yerli halkın tasviri, tarihi yerler vb. hususlar yazarın Sovyet döneminde Irak'a yaptığı gezinin izlenimlerinden oluşmaktadır.

Meclis (s. 184-187) başlığında Kânunî'nin Bağdat'taki edebî meclisinden bahsedilir. Burada tarihi gerçeklere uymayan bir husus 1526 tarihinde doğmuş olan Bâkî'nin bu mecliste olamayacağıdır.

Bu mecliste hükümdar, Fuzûlî'ye iltifat ederek onu çok yakınına oturur. Meclisteki diğer şairler ise Yusuf, Hayâlî, Karagüzinli Azerbaycan şairi Bîdârî, Sehâbî, Şâhî, Şarkî, Mesihî, Mesihî-i Şarkî, Tebrizli Penâhî, Molla Muhammed Kazvinî, Molla Merhumî Mervî vb.dir. Fuzûlî, burada Muhibbî'nin etrafında edebî bir muhit oluşturmalarını hem siyaset hem ekonomi hem de kültür ve sanat alanında Muhteşem olmasını, ayrıca Türk dünyasındaki edebî-kültürel bağları pekiştirmesini hayranlıkla takip eder. Devlet hazinesinden birçok ilim ve sanat erbabının geçinmesini sağlayan bu hükümdarı Fuzûlî gıpta hissiyle izlemektedir. Ayrıca bir şair olarak da Fuzûlî Muhibbî'yi beğenmekte ve onun sultanüşşüara adını alan birçok şairden daha iyi bir şair olduğunu düşünmektedir.

Romanın son başlığı olan *Tutmaz Dahi Seninle Benim İttifakımız* (s.187-192)'da yine Fuzûlî'nin hayatı anlatılmaktadır. Bir akşamüzeri Fuzûlî Şirvan'dan, annesinin amcaoğullarından bir mektup alır. Şair, oğlu Fazlî ile konuşarak, uzaktaki akrabalarını anar. Babasının Şirvan'ın Şamahı kentinden buraya göç ettiğini, oradaki akrabalarını anlatır.

Kaynaklarda çok detaylı olarak üzerinde durulmayan, yazarın ise burada üstü kapalı bir biçimde anlatmaya çalıştığı Fazlî'nin de bir şair olarak parlamak isteğine, fakat babasının isminin gölgesinde bunu asla yapamayacağına değinilir. Bu bölümde baba ile oğul yine de şiir, sanat ve hayat üzerine, gerçek sanat üzerine konuşmalar yaparlar. Babası da artık oğlunun kendisini ispat etmek için ayrılıp kendi ayakları üstünde durması gerektiğine inanmıştır. Fazlî ise daha çok etrafta söylenen "Fazlî peder ü püser Fuzûlî" (faziletli olan babadır, oğul ise fuzulidir, fazlalıktır) ifadesinden rahatsız olmaya başlamıştır.

Son Sözü (s.192-193) başlığı altında yazar okurlara hitap ederek romanda Türk dünyasının iki zirve şahsiyeti olan Fuzûlî ile Muhibbî mahlaslı Kânunî Sultan Süleyman'ı anlattığını, bu iki şahsiyetin hem bir baba olarak evlatları tarafından üzüldüğünü, hem de asla sönmeyecek bir sanat güneşi olarak Türk şiirinde parladıklarını vurgulamıştır. Ayrıca Fuzûlî aşkının, Fuzûlî'nin şiirlerindeki aşk konusunun insanlara hâlâ hitap ettiğini, hâlâ Fuzûlî şiirinden ilham alarak aşkla dolu nesiller yettiğini yazmıştır.

Sonuç

Eşq Sultanı romanı, Azize Caferzade'nin ömrünün son anlarında, hasta yatağında yattığı sırada kurgulayıp dikte ettiği bir romandır.

Bütün bu şartlar altında, 82 yıllık birikimiyle yazar, Türk dünyasının iki zirve şahsiyetini başarıyla anlatmıştır. Romandaki temel mesele, Kербela

toprağında büyüyen Fuzûlî'nin aslının Şamahî'dan olmasıdır. Fuzûlî'nin doğumu, asli vatani, çağı, Bağdat, Kerkük, Kerbela muhiti, Bağdat'ın Osmanlı yönetimine geçmesi, siyasi istikrarsızlık, gelenek ve görenekler, halk ve divan edebiyatı, bu edebiyatın müştereklikleri üzerine düşünceler, özellikle halk mâni, deyim ve ağıtlarının Fuzûlî kalemindeki klasik yorumu vb. hususlar romanın ilk yarısının temel konusunu oluşturmaktadır. İkinci yarıdan itibaren şair Muhibbî, yani Kânunî Sultan Süleyman, Osmanlı yönetimi ve yazarın Kânunî'nin kızı olarak kaydettiği Sabiha Sultan ve Fuzûlî etrafında cereyan eden olaylar anlatılır. Öteden beri çeşitli kaynaklarda Kânunî'nin kızı Mihrimah Sultan ile Mimar Sinan arasında geçen platonik aşkla ilgili bilgiler varlığını sürdürmektedir. Caferzade de yazar muhayyilesi ile ana diline ve edebiyatına, kültürüne sadık bir Sultan Hanım tipi tasarlayarak Fuzûlî ile karşılaştırmış ve onları birbirine âşık etmiştir.

Romanda, Osmanlı Devleti'yle ilgili de bilgi verilmiş, özellikle *Irak'ın Fethine Doğru* başlığı altında Kânunî'nin Bağdat seferi ve sefer sırasında 20 binden fazla askeri olduğu, 24 Asya, 34 Avrupa vilayetine hükmetmesi konusundan bahsedilmiştir (s. 87).

Romanda, Fuzûlî bir şair, bir eş, bir baba, bir arkadaş ve bir sevgili olarak tasvir edilmiştir.

Eserde tarihi gerçeklere uymayan Kânunî'nin kızı ile ilgili bazı meseleler, şair Bâkî'nin Kânunî'nin Bağdat seferinde bulunmaması, Osmanlılarda Nevruz'un kutlanmaması vb. hususların varlığı ile birlikte roman başarıyla kurgulanmıştır. Yazarın konuyu ele alış biçimi, karakterlerin tasviri, Türkçeye hassasiyetle yaklaşan Fuzûlî'nin, Arap ve Fars dilinin edebiyat, kültür ve sanattaki egemenliğine karşılık Türkçenin bulunduğu konumu daha da yükseltme çabası, eserde hem Fuzûlî hem de diğer kahramanlar vasıtasıyla sürekli vurgulanmıştır.

Romanda Kânunî-Hürrem Sultan aşkına da değinilmiş, Bağdat seferindeyken Hürrem Sultan'dan Kânunî'ye mektup gelmesi ve sultanın sevgili eşine gazel ile cevap yazmasından bahsedilmiştir. Nevruz konusu ve Nevruz'a has motifler bu romanda da başarıyla anlatılmıştır. Burada daha çok Nevruz Bayramı'nda Nevruz törenlerinden, kulak falından, nişanlı kızlara alınan hediyelerden, "müneccim-i kezzab"ın takvim yazıp kuyudan dışarı atmasından bahsedilmiştir. Diğer yiyeceklerle birlikte özel olarak buğdaydan yeşertilen Semeni bu bayramın olmazsa olmazlarından.

Eserde klasik şiirin adeta bütün şairleri ile ilgili bilgi verilmiş hem Azərbaycan hem de Anadolu şairleri anılmıştır. Bunlar Hâkânî-i Şirvânî, Nesîmî, Yusuf, Hayâlî, 16. yüzyılda yaşamış muhacir Azərbaycan şairlerinden Karagüzinli Bîdârî, Sehâbî, Şâhî, Şarkî, Mesihî, Mesihî-yi Şarkî, Tebrizli Penahî'dir. Safevilerden kaçıp gelenler ise Muhammed Kazvîni, Molla Merhûmî Mervî vb.dir. Bağdat'ta gezilecek yerler anlatıldığı sırada, Hâkânî-i Şirvânî'nin *Medain Harabeleri* adlı eserinden de bahsedilmiştir.

Sonuç olarak, günümüze kadarki şair ve yazarların Fuzûlî'ninengin hayal dünyasına erişemediği kesin bir gerçektir. Doğal olarak, böyle bir şairi bir roman kahramanı olarak anlatmak, hayatının, çağının ve sanatının ince çizgilerini belirleyebilmek kolay bir iş olmasa gerek. Bir Fuzûlî romanını Azize Caferzade gibi klasik şiirin bilicisi, klasik şairlerle ilgili onlarca biyografik roman yazarının kaleme alması Azərbaycan ve Türk edebiyatı açısından önemli bir olaydır. Bu romandan sonra ümit edilir ki daha nice Fuzûlî romanları yazılacak, Caferzade'nin anlatmaya fırsat bulamadığı Fuzûlî ile ilgili nice hususlar bu romanlar vasıtasıyla edebiyatımıza kazandırılacaktır.

Bu bakımdan *Eşq Sultanı*, Fuzûlî üzerine Azərbaycan'da, genel olarak bütün Türk dünyasında yazılan önemli bir roman olup birçok temel meseleyi ele almıştır.

KAYNAKLAR

- Axundova, Məryəm (1998), *Həmid Araslı. Azərbaycan Ədəbiyyatı: Tarixi və Problemləri*, Bakı: Gənclik.
- Akyüz, Kenan vd., (1997), *Fuzûlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Araslı, Həmid (2005), *Məhəmməd Füzuli. Bütün Əsərləri*. VI. Cildə, Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2005), *Eşq Sultanı*, Bakı: Şirvanəşr.
- Gündüz, Tufan (editör) (2012), *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Mazıoğlu, Hasibe (1997), *Fuzûlî Üzerine Makaleler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

3. AZİZE CAFERZADE'NİN HİKÂYELERİNİN KONUSU¹

Giriş

Azize Caferzade (d.1921-ö.2003), 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli yazarlarından. Hikâye, uzun hikâye, roman, piyes, masal, mâni, anı ve seyahatname yazarlığının yanı sıra o aynı zamanda, akademisyen, gazeteci, araştırmacı, mütercim ve titiz bir folklor derlemecisidir. Tarihi-biyografik romanlarıyla ve uzun hikayeleriyle tanınan yazarın ilk edebî eserleri hikâye şeklinde olup 1937 yılından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. *Ezrayıl, Xezer, Din Direyim, Gülüş, İntizar, Araz Qızı, Yuxuda, Terlan* gibi ilk hikâyelerinden itibaren yazarın dil ve üslubunun, özellikle konu seçiminin çok zengin olduğu görülmektedir. Yazarın ilk hikâyelerinde Sosyalist realizminin etkisi sonraki eserlerine oranla fazladır. II. Dünya Savaşının başlamasıyla bu hikâyelerin konusu da değişmiş ve o, vatanın savunmasını, vatan evlatlarının bu uğurdaki mücadelesini anlatan eserler yazmıştır. 66 yıllık yazarlık faaliyeti boyunca müellif sadece Sosyalist realizmi içerikli ve savaş konusunda eserler değil, Azerbaycan'ın toplumsal, edebî, kültürel hayatını anlatan çok sayıda hikâye kaleme almıştır. İçinde bulunduğumuz 2021 yılı Azize Caferzade'nin doğumunun 100.yılıdır. Bu münasebetle yazarın 1937-2003 yılları arasındaki 66 yıllık yazarlık faaliyeti boyunca yazdığı hikâyeleri konularına göre tasnif edilerek tarafımızdan 2 cilt halinde yayına hazırlanmıştır.

Sanatının ilk yıllarında süreli yayınlarda çıkan hikâyeleri dışında Azize Caferzade'nin hikâyelerinin bir kısmı kitap şeklinde yayımlanmıştır. Bunlar sırasıyla, *Hekayeler* (Bakı, 1948), *Natavan Haqqında Hekayeler* (Bakı, 1963), *Qızımın Hekayeleri* (Bakı, 1964), *Sahibsiz Ev* (Bakı, 1966), *Ellerini Mene Ver* (Bakı, 1969), *Yad Et Meni* (Bakı, 1980) adlı kitaplarda toplanmıştır. Bu kitaplarda, yazarın bazı uzun hikâyeleri ile kısa hikâyeleri ve bazı romanları bir arada yayımlanmıştır. Müellifin farklı yıllarda ve farklı gazete ve dergilerde yayımlanmış onlarca hikâyesi vardır. Bunun yanı sıra yazıldığı-

¹ Bu makale, Türuk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872. s.107-129. künyesiyle yayımlanmıştır. http://www.turukdergisi.com/Makaleler/1233680720_18%20Do%c3%a7.Dr.P.Bayram%20107-129.pdf

tan sonra hiçbir yerde yayımlanmayan onlarca hikayesi de bulunmaktadır. Bu hikayelerin de yazarın arşivinden derlenip toplanarak okurların hizmetine sunulması Azize Caferzade sanatının, özellikle sanatının ilk yıllarındaki tarz ve üslubunun belirlenmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Son çalışmamızda, yazarın süreli yayınlarda yayımlanan hikâyeleri ile daha önce hiçbir yerde çıkmayan bütün hikâyelerini derleyip kronolojik sırayla 2 cilt halinde tasnif ettik. Aynı zamanda yazarın bütün uzun hikâyelerinde de aynı sistemi uygulayarak 3 cilt halinde yayına hazırladık. Bu kitaplar ve Azize Caferzade'nin daha önce sistemin dayatmaları yüzünden yayımlanamayan *Qobustan Çökeklerinde* adlı romanı da bu sene, yazarın doğumunun 100. yılına armağan olarak oğlu Turan İbrahimov'un maddi ve manevi desteğiyle, 12 ciltlik *Seçilmiş Eserleri* adıyla Bakü'de Elm ve Tehsil Neşriyatınca basılmıştır. Azize Caferzade'nin hikâyeleri bu serinin VIII-IX. ciltlerinde, uzun hikâyeleri ise X-XI ve XII. ciltlerinde tam halde, kronolojik olarak yayımlanmıştır.

Müellifin ilk hikâye kitabı 1948 yılında Bakü'de Azerneşr'de *Hekayeler* adıyla yayımlansa da henüz dağıtımı yapılmadan, hatta yazarın bile eline ulaşmadan Moskova'nın direktifi ile tamamı yakılmıştır. Eserin yakılma sebebi müellifin *Ahmatovşinalıkla*, yani salon edebiyatı yapmakla suçlanmasıdır. Daha matbaadayken kitabı görüp inceleyen yazar Celal Memmedov, kitap hakkında, Azerbaycan Gençleri Gazetesi'nde bir tanıtım yazarak eseri övmüş, özellikle *Oyan Balacığım*, *Bextiyar Üçün*, *Sabah Xanım* başlıklı hikâyelerini takdir etmiştir. (Memmedov, 1948: 138)

İlk kitabı daha okuyucu ile buluşmadan yakılınca müellif, bu olaydan sonra çok sarsılmış, 1963 yılına kadar geçen 15 yıl zarfında bir daha kitap yayımlatmamıştır. Fakat yazarlık faaliyetine devam ederek sürekli çeşitli edebî türler kaleme almış, akademik çalışmalar yapmış, ilmî eserler yazmıştır.

Kitap yayımlatma konusunda 15 yıllık suskunluk devrinden sonra Caferzade, *Natavan Haqqında Hekayeler* adlı eserini yayımlatmıştır. 1963 yılında Bakü'de basılan bu kitapta, Azerbaycan edebiyatının klasik tarzda şiirler yazan önemli bir şairi ve Karabağ Hanlığının son varisi, şaire Hurşidbanu Natavan'ın hayatının farklı dönemleriyle ilgili 22 tane tarihi-biyografik içerikli hikâye anlatılmıştır.

Yazarın hikâyelerinden oluşan bir diğer kitap ise 1966 yılında Bakü'de Azerneşr'de yayımlanan *Sahibsiz Ev'dir*. Burada yazarın altı hikâyesi

yer almıştır. Kitabın adı, yazarın II. Dünya Savaşı konusundaki en başarılı hikâyelerinden olan *Sahibsiz Ev*'den alınmıştır. Eserdeki hikâyeler sırasıyla *Şübhe*, *Sahibsiz Ev*, *Şekil*, *Müğenni*, *Esmeralda* ve *Sabah Xanım*'dir.

Yazarın diğer hikâye kitaplarından olan *Qızımın Hekayeleri*, *Anamın Nağilları*, *Çiçeklerim* ve *Pişik Dili* adlı eserlerini çocuk hikâyeleri içinde ayrıca inceleyeceğimiz için burada yalnız isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

Azize Caferzade, ilk yazarlık faaliyetine hikâye ile başlamış, onlarca uzun hikâye ve romanlarının yanı sıra hayatının sonuna kadar da hikâye yazmaya devam etmiştir.

Hikâyelerin Konularına Göre Tasnifi

Azize Caferzade'nin hikâyeleri mazmun ve muhteva bakımından çok zengindir. Bu yüzden onun hikâyelerini incelerken konularına göre tasnif edip incelemek gerekmektedir.

Yazarın hikâye ve romanları ile ilgili araştırma yapan Asife Telmangızı da onun hikâyelerini konu itibarıyla muasır ve tarihi konulu hikâyeler olmak üzere iki ana başlıkta incelemiştir. (2002: 14). Müellif kendisi de vefatından önceki son yıllarda yazmış olduğu hikâyelerini birkaç ayrı başlıkta tasnif etmiştir. Bunlardan birincisi, daha çok 1980 sonrası hatıralar serisi halinde yazmış olduğu *Tanıdıklarım*, *Sevdiklerim Xatirelerde*, ikincisi ise *Mene Danışıklar* başlığı altındaki hikâyeleridir. İlk kategoride yer alanlar daha çok anı karakterli hikâyeleridir. İkinci kategoridekiler ise yazarın daha çok edebî hikâyeleridir.

Bu çalışmamızda, Azize Caferzade'nin çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda farklı yıllarda yayımlanmış hikâyeleri ile bu zamana kadar hiçbir yerde yayımlanmayan toplam 109 hikâyesi ilk defa sistematik biçimde kronolojik sıra esas alınarak incelenmiş ve konularına göre on bir ana başlıkta tasnif edilmiştir. Bu başlıklar sırasıyla şöyledir: *Aile-Maişet Konusunda yazılan ve yazarın şahsi hayatından kesitlerin yer aldığı hikâyeler*, *II. Dünya Savaşı konusundaki hikâyeleri*, *II. Dünya Savaşından Sonra Cemiyette Meydana Gelen Manevi Çöküntülerden Bahseden Hikâyeleri*, *Güzellik ve Güzel Sanatlarla İlgili Lirik-Romantik Hikâyeleri*, *Güney Azerbaycan Konusundaki Hikâyeleri*, *Yabancı Ülkelerdeki Yaşamı Anlatan Hikâyeleri*, *Karabağ Konusundaki Hikâyeleri*, *Satirik Hikâyeleri*, *Sosyalist Realizminin Etkisiyle Sovyet Yaşam Tarzından Bahseden Hikâyeleri*, *Tarihi-Biyografik*, *Efsanevi ve Masal Kahramanlarıyla İlgili Hikâyeleri* ve *Çocuk Hikâyeleri*.

1. Aile-Maişet Konusunda Yazılan ve Yazarın Şahsî Hayatından Kesitlerin Yer Aldığı Hikâyeleri

Azize Caferzade'nin hikâyelerinin çoğunda aile-maişet konusu ön plandadır. Gerçek sanatçıların, yakın çevresinden ve etrafında cereyan eden bütün olaylardan etkilenecek bu konulara eserlerinde yer verme gibi önemli bir özelliği vardır. Bu husus, Azize Caferzade'nin de önemli özelliklerinden olup yazarın bütün hikâyelerinde bir şekilde kendisinden veya yakın çevresinden kesitlere yer verilmiştir. Hatta bazı hikâyelerindeki kahramanların da zaman zaman yazarın kendisi olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Ezrayıl hikâyesindeki 12-13 yaşındaki pioner Fitat, aslında o yıllarda okullarda ateizm öğretisi doğrultusunda yetiştirilen Ezime'nin veya onun yaşıtlarının prototipidir. Bu hikâyelerde, yazarın ilk gençlik yıllarından başlayarak hayatının bütün dönemleri ile ilgili ipuçları bulmak mümkündür. (Caferzade, 2001: 4-188)

Bu başlık altında yazarın 22 hikâyesi yer almaktadır. Bunlar, *Araz Qızı*, *Ad Günüm*, *Bextiyar Üçün*, *Şübhe*, *Xörek Yeyilmeyen Qablar*, *Qismet*, *Konsert*, *Amansız Sehv*, *Bir Piyale Xezer*, *Üç Lövhecik*, *Niye Gec Dedin Ay Qız*, *Nida*, *Pol-yak Qızı*, *Yalan*, *Qoy Hemişe Sülh Olsun*, *İyirmi İlden Sonra*, *Bayram Hediyyesi*, *Hediyye*, *Köhne Adet*, *Bir Yerde Görmek İsterdim*, *Anam Xestedir* ve *Allah Amanatı (Mene danışılar silsilesinden)* başlıklı hikâyeleridir.

Araz Qızı hikâyesinde, Aras Nehri kenarındayken kaçırılıp sevdiklerinden koparılan ve zorla evlendirilen bir kızın uğradığı felaket anlatılmaktadır. Hikâye, aile üyeleri ve dost meclisindeki bir konuşma sırasında, Merziye adlı bir kızın kaçırılmasından bahsedilirken hikâye anlatıcısının amcası oğlu 28 yaşındaki Enver'in dilinden anlatılmaktadır.

1944 yılında yazılan *Ad Günüm* hikâyesinde yazarın hayatından bir kesite yer verilmiştir. Kocasını cephede olan hikâye anlatıcısı, 25. yaş gününe gelen tebrikler arasında onun yokluğunun, çok uzaklarda ve savaşta olmasının acısını yaşamaktadır. Sevddiği insanın hediye ettiği vazoyu eline alıp anılara gömülmek üzereyken kapının zili çalar ve nihayet doğum günü hediyesi olarak sevddiği tarafından hediye gönderilen küçük bir fotoğraf, postacı tarafından kendisine verilir.

Bextiyar Üçün hikâyesinde, Sürme isimli genç bir annenin eşi Fuad'ın ihanetiyle sarsılıp intihara teşebbüs etmesi anlatılmaktadır. Hikâye, genç kadının Bextiyar adlı bebeğinin başucunda, elindeki bıçakla intihara kalkışmasıyla başlar. Sürme, geriye dönüşlerle evlendikleri ilk yılları hatırlar. Ev-

lendikten sonra Gence'ye gitmeleri, bir müddet sonra ise Fuad'ın görev icabı Kiev'e gönderilmesi anlatılır. Muharebenin başlamasıyla Fuad savaşa gider ve birkaç yıl boyunca ondan haber gelmez. Nihayet kayınvalidesi Nergiz Hanım, Sürme'ye oğlunun başka bir kadınla birlikte Bakü'ye döndüğü haberini verir. Hikâye, genç annenin yavrusuna sarılarak bütün ömrünü evladına adamaya karar vermesiyle son bulur. 1946 yılında yazılarak Edebiyat gazetesinde yayımlanan bu hikâye aile-maişet konusu içinde ele alınsa da aslında II. Dünya savaşı konusundaki hikâyeler kısmında da değerlendirilebilmektedir. Ayrıca bu hikâyede müellifin özel hayatından da önemli kesitlere yer verilmiştir.

Şübhe hikâyesinde ise her zaman için güncelliğini koruyan gelinkaynana ilişkilerine değinilmiştir. Sevda adlı genç bir anne, hastalanan Nadir isimli yavrusunun yastığı altından minik bir torbada Arapça yazılmış bir kâğıt parçası ve çatal iğneyle tutturulmuş bir kumaş arasında biraz toprak bulur. Bundan şüphelenen Sevda, kayınvalidesi Senem Kadının ona büyü yaptırdığını düşünmeye başlar. Bu kâğıt parçasına hangi büyüün yazılmış olabileceğini okutup öğrenmek için ihtiyar Tağı Muallim'in yanına gider. Tağı Muallim bunun büyü değil, neredeyse yüz yıl önce, çocuğu olmayan Münevver isimli bir kadın için yazılmış Sıbyan (çocuk) duası olduğunu söyler. Hikâye, Sevda'nın pişman olması ve bu zamana kadar bir kez bile olsun anne diye hitap etmediği kayınvalidesine tatlı dille "anne" diye seslenmesiyle son bulur.

Xörek Yeyilmeyen Qablar hikâyesinde, günümüzde bile hâlâ geçerliğini koruyan bir meseleye temas edilmiştir. Bir öğretmenin dilinden anlatılan hikâyede, yıllar boyunca bodrum katında zor şartlarda yaşayan işçi Hesen-gulu'nun, devlet tarafından güzel ve havadar bir ev ile temin edilince burayı asla kullanmadığı yepyeni eşya ve mobilyalarla donatmasından bahsedilir. Ailesi ve çocukları eski evden getirdikleri kap kacak ve mobilyaları kullanmakta, yeni eşyalara ellerini bile sürmemektedir. Evin içini pahalı mobilya, avizeler, yemek ve çay takımları ile donatsalar da bunların bir tanesini bile kullanmazlar. O kadar ki misafirin kül tablasına atmak istediği sigara izmaritini bile hemen elinden alarak koşup balkondaki çöp kovasına atarlar, misafir ayağa kalkar kalkmaz hemen koşup altındaki sandalyeyi masanın altına doğru ittirirler. Bu durumu fark eden öğretmen evden çıkarken üzüntüyle şöyle düşünür: Kimse bunları kullanmayacaksa acaba bu kadar pahalı kap kacak kime ve neye gerektir?

Qismet hikâyesinde yazarın birçok kısa ve uzun hikâyesinde geçmekte olan evlat hasreti, anne olmak için duyduğu özlem ve isteklerden bahsedilmiştir. Hikâyede, evlat hasretiyle yanıp tutuşan Valide isimli genç bir ebenin sık sık karabasanlar görmesi ve rüyalarında siyah çarşafli bir kadının bir bebeği kendisine uzatarak “Al, bu senin kismetindir” demesi anlatılmaktadır. Hikâyenin sonunda aynı mahallede oturan ve kocası savaşta vefat eden Rena isimli genç bir kadının doğum sırasında ölmesi ve Valide’nin siyah çarşafli bürünmüş annesinin hem yetim hem de öksüz kalmış bu bebeği Valide’ye uzatarak “Al yavrum, bu senin kismetindir” demesi anlatılır.

Konsert hikâyesinde, yeni dönemde çok güncel olan mesleklerden bahsedilmiştir. Hikâyede, Abdî Kişinin kızı Gülgöz’ün Bakü’de kocaman, ışıklı bir salonda verdiği konser sırasında aklından geçenler ve hayalen geriye dönüşleri anlatılmıştır. Genç eşi Günay, köyde verem hastalığına yakalanıp ölünce Abdî Kişi çocuklarını okutmak için şehre taşınır. O, pilot ve müzisyen olmak isteyen çocukların isteğine önce karşı çıkar. Kızı Gülgöz konservatuarda okumak isteğini söyleyince “Zurnacıdan hayır gelmez” der. Oğlu Bulud pilot olacağını söylediğinde “Tayyare sürmek Urus’un, Ermeni’nin işidir, Müselman’a yaraşan iş değil” diyerek onlara engel olmak istese de çocukların ve öğretmenlerinin ısrarı karşısında çaresiz kalıp razı olur. Bu hikâyenin dil ve üslubu da çok akıcı olup konser salonu, klasik Batı müziği ile yerli müzik arasındaki geçişler çok başarılıdır. Hikâyede, savaştan sonra ülkede hızlı bir biçimde meydana gelen gelişmeler, bu gelişmelerin hayatın ve toplumun bütün kesimlerine nüfuz etmesi de başarıyla anlatılmıştır.

Amansız Sehv hikâyesinde, evladı olmadığı için kaynanasının ısrarıyla çok sevdiği kocasından ayrılmak zorunda kalan bir kadının ıstırapları anlatılmıştır. Kısırlıkla suçlanan ve kocasından ayrılmak zorunda kalan bu kadının aslında hiçbir kusuru yoktur. Asıl kusurlu olan kocası Arif’tir. Bu hüzünlü hikâyede temas edilen aile içi meselelerde ilk fırsatta suçu kadının üstüne atma alışkanlığı, dışarıdan kimselerin kolaylıkla insanların özel hayatına müdahale etmeleri, insan hayatıyla oynamak, aile içi ilişkilere üçüncü dereceden şahısların müdahalesi gibi önemli konulardır.

Bir Piyale Xezer hikâyesi de müellifin şahsi hayatından bahsetmektedir. 1969 yılında yazılan bu hikâyenin kahramanı yazarın kendisi ve ailesidir. Bu hikâyede, sevilen mutlu bir annenin ve ailesinin, özellikle pilot olan kocasının hayatından bahsedilmektedir.

Üç Lövhecik adlı üç küçük paragraftan oluşan hikâye yazarın küçürek öykülerine örnektir. Bu kısa hikâyede de yazarın eşi pilot Memmed İbrahimov'a olan sevgisi, kocasının da kendisine olan sevgi ve fedakarlığı anlatılmıştır.

Niye Gec Dedin, Ay Qız hikâyesi tamamen biyografik ve aile-maişet konusuyla ilgili olup kahramanları da gerçek hayatta yaşamış insanlardır. Yazar, hikâyenin sonunda bütün kahramanların gerçek hayattaki ismini ve olayların geçtiği yılları not etmiştir. Böylece bu hikâyede bahsi geçen olayların 1945-49'lu yıllarda Bakü'de yaşandığı ve Qaratel'in Azize Caferzade, Surxay'ın meşhur şair ve edebiyatçı Qasım Qasımzade, Subutay'ın ise Bextiyar Vahabzade olduğu anlaşılır.

Nida hikâyesinde, olaylar bir mahkeme salonundaki boşanma davası sırasında gerçekleşir. İki gencin boşanma sebebi şiddetli geçimsizlik olarak gösterilse de hâkim, genç annenin ev işleriyle ilgili hiçbir şey bilmediğini ve minik yavrusunu bile besleyemediğini, üstelik bu konuda herhangi bir çaba da sarf etmediğini öğrenir. Bütün çağlar için güncelliğini koruyan meselelerden biri de ailede çocukların bağımsız ve yetenekli bir birey olarak yetiştirilmesidir. Baba evinde hiçbir ev işi öğrenmeyen ve sadece mesleği olan piyano çalmakta mahir olan genç ve güzel Zemine'nin problemi aslında bütün evlerde çocuklarını ev işlerine alıştırmayan anne ve babaların da genel problemidir. Günümüzün genç nesli için de önemli mesajlar içeren bu hikâyede sadece gençlere değil, aynı zamanda anne babalara da bildiklerini evlatlarına öğreterek onları cemiyete faydalı ve donanımlı fertler olarak yetiştirmeleri telkin edilmektedir.

Polyak Qızı başlıklı ve anı tarzındaki bu hikâye müellifin anneannesi Rübabe Hanım'a ithaf edilmiştir. Hikâyede Sona adlı Polonyalı genç bir kadının hayatı ve Elekber adlı Azerbaycanlı eşine olan sevgisi anlatılmıştır. Burada 20. yüzyıl başlarındaki Bakü'nün eski mahallelerinin, yazarın yaşadığı çağda artık yıkılıp yerle yeksan olmuş eski mescit ve hamamların, bu mahallelerde yaşayan insanların ayrıntılı tasviri yapılmıştır. Bunlar Hacı Şihbala'nın köhne vagonları, Hacı Cebrayıl'ın, Gasimbey'in mescidi, Tezepir Hamamı, Şor Goşa, Gasimbey Hamamları vb.dir. Bu mahallelerden birinde yaşayan gemi kaptanı Püşgah Elekber'in karısı, küçük kızını öksüz bırakarak vefat etmiştir. Elekber, seferlerden birinde, geri dönerken Polonya'dan Sona adlı bir kız getirip onunla evlenir. Elekber'i çok seven Sona, kocasının sevgisini kazanmak ve çevreye uyum sağlamak için kısa sürede Müslümanlığı

öğrenip kabul eder. Hikâye, Azerbaycan halk yaşamının, kadim merasimlerin anlatımı bakımından çok zengin olup Bakü'nün kadim mahalleleri, insanların yaşam biçimi, yabancılara bakış açısı, kadınlar arasındaki uyum ve dayanışma, kültürel kaynaşma, hoşgörü, inanç ve ibadet meseleleri, giyim, eğlence ve çeşitli merasimlerin anlatımı açısından zengin malzeme içermektedir.

Yalan hikâyesi de biyografik içerikli bir anı hikâyesidir. Burada müellif, sanat ve güzellik konusundaki duygu ve düşüncelere de yer vermiş, kendisiyle ilgili hoşlanmadığı ve kusur olarak gördüğü özelliklerden söz açmıştır. Eserde adı geçen Hüseyin Qürbet, Türkmenistan'da yaşayan meşhur sinema yönetmenidir. Müellifle uzun süre eserleri üzerine mektuplaşmışlar, bir gün Bakü'de de buluşmuşlardır. Bu görüşme sırasında masumca söylenen bir yalan yüzünden yıllarca azap çeken müellif, özür dilemek amacıyla çok beğenilen bir eserini imzalayıp Hüseyin Qürbet'e göndermek üzereyken onun vefat ettiğini gazetede yayımlanan bir ölüm yazısından öğrenmiş oluyor.

Qoy Hemişe Sülh Olsun adlı bu küçük hikâye aslında çok anlamlı mesajlar vermektedir. Hikâyenin geçtiği deniz kenarını dünyaya, oyuncak yüzünden savaşılmaya başlayıp sonra barıştırılan küçük çocukları ise dünyadaki insanlara benzetecek olursak aslında bütün insanlığın ders alması gereken bir hikâyesidir.

İyirmi İlden Sonra adlı hikâyede ise yıllar önce evlenip ailesiyle yeni bir eve taşınan bir annenin evlendikten 20 yıl sonra eski mahalledeki bir düğüne katılmak için baba evine gelmesinden bahsedilir. Buradayken daha önceden sevdiği fakat evlenemediği adamın oğluyla kendi kızının birbirlerini sevdiğini öğrenmesiyle yaşadığı duygular anlatılmaktadır. 20 yıl önceki anılarına dönen anne, "Kendin kendime kısmet olmadın... Bari oğlun kızıma kısmet olsun!" diye düşünür.

Bayram Hediyesi adlı hikâye hem aile-maişet hem de savaş konusunda olup burada bir annenin oğlunu evlendirip torun sahibi olma yolundaki arzularından bahsedilir.

Hediye hikâyesinde ise yazarın yakın çevresinden bir çocuktan bahsedilir. Bu çocuğun kahramanlığı, merhameti ve büyüklere has tavırlarla hasta ziyaretine gitmesi anlatılır. Bu hikâye aslında yazarın çocuk hikâyeleri içinde de incelenebilir.

Köhne Âdet hikâyesinde Sosyalist sistemin telkin ettiği sosyalist yaşam tarzı, halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik, eski gelenek ve âdetlerin

yenisiyle değişmesi konuları ön plandadır. Babasının bütün karşı koymalarına rağmen Azerbaycanlı bir kızla Gürcü bir gencin gizlice evlenerek kaçıp Türkmenistan'daki Nebitdağ'da çalışmaya gitmesinden, gitmeden önce ise yaşlı bir kadının evine sığınmalarından bahsedilir.

Bir Yerde Görmek İsterdim adlı anı hikâyede müellifin kendi hayatından, özellikle çocukluk ve ilk gençlik yıllarından bahsedilir. Tamamen biyografik olmamakla birlikte bu hikâyede yazarın hayatının önemli kesitleri de yer almıştır.

Anam Xestedir hikâyesinde vurgulanan hastalık aslında bildiğimiz anlamda bir hastalık değildir. Burada, evlatlarından etkilenecek futbol fanatığı olan bir anneden bahsedilmektedir.

Allah Amanatı başlıklı hikâyede ise ölen arkadaşının emanetine sahip çıkarak onu koruyan, 10 yıl sonra ise bu emaneti arkadaşının üniversiteyi kazanan torununa veren bir şahsın dürüstlüğü anlatılmıştır.

2. II. Dünya Savaşı Konusundaki Hikâyeleri

II. Dünya Savaşı Azize Caferzade'nin hayatında ve sanatında önemli bir yer tutmaktadır. Hem özel hem de sanat yaşamında silinmeyecek izler bırakan bu savaşla ilgili yazar sadece savaşın yaşandığı yıllarda değil, neredeyse ömrünün sonuna kadar çok sayıda eser, özellikle de kısa ve uzun hikâyeler yazmıştır.

1941 yılında II. Dünya savaşı başlayınca bütün Sovyetler Birliğinde olduğu gibi Azerbaycan'da da genç-yaşlı demeden bütün erkekler Sovyet Ordusu içerisinde Almanlarla savaşa gönderilmiş, geride kalan yaşlılar, kadın ve çocuklar ise cephe gerisinde çalışarak ön cepheye silah, gıda ve giyecek sevkiyatında bulunmak için mücadele etmeye başlamışlardır. Açlık ve sefaletin kol gezdiği savaş yıllarında 20 yaşındaki genç Caferzade, Ağsu ilinin Çaparlı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Yazar, bu dönemde yaşadıklarını, çalıştığı bölgedeki insanların, genel olarak Azerbaycan halkının çektiği sıkıntı ve meşakkatleri savaş konusunda yazdığı hikâye ve anılarında başarılı bir şekilde anlatmıştır (Bayram, 2016: 538).

1941-1945 yılları arasında cereyan eden II. Dünya Savaşı, bütün Sovyet yazarlarının olduğu gibi Azize Caferzade'nin de sistemin sürekli karmaşa dolu, sınıflar arası ve insanlar arası mücadeleye dayanan ve insanların haksız yere eleştiri ve suçlamalara maruz bırakıldığı bıkırtıcı kaotik edebî ortamından uzaklaşıp vatan ve millet sevgisiyle ortak düşmana karşı müca-

dele ve kutsal değerleri koruması gibi yüce amaçlarından bahseden eserler yazmasına ortam hazırlamıştır. Bu dönemde yazdığı savaş konulu bütün eserlerinde Caferzade bu düşüncelerin tesirinde olup bu konuda birbirinden değerli, gerçek savaş hikâyeleri yazmıştır. Bu hikâyelerin çoğunda olaylar Bakü'den ve Azerbaycan'dan kilometrelerce uzaklarda, özellikle Doğu Avrupa'da, Viyana, Polonya vb. yerlerde cereyan etse de yazar zamanı ve mesafeleri ustalıkla kısaltarak anlattığı olayların gerçekliğine okurlarını inandırmaktadır. Kocasının da aralarında bulunduğu binlerce Azerbaycan genci bu savaşa katıldığı için genç yazar, muharebe konusunda yazdığı lirik-romantik hikâyelerinde kendi korkularını, özlem ve hasretlerini, mensubu olduğu halkın ortak duygu ve düşüncesi olarak yansıtmayı başarmıştır. Bu sebeple bu hikâyeler çok başarılı, samimi ve inandırıcıdır. Yazarın bu hikâyeleri lirik-romantik üslupla yazılmış olmakla birlikte savaşın bütün dehşet ve korkunçluğu da burada hissedilmektedir. II. Dünya Savaşı sadece cereyan ettiği dönemde değil, 1986'lı yılların ortalarına kadar, hatta hayatının sonuna kadar yazarın gündeminde olmuştur. Çünkü bu savaş Azerbaycan vatandaşları da dâhil olmakla milyonlarca Sovyet vatandaşının hayatını alt üst etmiş, çocukları babasız, anaları oğulsuz, bacıları kardeşsiz, gelinleri dul bırakmıştır. Yazar, savaşın bütün çağlarda insanlara ve insanlığa vurduğu zararı bu hikâyelerde anlatmıştır.

Bu bölümde yazarın II. Dünya Savaşıyla ilgili 26 hikâyesi yer alsa da aslında diğer başlıklar altındaki hikâyelerinin de birçoğunda savaş konusuna temas edilmiştir. Bu bölümde incelenecek hikâyelerin başlığı şöyledir:

Oyan Balacığım, Ahar Sular, Mektub, Venalı Qız, Garis Gecelerinden: Molniya ... molniya, İsfendiyar, Bir Eşqin Sonu, Nergiz, O Haçan Gelecek, Güneş Doğarken, Qızmar Demirler, Zöhre, Reqqase, Demir Papaq, Galar Üzler Qarası, Şefqet Bacısı, Sahibsiz Ev, Şekil, Daş Üzerinde, Xatire, Ana, Anaların Xası, Piroq, Pencek, Müellim, El Qızı.

Müellifin *Oyan Balacığım, Axar Sular, Mektub, Venalı Qız, Garis Gecelelerinden: Molniya ... molniya, İsfendiyar, Bir Eşqin Sonu, Nergiz, O Haçan Gelecek, Güneş Doğarken, Qızmar Demirler, Zöhre, Reqqase, Demir Papaq* adlı hikâyelerinin çoğu savaşın cereyan ettiği yıllarda, birkaçı ise savaştan sonraki ilk 5 yılda yazılmıştır.

Qalar Üzler Qarası, Şefqet Bacısı, Sahibsiz Ev, Şekil, Daş Üzerinde, Xatire, Ana, Anaların Xası, Piroq, Pencek, Müellim, El Qızı hikâyeleri ise 1955 yılından sonra yazılmış ve 1986 yılına kadar da yazar savaş konusunda eserler vermeğe devam etmiştir.

Bu hikâyelerin kahramanlarının hepsi Azerbaycan'ın sade, çalışkan insanları olup sakince hayatlarına devam ederken aniden savaşın dehşetiyle sarsılmışlardır. *Oyan Balacığım, Venalı Qız, Güneş Doğarken ve Demir Papaq* adlı hikâyelerde direkt savaş meydanı ve burada cereyan eden olaylar anlatılmıştır.

Axar Sular, Mektub, Garis Gecelerinden: Molniya ... molniya, İsfendiyar, Bir Eşqin Sonu, Nergiz, O Haçan Gelecek, Zöhre, Reqqase adlı hikâyelerinde ise cephe gerisinde kalarak sevdiklerini düşünen, onların muzaffer olması için canını dişine takarak gece gündüz çalışan, arka cephede mücadele eden kahramanlardan bahsedilmiştir. Yazarın kendisi de çoğu zaman bu hikâyelerin ortak kahramanlarından. Buraya kadarki hikâyelerde acı, hüznün, nefret duyguları ön planda iken muharebeden sonra yazılan hikâyelerde ayrı bir hüznün, keder, hasret ve eseflenme ön plandadır. Vatan uğrunda, bütün bir halkın ve ülkenin geleceği olan nice genç yiğitlerimiz vefat etmiştir. Onların kaybı hem vatan için hem de sevenleri için yeri asla doldurulamayacak bir acıdır. Savaşın sonrasını yazmış olduğu hikâyelerinde Ezize Hanım Azerbaycan kadının sadakat ve fedakarlığını da anlatmıştır. *Sahibsiz Ev, Pencek* hikâyelerinde, *Gözlenilmeyen Geliş* adlı uzun hikâyesinde muharebe-ye göndermiş oldukları erkeklerden daha mert, daha dayanıklı olan sadık Azerbaycan kadınları anlatılmıştır. Bu kadınların bazıları annedir, bazıları ise nişanlı genç bir kız veya ellerinin kınası henüz solmamış bir aylık gelindir. Muharebe bittikten ve aradan uzun yıllar geçtikten sonra bile bu kadınlar evlenmemiş, saçları ağarıp belleri bükülünceye kadar sadakatle sevdiklerinin yolunu gözlemişlerdir.

Yazarın savaş sonrası yazdığı eserlerden olan *Şekil ve Daş Üzerinde* hikâyelerinde hem Azerbaycan'da hem de Doğu Avrupa'da cereyan etmekle birlikte yine de Azerbaycan ve halklar arasındaki dostluktan bahseden olaylar anlatılmıştır.

3. II. Dünya Savaşından Sonra Cemiyette Meydana Gelen Manevi Çöküntülerden Bahseden Hikâyeleri

Savaş sırasında yaşanan açlık, kıtlık ve sefaletten sonra genellikle bir kalkınma dönemi başlar. Bu süreç bazen hızlı bazen yavaş olarak gerçekleşmekle birlikte savaş sonrası yetişen nesillerde genellikle müşahade olunan rehavete kapılma, rahat hayatı benimseme ve birçok toplumsal kuralı göz ardı etme eğilimleri II. Dünya Savaşından sonra Azerbaycan da dahil

olmakla bütün Sovyet cemiyetinde görülür olmuştur. Özellikle üniversite-lerde başını alıp giden rüşvet meselesi ve günlük yaşamın bütün alanlarında gözlemlenmekte olan yolsuzluk ve rüşvet, sistemin çarpık dayatmaları vb. durumlar, bu başlık altında ele alacağımız hikâyelerde ön plandadır.

Yazarın bu başlık altında değerlendireceğimiz 5 hikâyesi vardır. Bunlar, *Ümid Yeri*, *Ellerim Kesileydi*, *Müdrük Qerar (Atın Faciesi)*, *Çevrilmiş Zemi*, *Bal adlı hikâyelerdir*.

Bu hikâyelerden *Çevrilmiş Zemi* ve *Bal* adlı iki hikâyede, olaylar 1990'lı yıllarda cereyan etmiştir.

Ümid Yeri ve *Ellerim Kesileydi* hikâyeleri üniversite yaşamıyla ilgili olup kendisi de bir üniversite hocası olan yazarın günlük yaşamda karşılaşmış olduğu hadiselerden hareketle yazılmıştır.

Ümid Yeri hikâyesinde sınavlarını verip mezun olabilmek için her türlü yolu deneyen Ekber adlı tembel bir üniversite öğrencisinin Şahsenem isimli falcı bir kadınla anlaşarak annesi sıfatıyla onu üniversite rektörünün yanına gönderip ek sınav hakkı elde etmesi anlatılmaktadır. Hikâyenin yazıldığı yıllarda daha fazla cereyan etmekte olan bu tarz olayları tenkit etmek ve böylesi durumların bütün toplum nezdinde tenkit edilmesini sağlamak amacıyla yazar bu hikâyeyi yazdıktan neredeyse 10 yıl sonra piyes olarak da düzenlemiştir. O dönemde televizyonun Azerbaycan cemiyetindeki büyük etkisini ve ücra il, ilçe ve köylerde yaşayan vatandaşlara kolaylıkla hitap etmesini dikkate alan yazar, toplumsal içerikli birçok hikâye, uzun hikâye ve romanlarını sonradan piyes ve radyo-piyes şeklinde tertip ederek dinleyicilerin ve izleyicilerin beğenisine sunmuştur.

Bu hikâyede birçok meseleye temas edilmiştir. Geleneksel yemek isimleri, yayla ve göçebe hayatından izler, kurnaz ve gözü açık bir falcı olan Şahsenem'in alacağı para ve ceket karşılığında ustalıkla rol yapıp rektörü inandırması bunlardan bazılarıdır.

Ellerim Kesileydi hikâyesi de çok acıklı bir konu olan üniversitelerde, derslerine çalışmayıp rüşvet yoluyla sahte notlar alıp mezun olan öğrencilerden bahsetmektedir. Eser, işini rüşvetle çözenlerden, bazı namuslu hocalar rüşvet almadığında ise araya hatırı kırılmayacak şahısları koyarak amaçlarına ulaşan öğrencilerden bahsetmektedir. Bu hikâyede biyografik unsurlar da çoktur. Bir dönem bazı üniversite hocaları tarafından moda haline gelen tembel ve bilgisiz öğrencilere para karşılığında not vererek sınıf ge-

çirme geleneği, hatta her notun da belli rayice tabi tutulması gibi olumsuz durumlar, cemiyetteki bu tarz durumlara asla müsaade etmeyen yazarın *Ellerim Kesileydi* hikâyesinde anlatılmıştır.

Müdrük Qerar (Atın Faciesi) hikâyesi de birçok yönden araştırılması gereken bir eserdir. Burada yazarın hayatından önemli ve hüzünlü kesitler de yer almaktadır. Müellif hikâyenin baş tarafında bunlardan bahseder. Yazar, burada hayatında üç defa bağrının dağlandığını söyler. Birincisi, sevdiği eserlerin elinden alınarak yakılıp kül edilmesidir. İkincisi, kardeşinin halk düşmanı yaftasıyla tutuklanıp Sibirya'ya sürgün edilmesidir. Üçüncüsü ise, görev dolayısıyla katıldığı bir programda yaşadığı bir olaydır.

1955 yılından sonra ülkede biraz daha ılımlı bir ortamın oluşmasından ve kardeşinin tutukluluğu dolayısıyla artık kendisinin önceki gibi resmi görevlerden uzak tutulmayıp zaman zaman bazı programlara gönderildiğinden bahseder. Bu hikâyede, Azerbaycan'ın Güney bölgelerinden birinde ki bir program sırasında elden ayaktan düşüp işe yaramayan yaşlı bir atın akıbetini anlatır. Sonuç itibarıyla okurlar, bu sistemde yaşayan insanların tamamının akıbetinin bu yaşlı ve işe yaramadığında kurşuna dizilip köpeklerle yem olacak atın akıbetinden farklı olmadığını anlayacaklardır. Onlar da aynen bu yaşlı ve işe yaramayan at gibi günün birinde kurşuna dizilerek sınırdaki köpeklerle yem olma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. İşte müellifin bağrını dağlayan üçüncü trajedi budur.

Çevrilmiş Zemi hikâyesinde yolsuzluklara karşı direnen, haktan ve doğruluktan ayrılmayan genç bir öğretmenin başına getirilenler, onun iftira uğrayarak işten atılıp tutuklanması anlatılmaktadır. Burada, Sovyet döneminde uygulanması yasaklanan inanç ve ibadet unsurlarından da bahsedilmiştir. Yazarın eserlerinin önemli özelliklerinden olan bir hikâye içinde birçok detayın yer alması ve bunu hikâyenin normal seyri içinde başarıyla anlatıp okurların dikkatine sunması yöntemi burada da görülmektedir.

Bal hikâyesinde ise yazarın hayatının son yıllarından bahsedilir. Burada, bağımsızlıktan sonra mantar gibi hızla çoğalan sahte dindarların bir numunesi olarak Allah'ın adına, namaz ve niyaza sığınıp her türlü sahtekarlığı yapanlara örnek olarak bal satan yaşlı ve dindar görünümlü bir adamın yeminler ederek müşterilere eritilmiş şekeri bal diye satması anlatılmıştır. Bu başlık altındaki hikâyelerde geçen olaylar gerçek hayattan alınmış olup cemiyetteki aksaklıkları göstermektedir.

4. Güzellik ve Güzel Sanatlarla İlgili Lirik-Romantik Hikâyeleri

Azize Caferzade'nin birçok eserinde güzel sanatlar ve estetik unsurlara, Antik Yunan kültür ve medeniyetine hem klasik Doğu hem de Yunan mitolojisindeki mazmun ve motiflere, özellikle klasik ve çağdaş eserlere, sanat tarihi vb. konulara temas edilmiştir. Bunun esas sebeplerinden biri ve en önemlisi yazarın ilk eğitimini bu alanda almış olması, yani Tiyatro Okulu'nda okumuş olması ve genel olarak tiyatro, sinema ve diğer görsel sanatlarla yakından ilgilenmiş olmasıdır. Ayrıca 1946 yılından itibaren yazarın Azerbaycan Tiyatro Okulu'nda ve Azerbaycan Kinostudiya'sında yöneticilik yapmış olmasının da bu hususta önemli bir payı vardır.

Sahilde Bir Qadın Oturub, Bülbüle Benzetdim, Qehramana Hediye, Gülüstan, Araz'ın Mahnısı, Tarixden Dörd Sehne, Güzellik Vurğunu ve Göz Qırpan İşıqlar yazarın bu bölümde inceleyeceğimiz hikâyeleridir.

1944 yılında yazılan *Sahilde Bir Qadın Oturub* hikâyesinde ak saçlı, siyah kıyafetli, kalbinden ve bütün varlığından insanlara sevgi ve sıcaklık dağıtan yaşlı bir kadının kısa hikâyesi anlatılmaktadır. Bu kadını herkes sevmektedir. Özellikle gençler onu sevgi ve saygıyla selamlar, etrafına toplanarak sohbetlerini dinlemeye can atarlar. Yaşlı olmasına rağmen oldukça sağlıklı olan bu kadın etrafına hayat ve canlılık dağıtan bir çınar gibi tasvir edilmiştir.

Qehramana Hediye hikâyesi de 1944 yılında yazılmıştır. Genel itibarıyla yazarın bu yıllarda yazmış olduğu hikâyelerin çoğunda lirik-romantik üslup hakimdir. Bu küçürek hikâyede bahsi geçen kahraman halk ve tabiat tarafından öylesine çok sevilmetedir ki bahar, ilk tebessümünü ona vermek ister. Bunu işiten gonca "Men bahar etrimi ona qoxladacağam." der. Bunu duyan gece, "Men qehremanımın bahara doğru geden yolunu, göyler şamı ayın tebessümü ile işıqlandıracaq, qelbine nur saçacağam." diye karşılık verir. Güneş ise "Onun mehebbet camını men öz süalarım ile dolduracaq, xoş talebine ilk seher tebessümü ile gülümseyeceyem." der. Sema, buna karşılık "Onun uzaqgören qara gözleri bütün kürreyi-erzi göre bilsin deye, men üfüqlerimi daha da genişlendireceyem." cevabını verir. Şair, ressam ve besteci "Biz en güzel eserlerimizi onun unutulmaz qehremanlıklarına hesr edeceğiz." deyince genç kız hemen araya girer ve en değerli varlığı olan kalbini kahramana bağışlamak için şöyle der: "Men mesum üreyimi ona bağışlayacağam." Bahar, gonca, gece, güneş, sema, şair, bestekar, ressam ve genç kız olmak üzere sekiz ayrı unsur ve insanlar tarafından ödüllendirilen kahraman büyük ihtimalle II. Dünya Savaşına katılmış kahramanlardandır.

Tarixden Dörd Sehne adlı hikâye de büyük olasılıkla yazarın piyes veya film senaryosu oluşturmak amacıyla yazdığı eserlerinin ilk halidir. Bu hikâye Azize Caferzade'nin klasik Azerbaycan şairleriyle alakalı hikâye çalışmalarının daha ilk gençlik yıllarından itibaren başlamış olduğunu da göstermektedir. Hikâyede 4 ayrı sahne tasvir edilmiştir. Müellif her sahnede önce bir giriş ve ardından 12. yüzyıl Selçuklu dönemi klasik Azerbaycan kadın şairlerinden olan Mehseti Gencevî, Muhammed Fuzûlî, Mirze Elekber Sâbir ve 20.yüzyıl şairi Samed Vurğun'dan birer dörtlük yazarak 4 edebî levha şeklinde küçürek hikayeler yazmıştır.

Araz'ın Mahnısı hikâyesinde Araz Çayı'na hitaben tarih boyunca onun başından geçen facialardan, bir vatanın parçalanıp ikiye bölünmesinden acıyla bahsedilir. 1945-46 yıllarında Güney Azerbaycan'daki Demokratik İnkılap'tan ve Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesinden büyük mutluluk duyan yazarın sevinci bu hikâyeye yansımıştır. Ne yazık ki çok geçmeden bu sevincin yerini derin bir keder ve ıstırap alacaktır. Çünkü yeni kurulan ve kısa sürede İran Devleti tarafından işgal edilen bu devlet kısa sürede tarih sahnesinden silinecek ve bütün halka yeniden divan tutulacaktır. Bu hikâye konu itibarıyla aynı zamanda Güney Azerbaycan konulu hikâyeler içinde de değerlendirilebilir.

Bülbüle Benzetdim başlıklı, yarım sayfayı geçmeyen üç paragraflık küçürek öykü ciddi bir gözlem sonucunda yazılmıştır. Hikâye, müellifin Hazar Denizi üstünde güneşin doğuşunu izlemesi üzerine yazılmıştır. Sabahın erken saatlerinde Hazar Denizi üstünde güneşin doğuşunu seyretmeyi seven müellif bu sahneyi birçok eserinde tasvir etmiştir. Bu hikâyede güneş, Hazar Denizinde yıkanan bir güzele benzetilmiştir. Güneş doğarken, sahildeki zeytin ağaçlarının dallarına konan ve boz meyvelere benzeyen serçeler aniden uçmaya başlar. Bu boz serçelerden biri güneşe doğru uçarken güneş ışınlarının etkisiyle altın rengine bürünmüş ve yazar, boz serçeyi bülbüle benzetmiştir. Bu küçük hikâyede sembolizm akımının da ciddi etkisi görülmektedir.

Gözellik Vurğunu adlı hikâye, yazarın *Mene Danışıklar* serisi içinde yayımlanmıştır. Hikâyedeki olaylar ressam bir kadının dilinden anlatılmıştır. Yurt dışındaki bir tatil beldesinde 10-11 yaşlarında çok güzel yüzlü bir oğlan çocuğuyla karşılaşan ressam kadın, bir sanatkar sevk-i tabiisi ile onun güzelliğine hayran kalır. Hatta içinden onun portresini yapmak veya böyle güzel bir çocuğun annesi olmak duygusu geçer. Fakat hikâyenin sonunda

kendisi de ressam kadını hayranlıkla seyreden bu oğlan çocuğunun bir ayağının sakat olduğu ve hassas çocuğun bu durumu kadına fark ettirmemek için biraz ağır hareket ederek geriden gelmesi anlatılmıştır. Bu hikâyede, tasvirlerdeki renk uyumu, güzellik tasvirleri bir yazardan ziyade bir ressamın bakış açısıyla ve başarıyla anlatılmıştır.

Göz Kırpın Işıqlar hikâyesi, yazarın Leningradlı (Şimdiki adı Saint Petersburg'dur) arkadaşı Qalina Morozova'ya ithaf edilmiştir. Bu hikâyedeki olaylar Bakü'de, Hazar Denizi kıyısında bulunan bir dinlenme mekânında cereyan etmiştir. Bakü'ye tatile gelen bir misafirin gözünden büyülu Bakü geceleri, Hazar'a yansıyan ayın yakamozu, gecenin karanlığında denizin ve şehrin uğultusu ve birbirinden güzel şehir manzaraları anlatılmıştır. Yalnız bu manzaralar arasında bir tanesi günlerce misafirin zihnini meşgul etmektedir. Gece yarılarında bile misafirhanenin dış duvarlarının karşısında yer alan tek katlı binaların birinde sabaha kadar göz kırpan, daima yanıp sönmekte olan ışıkları seyreden misafir, bu ışıkların ne anlama geldiğini, bu evde yaşayanların hangi işle uğraştığını günlerce düşünmüş, daima yanıp sönen bu ışıkların ne olabileceği üzerine çeşitli hayallere dalmıştır. Nihayet bir sabah istirahat evinin müdürünün çalışanlardan birine seslenerek "A bala, Yaqub, adama neçe kerem deyerler? Bir qeza çıxmamış get o işığı düzelt axı! Neçe gecedi fikir verirem hasarın o üzündeki temirxanada kantakt pozulub, hey yanıp sönmür..." demesiyle her şey ortaya çıkar. Bu hikâyede müellif, Fuzûlî'den, Seyyid Azim Şirvânî'den de konuyla ilgili örnek beyitlere yer vermiştir. Bu hikâyede Bakü'ye tatile gelen Rus bir turistin tahayyülündeki Doğu ve Doğu'ya ait levhalar da başarıyla canlandırılmıştır.

Gülsatan hikâyesinde gülcülük ve çiçekçiliğin merkezi olan Bakü'den, Bakü'deki çiçek satıcılarından bahsedilir. Hikâye, "Her Novruz bayramında mene ellerinden benövşe getiren Heqiqet Qarabağlı'ya ithaf edilmiştir." epigrafiyle başlar.

Bu hikâyede birbirinden güzel gül ve çiçeklerin adları sayılır, bu çiçeklerle ilgili klasik şairlerden beyitlere yer verilir. Genç bir oğlanın sevgilisine hediye etmek için çiçek pazarında menekşe araması, oysaki narin, boynu bükük bir güzele benzeyen menekşenin pazarlarda satılan türden bir çiçek olmadığı hikâyede anlatılır. Şiir ve sanat konusunda zevk sahibi olan çiçek satıcısı Memmedyar Kişi çiçeklerden iyi anlar. O, hangi çiçeğin ne zaman, kimlere hediye edileceğini de çok iyi bilmektedir. O gün şans eseri eline geçmiş olan bir demet menekşeyi sevgilisine sunması için pazara gelen genç hediye eder.

5. Güney Azerbaycan Konusundaki Hikâyeleri

Azize Caferzade, içinde bulunduğu toplumun bütün tarihi, sosyal-siyasi olaylarına, bütün sıkıntılarına temas eden bir yazardır ve bu husus daha ilk gençlik yıllarından itibaren onun önemli özelliği olarak görülmekte, mücadeleci ruhunu yansıtmaktadır. 1945-46 yılları arasında kurulup kanla bastırılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve burada yaşayan soydaşlarımızla ilgili olaylar, özellikle de Güneyde yapılan katliamlar hem bu hadiselerin cereyan ettiği 1945-46 yıllarında hem de daha sonraki yıllarda Ezize Hanım'ın gündeminde olmuştur. Müellif ilk gençlik yıllarından itibaren bu hikâyeleri yazsa da yazıldığı yıllarda bunların çok az bir kısmını yayımlatmıştır. Büyük ihtimalle bu hikâyeler Sovyetler Birliği ile İran arasındaki müttefiklik anlaşmaları sebebiyle o yıllarda yayımlanmamıştır.

Azize Caferzade, Güney Azerbaycan meselesini, bu uğurda şehit olan fedailerini, onların yakınlarının acı hayatını bu hikâyelerde başarılı bir şekilde anlatmış, aynı zamanda edebî eserleri vasıtasıyla bu olayların kayda geçirilmesini de sağlamıştır.

Bu başlık altında toplam dokuz hikâyeye yer almaktadır. Bunlar *Müğenni*, *Sabah Hanım*, *İyne Derdi*, *Ata ve oğlu*, *Fotoaparatt*, *Dağlar Qoynunda*, *Xerite*, *Simaver*, *Bire'dir*.

Müğenni hikâyesinde, Şeyh Mehmed Xiyabani'nin liderliğinde gerçekleşen millî mücadele sırasında bomba patlamasıyla gözleri kör olan Murad adlı fedainin oğlunu da bu harekatta kaybetmesinden; gelini öldükten sonra öksüz ve yetim kalan Kamandar ve Şükufe adlı torunlarının hayatından ve onların da bu mücadeleye katılmasından bahsedilir.

Sabah Hanım hikâyesi de çok etkili bir eserdir. Yıllar önce 5-6 yaşlarındaki oğlunu kaybeden Sabah Hanım, sevilen meşhur bir aktris olmuştur. Güney Azerbaycan'a gittikleri bir turne sırasında, konakladıkları otelden çıkıp şehri gezerken yolunu kaybeder. Yolda üstü başı perişan bir hamalla karşılaşır. Hamal günlerdir onu takip eden genç bir oğlandır. Filmlerine bakarak kendisine hayran olan bu hamalla bir az sohbet ettikten sonra Sabah Hanım, onun acıklı hikayesini dinlemek için oteldeki odasına davet eder ve burada onun yıllar önce kaybettiği oğlu olduğunu öğrenir. Hikâyede, dilencilikle geçinen, perişan edilen Güney Azerbaycanlı soydaşlarımız ve onların ihtiyaç ve sefalet içinde yaşamaya mahkûm edilmesi gözler önüne serilmiştir.

İyne Derdi başlıklı hikâye 1947 yılında yazılmıştır. Ülkesinin bağımsızlığı uğrunda mücadele eden, gece gündüz bağımsız millî bayrağa nakışlar işlediği için yakalanıp işkencelerle idam edilen kahraman bir Azerbaycanlı kızın yaşadığı felaket, annesi tarafından bir gazeteciye anlatılmıştır.

Ata ve Oğlu hikâyesinde de Güney Azerbaycan'daki fedailerin mücadelesi anlatılmaktadır. 1947 yılında yazılan bu hikâyede fedailerin cesur komutanı Emirzade ve onun kendisi gibi kahraman oğlu Azad'ın mücadelesinden bahsedilir.

Fotoaparət hikâyesi 1948 yılında yazılmıştır. Tutuklanarak meydanda halkın gözü önünde idam edilen demokrat bir genç ve idam sırasında genci taşlamaya mecbur edilen ama asla İran ajanlarının tehditlerine boyun eğmeyen yaşlı bir ihtiyarın yaşadıkları anlatılmıştır.

Dağlar Qoynunda adlı hikâyede yine de fedailerden ve onların mücadelesinden bahsedilir. Fars askerleri 50 yaşındaki fedai Berho'nun evini yakmış; oğlunu, karısını ve 80 yaşındaki annesini ve kız kardeşini kılıçtan geçirmişlerdir. Kendisi ise yakalanarak 15 yıl boyunca Kasr-ı Kacar zindanında işkencelere tabi tutulmuştur. Fakat orada bile ümidini kaybetmeyen fedai, işkence gördüğü yılları ve o anlardaki duygu ve düşüncelerini ümitsizliğe düşen genç fedailere anlatarak onları motive eder.

Xerite hikâyesinde, Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, İran Devleti tarafından yıkıldıktan sonra buradaki soydaşlarımızın maruz kaldığı zulüm ve sürgünlerden bahsedilmektedir.

Simaver hikâyesinde, 1938 yılında evlendiği Güney Azerbaycanlı kocası ve onun ilk karısından olan çocukları ile birlikte zorla Kuzey Azerbaycan'dan Güney Azerbaycan'a sürülen Urhan adlı Şamahılı bir kadının yaşamı fonunda o yıllardaki tarihi, sosyal ve siyasi olaylara ayna tutuluyor.

Bire hikâyesi Mene Danışıklar serisindendir. Bu hikâye 1986 yılında yazılmıştır. Burada da Güney Azerbaycan'daki özgürlük mücadelesinden bahsedilmektedir.

6. Yabancı Ülkelerdeki Yaşamı Anlatan Hikâyeleri

Dünyanın birçok ülkesine seyahat eden yazarın yurt dışındaki insanların yaşamından bahseden hikâyeleri de çoktur.

Esmeralda, Kölge, Güleyen Akvili, Gözel Gana Üçün, Möcüzə, Afrika Heç Kesi ve Heç Neyi Bağışlamır, Smol Kapitalistler, Qana'nın Geleceyi bu hikâyeye

lerdendir. Yazarın bu hikâyeleri arasında sadece *Esmeralda* Azerbaycan'da iken, diğerleri ise Qana seferi sırasında yazılmıştır.

1944 yılında yazılan *Esmeralda* hikâyesinde olaylar Amerika'da cereyan etmekte olup burada yaşayan artistlerin hayatından bahsedilir. Sosyalist realizminin de etkisiyle yazılan bu eserde masum yüzlü, ince yapılı Polli Klayd isimli bir aktris ücra kasaba tiyatrolarından birinde kocası Robert Klayd ile birlikte çalışmakta, kocasının yazdığı senaryolarda oynamaktadır. Şikago'daki meşhur film şirketlerinden birine, Viktor Hügo'nun *Paris Notre Dam Kilisesi* esasında yazılmış *Esmeralda* adlı eserin senaryosu verilir. Meşhur bir film olacağı beklenen senaryoda Esmeralda karakterini canlandıracak kadın aktris adayını arayan firma yetkilileri nihayet Polli'nin bu iş için en uygun aktris olduğuna karar verirler. Yüklü para karşılığında ve çekimlerin sadece üç ay süresinde tamamlanacağını vaat ederek hamile olan Polli'yi Esmeralda rolünde oynamaya ikna ederler. Hamileliğinin ilerleyen haftalarında çekimler bitmez ve Polli'nin durumu kötüye gider. Hekimlerin hareket etmeyi yasaklamasına rağmen şirket sahiplerinin tehdidi ve psikolojik baskısı sonucunda Polli bebeği aldırarak zorunda kalır.

Hikâyedeki Esmeralda karakterinin ismi müellifin iki yaşını doldurmadan vefat eden kızının adıdır. 1944 yılında yazılan bu hikâyede Sosyalist realizminin belirgin etkisi görülmekle birlikte yazar daha çok genç bir anenin ıstırabına dikkat çekmeyi başarmıştır.

Azize Caferzade, Afrika'da iken yazdığı hikâyelerini *Uzaq Ellerde* başlığı altında tasnif etmiş ve bu hikâyelerin çoğu çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Bunlar *Kölge*, *Güleyen Akvili*, *Gözel Qana üçün*, *Möcüzə*, *Afrika Heç Neyi ve Heç Kimi Bağışlamır* adlı hikâyeleridir.

Kölge hikâyesi yazarın diğer hikâyelerinden farklı ve ilginç, aynı zamanda çok hüznü bir hikâyedir. Memmed Emin Resulzade liderliğinde kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Müsavat Partisi mensuplarından bir öğretmenin hayatı anlatılmıştır. 28 Nisan 1920 yılındaki Sovyet işgalinden sonra Ruslar tarafından yakalanıp kurşuna dizileceği endişesiyle Bakü'den Türkiye'ye hicret eden, fakat Stalin'in notası üzerine burayı da terk edip Afrika'daki Nijerya'ya, oradan da Gana'ya yerleşen bir soydaşımızın hazin ve savrulmuş hayatı anlatılır.

Hikâyede geçen olayların yaşandığı ve eserin yazıldığı dönem 1965 olduğundan eserde Sosyalist realizminin ciddi etkisi görülmektedir. Buna rağmen yazar, birçok meseleye temas etmiş ve kahramanın dilinden o dö-

nem için bilinmeyen bazı bilgileri vererek satır altı ifadelerle Azerbaycan muhacereti meselesine ve savrulup yerle yeksan olmuş insan hayatlarına dikkat çekmiştir.

Güleyen Akvili, Gözel Qana Üçün hikâyelerinde Afrika halkının bağımsızlık mücadelesinden, bu yolda verilen sayısız kurbanlardan bahsedilir. Kocas, oğlu ve kardeşleri bu uğurda öldürülen fitrat yönünden şen şakrak Akralı kadınların bu felaketler sonucunda karamsar ve mutsuzlukları üzerinde durulur.

Möcüzə hikâyesinde Hristiyan misyonerlerin çeşitli yalanlarla Afrika insanını kandırması ve buradaki misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulur.

Afrika Heç Kesi ve Heç Neyi Bağışlamır hikâyesinde ise Aili adlı genç, eğitilmiş ve güzel bir zenci kadının âşık olup evlendiği Ceyms adlı İngiliz kocasının kendisine ve mensubu olduğu halka sürekli hakaret etmesi üzerine dayanamayıp kocasını öldürmesi anlatılmıştır.

Smol Kapitalistler hikâyesinde, etraftaki ormanlardan meyve toplayıp dükkânların önünde yabancı zenginlere satmaya çalışan Ganalı çocukların zor yaşamından bahsedilir.

Qana'nın Geleceği adlı hikâyede, Mister Kofini isimli patronundan köylüsü için iş isteyen bekçi Enesi'nin yardımseverliği ve soydaşlarının sıkıntılarına çözüm bulma çabası anlatılmıştır.

7. Karabağ Konusundaki Hikâyeleri

Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili en önemli eserlerinden biri *Natavan Haqqında Hekayeler*'dir. Bu hikayelerin bir kısmı 1960'lı yıllardan itibaren süreli yayınlarda basılmış veya tefrika edilmiştir. İlk defa 1963 yılında Bakü'de kitap halinde yayımlanan bu eserde üç ana başlık altında toplam 15 hikâye yer almıştır. Eserin 1970 yılındaki baskısında bu hikayelerin sayısı 22'ye ulaşmıştır.

Bu hikayelerin başlıkları *Semiş, Görüş, Bibiheybet, Hediye, Dünyaya İnsan Gelir, Aylı Gecede, Mehebbet, Elçi, Vergi, Ağdam Yolunda, Su Derdi, Atlı, Kimsen? İki Arzu, Dayan Derviş, Bayramdır, Ceyran, Kırkbuğum, Şaire, Garapapag Gebilesinin gızı, Sevenler, Aman Evi, Neğme, Bu Gün Senin Yaşadını Gördüm* şeklindedir (Cəfərzadə, 2021a, 24-199).

Bu hikayelerde Han kızı Natavan, yüce duygular sahibi bir şair, güzel ve akıllı bir Şark ve Azerbaycan kadını, adil bir yönetici, dert ortağı, hak ve hukuktan yana tavır sergileyen dertli bir anne ve Karabağ'ın son hâkimi

olarak anlatılmıştır. Bu hikayelerin en önemli özelliği yarı biyografik olup çeşitli kaynaklardan, tezkire ve cönklerden ve şairin yaşayan aile fertlerinin bilgilerinden faydalanılmış olmasıdır. Müellif, Hürşidbanu Natavan'ın portresini hem ilmî hem de edebî zeminde araştırmış ve öyle yazıya geçirerek ebedileştirmiştir.

II. Dünya Savaşı konusundaki onlarca hikâye kaleme alan müellifin Karabağ Savaşı konusunda yazılmış sadece iki hikayesi vardır. Bunun sebebi ise yazarın bu konuda hikâye yazmaktan ziyade çağın gerektirdiği gibi davranması, meydanlardan, radyo ve televizyonlardan halka, Azerbaycan ve Rusya'daki devlet yetkililerine hem doğrudan hem de dolaylı yollarla hitap ederek onları bu savaşı durdurmaya çağırmasıdır. Yazar bütün konuşmalarında, bu haklı mücadelede, dünya devletleriyle birlikte, dağılmakta olan Sovyetler Birliği içindeki ülkelerin de Azerbaycan'a destek olmasını istemiştir. Bu, işin bir tarafıdır. Diğer ve en önemli tarafı ise kuvvetlerin ve şartların eşit olmadığı bu savaşın yenilgisiyle içine kapanan, ruhî bunalım geçiren Azerbaycan insanına, özellikle gençlere mücadele ruhunu aşılamış; geleceğe ümitle bakarak Semender Kuşu gibi âdeta yeniden, küllerinden şahlanmayı onlara tavsiye etmiş, güngörmüş bir aydın ve bir anne olarak sürekli ümit ve moral vermiştir. Bu husus yazarın daha çok radyo ve televizyon programları ve meydanlardaki konuşmaları için geçerli olup bu konuşmaların metni süreli yayınlarda da yayımlanmış ve böylece herkese ulaşmıştır.

Halkımızın, özellikle savaşın ilk hedefi olan kadın ve kızlarımızın trajedisi ise yazarın hikayelerinde, *Qobustan Çökeklerinde* ve *Gülüstan'dan Önce* adlı romanlarında yansıtılmıştır. *Onda ve İndi*, *Qara Qayalar* yazarın Karabağ konusundaki hikâyeleridir. Sadece bu iki hikâyede bile Ermeni vahşetinin 100 yıllık tarihi, dinmeyen kin ve nefreti görülmektedir (Bayram, 2021: 10).

8. Satirik Hikâyeleri

Müellifin farklı yıllarda *Tek Sebir*, *Kirpi* gibi satirik dergilerde ve diğer süreli yayınlarda çıkan yazıları çoktur. Bu yazıların bazıları hikâye bazıları da gazete yazılarıdır.

Azize Caferzade'nin sanatında Azerbaycan edebiyatının meşhur satirik yazarlarından Mirze Celil'in kurucusu olduğu Molla Nesreddin dergisinin, Mirze Celil ekolünün ve yine meşhur satirik şairlerden Mirze Elekber Sabir'in büyük etkisi vardır. Yazarın lirik-romantik hikâyelerinde Ali Bey

Hüseynzade'nin yönettiği Füyuzat dergisinin, Füyuzat edebî mektebinin; bu geleneğin önemli temsilcilerinden olan Hüseyin Cavid, Cefer Cabbarlı, Mikail Müşfiq ve diğer romantiklerin büyük tesiri ile birlikte, satirik hikâyelerinde de Molla Nesreddin edebî mektebinin, Mirze Celil ve Sabir'in dil ve üslubunun tesiri de çok güçlüdür. *Satirik Hikâyeler* başlığı altında incelediğimiz bu bölümde müellif, Molla Nesreddin dergisindeki satirik yazıların dil ve üslubunu benimsemiştir. Güldürürken düşündüren veya Mirze Celil tarzında, yazılarıyla iğneleyerek öğreten, gaflet uykusundan uyandıran bir üslubun devamcısı olan yazar, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan edebiyatında satirik hikâyelerin de en başarılı örneklerini vermiştir.

Yaşadığı dönemde toplumsal hayatta var olan eksikliklere ayna tutan bir aydın olarak bu olumsuz durumları eleştiren müellif, daha çok dini sömürenleri, halkın malını utanıp çekinmeden talan edenleri, bulunduğu vazifenin hakkını vermeyen devlet memurlarını, kütüphanecileri, hekim, belediye başkanı, işçi, hemşire, ebe vb. gibi vazife ve meslek sahiplerini eleştirmiştir. Müellif bu hikâyelerinde Güzgühanım, Mollabacı, Meyransa Bibi kimi orijinal tipler oluşturmuş, bu karakterleri birbiri ile yazıştırarak mektuplar aracılığıyla bütün eksiklikleri ortaya çıkarmıştır.

Yazarın 1969 yılından 1992 yılına kadar Kirpi Dergisinde 29 satirik yazısı yayımlanmıştır. Bu yazılardan 13'ü hikâyedir.

Hüseynqulunun İneyi, Ağlamaq Evezine Gülmeyim Tutdu, Miniatürler, Dayımın Dersleri, Pilpile Piri, Yuyulmuş Erişte, O Dünyadan el-Faniye Mektub, Molla Bacının Gizli Duası, Tezexanım Mollalar, O dünyadan Mektub, Gözaydınlığı, Meyransa Bibiye Mektub, Cehalet Tör-töküntüleri başlıklı bu hikâyelerin tamamı satiriktir.

9. Yazarın Sosyalist Realizminin Etkisiyle Sovyet Yaşam Tarzından Bahseden Hikâyeleri

Azize Caferzade'nin ilk eserlerinde, özellikle genç yaşlarında iken yazdığı hikâyelerde Sosyalist realizminin ve Sovyet yaşam tarzının anlatılıp övüldüğü hususlar fazladır. Bunlardan özellikle *Xezer, Din Direyim, Gülüş, İntizar* adlı hikâyelerinde Sovyet hâkimiyetinden önceki yıllarda cemiyette yaşanan kargaşa ve kaostan bahsedilmiştir. Sovyet hakimiyetinden önceki dönem kötülenerek bu devirde derebeylerin halka zulmetmesi, ismini Mirze Elekber Sabir'in aynı adlı gizli imzasından esinlenerek vermiş olduğu *Din Direyim* hikâyesindeki yüzbaşı Ehmed Bey'in köydeki kız gelinin namusuna

göz dikmesi, bölge kadısının rüşvet alarak onu desteklemesi, *Gülüş* hikayesinde annesi ile kendisi arasında zihniyet farkı olan genç bir kızın tepki dolu düşünceleri, *İntizar*'daki Azerbaycan'da Sovyet döneminin ilk yıllarında yaşanan çatışma ve facialar, *İntizar*'ın babasının ve kocasının öldürülmesi, *İntizar*'ın aklını kaybetmesi gibi konular yazarın sanatının ilk yıllarında Sosyalist realizminden etkilendiğini göstermektedir. *Ezrayıl* hikâyesinde de eski zihniyet ile yeni zihniyetin çatışması, genç Sovyet neslinin temsilcisi pioner Fitat ile eski zihniyetin temsilcisi olan annesi arasındaki temel farklar ortaya konmuştur.

Ezrayıl, Xezer, Din Direyim, Gülüş, İntizar, Araz qızı, Sağınçı, Aslan, Naxış, Ana başlıklı hikâyeleri yazarın Sosyalist realizminin etkisinde Sovyet yaşam tarzından bahseden eserleridir.

10. Tarihi-Biyografik, Efsanevi ve Masal Kahramanlarıyla İlgili Hikâyeleri

a) Tarihi- Biyografik Hikayeleri

Azize Caferzade'nin tarihi-biyografik içerikli ilk hikâyelerine *Natavan Haqqında Hekâyeler* kitabı örnek gösterilebilir. Bu kitapta, 19. yüzyılda yaşamış Karabağ'ın son hanı olan kadın şair, hattat ve ressam Hurşidbanu Natavan hakkında yazılmış hikâyeler yer almaktadır. Hurşidbanu Natavan, 19. yüzyıl gibi çok karışık bir dönemde hâkimiyete gelmiş, Karabağ gibi üzerinde çeşitli komploların düzenlendiği stratejik, doğal ve tarihi zenginliklere sahip bir bölgede hanlık yapmış, daima halkının yanında olmuş, açları doyurmuş, çıplakları giydirmiş, evsizleri ev bark sahibi yapmış, ona sığınanları ve yardım isteyenleri daima korumuştur. Çağının birçok yabancı seyyah ve müsteşrikleriyle, özellikle Fransız yazarı Aleksandr Düma (Baba) ile Bakü'de görüşmüş, hatta el işlerinden bazılarını ona hediye etmiştir.

Sanatında Azerbaycan klasik şairlerine, âşıklara, özellikle kadın şairlere geniş yer veren yazar, bu kitabında Hurşidbanu Natavan'ı vatanını ve halkını seven bir kadın, aşk yarası almış bir sevgili, şefkatli bir anne, vefalı bir eş, başarılı bir şair, adaletli bir kadın yönetici olarak değerlendirmiş; onun hayırseverliğini, Karabağlılar, özellikle Şuşalılar için yaptığı önemli işleri hikâyelerinde anlatmıştır.

Sovyet Hükümeti, "Bütün ülkelerin proletaryaları beylere, hanlara ve burjuvaziye karşı birleşerek" kurulduğundan, Sovyet edebiyatında da saraydan, beyden, handan, hele klasik şiirin temsilcilerinden, aşktan, ferdi

duygulardan bahsetmek, bu eserin yazıldığı yıllarda çok tehlikeli bir durumdu. Yazar, bütün bu sakıncalı durumlara meydan okuyarak 1963 yılında böyle bir eseri korkup çekinmeden yazıp yayımlatabilmiştir. 1963 baskısındaki eserde üç ana başlıkta toplanmış 15 hikâyeye sonraki baskılarda 7 hikâyeye daha ilave edilerek hikaye sayısı 22 olmuştur.

Klasik Azerbaycan şairlerinin romanını yazan ve sanatının erken dönemlerinden itibaren bu konuya önem veren yazarın bu alandaki ilk eseri *Natavan Haqqında Hekayeler*'dir. Bu eserle yazar, aynı zamanda tarihi-biyografik hikâyeciliğin de temelini atmıştır.

Deniz, Ah Deniz adlı ilk ana başlıkta *Görüş, Bibiheybet, Hediye, Dünyaya İnsan Gelir* başlıkları altında 4 hikâyeye yer almıştır. *Cehizsiz Qız* adlı ikinci başlıkta *Aylı Gecede, Mehebbet, Elçi, Vergi, Ağdam Yolunda* adlı 5 hikâyeye yer verilmiştir. *Xan Qızı Bulağı* adlı üçüncü başlıkta ise *Su Derdi, Atlı, Kimsen, İki Arzu, Dayan Derviş, Bayramdır, Qırxbuğum, Şaire* adlı 7 hikâyeye yer almıştır.

Bu hikâyelerde, yazar Hurşidbanu Natavan'ın yardımseverliğinden, aşka sevgiye önem vermesinden ve fakir-fukarayı, kimsesiz gençleri evlendirip ev-bark sahibi yapmasından, devlet memurlarının zulmüne boyun eğmemesinden, millî mensubiyetini ayırt etmeksizin her fırsatta tebaası olan halkı korumasından, zulme ve haksızlığa, zorla kız kaçırılmalara karşı olmasından bahsedilir.

Bu hikâyelerde, Natavan'ın Şuşa halkının, özellikle kız ve gelinlerin yaz kış demeden zor şartlarda dağlar aşarak, tepeler geçerek yüksekte bulunan Şuşa'ya omuzlarında su taşımaya üzülmeleri sonucunda bütün yakın çevreyi dolaşarak en tatlı suyu bulup üç yıl içinde şehre su kanalı yaptırtmasından bahsedilmiştir.

Dördüncü bölümdeki *Men Güneşin Tellerini...* başlığı altında *Karapapak Kabilesinin Kızı, Sevenler, Aman Evi, Nağme, Bu Gün Senin Yaşadını Gördüm* başlıklı hikâyeler yer almaktadır. Burada Natavan'la ilgili hatıra ve anılardan, zor durumda kalanların, zorla evlendirilmek istenen kız ve erkeklerin kaçarak ona sığınmalarından bahsedilir. Şairin erken yaşta ölen oğlunun yaşıtını görerek anne yüreğinin sızlaması, yetiştirdiği müzisyenlerin çokluğu dolayısıyla Azerbaycan'ın konservatuarı olan Karabağ muhiti, bu muhitte yetişen hanendeler de burada anlatılmıştır.

Bu hikâyelerde yazar 19. yüzyılda, Karabağ'ın ve Azerbaycan'ın içinde bulunduğu edebî, sosyal-siyasi olayları, mahalli unsurları vb. başarıyla yan-

sıtmıştır. Müellif, şairin hayatına dair bütün ayrıntıları çeşitli kaynaklardan okuyarak bizzat şairin soyundan gelenlerle görüşmüştür. Azize Caferzade, bu eserden hareketle senaryo da yazmış, fakat film çekilirken Moskova'dan gönderilen editörün yaptığı değişiklikleri kabul etmediği için filmin çekimleri durdurulmuştur.

b) Efsane ve Masalların Etkisinde Yazılmış Hikâyeleri

Azize Caferzade, birçok hikâyesinde, özellikle *Anamın Nağılları* kitabı içinde yer alan hikâyelerinde masal ve efsanelerden faydalanmıştır. Onun *Anamın Nağılları* dışında yazmış olduğu *Bülbül*, *Bülbülün Nağılı*, *Terlan*, *Defne Yarpaqları*, *Gızbike Gız Galası*, *Yuxuda* adlı hikâyeleri bu konuda yazılmıştır. Bu hikâyelerde vatan sevgisi, düşmanlara karşı mücadele, kadın veya erkek farkı gözetmeksizin herkesin vatan uğrunda savaşmasının ve vatani korumanın önemi üzerinde durulmuştur.

Bülbül ve Bülbülün Nağılı hikâyeleri klasik edebiyattaki gül ve bülbül mazmunu esasında yazılmıştır. Bu hikâyelerde, yazar güncel konulara yer vermiş, masal-hikâye üslubuyla yazmıştır. Tarihi-biyografik içerikli bu hikâyeler savaş konusu, kahramanın ülkeye saldıran düşmanlarla mücadele etmesi, sevgilisinin zalimlerin eline geçmesi vb. motiflerle çok zengin ve farklı bir içeriktedir.

Bülbülün Nağılı hikâyesinde Mevlâna Celalettin Rumi'nin *Mesnevi*'sinde yer alan bülbül ile ilgili hikâyelerin ve Azerbaycan Şark edebiyatında yerleşmiş ve dilden dile dolaşıp günümüze kadar gelmiş edebî geleneğin izleri görülmektedir. Azerbaycan edebiyatında, özellikle Şamahı muhitinde Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinin etkisi ve *Mesnevi*'deki hikâyelerin günümüze kadar gelen yansımaları hâlâ canlıdır. Bu durum nesillerden nesillere, özellikle masallar vasıtasıyla aktararak günümüze kadar ulaşmıştır. Müellif de muhtemelen annesinden veya anneannesinden bu hikâyeyi duyarak masal-hikâye tarzında edebiyatımızda ölümsüzleştirmiştir.

Terlan hikâyesinde de vatan sevgisi, yurdunu ve sevdiklerini korumak, bu uğurda mücadele etmek konusu ön planda olmakla birlikte, her durumda sabır ve temkinle davranmak, sonucunu düşünmeden ani kararlar vermemek gerektiği anlatılmıştır. 20. yüzyıl başlarında özgürlük ve bağımsızlığın sembolü olan Terlan mazmunu Azerbaycan edebiyatında çok kullanılmıştır. Özellikle Mikail Müşfik vb. şairlerin eserlerinde bu mazmun çok kullanılmış olup Azize Caferzade'ye de onlar aracılığıyla ulaşmıştır.

Defne Yarpaqları hikâyesinde bir efsaneden hareketle vatan sevgisi, güzellik ve masumiyet, düşmanlara karşı mücadele konuları işlenmiştir.

Qızbike Qız Qalası'nda da destansı bir üslupla Bakü'de Hazar Denizi sahilinde bulunan tarihi kız kalesiyle ilgili bir efsane anlatılmıştır.

Bu hikâyelerin temel amacı vatan evlatlarının asla gaflette bulunmayıp her zaman uyanık olmalarını sağlamaktır. Özellikle son yüzyıllarda cemiyet olarak yaşamış olduğumuz toprak kayıpları, Hocalı, Kelbecer, Şuşa ve onlarca şehrimizde yapılan katliamların bir daha yaşanmaması adına bu hikayeler büyük önem arz etmektedir. Müellif annesinden ve ninelerinden duyduğu bu efsane ve masalları hikâye şeklinde yazıya geçirerek gelecek kuşakların bu doğrultuda yetişmesini amaçlamıştır. Azize Caferzade bu hikâyede harf sembolizminden başarıyla istifade ederek Quzey, Qızbike, Quşlu, Qızılqaya vb. kahramanların çoğunun ismini q harfiyle başlatmıştır. Ayrıca bu hikâyenin kahramanı olan Qızbike karakteri müellifin 1981 yılında Yazıcı neşriyatında yayımlanan *Bakı-1501* romanındaki Bibihanım Sultan'ın da bir prototipi sayılmaktadır.

Yuxuda hikâyesi de müellifin uyku ile gerçeklik arasında cereyan eden olayları anlatması bakımından önemli bir hikâye olup halk anlatıları esasında ortaya çıkmıştır. Bu hikâye, birtakım değişikliklerle ve farklı kahraman isimleriyle yazar tarafından yeniden şekillendirilerek 1981 yılında yazılan *Semender Quşu* adlı uzun hikayesindeki karakterlerden Seyfi Emi tarafından da anlatılmıştır (Cəfərzadə, 2021e: 5-144).

11. Çocuk Hikâyeleri

Eserlerini daha çok gençler için yazan ve toplumun geleceğinin sağlam temeller üzerine yetiştirilmiş çocuklarla şekilleneceğinin bilincinde olan yazar, çocuklar için de hikâyeler kaleme almıştır. Yazarın, Bakü'de yayımlanan *Göyerçin* adlı çocuk dergisi başta olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde farklı yıllarda yayımlanan hikâyelerinden başka, çocuk hikâyelerinden oluşan 4 önemli eseri daha vardır. Bunlar, *Qızımın Hekayeleri*, *Pişik Dili*, *Anamın Nağılları* ve *Çiçeklerim* adlı kitaplarıdır.

Müellifin bu alandaki ilk kitabı olan *Qızımın Hekayeleri* 1964 yılında yayımlanmış küçük bir kitaptır. Bu kitaptan sonra yazarın *Anamın Nağılları* (1982), *Çiçeklerim* (1988) ve *Pişik Dili* (2001) adlı üç kitabı daha yayımlanmıştır.

Qızımın Hekayeleri, küçük yaştaki okurların hevesle ve kolaylıkla okuyup anlayacağı tarzda yazılmış 10 küçük hikâyeden oluşmuştur.

Anamın Nağılları'nda ise müellif, annesinden dinlemiş olduğu 25 masalı anlatmıştır. Bu hikâyelerin adları sırasıyla şöyledir: *Çörek, İlde Bir Yalan Danışan, Yumurta Ehvalatı, En Böyük Derd, Üç Öpüş, Yaxşı Qonşu, Ponzabığın Nağılı, Artıq Tamah Baş Yarar, Sedaqet, Salxım Söyüdün Efsanesi, Yuxuyozan, Şefa Bulağı, Daş Oğlan, Şam ve Pervane, İt Küçüyü Doğan İli, Kim Güclüdür, Salatın Ana, İki Ana, Aşımızın Kişmiş, Gün Güneş Oğlunun Nağılı, Ay Doğdu O Da Para, Deşikli Daşın Nağılı, Moda Qarıyla Müde Qarının Nağılı, Balqabaq Oğlanın Nağılı, Palazqulağın Nağılı.*

Anamın Nağılları'ndaki masallar tam anlamıyla masal değil, masal-hikâye tarzında yazılmış eserlerdir. Azize Caferzade'nin araştırmacılarından olan Asife Telmangızı bu konuyla ilgili şöyle yazmaktadır:

“Nağıl-hikâye Azərbaycan nesrinde hele XIX esrin sonu XX esrin evvellerinde yaranmağa başlamışdır. Esrimizin 40-50-ci illerinde Eli Veliyev, S. Rehimov, M. Rzaquluzade ve başqa yazıcılar bu sepkili hikâyenin maraqlı nümunelerini yaratmışlar. Sonralar bu mövzuda Anar, M. Süleymanlı, E. Muğanlı, Ezize Ehmedova, Eli Semedli vb. xeyli eserler yazmışlar.” (Telmangızı, 2002: 18)

Anamın Nağılları, okuyanları eğlendirip terbiye ederken aynı zamanda yetişen genç nesillere de tarih, aile, dostluk ve ahlak bilinci kazandıran bir eser olduğu için her zaman güncelliğini korumaktadır.

“Bu masallarda, unutulmaya yüz tutmuş değerlerimiz, gelenek ve göreneklerimiz, atasözleri ve deyimlerimiz, eski tıp ve tababetle ilgili hususlar, düğün ve yas adetlerimiz, eski yerleşim yerleri ve onların isimleri, erkek ve kadınlarla ilgili güzellik ve süs unsurları, giyim kuşam, aile yapısı, çocuk eğitimi, anne-baba-çocuk münasebetleri ile ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır.” (Bayram, 2012: 248)

Çiçeklerim, 30 sayfalık küçük ve resimli çocuk hikâyelerinden oluşan bir kitaptır.

Kitaptaki *Şirin Olasan, Mestan ve Derman, Pis Söz, Gözümde Televizor Var, Ana İyi, Dost, Tüfeyli, Yağış, Diş, Elçin'in Dersi, Sağ El, Xardal, Güneş, Teze Ev, Diyircekli Ev, O Nedir Ele Quyuqlu, Demir İnek, Güneş Bacı, Saqqallı Baba, Qağayılar Öyretti* başlıklı 20 hikâyeden 10'u yazarın 1964 yılında yayımlanan *Qızımın Hekayeleri* adlı eserindeki hikâyelerin aynısıdır. Diğer 10 hikâyede ise Tuğay, Turan, Tural, Elçin, Kemale ve Aysu'nun başından geçenler anlatılmıştır.

Yazarın çocuk hikayelerinden oluşan diğer kitabı *Pişik Dili'nde*, müellif tarafından yazılan "Menim Dadlı Duzlu Nevelerim" başlıklı *Girişten* sonra 12 küçük hikâye yer almıştır. Hikâyelerin başlıkları *Leyla ve Güneş*, *Babam*, *Tutuquşu*, *Bülbül*, *Qaçaqıları Kim Yazıb*, *Çimerlik*, *Xoruz*, *Yuxu Gözlüyü*, *Deniz Polisi*, *Burnumu Silerem*, *Suyunu İç*, *Kukla Yağır* şeklindedir. Bu kitapta hikâyelerin esas kahramanı Aydan olmakla birlikte, Leyla, Samir, Semaye adlı çocuklardan da bahsedilmiştir. Bu hikâyelerde günlük hayattan alınan neşeli ve düşündürücü olaylara yer verilmiş, çocukların oyun merkezli yaşam dünyası ve kıvrak zekâsı anlatılmıştır.

Sonuç

Azize Caferzade'nin hikayelerinde hem Sovyet döneminin hem Sovyetlerden önceki Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, hem de Cumhuriyetten önceki karmaşa dolu yılların olaylarıyla birlikte Sovyetler Birliği dağıldıktan sonraki 90'lı yılların bütün sosyal-siyasi ve kültürel olaylarına yer verilmiştir. Kurulan ve yıkılan bu sistemlerin ardından toplumda yaşanan çeşitli kargaşalar anlatılmıştır. Özellikle bağımsızlıktan sonra Sovyetlerin maddi-manevi enkazı altında kalan Azerbaycan toplumu, çok daha ciddi sıkıntılarla yüzleşmiş ve bütün bu sıkıntılara bir de Karabağ savaşı, savaşta esir düşen kadın ve çocukların trajedisi, yurtlarından kovulup çıkarılan göçmenlerin yaşam mücadelesi de eklenmiştir.

Hassas sanatçı mizacı ve ruhu için çeşitli sistemlerde yaşamak çok zordur. Azize Caferzade de kendi neslinin diğer temsilcileri gibi bağımsızlık duygusunu henüz yeni tatmaya başlarken ülkede daha zor ve karışık bir durum ortaya çıkmış, Karabağ meselesi, Azerbaycan Türklerine 20. yüzyılın başlarında, ortalarında ve özellikle sonlarında uygulanan soykırım, Kanlı Ocak katliamı, üstelik geçiş döneminin maddi manevi sıkıntıları onu duyarlı bir aydın ve hassas bir anne olarak derinden sarsmıştır. 82 yıllık ömrüne çok şey sığdırmış olan yazar, asla yılmamış, ümidini hiçbir zaman kaybetmemiş, silaha dönüştürdüğü kalemmini daha bir gayret ile kullanarak bu problemlerin bir an önce çözüme kavuşması, suların akıp durulması için mücadele etmiş, çözüm önerilerini yeri geldiğinde hikâye ve romanlarında, dergi ve gazete sayfalarında yansıtmış, yeri geldiğinde bizzat meydanlarda halkın kendisine söylemiştir. Bunları yaparken özellikle tembihlediği hususlar ana dile, millî kimliğe ve tarih şuuruna sadakatle, geleceğe ise sarsılmaz bir inançla bakılması gerektiğidir.

20. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında kəlemi, dil və üslubu ilə bu olayların toplum nezdində qəbul edilib bənimsənmesində yazarın önəmli bir yeri olmuşdur. Azizə Cəfərzadə, qısa və uzun hikəyələrində tarixi-biyoqrafik konuları, II. Dünya Savaşıның Azərbaycan toplumundakı 40-50 yıllık yansımasını dile getirmişdir. Güney Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yıkılması, buradakı soydaşlarımızın anadili və millî kimlikle ilgili problemleri, Sovyet sisteminde yaşayan insanların iç dünyası, kuşaklar arasındaki çatışma ve toplumsal çözümleri hikəyələrində başarıyla anlatmıştır. Dikkatle okunduğu takdirde, okurlar bu hikayelerde Azərbaycan toplumunun 100 yıllık serüveni hakkında da bilgi sahibi olacaklardır.

KAYNAKLAR

- Bayram, Parvana (2012). "Anamın Masalları'nda Kaybolmaya Yüz Tutan Millî-Manevî Değerler". *II. Beynəlxalq Türk Xalqları Uşaq Edebiyatı Kongresi Materialları*, Qafqaz Üniversitesi, Azərbaycan/Bakı, 11-13 Oktyabr, s. 243-249.
- Bayram, Parvana (2013). *Azizə Cəfərzadə, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bayram, Parvana (2016). "Azizə Cəfərzadə'nin Hikəyələrində II. Dünya Savaşıның İzleri". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi ve Bağcılar Belediyesi tarafından düzenlenen Uluslararası "Savaş ve Edebiyat" Sempozyumu*. 16-17 Aralık 2014. Sakarya. Bildiriler Kitabı. Cilt: I. s. 534-548.
- Bayram, Parvana (2021). "Azizə Cəfərzadə'nin Eserlerinde Karabağ Konusu". *Edebiyyatda Qarabağ Respublika Elm Konfransı*. Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, 24 Aprel.
- Cəfərzadə, Əzizə (1964). *Qızımın Hekayələri*. Bakı. Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1981). *Bakı-1501*. Bakı. Yazıçı.
- Cəfərzadə, Əzizə (1982). *Anamın Nağılları*. Bakı. Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1983). *Cəlalyyə*. Bakı. Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1988). *Çiçəklərim*. Bakı. Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001). *Pişik Dili*. Bakı. Şirvanəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.I. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.VIII. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.IX. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

- Cəfərzadə, Əzizə (2021ç), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.X. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021d), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.XI. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021e), *Seçilmiş Əsərləri*. Hzl. Pərvanə Bayram. C.XII. Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə; Cəfərzadə Məmməd və Cəfərzadə Əhməd (2001), *Biz Cəfərzadələr* (Nəşr etdirən: Turan İbrahimov). Bakı. Şirvan nəşr.
- Məmmədov, Cəlal (1948). "Əzizə Cəfərzadə,". *Azərbaycan Gəncləri*. 11 İyun. s.138.
- Məmmədov, Cəlal (1981). "Tədqiqatçı və Bədii Söz Ustası". *Ədəbiyyat və incəsənət*, 25 Dekabr.
- Telmangızı, Asifə (2001). "Əzizə Cəfərzadənin Hekayələri". *Elmi Axtarışlar*, III toplu, Bakı. Elm. s. 86-88.
- Telmangızı, Asifə (2003). *Əzizə Cəfərzadənin Bədii Dünyası*. Bakı. Azər nəşr.

4. AZİZE CAFERZADE’NİN HİKÂYELERİNDE II. DÜNYA SAVAŞININ İZLERİ¹

Giriş

Azize Caferzade 29 Aralık 1921 tarihinde Bakü’de doğmuştur. Yazarın soyu, baba taraftan kökü çok eskilere dayanan meşhur Şahsevenlere ve Aksu ilinde bulunan meşhur Garıs tayfasından bey nesline, anne taraftan ise son Şamahı hanı Mustafa Han’a ve Şamahı’nın meşhur seytitlerinden Seyyid Mir Ağası nesline dayanmaktadır (Cəfərzadə vd. 2001: 186).

Böyle bir sentezden; doğayla bütünleşmiş atlı göçebe kültürü ile, yıkılmış bir hanlığın son ferdinin ve çeşitli kerametlerle, dinî-tasavvufî unsurlarla donanan bir seyyid ailesinin birleşmesinden doğan Azize Caferzade’nin hayat ve sanatında bu sentezin izleri hep hissedilmiştir.

Şamahı hanı Mustafa Han’ın ve Şamahı şehrinin önemli seytitlerinden olan Mir Ağası’nın torunu olan Rübabe Sultan isimli anneannenin rahle-i tedrisinden geçen, 20. yüzyıl Azerbaycan’ının bütün çalkantılı dönemlerini idrak eden, bu dönemlerin aileye vurduğu maddi-manevi darbeleri bizzat yaşayan Azize Caferzade, duyup işittiklerini, görüp yaşadıklarını sanatına sindirmiş, küçükken büyüklerinden duyduğu ve bizzat yaşadığı olayları eserlerinde konu ve mazmun olarak değerlendirmiştir. Hatta eserlerinin kahramanlarını dahi çevresinde görüp tanıdığı insanlarla özdeşleştirmiş, onların isimlerini kahramanlarına vermiştir.

1930 yılında okula başlayan Azize Caferzade, ilk eğitimini Bakü’deki 38 numaralı okulda aldıktan sonra iki yıl Tiyatro Meslek Yüksekokulu’nda, sonra ise iki yıllık Muallimler Enstitüsü’nde okumuştur.

O, 1942-1945 yılları arasında; II. Dünya Savaşı devam ederken zor şartlarda Azerbaycan’ın Aksu ilinin Çaparlı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Önce Rus dili ve edebiyatını, sonra ise Azerbaycan dili ve edebiyatını tedris etmiş, kısa sürede başarısı ve çalışkanlığı ile takdir edilerek okul müdürü vazifesine getirilmiştir (Məmmədzađə, 2001: 25).

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi ve Bağcılar Belediyesi tarafından düzenlenen *Uluslararası Savaş ve Edebiyat Sempozyumu*’nda 16-17 Aralık 2014 tarihinde Sakarya’da sunulmuş ve I. Cilt. s.534-548 arasında tam metni yayımlanmıştır.

“Yurt dışına en çok seyahat eden yazar” unvanıyla anılan Caferzade, Afrika, Hindistan, Singapur, Malezya, İsrail, Irak, Yugoslavya, Suriye, İran, Irak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye’de bulunmuş, çeşitli sempozyum ve konferanslara katılarak Azerbaycan Edebiyatını, kültür ve medeniyetini tanıtmıştır. O, gittiği ülkelerden eli boş dönmemiş, bu ülkelerdeki kütüphaneleri dolaşarak Azerbaycan edebiyatı ile ilgili kaynakları yerinde incelemiş, yazacağı eserlerin, roman ve hikâyelerin alt yapısını oluşturmuştur.

Azerbaycan’ın ilk kadın profesörü olan Azize Caferzade, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi ve Azerbaycan Bilimler Akademisi başta olmak üzere çeşitli akademik ve siyasi kurumlarda görev yapmıştır. Son nefesine kadar ilmî ve edebî faaliyetine devam eden Caferzade, 4 Eylül 2003 tarihinde, 82 yaşındayken vefat etmiştir. Naaşı, vasiyetine binaen Tağılı’daki aile mezarlığına defnedilmiştir.

Velut bir sanatkâr olan Caferzade, tarihi-biyografik roman, hikâye, uzun hikâye, masal, mâni, seyahatname yazmıştır. Akademisyen, gazeteci, araştırmacı ve tercümanlığının yanı sıra o, titiz bir folklor derlemecisidir.

Bütün bu özellikleri ile birlikte Caferzade, daha çok tarihi ve biyografik hikâye ve roman yazarı olarak tanınmıştır. Eserlerinde Azerbaycan’ın meşhur tarihi şahsiyetlerinin hayat ve faaliyetinden bahsederek bu şekilde onları unutulmaktan kurtarıp yeniden tarihimize, edebiyat ve kültürümüze kazandırmıştır. Azize Caferzade, derin tarih şuuruna ve millî manevî değerlere sahip bir yazardır.

Türklük şuuru, dil, din ve mezhep meselesi, bu meseleler ekseninde ortaya çıkan bölünmüşlük ve parçalanmışlık, unutulmaya yüz tutan gelenek ve görenekler; etnografik hafızanın, sözlü ve yazılı edebiyatın korunup gelecek nesillere aktarılması, modern dünyaya ve onun gerektirdiklerine uyum sağlama, kadın, Azerbaycan kadınının toplumdaki yeri vb. konular onun eserlerinin temel konularındandır. Yazar, mahalli konuları büyük bir yetenekle ele alıp değerlendirmiş ve kahramanlarını yerelden evrensele ulaştırmayı başarmıştır.

Eserlerinde, okuyucusuyla senli benli bir üslup içinde olan Caferzade, her yaştan ve her kesimden okuyucuya hitap etmektedir. Onun kadın ve erkek, çocuk ve genç, özellikle şair kahramanları edebiyatta derin izler bırakmıştır. Klasik Türk edebiyatı ve el yazma eserler konusunda uzman olan Caferzade, eserlerinde halk ve divan edebiyatı unsurlarını başarılı bir şekilde sentez etmiştir. Bu sebeple de onun dil ve üslubu çok renkli ve canlıdır.

Müellif ilk hikâyesini 1937 yılında yazıp yayımlattığında henüz 16 yaşındadır. Stalin rejiminin en kanlı yıllarından olan ve çeşitli katliamların yapıldığı, millî görüşlü aydınların Pantürkist ve Panislamist yaftasıyla damgalanarak katledildiği veya Sibirya'ya sürüldüğü 1937-1939'lu yıllardan sonraki süreç daha da zorlaşmıştır.

Caferzade'nin eserlerinde Azerbaycan kadın şairlerine, özellikle Şirvan ve Karabağ şairlerine, 19. yüzyılda buralarda gelişen edebi muhite özel bir yer verildiği gözlemlenmektedir.

Yazarlığa hikâye ile başlayan Caferzade, sanatının zirvelerine doğru ilerlerken uzun hikâyeye, sonra da romana doğru geçiş yapmıştır. Müellif, bazı uzun hikâyelerini de sonradan genişletip romana dönüştürmüştür.

İlk edebi faaliyetine kısa, sonra ise uzun hikâyelerle başlayan Caferzade, sanatının üçüncü devresinde roman yazmaya ağırlık vermiştir. Daha çok tarihi ve biyografik eserler yazan Caferzade'nin eserlerinde Azerbaycan Türklerinin sosyal-siyasi, edebî-kültürel, tarihi ve etnografik yaşamı gözler önüne serilmiştir.

Caferzade, ilk dönem hikâyelerinde az da olsa Sosyalist Realizminin çizdiği çember dâhilinde eserler vermiştir. Aksini yapmak gibi bir durum zaten böyle bir dönemde hayal bile edilemezdi. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş, hatta Caferzade bu etki ile yazdığı eserlerinde de farklı bir tarz uygulamış; bu hikâyelerdeki şahıs ve olayları vatan ve vatanseverlik duyguları ile öyle bir yoğurmuştur ki millî ruh, millî düşünce, millî değerlerin yaşatılması, adeta millî mücadeleye dönüşmüştür. Ama genel olarak bakıldığında bu eserlerin hangi dönemin ürünü olduğu da okurların dikkatinden kaçmamaktadır. Sosyalist Realizminin etkisi, cesaretle denebilir ki hiçbir Azerbaycan ve Sovyet yazarında Azize Caferzade sanatında olduğu kadar az olmamıştır. Kısa sürede bu etkiden kurtulan müellif, ilk hikâyelerinde daha çok aile, maişet konularına, çocuk hikâyelerine ağırlık vermiştir. Bu da sisteme uymamak adına başarılı bir yöntem olarak değerlendirilmelidir.

1953 yılında Stalin'in ölümü ile sosyal-siyasi hayatta, özellikle edebiyatta bir rahatlama başlar. Tabii bu rahatlama da sanıldığı gibi hayatın her alanına hemen yansımaz. Hâlâ eserler sansürden geçmekte, hâlâ millî-manevi değerlere saldıranlar bulunmaktadır. 1960'lı yıllardan sonra Caferzade'nin hikâyelerinin konusu Azerbaycan'ın yakın ve uzak tarihini, Azerbaycan şairlerinin biyografilerini ve bunların güncel hayata uyarlanmasını içermektedir. Aslında Caferzade, bu konulara daha sanatının ilk devresin-

den itibaren yer verse de yayımlatabilmesi ancak 1960'lı yıllardan sonra gerçekleşebilmiştir. Ayrıca bu dönemden itibaren müellif, kısa hikâyecilik döneminden uzun hikâyeciliğe de geçiş yapmıştır. Uzun hikâyelerinin konularını hem güncel hem de tarihi konulardan seçen yazar, son yıllarda yazdığı uzun hikâyelerinde tarihi konulara daha çok yer vermiştir.

Müellifin ilk hikâye kitabı 1948 yılında Bakü'de Azərneşr'de *Hekayeler* adıyla yayımlansa da henüz dağıtımı yapılmadan Moskova'nın direktifi ile tamamı yakıtılmıştır. Eserin yakılma sebebi müellifin *Ahmatovşinalıqla*, yani *salon edebiyatı yapmakla* suçlanmasıdır. Daha matbaadayken kitabı görüp inceleyen yazar Celal Memmedov, Azərbaycan Gençleri Gazetesi'nde kitapla ilgili bir tanıtım yazarak eseri övmüş, özellikle *Uyan Balacığım, Bah-tiyar Üçün, Sabah Hanım* başlıklı hikâyelerini takdir etmiştir (Məmmədov, 1948: 138).

İlk kitabı daha okuyucu ile buluşmadan yakılan müellif, bu olaydan sonra çok sarsılmış, 1963 yılına kadar geçen 15 yıl zarfında bir daha kitap yayımlatmamıştır. Fakat yazarlık faaliyetine devam ederek sürekli, çeşitli edebî türler kaleme almış, akademik çalışmalar yapmış, ilmî eserler yazmıştır.

Caferzade'nin hikâyelerinin çoğu ilk defa çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış, daha sonra kitap olarak basılmıştır.

Azize Caferzade'nin II. Dünya Savaşı ile İlgili Hikâyeleri

II. Dünya Savaşının bütün felaket ve acılarını bizzat göğüslemiş olan yazar bu hikâyelerinde sadece Azərbaycan Türklerinin değil, aynı zamanda Sovyetler Birliğinde yaşayan bütün insanların, özellikle kadın ve çocukların ıstırabını anlatmıştır.

Yazarın hikâyeleri içerik olarak tarihi ve güncel konulu hikâyeler olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Azize Caferzade, hikâyelerinde güncel ve tarihi konulara, Güney Azərbaycan meselesine, Afrika'daki insanların özgürlük mücadelesine, II. Dünya Savaşı'nın getirdiği zorluk ve sıkıntılara, bu sıkıntıların Azərbaycan halkına verdiği ıstıraba, Sovyet Azərbaycan'ında yetişen insanların, fertlerin iç dünyasına vb. konulara yer vermiştir. Romanlarında ise esasen tarihi konulara ağırlık vermiş, Azərbaycan edebiyatının önemli birçok klasik şairi ile ilgili biyografik roman yazarak onları unutulmaktan kurtarmıştır. O, Azərbaycan tarihinin başlangıçtan

2003 yılına kadarki bütün dönemleri ile ilgili roman yazmış, özellikle önemli tarihi olayları ihtiva eden konulara ağırlık vermiştir.

1941 yılında II. Dünya savaşı başlayınca bütün Sovyetler Birliğinde olduğu gibi Azerbaycan'da da genç-yaşlı demeden bütün erkekler Sovyet Ordusu terkinde Almanlarla savaşa gönderilmiş, geride kalan yaşlılar, kadın ve çocuklar ise arka cephe oluşturarak ön cepheye silah, gıda ve giyecek sevkiyatında bulunmak için mücadele etmeye başlamışlardır. Açlık ve sefaletin kol gezdiği savaş yıllarında 20 yaşında bir genç kız olan Caferzade, Ağsu ilinin Çaparlı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Yazar, bu dönemde yaşadıklarını, çalıştığı bölgedeki insanların, genel olarak Azerbaycan halkının çektiği sıkıntı ve meşakkatleri savaş konusunda yazdığı hikâye ve anılarında başarılı bir şekilde anlatmıştır.

Yazarın II. Dünya Savaşı konusunda yazdığı hikâyeler *Sahipsiz Ev*, *Behtiyar Üçün*, *Oyan Balacığım (Uyan Yavrucuğum)*, *Ahar Sular*, *Şefget Bacısı*, *Galar Üzler Garası*, *Daş Üzerinde*, *Gözlenilmeyen Geliş*, *Şekil*, *Ana*, *Hatıra ve Pencek*'tir.

Bu hikâyelerin hepsinde yazar II. Dünya Savaşı'nın Azerbaycan'a, Azerbaycan toplumuna vurduğu maddi manevî zararı anlatmıştır.

Savaşın en çok zarar verdiği kesim kadınlar ve çocuklardır. Azize Caferzade'nin hikâyelerinde çocuktan kadına, gençten ihtiyara kadar Azerbaycan toplumundaki bütün fertlerin savaşa katılmasından, bu fedakârlıklar sonucunda el birliğiyle böylesi bir savaşın zaferle sonuçlandırılmasından bahsedilmiştir.

Bu hikâyelerde açlıktan ve sefaletten ölen fedakâr insanlarla birlikte, savaş ortamında daha çok gereksinim duyulan vefa, sadakat, sevgi, şefkat ve dürüstlük gibi insanî hasletlerden de bahsedilmiş, insan olmanın erdemi üzerinde durulmuştur. Zira insan en kötü şartlarda bile insanlığından ödün vermemelidir.

Yazarın II. Dünya Savaşı ile ilgili yazdığı hikâyeler aşağıdakilerdir:

1. Oyan Balacığım (Uyan Yavrucuğum)

1944 yılında yazılan bu hikâyede savaşın dehşetleri bir annenin dilinden anlatılmıştır. Eşi orduda subay olan genç bir anne yavrusu ile birlikteyken gece pencere tıklatılır. Eşi eve gelerek çocuğu ve karısıyla görüşür ve Almanların işgali altında olan bölgeye bir sonraki gün Balka partizanlarının

saldıracağı müjdesini verir. Bu sırada Faşistler evi basar. Son anda eşini arka kapıdan kaçırarak kadına ve bebeğe tarifi imkânsız işkenceler yaparak partizanların ve Sovyet askerlerinin yerini öğrenmek isterler. Direnir hiçbir şekilde sır vermeyen annenin gözü önünde bebeğini parçaladıktan sonra kucağına verip hücreye atarlar. Gece boyunca soğuk bir yerde ölü yavrusunu kucağında tutan, yırtılmış gömleğini ona kefen yaparak döşemeyi kazıp yavrusunu toprağa emanet etmek isteyen annenin ıstıraplı yürek dağlamaktadır. Anne yavrusunu kurban vermiş fakat eşinin ve partizanların yerini söylememiştir. Sabah olur, faşistler şehirden kovulur. Doğan güneş üzerine anne yavrusuna sarılarak “Uyan yavrucuğum, bak sabah oldu, ülkemiz de kurtuldu, ölmek için, mutlu yaşamak için ne olur uyan” diye feryat eder.

2. Ahar Sular (Akar Sular)

Bu hikâyeye de 1944 yılında yazılmıştır. Beş yıl önce sevip evlendiği eşini savaşa gönderen iki çocuklu bir annenin deniz kenarında yavrularıyla otururken eşini düşünerek büyüyen çocuklarına babalarını nasıl anlatacağından bahsedilir. Genç anne, eşinin, kızı Rana’nın, oğlu Arif’in ve onlar gibi binlerce çocuğun rahat ve huzurlu yaşamasını temin etmek için savaşa gittiğini, onun ve diğer vatan evlatlarının bu fedakârlığını yavrularına ve gelecek nesillere mutlaka anlatması gerektiğini düşünür. Sosyalist Realizminin de hâkim olduğu hikâyede, yazar sularla hasbihal ederek vatanına ve kocasına olan aşkına suları şahit tutmaktadır.

3. Behtiyar Üçün (Bahtiyar İçin)

Behtiyar Üçün başlıklı hikâyeye aile maiyet konusunda yazılmıştır. Bu hikâyede Sürme adlı genç bir annenin eşi Fuat’ın vefasızlığı karşısında intihar etmeye kalkışmasından bahsedilmektedir. Hikâyeye genç annenin Bahtiyar isimli bebeğinin yatağı başında elinde bıçakla intihara teşebbüs edişi ile başlar. Sürme, geriye dönüşlerle evlendikleri ilk yıllara döner, evlendikten sonra Gence’ye yaptıkları gezintiyi, bir süre sonra ise Fuat’ın görev icabı Kiev’e gitmesini hatırlar. Bu sırada savaş başlar ve yıllarca Fuat’tan haber gelmez. Nihayet kayınvalidesi Nergis Hanım ona oğlunun başka bir kadınla birlikte şehre döndüğü haberini verir. Hikâyeye, genç annenin bebeğine sarılarak yatması ve bütün ömrünü sevgili yavrusuna hasretmesi gerektiğine karar vermesi ile biter.

4. Daş Üzerinde (Taş Üzerinde)

Bu hikâye için seçilen başlık çok başarılı olmamakla birlikte, hikâye halklar dostluğu, vefa, II. Dünya Savaşı ve aile-maişet konularını içermektedir. Sosyalist Realizminin hâkim olduğu hikâyelerden biri sayılan bu eserde yer yer eskiyi kötüleme, çarşaf giymiş kadınları “*kara torbalara bükülmüş hayalet*” olarak nitelendirme vb. söz konusudur. Genel itibarıyla, yazarın 1990’lı yıllara kadarki eserlerinde cehalete, eski yaşamla ilgili bazı unsurlara, zaman zaman bazı dini hususlara olumsuz, eleştirel yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Bu sistemin öğretip beyinlere kazıdığı bir husus olmakla birlikte İran’daki Azerbaycan Türklerine yapılan zulüm ve haksızlığın da bunda etkisi bulunmaktadır. Bu hikâyede de mahallî unsurlar çok başarıyla verilmiştir. Hikâyede, çok titiz olan, Müslüman olmayanların yanından geçerken onlara dokunmamaya azami derecede dikkat eden Dünyabeyim Arvad, torun hasretiyle yanıp tutuşmaktadır. Burada onun büyük bir fedakârlığa katlanarak gelinini tedavi ettirmek amacıyla oğlu ve gelini ile birlikte Litvanya’ya gitmesinden, orada Uldis ve Layme çiftiyle dostluk kurmasından bahsedilir. Layme’nin tedavisi sonucunda doğan Teymur, kaderin ilginç bir cilvesi olarak II. Dünya Savaşının sonuna doğru Riga’yı savunurken göğsünden yaralanır ve Layme’nin kollarında can verir. Soyadından ve cebindeki adresten, en önemlisi ise anlamlı siyah gözlerinden onu bir yerlerden tanıdığını hatırlayan Litvanyalı çift, mermerden anıt yaptırıp mezarına dikerek onun hatırasını yaşatırlar. Yıllar sonra ise Azerbaycan’daki ailesini bulup mezarının yerini onlara bildirirler.

5. Sahibsiz Ev

Bu hikâye, Türkiye’de de çeşitli dergi ve seçkilerde yayımlanmıştır. Müellifin 1955 yılında yazdığı hikâyede, II. Dünya Savaşı sırasında eşini, kardeşini, babasını, nişanlısını ve sevdiği erkekleri savaşa gönderen, onlardan bir türlü haber alamayan veya ölüm haberini almış olsa bile asla ümidini kaybetmeyen, gidip dönmeyenlerin ardından yeni bir yuva kurup yeni hayata başlamayan vefalı Azerbaycan kadının trajedisi anlatılmıştır.

Birbirini çok seven Saday ile Saliha’nın ailesi köyde davullu zurnalı düğün başlatır. Tam gelin çıkacağı sırada savaşın başladığı ve bütün erkeklerin savaşa götürüleceği haberi yayılır. Saday’a düğününden dolayı üç gün izin verseler de “Ya dönemezsem, niye Saliha bana göre acı çekip hayatını karartsın?” diye gerdeğe girmeden savaşa gider ve bir daha ondan haber

gelmez. Saliha ise süsleyip döşedikleri evlerinin düzenini asla bozmaz, kimse ile evlenmez ve yıllarca Saday'ın yolunu bekler. Bu süre zarfında onu istemeye gelenleri geri çevirir. Her gün erkenden gidip evi temizler, her an sevdiği erkek gelecekmiş gibi hazır bekler. Hatta köy halkı daha verimli bir yer olan karşı yakaya göçtükten sonra bile Saliha her sabah erkenden aradaki çayı geçerek onca yolu gidip Saday'ın evini silip temizlemeye, bakımını yapmaya devam eder. Hikâyede olay, bir gazeteciye Saliha'nın görünüşü ve kolhoz müdürü olan Nergis Hanım'ın dilinden anlatılmıştır. Oldukça sade bir dille anlatılan hikâyeye, Azerbaycan edebiyatında II. Dünya Savaşı ile ilgili yazılan önemli eserlerdendir.

6. Şekil

Bu hikâyede müellifin kendi hayatından, ailesinden ve arkadaş çevresinden de kesitler bulunmaktadır.

Bu, bir dost meclisinde ailecek oturup eğlenerek çay içerken sipariş edilmiş bir frakın 23 yıl sonra sahibine ulaştırılabilmesi için yapılan duyuruyu gazeteden okuyup eğlenen arkadaşlardan birinin hüzünlenmesi üzerine anlatılan bir hikâyedir. Hikâyenin kurgusu çok başarılıdır. Vladimir İvanoviç Krasnov isimli bir şahıs, 1939 yılında Bakü'den ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinden foto resimleri toplayıp para karşılığında büyütme için Kiev'deki atölyesine götürür, yaptıktan sonra geri getirip sahiplerine teslim eder. İlk defasında götürdüğü bütün resimleri büyütüp sahiplerine teslim etse de ikinci defa Bakü'ye gelişinde hikâyenin kahramanı olan Süreyya'nın büyütme için kendisi ile götürdüğü küçük resmini geri getiremez. Çünkü II. Dünya Savaşı başlamıştır. Fakat aradan 10 yıl geçtikten sonra, bir gün Krasnov Bakü'ye gelir ve elindeki resmi insanlara göstererek Süreyya'yı arar. Süreyya ve ailesi onu eve davet ederek hayat hikâyesini öğrenirler: Almanlar onun eşini ve küçük kızını katletmişlerdir. Vladimir Krasnov'un eşi, Yahudi asıllı Berta da atölyede kendisiyle beraber çalışıp resimlere rötuş yapmaktaymış. Almanlar Kiev'i işgal ettiklerinde Berta'ya işkence ederek resimlerin yerini öğrenmek isterler. Fakat o, resimleri kuyuya saklar ve yerini onlara söylemediği için öldürülür. Bu resimlerden biri de Berta'nın rötuşlayıp çerçevelediği son işi olan Süreyya'nın resmi. Daha sonra Vladimir İvanoviç, yakılıp yıkılmış evine geldiğinde, poşetlere sarılmış resimleri su kuyusundan bulup çıkarır. Yıllar geçtikten sonra ise sahiplerine teslim etmek üzere yola koyularak Bakü'ye gelir.

1959 yılında yazılan bu hikâyede birçok mahallî unsura, özellikle halk konuşmalarına, Sovyet döneminde edebî eserlerin temel konularından olan halkların dost ve kardeşliğine de yer verilmiş ve canlı tasvirler yapılmıştır.

7. Galar Üzler Garası (Bakacak Yüzü Olmaz)

Bakacak Yüzü Olmaz anlamına gelen bu hikâye hem aile-maişet hem de savaş konuludur. Hikâyede savaş döneminde cereyan eden olaylardan bahsedilmiştir.

Hikâyenin kahramanı Gülruh Nene'dir. O, çok çalışkan, dürüst bir kadındır. Köyde herkes tarafından sevilip sayılmaktadır. Torunu Samide onun her haline hayret eder. Bu yaşında bile kendisiyle birlikte kolhozda süt sağmaktadır. Gülruh Nene, eşini savaşta kaybetmiş, yeni büyümeye başlayan oğlunu da savaşa göndermiş, namusuyla zahmetiyle geride kalan çocuklarını büyüttmüştür.

Olaylar Azerbaycan'ın Şamahı ilinde geçmektedir. Yine bir düğüne gittikleri zaman Samide herkesin ninesine saygı gösterip yer verdiğini görür. Fakat köydeki Alı Kişi ninesini görünce dudak altından ne ise mırıldanır. Ninesinin de onu görünce gözlerinde gazap mı sevinç mi olduğunu ayırt edemediği bir ışık belirir. Âşıkların saz çalıp türkü söylediği düğün, gece de devam eder. Gece köyde bir akrabalarında kalıp sabah Pirsaat Çayı'ndan geçerek köylerine dönerken Samide, ninesine durumu sorar. O da "Babana anlatmayacaksan sana söylerim" der.

Savaşın sonuna doğru fırtınalı bir kış gününde Gülruh kadın köyden bir deste insanla birlikte elindekini satıp evin ihtiyacını, özellikle de yakacak gaz yağını alıp geri dönerken yolda Alı Kişi ve yeğeni Yusuf'la birlikte yolculuk yapmak zorunda kalır. Alı Kişi yolda taşıma bahanesiyle onun yakacağı-nı alır ve yeğeni Yusuf'la birlikte hızlanarak fırtınalı bir havada onu yarı yolda bırakarak köye gider. Tam donmak üzereyken akrabaları gelip Gülruh Nene'yi bulurlar. Bir iki gün geçtikten sonra kendisine gelen Gülruh, eşyalarını istese de Alı Kişi bunların hiçbirini vermez. Eşyaları yanlarındaki öküze yüklediğini ve öküzün yolda koşarak bu yükleri düşürdüğünü söyler.

Gülruh Nene, yavruları ile birlikte o yıl, kışı zor da olsa atlatır. "Kötü günler unutulup geçer ama insanların yüz karalığı, yaptığı kötülükler asla unutulmaz yavrum" diyerek yaşadıklarını torununa anlatır.

8. Şefget Bacısı (Hemşire)

1985 yılında Azerbaycan Kadını adlı dergide yayımlanan ve savaş yıllarını anlatan bu hikâyeye aynı zamanda biyografik özellik taşımaktadır. Burada yazar kendi hayatından bir kesiti anlatmıştır. Hikâyede, II. Dünya Savaşı'nın en ağır günlerinde küçük bebeğini evde bırakıp çalışmak zorunda kalan genç annenin yaşadıkları, doğruluk, dürüstlük, vefa, emanete hıyanet etmeme gibi özellikler ön plana çıkarılmıştır. Yazarın bu hikâyesinde günümüzde anaokullarında, kreşlerde çocukların boğazına ortak olarak, onlara verilen gıdaları yiyenler de ikaz edilerek “Boşuna haram yemeyin, nasıl olsa burnunuzdan gelecek, kimse de imdadınıza yetişemeyecektir” denmiştir.

Bu açlık, kıtlık ve mahrumiyetlerle dolu savaş günlerinde okuldan bozma hastanede çalışan genç annenin halsizliği, her gün aç biilaç iki yavrusunun onun yanına gelmesi, bütün ısrarlara rağmen kimseden, hiçbir yaralı askerden bir parça şekeri bile almaması askerler arasında konuşulmaktadır. Hastanedeki yaralı Mustafa Amca iyileşince hemşirenin durumu değişir. O, açlıktan bitkin düşen genç hemşire anneyi, her gün bebeği emzirmeye getirilmeden önce, bir köşeye çekip bir bardak şekerli çayla bir parça ekmeği zorla ona yedirir. Açlık yıllarını Mustafa Kişi'nin bu fedakârlığı sonucunda kolaylıkla atlatan hemşire, çocuklarını büyötmeyi başarır.

9. Gözlenilmeyen Geliş²

Savaş konulu bu hikâyede Dağçemeni köyünde yaşanan bir olay anlatılmaktadır. Bu köyde oturan Sayalı Şiraslan kızının oğlu Settara, diğer akranları gibi savaşa gitmiş ama dönmemiştir. Onun yaşayıp yaşamadığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur. 42 yıl sonra, köye onun yaşadığı ve yakında köye geleceği yönünde haberler gelir. Settara köydekilere mektup yazmış; annesini, akrabalarını sormuş, karısı Zerri'den başka neredeyse herkesin adını anmıştır. Köyde onu yaşlı annesi ve giderken bıraktığı Zerri isimli karısı beklemektedir. Dağçemeni köyü, komşu Kızıltepe köyü ve civar köyde yaşayanların hepsi Sayalı Kadın'a gözün aydın olsun demeye gelirler. Bütün köy ileri gelenleri ve erkekleri arabayla ilçeye gidip Settara'ı karşılayarak eve getirirler. Büyük bir heyecanla Settara'ı bekleyen Zerri karışık duygular için-

² Sonraki yıllarda, yazarın bu eseri uzun hikayeleri arasında değerlendirdiği görölmüştür. Gerçekten de bir hikâyeye oranla uzun olup uzun hikâyeye kategorisinde değerlendirilecek olan bu eser, *Seçilmiş Eserler*'in XII. cildinde, yazarın uzun hikayeleri arasında yerini almıştır. PB.

dedir. Fakat kocası eve gelip herkesle görüşse bile iç odada büyütüp duvara asılan Settar'ın gençlik resmine bakarak hüzünlenen Zerri'yi asla sormaz. Sanki böyle biri hiç olmamış gibi davranır. Karşılaştıktan sonra oğlunun çok değiştiğini, tamamen başka birisi olduğunu fark eden anne, onun zengin bir Alman kadını ile evlendiğini ve bir kızı ile bir oğlu olduğunu öğrenir. Herkesi Zerri'nin akıbetinin ne olacağı sorusu düşündürmektedir.

Bir sabah Zerri erkenden evi terk ederek baba evinde oturan erkek kardeşinin yanına gider. İlk defadır Dağçemeni köyü ile Kızıltepe köyü halkı arasında yapılan evliliklerden sonra bir kadın koca evini terk ederek baba evine dönmüştür. Sayalı Kadın uyanır uyanmaz gelinin yokluğunu fark eder ve hemen koşturarak Zerri ile konuşmaya gider. Zerri, "Senin de torunların var, artık onlarla birlikte beraber yaşarsınız, ben aradan çekileyim" diyerek ağlar. Fakat Sayalı Kadın çok kararlıdır. Bunca yıl yanında olmayan, kim bilir nerelerde ömür geçiren oğlunu, 42 yıl boyunca en kötü gününde yanında bulunarak gerçek evladından daha yakın davranan Zerri'ye tercih etmeyeceğini gelinine bildirir. Birlikte evlerine dönerler. Sayalı Kadın oğlu ile tartışarak onun geldiği yere geri dönmesini ister.

Hikâyede karakterlerin iç dünyası çok başarılı bir biçimde yansıtılmıştır. Yazar Settar'ı dahi eleştirmez, taraf tutmaz. Onun da vatan özlemini, iç dünyasını okuyucuyla paylaşır. Genç bir delikanlı iken savaşa giden Settar, ölmek için vatanına gelmiştir. Doğup büyüdüğü; gülü, çiçeği, kuşu, böceği ile bütünleştiği vatanını ömrünün son anında görmek, bu anılarını yenisinden yaşamak için Avrupa'daki zenginlik ve refah içindeki yaşamını bırakarak köyüne dönmüştür.

Settar, zamanla değişmiş, geniş şalvar giyinip eline tespih almış, farklı bir tip olmuştur. Eserde vatan hasreti, vatana ait olan pelin kokusunun dahi gurbet diyarlarda özleildiği üzerinde hazinlikle durulmuş, çok etkileyici yorumlarda bulunulmuştur. Kahramanlar herkesten çok savaşı ve Hitler'i suçlamakta, yaşanan bunca sıkıntının sebebini ona bağlamaktadırlar. 20 sayfa hacmindeki bu hikâyede kahramanların iç konuşmaları, psikolojik tahliller başarılı bir biçimde verilmiştir. Settar'ın vatanla ilgili söyledikleri çok etkileyicidir:

"Sanki yeni sürülmüş toprağın kenarında durmuştum. Toprağın kokusu bana "gel gel" diyordu. Beyaz bulutlarla oynaşan firuze renkli gökler ise "Gel! Bak o başı beyaz tülbentli Şah Dağı, Baba Dağı, "gel, gel yaylalarımda

izin kalmıştır, gel!” Yaz yağmuru, dağ çiçekleri, yuvalarında cıvıldaşan yavru kuşlar diyordu: *“Gel, gel”. Keklik otunun, boymaderenin, kanteperin, hatta bak o boz pelinin kokusu dahi burnumda tütüyordu. Çarşı-pazarda, sokakta, nerede bir tutam pelin görsem, koşup sarasım, “Canım pelinim, senden ovalarımızın, kışlarımızın kokusunu alıyorum” diyesim gelirdi. Rüyalarımda hep annemi görürdüm. O genç, o güzel annem son gördüğüm zamanki gibi genç ve güzel kalmıştı hafızamda. Kendim bile yaşlanırken annemi hep genç, hep güzel hatırlardım. Annem rüyalarımda hep beni çağırır, gel gel, günaha batmış olsan da durma gel. Bari ölmeden dünya gözü ile seni bir defa bile olsa görebileyim derdi...”* (Cəfərzadə, 1985: 53).

Kahramanın dilinden söylenen bu ifadeler, Kırmılı yazar Cengiz Dağcı'nın *Anneme Mektuplar* adlı romanındaki üslubu, vatan hasretini ve kederi hatırlatmaktadır. Hikâyede geçen konuşmalar halk diliyle ve yer yer yöresel ağızla, başarılı bir biçimde verilmiştir.

10. Hatıra

Yazar, bu kısa hikâyesini arkadaşı Adalet Hanım'a ithaf etmiştir. Burada hatırlanarak tazelenen duygu ve düşüncelerle eski günlere, savaş yıllarına hayalî dönüşler yapılmakta, o yıllardaki açlık ve kıtlık dolu günler yâd edilmektedir.

11. Ana

Hikâyede savaş ve kıtlık yılları, bu yıllarda annelerin yaşadıkları anlatılmıştır. Kocasını savaşta vefat eden bir kadının ikiz bebeklerinden kız olanı hastanede vefat eder. Yaşam şartları çok zordur. Her şey karneyle verilmektedir. Doktorla konuşup bebeğinin öldüğünü öğrenen anne bütün kederine rağmen doktoru dehşete düşüren bir şey rica ederek “Ne olur bebeğin karnesini iptal etmeyin” der. Doktor Mesude, annenin gözlerindeki derin kederi görünce suç olmasına rağmen bu karneyi ve bebeğin bugünkü yiyecek payını anneye verir. Aradan yıllar geçtikten sonra bir gün doktor, kendisini yanındaki bir delikanlı ile ziyarete gelen anneyi görünce olayı hatırlar gibi olur. Anne kendisini tanıtarak o zamanki fedakârlığından dolayı doktora teşekkür eder ve bugün yaşayan ve yanında duran oğlunun, o zaman doktorun verdiği ölen kardeşinin karnesi sayesinde hayatta kaldığını bildirir. Hikâye lirik-psikolojik bir üslupla yazılmıştır.

12. Pencek

Bu hikâyede savaşa gidip çeşitli sebeplerden dolayı dönmeyenler ve geride bıraktıkları kadınların büyük bir sadakatle onları beklemesi anlatılmıştır.

1985 yılında yazılan bu hikâye yazarın kendi dilinden anlatılmaktadır. Bakü'nün Buzovna köyündeki bir mezarlığı ziyarete gittiklerinde eşi, yazarı bir mezarın başına götürür. Hayretle burada kimin yattığını sorduğunda burada bir ceketin yattığını öğrenir. Aslında olay şöyle cereyan etmiştir: Köydeki Kasım Kişi ile Balahanım Kadın 18 yaşını yeni dolduran oğulları Hüseyin Ağa'yı Küçükhanım adlı bir kızla evlendirmişlerdir. Bir ay geçmeden II. Dünya Savaşı başlar. Hüseyin Ağa, dört küçük kız kardeşi ile eşi Küçükhanım'ı ve annesini babasına emanet ederek savaşa gider. Kendisinden iki hafta sonra babası da savaşa gönderilir ve kısa sürede vefat haberi gelir. Hüseyin Ağa'dan ise hiçbir haber alınamaz.

Küçükhanım, kocası Hüseyin Ağa gittikten sonra hamile olduğunu öğrenir. Doğan çocuğuna Kasım ismini koyarlar. Küçükhanım, Hüseyin Ağa'nın annesine bakar, bekâr kardeşlerini büyütüp okutur ve evlendirir, kendi çocuğunu büyütür, okutup öğretmen çıkararak onu da evlendirir.

Yıllar geçtikten sonra Hüseyin Ağa'nın ölmediği, başka bir ülkede yaşadığı ve ailesini aradığı anlaşılır. Kasım, babasının yaşadığı ülkeye gider, onunla haberleşir. Hüseyin Ağa'nın, Küçükhanım'ın yüzüne bakacak hali olmadığı için vatanına dönemediği anlaşılır. Karısının onun için yaptığı fedakârlığı akıllı bir türlü almaz. Bir aylık gelinin bu sadakati, bu kadar fedakârlıklara katlanarak bunca yıl evlenmeden onu beklemesi onu utandırır. Oysa kendisi bu sürede gurbet ellerde keyif sürmüş, ev-bark, çoluk-çocuk sahibi olmuştur.

Oğlu Kasım vatana döndükten kısa süre sonra Hüseyin Ağa'nın vefat haberini alırlar. Herkes üzüntü içinde ne yapacağını şaşırırken Küçükhanım Kadın yine metanetini korur, savaşın en zor günlerinde bile eşinin dokundurtmadığı damatlık ceketini çeyiz sandığından çıkarır, ona mezar kazdırarak bu ceketini onun hatırına mezara gömdürür.

Yazar, "İşte bu ceket ve bu mezar fedakâr kadının bir aylık baş yoldaşı olduğu eşine olan sadakatinin sembolüdür" diyerek hikâyeyi bitirir.

Sonuç olarak, II. Dünya Savaşı'nın Azerbaycan edebiyatında önemli izleri bulunmaktadır. 600 binden fazla Azerbaycan vatandaşı bu savaşa katılmış, 300 binden fazlası geri dönmemiştir. Azerbaycan bu savaşa sadece

insanıyla değil, başta petrol olmak üzere bütün maddi-manevi servetiyle katılmıştır. 77, 223, 396, 402 ve 416. tümenleri ile Azərbaycan bu savaşta Almanların ve Rusların bugün bile unutamayacağı kahramanlık destanı yazmıştır.

Azize Caferzade, hikayelerinde daha çok savaş gerisindeki olayları, asıl geride kalarak savaşa destek olan ve savaş sonrası için altyapı oluşturarak hem ön cepheye hem de arka cepheye yardım eden; açlık ve kıtlıkla mücadele ederek nesiller yetiştiren; insanî hasletleri koruyarak gelecek nesillere ulaştıran Azərbaycan kadını anlatmıştır.

Bu kadınların her biri vefalı bir sevgili, eş, anne ve kardeşirler. Bu kadınlar, savaştan sonra 40 yıl boyunca evlenmeden, eşlerinin ailesi ile yaşamış, onların yaşlı ve hastalarına bakmış, her türlü sıkıntı ve kederi göğüslemişlerdir. Hatta savaştan geri dönmeyip çeşitli ülkelere yerleşen vefasız eşlerini bile yargılamamış, bütün suçu savaşta ve bu savaşı çıkaran Hitler'de görmüşlerdir. Bu savaşta binlerce Salihalar, Küçükhanımlar, Sürme ve Zerriler, Gülrüh Neneler muzdarip olmuştur. Annelerin gözü önünde yavruları açlık ve sefaletten can vermiştir. Biz bu insanların acısını ve yaşam mücadelesini bugün Azize Caferzade'nin hikayelerinden öğreniyoruz.

KAYNAKLAR

- Bayram, Parvana (2013). Azize Caferzade: Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Hikâyelerinin İncelenmesi. Akçağ Yayınevi. Ankara.
- Cəfərzadə, Əzizə (1966). Sahibsiz Ev. Bakı: Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1970). Əllərini Mənə Ver. Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1985). Sənsən Ümidim. Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1986). Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1944). Axar sular (hekayə), *Ədəbiyyat qəzeti*, 30 avqust.
- Cəfərzadə, Əzizə (1944). Oyan balacığım (hekayə), *Ədəbiyyat qəzeti*, 4 oktyabr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1945). O haçan gələcək (hekayə), *Ədəbiyyat qəzeti*, 5 fevral.
- Cəfərzadə, Əzizə (1946). Bəxtiyar üçün (hekayə), *Ədəbiyyat qəzeti*, 16 mart.
- Cəfərzadə, Əzizə (1965). Sahibsiz Ev (hekayə), *Azərbaycan Qadını*, 1965, № 11.
- Cəfərzadə, Əzizə (1989). Ceket, Çağdaş Azərbaycan Kadın Sanatkârları. Ankara: 23-32.
- Cəfərzadə, Əzizə; Cəfərzadə Məmməd və Cəfərzadə Əhməd (2001), Biz Cəfərzadələr (Nəşr etdirən: Turan İbrahimov). Bakı. Şirvanəşr.

- Kafkasyalı, Ali (1989). Çağdaş Azərbaycan Kadın Sanatkârları. Ankara: Güvenmat Yayıncılık.
- Məmmədov, A (1984). Azərbaycan Hekayəsi. Bakı: Yazıçı.
- Sultanlı, Vaqif (1998). Işıq və İdeal Axtarışları. (Əzizə Cəfərzadənin Işığa Doğru romanının Son sözü), Bakı: Şirvanəşr.s. 176-177.
- Sultanlı, Vaqif (2001). Tarixi Yaddaşın Işığında. *Ekspress*, 29 Dekabr. № 246 (919).
- Sultanlı, Vaqif (2013). Tarixi Yaddaşın Salnaməsi.
<http://www.azizajafarzade.com/vida10.html>
(Alıntılanma Tarihi: 23.11. 2013)
- Sultanlı, Vaqif (2005). Yazıçı Ömrünün Son Akkordu. *Xəzər qəzeti*, 9 Sentyabr.
- Telmangızı, Asifə (2001). Əzizə Cəfərzadənin İlk Povestləri. *Filoloji araşdırmalar*, XIII kitab, Bakı: Şirvanəşr. s. 76-79.
- Telmangızı, Asifə (2001). Əzizə Cəfərzadənin Hekayələri. *Elmi axtarışlar*, III toplu, Bakı: Elm. s. 86-88.

5. ANAMIN NAĞILLARINDA KAYBOLMAYA YÜZ TUTAN MİLLÎ-MANEVÎ DEĞERLER¹

Çalışmada, Azize Caferzade'nin âdeta bir folklor hazinesi olan annesi Büyükhanım'dan dinleyip yazdığı *Anamın Nağılları* adlı eserinde geçen masallar ve bu masallardaki yeni yetişen nesillere aktarılmak istenen önemli hususlardan, özellikle günümüzde kaybolmaya yüz tutan millî-manevî değerlerden bahsedilecektir.

Eser 1982 yılında Bakü'de Genclik Neşriyatı'nda yayımlanmıştır. Eserin dış kapağındaki resim 1982 yılı için oldukça sıra dışı bir resimdir. Zira bu dönem Sovyet dönemidir ve böylesi zorlu bir dönemde başında geleneksel örtüsü ile seccade üstünde ve rahle arkasında oturup ellerini dua için semaya kaldıran ve semadan inen ışık seli içinde yüzü nurlara belenen ak saçlı bir Azerbaycan kadını tasvir edilmiştir. Resimdeki bu kadın Azize Caferzade'nin annesi Büyükhanım Ana'dan başkası değildir. Bu yönüyle ve masallarda anlatılan birçok hususu da göz önünde bulundurursak kitap biyografik bir eser özelliği taşımaktadır. 176 sayfalık eserde Memmed Aslan tarafından yazılmış *Ecel Macal Verseydi* başlıklı bir tanıtma yazısından sonra 25 masal yer almaktadır. Bu masalların ismi sırasıyla şöyledir: *Çörek, İlde Bir Yalan Danışan, Yumurta Ehvalatı, En Böyük Derd, Üç Öpüş, Yaxşı Qonşu, Ponzabığın Nağılı, Artıq Tamah Baş Yarar, Sedaqet, Salxım Söyüdün Efsanesi, Yuxuyozan, Şefa Bulağı, Daş Oğlan, Şam ve Pervane, İt Küçüyü Doğan İli, Kim Güclüdür, Salatın Ana, İki Ana, Aşımızın Kişmiş, Gün Güneş Oğlunun Nağılı, Ay Doğdu O Da Para, Deşikli Daşın Nağılı, Moda Qarıyla Müde Qarının Nağılı, Balqabaq Oğlanın Nağılı, Palazqulağın Nağılı*.

Anamın Nağılları, 1990 yılında İstanbul'da Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından da yayımlanmıştır. Eseri neşre hazırlayanlar Halil Açıkgöz, Yaşar Akdoğan, Cevdet Eralp Alışık, Hayati Develi, Hatice Tören'dir. Halil Açıkgöz tarafından yazılan *Azize Caferzade Hakkında Birkaç Söz* başlıklı bir tanıtmadan sonra masalların Türkiye Türkçesine uyarlaması yapılmış-

¹ Bu çalışma aynı başlıkla Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Qafqaz Üniversitesi, Azerbaycan Yazarlar Birliği ve Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 11-13 Ekim 2012 tarihinde Bakü'de düzenlenen *II. Uluslararası Türk Halkları Çocuk Edebiyatı Kongresi*'nde sunulmuş ve tam metni bildiri kitabının 243-249. sayfaları arasında basılmıştır.

tır. Uyarılama dememizin sebebi bu masallarda günümüz Türkiye Türkçesi-ne herhangi bir aktarma yapılmaması, sadece Türkiye Türkçesi alfabesinde olmayan x, q, açık e harflerinin Türkçeye uyarlanmasıdır.

Azize Caferzade'nin bu eserinden başka sadece çocuklar için yazdığı iki küçük kitapçığı daha vardır. Bunlardan birincisi Bakü'de 1964 yılında Azərneşr tarafından yayımlanan *Qızımın Hekayeleri*, ikincisi ise 2001 yılında Bakü'de Şirvanneşr tarafından yayımlanan *Pişik Dili*'dir.

Qızımın Hekayeleri'nde Azize Caferzade'nin yeğeni olan Kemale, onun akrabaları, arkadaşları ve yakın çevresi ile ilgili 10 küçük hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyelerin her biri gerçek hayatta yaşanmış olayları anlatmaktadır. *Qızımın Hikâyeleri* görsellik açısından da oldukça önemli bir kitaptır. Burada her bir hikâye ile ilgili oldukça etkili ve konuya uygun, yine biyografik sayılacak resimler yerleştirilmiştir. Bu eserin yazarı kadar ressamı D. Kazımzade'nin başarısı da göz ardı edilmemelidir.

Pişik Dili adlı hikâyeler kitabının kahramanı ise yazarın torunu Aydan'dır. Olaylar daha çok onun ve yakın çevresinin etrafında cereyan eder. Burada 12 küçük hikâye yer almaktadır.

Anamın Nağilları'nda anlatılan masallar tam anlamıyla masal değil, masal-hikâye türü arasında bir yerde durmaktadır. Bu konuyla ilgili Caferzade üzerine araştırma yapan Asife Telmangızı şöyle yazmaktadır:

“Nağıl-hekaye Azərbaycan nesrinde hele XIX esrin sonu XX esrin evvelerinde yaranmağa başlamışdır. Eşrimizin 40-50-ci illerinde Eli Veliyev, S. Rehimov, M. Rzaquluzade ve başqa yazıcılar bu sepkili hekayenin maraqlı nümunelerini yaratmışlar. Sonralar bu mövzuda Anar, M. Süleymanlı, E. Muğanlı, Ezize Ehmedova, Eli Samedli vb. xeyli eserler yazmışlar (2002: 18).

Masalların İçeriği

Eser, yazarın annesinden duyduğu 25 Azerbaycan masalının edebî bir dille yazıya geçirilmiş halidir. Bu masallarda, Azerbaycan toplumundaki ekmeğe, anneye, insanlara vb. kutsal değerlere olan sevgi, saygı ve sadakatten bahsedilmektedir. Eserin en önemli özelliği, yetişen nesillerin insanlara, ekmeğe, emeğe saygı duymasını, yalandan ve haramlardan uzak durmasını, nefsin esaretinden kurtulmayı, gelenek ve göreneklere olan sevgi ve saygısının azalmasını önlemektir. Ayrıca dinledikleri veya okudukları bu masallarda geçen vatanseverlik, kanaat, sadakat, dürüstlük gibi hususları sevdirerek ve eğlendirerek öğretmektir.

Anamın Nağılları’ndaki birinci masalın adı *Çörek*’tir. Burada Etibar adlı çiftçi bir babanın güler yüzlü karısı ve 12 çocuğu ile kıt-kanaat yaşamı anlatılmaktadır.

Bu masal aynı zamanda sosyal içerikli olup dönemi ile ilgili ipuçları da vermektedir. Etibar adlı çiftçi küçük tarlasından elde ettiği gelire “şahın vergisini, beyin, hanın taleplerini, seyitlerin, koxa (muhtar), molla ve dervişlerin paylarını da verebiliyor, vergisini, zekâtını, fitresini, imammalısını, seyidmalısını ötürmür.” (Cəfərzadə,1982: 7-8).

12 çocuklu bu evde ekmeğe olan saygıdan dolayı evin bereketi hiç eksilmeden sürekli artmaktaymış. Bu masalda insana, insan emeğine ve ekmeğe olan sonsuz saygı anlatılır ve bu yönden nesillere örnek olunması gerektiği üzerinde durulur.

İkinci masalın adı *İlde Bir Yalan Danışan*’dır. Burada çok önemli bir hususa temas edilerek yalan konuşmamak gerektiği üzerinde durulur. Yazar, kahramanın dilinden şöyle söylemektedir: “*Ulular deyib ki dörd şeyin kiciyi olmaz: borcun, yangının, xesteliyin ve düşmenin. Men buna yalanı da elave ele yerem*” (Ceferzade,1982: 14). Bu masalda da tarihilik, tarihi yer isimleri, Rumlu ve Şamlu adlı iki kabile ve bu kabileler arasındaki dostluğun bir yalan sonucunda düşmanlığa dönüşme tehlikesinden ve geniş bir coğrafyadan bahsediliyor. Şirvan Şeki, Rumlu, Şamlı kabileleri, Samire pazarı vb. Masalda yaşanan felaketten hareketle küçük bile olsa asla yalan konuşmamak gerektiği üzerinde durulur.

Üçüncü masalın adı *Yumurta Ehvalatı*’dır. Burada ideal bir cemiyette helallik ve dürüstlikle yaşayan bir toplumun, halkın ve vezirinin kötü amel-leri sonucunda harama bulaşarak kutsiyetini ve toplum düzenini kaybetmesi anlatılır; helallikten, insanoğlunun helal lokma yediği sürece Hak katında dua ve beddualarının geri çevrilemeyeceğinden bahsedilir. Bu masalda da zalim bir padişah işe karışarak halkı doğruluktan caydıracak yöntemi buldurur: Herkes evinden bir yumurta getirerek devlet ambarına bıraktıktan sonra kendi yumurtalarını almaları istenecek ve yumurtalar birbirine benzediğinden karışacak ve insanlar kendi yumurtalarını değil başkasının yumurtasını alacaklardır. Böylece helale haram karışır ve o zamandan itibaren insanlar arasındaki birlik beraberlik, hak hukuk, helal haram anlayışları kaybolmaya başlar. Bu masal da insanlar ve insanlık için birçok mesaj içermektedir.

Dördüncü masalın adı *En Büyük Derd*’dir. Burada da en önemli konulardan olan dostluk konusu ele alınmıştır. Yazara göre “Dostluk üç çeşittir:

çörek dostu, dil dostu ve yürek dostu". En önemlisi ise yürek dostunu yani gerçek dostu kazanabilmektir. Bu masalda can dostunu kaybedince dünyayı gözü görmeyen, dünya nimetlerine aldırış etmeyen bir gencin hikayesi anlatılmıştır. Bu masalda tarihilik de vardır. Olayların Enuşirevan yani Nuşirevan-ı Adil zamanında geçtiği belirtilir.

Beşinci masalın adı *Üç Öpüş*'tür. Bu masalın ana konusu zulm ve haksızlıktır. İnsanoğlu bir sanata, bir bilgiye sahipse bunu halkı için kullanmalı, halkının dertlerine derman olmalıdır. Bu masal da sosyal içeriklidir. Adaletsiz padişah, onun halkına yaptığı zulümlerden ve bu zulüm sonucunda cezalandırılmasından bahseder. Zulmü ve ahlaksızlığı ile herkese divan tutan, elinin obasının namusuna göz diken bu şah, sonunda kendi oğulları tarafından ıslah edilir. Burada masal türüne ait bütün unsurlar başarıyla verilmiştir. Masalda Çin, Maçin, Çinçelebi, Maçinçelebi, Ağabağdad isimleri ile ortak Şark coğrafyasından da bahsedilmektedir.

Altıncı masalın adı *Yaxşı Qonşu*'dur. Olaylar Şeki'de geçer. Bu masalda komşu, komşuluk hakkıyla ilgili çok sayıda atasözü ve deyim bulunmaktadır. Masalda iflasın eşiğine gelmiş bir tüccarın hikâyesi anlatılır. Tüccar çok sevdiği komşusunun yardımıyla bu durumdan kurtulur.

Yedinci masalın adı *Ponzabığın Nağılı*'dır. Bu masal biraz Deli Dumrul hikâyesini andırmaktadır. Vermek istediği mesaj ise insanın ancak çalışıp çabalamakla bir şeyler elde edeceğidir. İnsan uğraşmalı, ataletten kurtularak geçimi için bütün şartları zorlamalıdır. Masalda hep aynı arpa ekmeği ve fakirlikle yetinmeyip Yaratana hayatının neden böyle sefalet içinde geçtiğini sormak için yollara koyulan Ponzabığ'ın uyuyan bahtını uyandırarak mutlu mesut yaşamasından bahsedilir.

Sekizinci masalın adı *Artıq Tamah Baş Yarar*'dır. Bu masalla verilmek istenen mesaj insanın kimseye güvenmeden kendi zahmetine ve kendi aklına, helal zahmetine güvenmesidir. Ahmed, Hamid ve Memmed adlı üç arkadaşın başından geçenler, Ahmet'le Hamid'in aç gözlülükleri ve hainlikleri yüzünden birbirini öldürmesi, Memmed'in ise hiçbir şeye tenezzül etmeyecek kendi elinin zahmetine güvenmesi anlatılır. Çabaları ve dürüstlüğü sonucunda bütün kötülük ve tuzaklardan kurtularak şahın kızıyla evlenen ve asla iyilikten, zahmetten ve dürüstlükten ödün vermeyen Memmed'in padişah olmasıyla masal biter.

Yine burada akıllı kadın tiplmesi olarak Şah kızı Perihan Hanım'ın güzelliği, çalışkanlığı, akli ve feraseti ile babasını utandırması da dikkat çe-

kicidir. Bu masalda iyi ile kötü ve ikisinin de varacağı akıbet anlatılmıştır. Okuyucu artık buna göre ders çıkaracak, hayatını buna göre şekillendirecektir.

Dokuzuncu masalın adı *Sedaqet*'dir. Bu masalda halk arasından çıkmış aslen çömlekçi bir padişahın halkını aklıktan kurtarmak için yaptıkları anlatılır. Masallarda geçen tek adaletli padişah örneği budur ve yazar kendisi de bunu belirtir. Zaten halk arasından çıktığı için halkın bütün dert ve kederine, açlığına ortak olur ve onları akli ve zekâsı sayesinde ölümden kurtarır. Masaldaki çömlekçi padişah ile Ahundov'un Aldanmış Kevakib hikâyesindeki Yusuf-ı Sarraç arasında birtakım benzerlikler bulunmaktadır (Telmangızı, 2002:19).

Onuncu masalın adı *Salxım Söyüdün Efsanesi*'dir. Bu masal meşhur *Göyçek Fatma'nın Masalı*yla ortak özellikler taşısa da sonu trajik bir şekilde biter. Masalda hırs, çekememezlik, ihanet gibi konular yerilir. Caferzade'nin birçok eserinde olduğu gibi bu masalda da divan edebiyatındaki güzellik unsurları çok başarıyla kullanılmıştır. Normal görüntüsü saçlarını çözüp oturmuş güzel bir kızı andıran söğüt ağacıyla ilgili bu efsane insanların muhayyilesinde hoş izler bırakmaktadır. Masalda, insanın bu dünyada iyi işler yapması, asla kalbinde kötülüğe yer vermemesi konusu üzerinde durulur. Ayrıca anne elinin şefkati, öldükten sonra bile evladına faydalı olabileceği vurgulanır.

On birinci masalın adı *Yuxuyozan*'dır. Burada yine zalim bir padişahın gördüğü rüyaları, yılanlar padişahının yardımıyla yorumlayabilen bir adamın hikâyesi anlatılır. Masalda bu adamın şahsında insanoğlunun unutkanlığı ve dönecliği üzerinde durulur ve çocuklara "asla sonradan hatırladığınızda utanacağınız işler yapmayın" şeklinde mesaj verilir.

On ikinci masalın adı *Şefa Bulağı*'dir. Bu masalda kahramanlık, yurt, vatan ve kardeş sevgisi bir kadın kahraman olan Senuber'in şahsında anlatılır. Vatan toprağının bir karışını dahi yabancılara vermemek, gerekirse bu uğurda son damla kanına kadar savaşmak gerektiği vurgulanır. Bu masalın kahramanları kadınlardır. Masalda geçen yer isimleri de Şirvan bölgesindeki var olan yer isimleridir. Şefa Bulağı, Terlan Meşesi, Ağuçkun Dağı, Peri Kayası, Acı Dere vb. yer isimlerinin masallarda zikredilmesinin çocuklarda yurt ve vatan sevgisinin pekiştirilmesinde ayrı bir önemi vardır. Bu masaldaki gümüş giyimli yiğit, yazarın diğer eserlerinde de kahraman tiplmesi olarak karşımıza çıkmakta ve metinler arası çalışmalara kapı aralamaktadır.

On üçüncü masal *Daş Oğlan* başlığını taşımaktadır. İki sayfalık bu masalda tarih şuuru, anne, kız kardeş, aile değerleri, yurt ve vatan sevgisinden bahsedilmiştir. Delikanlı, genç bir çobanın şahsında vatanını, vatanının güzelliklerini, nimetlerini yabancılara, işgalcilere peşkeş çekenlerin öğrenmesi gereken çok önemli dersler vardır. Topal Timur'un Azerbaycan topraklarına, özellikle Şirvan bölgesindeki Küdrü Ovası'na gelip gelmediğini de titiz bir şekilde irdeleyen müellif, masalda tarih şuuru vermekle birlikte tarihe de saygılı olmayı göz ardı etmez. Eserin en önemli özelliği, bu masalları dinleyen veya okuyanların Azerbaycan Türkçesinin en güzel ahenkli tekrarlarını, ikilemelerini, benzetmelerini duymaları ve ruhlarına sindirmeleridir.

Trajik bir sonla biten bu küçük masalda çoban, insanların ve koyunlarının kullandığı küçük pınarın yerini Timur'a söylemez. Bedelini canı ile ödese bile. Yapılan işkencelere karşılık İlahi adalet de gerçekleşir, yavru çoban taş kesilerek Timur'un zulmünden kurtulmuş olur.

On dördüncü masalın adı *Şam ve Pervane*'dir. Bu masalda divan edebiyatının önemli mazmunlarından olan Şem ve Pervane mazmunu kahramanlık, sevgi ve rakip ihaneti ekseninde ele alınmıştır. Semender adlı kahraman bir yiğitle obanın en güzel kızı Gonca'nın aşkı ve kabile reisi Tüğyan'ın araya girerek onların kavuşmasına engel olması anlatılır. Masalda ateşperestlik motifleri baskındır. Efsane, masal ve hikâye formunun harmanlanmış bir biçimde anlatıldığı bu hikâyede, odlar yurdu olarak bilinen Azerbaycan'ın çok eski dönemlerinde yaşanan efsanelerinden esinlenilmiş ve divan edebiyatındaki bir mazmun halk edebiyatı ürünü olarak sunulmuştur. Güzel ve sadık Gonca'ya kavuşamayan kötü niyetli Tüğyan, onun kurban olarak ateşe atılmasını emreder ve tam da Semender savaştan döndüğü sırda Gonca'sının ateşlerde yandığını görünce o da pervaneye dönüşerek alevlerin etrafında dönmeye başlar.

On beşinci masalın adı *İt Küçüyü Doğan İli*'dir. Bu masalda vurgulanan ise insanların asla kötü örnek olmamasıdır. Bir insan halk arasında nasıl ad çıkarmışsa yıllar geçse bile o adı üstünden atamaz. Altı karısı olan cimri Hacı Abdulla yedinci hanımla evlenince başına gelmeyen kalmaz. Sonunda kadınların oyununa gelir ve enik doğurduğu söylentisi bütün şehre yayılır. Bu sebeple şehri terk ederek yıllarca derbeder yaşar. Bir gün artık aradan kaç kuşak geçti, yaşananlar unutulmuştur diye şehrine dönse de evine varmadan sokakta lakabının söylendiğini duyar ve yine buralardan başını alıp gider.

Yazar bu dünyada iyi ad çıkarmanın önemini, halkın hafızasının kötü-yü asla unutmayacağını vurgulamaktadır.

Kim Güçlüdür, on altıncı masalın adıdır. Bu masal Şah Abbas döneminde Frenk âlimlerinin İsfahan âlimlerine sorduğu üç soruyu ve bu soruların cevabını bulmak için şahın veziri Allahverdi Han'ın uğraşlarını anlatır. Masalın en önemli mesajı ise İsfahan ulemasının bilmediği üç soruyu halkın arasında yaşayan sıradan bir köylü kızının bir çırpıda cevaplamasıdır.

On yedinci masal *Salatın Ana* başlıklıdır. Yazar daha hikâyenin başında anlattığının masal değil yaşanmış bir hikâye olduğunu bildirir. Köyün en güzel kızı olan Salatın'ın başından geçenler, kocasının, babasının ve kardeşlerinin bir günde öldürülmesi, bu felaketler karşısında iki yetim oğlunu korkmadan yılmadan büyütmesi ve büyük oğlunu evlendirdiği gün küçük oğlunun düşmanı Alhas Bey tarafından öldürtülmesi karşısında da metanetini bozmaması anlatılır. Burada anlatılan Salatın Ana güzelliği, akli, sadakati ve namusu ile bütün Azerbaycan kadınlarına örnek olmaktadır.

Eserdeki on sekizinci masalın adı *İki Ana*'dır. Bir sayfalık bu masalda Azerbaycan'ın Küdrü Ovası'nda tarlada çalışan Gülyaz isimli bir kadınla anne ceylan arasında yaşananlar anlatılır. Burada da anne şefkatinin, annelik duygusunun her türlü korkuyu yenmesi ve anne fedakârlığı üzerinde durulur.

On dokuzuncu masalın adı *Aşımızın Kışmışı*'dir. Yazar bazı hikâyelerde olayın künyesini de vermektedir. Bu hikâyenin Şah Abbas zamanında geçtiği söylense de yazar Mustafa Han veya onun babası zamanında geçmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur. Bu hikâyede Şirvan'la, Şamahı'yla ilgili birçok önemli bilgi yer almaktadır. Masalda yemek kültüründen misafir ağırlama, ev geçindirme, karı koca ilişkilerine kadar birçok hususa temas edilmiştir. Hikâyede geçen yer isimleri de hikâyenin gerçekliğine delalet etmektedir. Nohudlu köyü, XIX. yüzyılda yaşamış Allahî mahlaslı şair bunlardandır. Bu hikâyede, diğer birçok hikâyede de geçen insani güzellik unsurları başarılı bir şekilde tasvir edilmiştir. İnsanoğlunun bu dünyaya iyilik yapmak, özellikle etrafındakilere iyilikte bulunarak onları mutlu etmek için geldiği üzerinde durulmuştur.

Yirminci masalın adı *Gün Güneş Oğlunun Nağlı*'dır. Buradaki olaylar Afganistan'ın Kandehar vilayetinde cereyan eder. Nadir ve Kadir isimli ikiz oğlu olan padişahın halkına vasiyeti, güçlü ve yetenekli olanını hâkimiyete, akıllı olanı ise vezirliğe seçmeleridir. Bu yönüyle hikâyede Kutadgu Bilig'den

izler görülmektedir. Bu masalın kahramanı, vezirin yedinci kızı Sahibe Sultan'dır. Çok cesur ve akıllı bir kız olan Sahibe Sultan aslanın erkeği dişisi olmaz tezini doğrular.

Hikâyede padişahın yedi oğlu, vezir olan kardeşinin ise yedi kızı vardır. Her sabah padişah kardeşine "Nasılsın yedi kancık babası" diyerek onu rencide eder. Nihayet babasının bu sözler karşısında çok üzüldüğünü anlayan Sahibe Sultan "Sen de ona iyiyim yedi köpek babası" cevabını ver der. Bu formül işe yarar ve bir daha padişah kardeşine karşı bu tarz bir laf sarf etmez. Günün birinde padişah ölümcül bir hastalığa yakalanır. Lokman Hekim ilacının Gün Güneş Oğlunun bağındaki turunçlar olduğunu söyler. Padişahın yedi oğlu ilaç için gitse de ilacı asla elde edemez ve utançlarından geri dönemezler. Sahibe Sultan amcası padişahın ve babasından izin alarak ilacı bulmak için yollara düşer. Nihayet Gün Güneş Oğlunun memleketine varır. Amacına ulaşabilmek için Kelile ve Dinme masallarını ülkesine getiren gencin yöntemini kullanarak önce Gün Güneş Oğlunun arkadaşlığını kazanır, sonra ise turunçlardan toplayarak amcasına getirir. Üstelik geçtiği yerlerde amcaoğullarını da bulup geri getirir. Masalın sonunda Gün Güneş Oğlu âşık olduğu Sahibe Sultan'ı bulur ve gelip onu babasından ister. Akıllı, güzelliği ve feraseti ile Sahibe Sultan bir kadın kahraman olarak masalda amacına ulaşır. Hem de yedi işe yaramaz oğuldansa bir kahraman ve akıllı kızın daha çok işe yaradığını ispat eder. Bu masalda da ders alınması gereken birçok husus vardır.

Yirmi birinci masalın adı *Ay Doğdu o da Para*'dır. Burada anlatılan Şirvanşah Ferruhzad'ın zamanında gerçekleşen bir aşk efsanesidir. Aypara adlı bir cariye ile Gansu adlı bahçıvan oğlunun nâkâm aşkı anlatılır. Burada da bir önceki masalda olduğu gibi şiir örnekleri bulunmaktadır. Masalda nuranî derviş, yani olumlu, nur yüzlü derviş imajı yer almaktadır. Sovyet döneminde derlenen masallarda dervişler genellikle yalancı, hırsız, dilenci, başkalarının kesesinden geçinen, insanlara zarar veren bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada durum farklıdır. Derviş, yemyeşil tepedeki tek mezara kavuşmadan vefat eden bu gençleri gömer.

Yirmi ikinci masal *Deşikli Daşın Masalı*'dır. Bu hikâye Şamahı Hanı Mustafa Han zamanında gerçekleşmiştir. Buradaki kişiler ve yer isimleri de gerçektir. Hikâyede Arif Allahî mahlaslı şair, Fit Dağ, Baba Dağı, Küdrü Düzü, Küdrü'deki Karasu Kamışı, Lahıc işi bakır tepsi, Şirvan Şikestesı, Sarıtoprak Şikestesı, Bayatı Çoban, yemek çeşitleri ve gelenekler ile ilgili birçok husus

ve belge niteliğinde birçok olaydan bahsedilmiştir. Puşkin'in Şamahı Hanı'nın kızlarının güzelliğini, yazdığı masallarda anlatması, tabiatla güzelin, güzelliğin iç içe bulunması bunlardandır (Cəfərzadə, 1982:122). Bu hikâyede Mustafa Han'ın Derbend Han'ının kızı olan kızı Zeyvenise ile Bayatı Çoban arasındaki efsanevi aşk anlatılmaktadır. İki Hak aşığının vefatı ile sonuçlanan hikâyede aşklarına şahit olan delikli taşın hala Şamahı'da bulunduğunu yazar teyit etmektedir.

Yirmi üçüncü masal *Moda Qarıyla Müde Qarının Nağılı*'dır. Bu hikâye tamamen masal unsurlarıyla donatılmıştır. Bitlis şahı Adil Şah'ın çocuğu olmamaktadır. Bir derviş gelerek Bitlis kenarındaki harabe bir evde yaşayan bir kızla evlendiği takdirde çocuğunun olacağını söyler. Gerçekten de şahın biri kız biri erkek ikiz çocuğu doğar. Ama şahla evli olan vezirin iki kızı, bu bebekleri doğar doğmaz Moda Karı ve Müde Karı isimli iki cadıya verip der-yaya attırır ve bebeklerin yerine iki enik koyarak şaha yeni karısının enik doğurduğunu söylerler. Bebekleri sandığa koyarak deryaya atarlar. Eşes isimli bir dev çocukları bulur ve Bitlis şahının kızı olan karısı Reyhan Hanım'a götürür. Yıllardır çocuk hasretiyle yanıp tutuşan Reyhan Hanım çocukları evlatlık olarak büyütür. Kıza Mahcamal, oğlana ise İbrahim ismini koyarlar. Masalın sonunda gerçekler ortaya çıkar, şah bu işi yapanları cezalandırır, adalet yerini bulur ve Şah İbrahim'i kendi yerine padişah ilan eder. Bu masalda insanoğlunun bitmek tükenmek bilmeyen hırsı, olağanüstü varlıkların İbrahim'e yardımcı olarak onu belalardan kurtarması, en sonunda şahın İbrahim ve Mahcamal'ın babası olduğunu öğrenmesi ve suçluları cezalandırması gibi olaylarla masal tamamlanır.

Yirmi dördüncü masalın adı *Balgabag Oğlanın Nağılı*'dır. Anlatılan hikâyelerin girişleri de oldukça anlamlıdır. Yazar anlattığı hikâyelerin gerçekten olup olmadığını bilmediğini fakat duyduklarının da akla yatkın şeyler olduğunu ifade eder. Masallarda aile yapısıyla ilgili önemli ipuçları bulunmaktadır. Anlatılan hep iyi geçinen karı kocalar, kardeşlerdir. Bu hikâyede tarlada çalışırken gömü bulan Balgabag oğlanın anne babasını, Hüsen isimli habis komşuları çekemeyerek padişaha şikâyet eder. Zalim padişah altını onların elinden alır. Balgabag oğlan olağanüstü güçleri sayesinde altınları geri alarak anne babasına ulaştırır. Burada şahın zalimliği, saray çevresindeki memurların açgözlü ve ikiyüzlülüğü, komşu Hüsen'in habisliği vb. üzerinde durulmuştur. Balgabag oğlan olumlu bir karakterdir. Anne babasını mutlu etmekten başka düşüncesi yoktur.

Yirmi beşinci masalın adı *Palazqulaq*'dır. Burada olaylar Gence vilayetinde başlayıp çok geniş bir coğrafyada cereyan etmektedir. Bir tulukta doğan Gence Şahı'nın 7 oğlu, onların Xaşalqarın, Palazgulag, Deryayı Boşaldan, Uzağı Gören, Hızlı Koşan ve Saz Çalan adlı 6 arkadaşının başından geçenler anlatılır. Bu masalda dostluk, fedakârlık ve kahramanlığın bütün hile ve kötülükleri yenmesi üzerinde durulur.

Bu hikâyelerde gerçek masal hüviyetinde olan 13 masal vardır. Bunlar sırasıyla aşağıdakilerdir: *İlde Bir Yalan Danışan, Üç Öpüş, Ponzabığın masalı, Artıq Tamah Baş Yarar, Yuxu Yozan, Sedaqet, Şefa Bulağı, Daş Oğlan, Kim Güclüdür, Gün Güneş Oğlunun masalı, Ay Doğdu o da Para, Moda Garıynan Müde Garının Masalı, Balgabag Oğlanın Masalı, Palazgulag* tamamen masal özelliği gösteren gerçek masallardır.

Çörek, Yumurta Ehvalatı, En Böyük Derd, Yaxşı Qonşu, Salxım Söyüdün Efsanesi, Şam ve Pervane, İt Küçüyü Doğan İli, Salatın Ana, İki Ana, Aşımızın Kişmiş, Deşikli Daşın Nağılı adlı diğer 11 hikâye ise masal havasında hikâye ve efsane karışımı, didaktik unsurlar içeren hikayelerdir.

Sonuç olarak bu masallarda unutulmaya yüz tutmuş değerlerimiz, gelenek ve göreneklerimiz, atasözleri ve deyimlerimiz, eski tıp ve tababetle ilgili hususlar, düğün ve yas adetlerimiz, eski yerleşim yerleri ve onların isimleri, erkek ve kadınlarla ilgili güzellik ve süs unsurları, giyim kuşam, aile yapısı, çocuk eğitimi, anne-baba-çocuk münasebetleri ile ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır.

Bu masallarda, Azerbaycan sözlü edebiyatına ait efsane, mit, destan türlerinden de istifade edilmiş, zaman zaman klasik edebiyattaki şem ve pervane vb. mazmunların halk edebiyatındaki karşılıkları verilmiştir.

Anamın Nağılları eğlendiren, eğlendirirken eğiten ve nesillerde tarih, aile, dostluk ve ahlak bilincini pekiştiren bir eser olarak hâlâ güncelliğini korumaktadır. Burada yazarın pedagojik yönü de ön plana çıkmış, üretirken eğlendiren bir üslupla tarih şuurunu, gelenek ve göreneklere saygılı olmayı yeni yetişen nesillere aktarmayı başarmıştır.

Buradaki unutulmaya yüz tutmuş millî-manevî değerlere göz atacak olursak günümüzde çöplere atılan tonlarca ekmeğe, dostun dosta yaptığı vefasızlıklara, komşuluk ilişkilerinin hiç yaşatılmadığı yaşamımıza, adaletsiz yöneticilere, doğar doğmaz çocuğunu çöplüklere veya cami kapılarına bırakanlara, üvey ve öz çocuklarını döverek öldüren, aşkı küçümseyen ve çocuk-

larının aşkına saygı göstermeyerek onları ölüme mahkûm eden anne babaların bu duruma düşmesinin sebebi bu değerleri unutmalarıdır.

Bu masallarda unuttuğumuz birçok güzel kelime, birçok gelenek-görenek, halk tababeti, mutfak kültürü, Şirvan yemekleri, atasözleri, deyim ve meseller, düğün, nişan, doğum, ölüm vb. merasimlerle, eski çağların sosyal hayatı ve sanatkarları, hekim, caduger, pitikçi, remmal, tellal, pineçi, terzi, kitababaxan, tasquran, falçı vb. tiplerle ilgili çok güzel etnografik bilgiler yer almaktadır. Bu insanların yaşam tarzı, misafir ağırlama, aile büyükleri ve küçükleri ile konuşma, kız ve erkek evlada toplumun bakış açısı, savaş, kahramanlık konuları anlatılır. Ayrıca bu masalların birçoğunun girişinde kullanılmış orijinal formeller bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Caferzade Azize (1990), Anamın Masalları, İstanbul. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Cəfərzadə, Əzizə (1982), Anamın Nağılları, Bakı: Gənclik.
- Mustafayev, Tehran (1983), Ana Nağılları, "Ədəbiyyat və İncəsənət", 28 Oktyabr, n. 43.
- Telmangızı, Asife (2002), Əzizə Cəfərzadənin Bədii Dünyası, Bakı. Azərneşr.
- Vəliyev, Vaqif (1983), Anamın Nağıllarının Nağıl Gözəlliyi, *Azərbaycan Məəllimi*, 20 May, no.52.

6. AZİZE CAFERZADE’NİN *CELALİYYE* ADLI ESERİNDE GELENEKSEL AZERBAIJAN KADIN GİYİM KUŞAMININ VE SÜS UNSURLARININ EDEBÎ YORUMU¹

(*Geleneksel Giyim ve Süslenmede Kadın*)

Giriş

XX. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının önemli romancılarından olan Azize Caferzade, neredeyse bütün eserlerinde, Azerbaycan kadınının hem dış görünüşünü, çağlar boyunca değişerek zenginleşen giyim ve süslenme unsurlarını hem de cesaret, fedakârlık ve şefkat duygularıyla donanmış gönül dünyasını ayrıntılı bir biçimde tasvir etmiştir.

Titiz bir folklor araştırmacısı olan yazar, hikâye ve romanlarında Azerbaycan sözlü ürünlerine geniş biçimde yer vermiştir. Etnografik hafızanın önemli taşıyıcısı olan Caferzade’nin eserlerinde Hunlardan Göktürklerle, Gaznelilerden Selçuklulara, Safevilere, Osmanlılara ve günümüze kadarki bütün Türk tarihi, Türk gelenek ve töresi; Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında var olan sözlü kültürden yazılı kültüre kadar birçok şey; giyim kuşam, doğum-ölüm, evlilik-nişan, kına, düğün vb. dâhil olmak kaydıyla, folklorla ilgili bütün ayrıntılar yer almaktadır.

Azize Caferzade’nin *Celaliyye* adlı uzun hikâyesinde Selçuklular devrinde Nahçıvan’da hükümdarlık yapan Melike Celaliyye ve onun saray hayatından, Selçuklu Atabeylerinden, Celaliyye’nin mücadele etmek zorunda olduğu iç ve dış düşmanlardan bahsedilmiştir.

Eserde tarihi dekor ön planda tutulmakla birlikte bir kadın olan Celaliyye’nin çevresindeki kadınlardan, giyim kuşam ve süslenme unsurlarından, yemek çeşitleri ve sofrada adabından da ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir.

Azize Caferzade *Celaliyye*’nin girişinde, birçok eserinde olduğu gibi “Aziz Okuyucum” diyerek okurlarına hitap etmekte ve eseri yazarken Nahçıvan’daki tarihi yerleri, Ashab-ı Kehf’i, Fazlullah Naimî’nin türbesini, özellikle Hacib Ali’yi, Timur’u yıllarca uğraştırıp kimseye baş eğmeyen Elince

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla Kültür Bakanlığı, Harran Üniversitesi, Haliliye Belediyesi ve Motif Vakfı ile birlikte 13-15 Mart 2015 tarihinde Şanlıurfa’da düzenlenen *Halk Kültüründe Kadın Uluslararası Sempozyumu*’nda bildiri olarak sunulmuş olup tam metni ilk defa burada yayımlanmaktadır.

Kalesi'ni gezerek yazacağı eserden, bu toprakların yetiştirmiş olduğu Melike Celaliye ile Celalettin'in aşkıdan bahsedeceğini bildirmiştir.

Hikâyede, 12. yüzyılda Nahçıvan'da Melike Celaliye'nin hâkimiyet yıllarından, sarayından, Atabeyler Devrinden, Selçuklu tarihinden, Moğol istilasından, Moğollara karşı savaşmış Müslüman-Türk hükümdarı Celalettin Harzemşah'tan bahsedilmiştir. Bütün bu tarihi siyasî olayların fonunda Azerbaycanlı Melike olan Celaliye; şiiri, sanatı, edebiyatı seven bir kadın hükümdar, bir anne, bir sevgili, bir yeğen olarak tasvir edilmiştir. Müellifin bu eserdeki en önemli başarısı tarihi olaylarla birlikte maişet konularını da eserde yansıtmasıdır. Vatan sevgisi, evlat sevgisi, eşe duyulan sevgi unsurları ile ihanet, hırs, ölüm, savaş vb. gibi psikolojik unsurlar iç içe geçerek hikâyeyi zenginleştirmiştir.

Hikâyede, Türk tarihinin 12. yüzyıl gibi karışık ve savaşlarla, birbirinden güçlü liderlerle donanmış önemli bir dönemini anlatan yazar, mücadele meydanı haline gelen Azerbaycan topraklarından, Azerbaycan Atabeylerinden, Memlüklerden, Hilat hâkimi Hacib Ali'den ve Moğol saldırıları karşısında direnerek tarihin seyrini değiştirmeye çalışan Celalettin Harzemşah'tan bahsetmiş, bütün bu tarihi kahraman ve olayları Nahçıvan ve Nahçıvan'ın melikesi Celaliye'nin etrafında toplamıştır.

12. yüzyılda Selçuklu devleti çeşitli Atabeyliklere parçalanmış durumdadır. *"Azerbaycan atabeyleri (Eldenizler), Mosul atabeyleri (Zengiler), Fars atabeyleri (Salqariler), Kirman atabeyleri (Qutluqşanlar), Luristan atabeyleri (Xezeresbiler) devleti ve s. Atabey devletlerinden başka, XII esrde Rum selcuqileri, Xarezmşahlar, Ertuqiler, Buveyhiler ve b. qüvvetlenib müsteqil devletlere çevrilmişdiler."* (Bünyadov, 2007:4)

Böyle bir ortamda, Azerbaycan Atabeylerinden olan Muhammed Cihan Pehlivan, kardeşi Kızıl Arslan'ı Azerbaycan ve Arran'da hâkim olarak görevlendirir. Onun ölümünden sonra Cihan Pehlivan'ın büyük oğlu Ebu Bekr bu görevi devralır. Cihan Pehlivan'ın diğer oğlu Kutluk İnanç Mahmut Rey, İsfahan ve Irak'ın bir kısmına, diğer oğlu Muzafferüddin Özbek ise Hermedan'a hükmeder. Kızlarını komşu ülkelerdeki hâkim ve emirlerle evlendiren Cihan Pehlivan, cariye Zahide Hatun'dan olan kızı Celaliye'ye Nahçıvan'ın iktasını vermiştir. (Bünyadov, 2007: 160) Babasının ve amcası Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Nahçıvan hâkimi olan Celaliye, Cemşit isimli Nahçıvanlı bir yiğitle evlenmiş, fakat Cemşit, kısa sürede savaşlardan birinde ağır yaralanarak vefat etmiştir. Celaliye, ülkesini çeşitli talan ve baskın-

lardan korumak için Zahide Hatun'dan olan kardeşi Özbek'in aracılığı ile Celalettin Harzemşah'ın kardeşi Pirşah'la nikâh akdetmiş, kısa sürede Pirşah da öldürülünce Celalettin Harzemşah ile nikâh kıydırmıştır.

Eserin Kısa Özeti

Cihan Pehlivan'ın köle pazarından alarak küçükken Celaliye'ye hediye ettiği Aydoğmuş, Celaliye ile bir arada büyümüş ve komutan (Memlük) olmuştur. O, küçüklük arkadaşı Celaliye'ye âşıktır. Fakat Celaliye onu değil Cemşit adlı Nahçıvan'ın kadim Baba bölüğüne mensup bir yiğidi sevip evlenir. Bu evlilikten sonra çeşitli evliyalara adak adama sonucunda Celaliye'nin bir oğlu doğar. Fakat bebek doğduğu sırada babası da aldığı ölümcül yaradan vefat eder. Celaliye veliaht Celal'in büyüyüp hâkimiyete geçeceği günleri beklemektedir. Fakat aşkına karşılık bulamayan Aydoğmuş, Hilat hâkimi Hacib Ali'nin casuslarına, Nahçıvan hâkimliği ve Celaliye'nin şartlar karşısında onunla evleneceği vaadine kanarak Celal'i kaçıır. Şartları Celaliye tarafından kabul edilmeyince Celal'i öldürüp Nahçıvan üzerine saldırmaya karar verirler. Fakat gece yarısı 13-14 yaşlarındaki veliaht Celal kaçarak Uzunsu denilen Aras nehri boyunca tehlikeli bir yolculuğa çıkar ve yoldayken de bilinmeyen bir sebeple ölür.

Celaliye bütün halkı toplayarak etkili bir konuşma yapar ve savaşmak için yıllardır mücadele eden halkın son desteğini alır. Devletin bütün harp sırlarını, bütün önemli noktaları bilen Aydoğmuş'un destekleri ile Hacib ordusu Nahçıvan'a girer. Bu sırada artık kendisine ihtiyacı kalmadığını düşünen Hacib Ali, Aydoğmuş'u kılıçla öldürtür. Celaliye, askerleri ile birlikte Elince Kalesine sığınır ve uzun süre orada mücadele eder. Geceler baskınlar yaparak Hacib'in ordusuna zarar verir.

Tam ümitlerin tükendiği yerde Bağdat seferinden zaferle dönen Celalettin Harzemşah, Celaliye'nin zor durumda olduğunu haber alınca ordusu ile hücumu geçerek Nahçıvan'ı ve Celaliye'yi Hacib Ali tehlikesinden kesin bir şekilde kurtarır.

Müellif bu eseri, konuya uygun olarak 15 başlık altında tasnif etmiştir.

İlk başlık *Kara Bulut* olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde, Çukur Sed'den gelen bir atlı yolda Yeter Karı adlı yaşlı akrabasına uğrar. Geceyi onun yanında geçirip sabah erkenden Nahçıvan'a doğru yola çıkar. Bu, komutan Aydoğmuş'a haber götürecek olan Hacib Ali'nin adamıdır.

İkinci başlık *Dilek Günü* olarak adlanmaktadır. Bu bölümde, cuma günlerini dilek gününe dönüştüren, halkın ihtiyacını, şikâyetini, dileğini öğrenip yardımda bulunan Celaliye'nin cuma günleri kimseyi geri çevirmediğinden bahsedilmektedir. Celaliye'ye âşık olan Aydoğmuş da bir an boş bulunup dilek dileyen halkın arasına karışarak onun huzuruna gelir. Fakat ne dileyeceğini, dileğini Melike'ye nasıl açıklayacağını bilemeden hızlıca oradan uzaklaşır.

Kızlar-Güller Dünyası başlıklı üçüncü bölümde Celaliye'nin cariyeleri ile seyre çıkmasından, sarayına ancak 14 yaşını doldurmuş güzel kızları alıp yetiştirmesinden bahsedilir. Onun sarayında sadece Azerbaycan Türkleri değil, başka dinlere ve milletlere mensup kızlar da bulunmaktadır. Eserde dinî unsurlardan, dinlerin, inançların çeşitliliğinden bahseden müellif, kahramanının diliyle "Keşke herkes bir dinde yaratılsaydı, o zaman dünyadaki bu savaşlar da olmazdı" diyerek bu konuda fikir beyan eder.

Hikâyedeki dördüncü başlık *Haber* adını taşımaktadır. Bu bölümde, Melike Celaliye, Hacib Ali'nin askerlerinin köyleri, evleri yağmalayarak insanları esir götürdükleri haberini alır. *Yüz yüze* başlıklı beşinci bölümde ise Celaliye ile Celalettin'in görüşmesi ve Celaliye'nin onunla kâğıt üzerinde evlenerek Nahçıvan'ı korumaya almasından bahsedilir. Celaliye'nin erkek kardeşi Özbek, Celalettin Harzemşah'ın kardeşi Pirşah'la yaptığı savaşta yenilince sulh antlaşması yapmak için Celaliye'nin onunla evlenmesini öngörmüştür. Böylece anlaşmışlar, kâğıt üzerinde bir evlilik akdi yapılmıştır. Fakat daha sonra Özbek, Pirşah'ı yakalatıp hapse attırmış ve öldürtmüştür. Şimdi ise Celaliye, Sultan Celalettin ile böyle bir evlilik yaparak Nahçıvan'ı korumaya almak istemektedir. Bu görüşü duygusal bir üslupla anlatan müellif, kahramanlarının arasındaki sevgi ve saygıya, hayranlığa dayanan bir aşkı tasvir eder.

Celaliye'nin Ömer, Ebubekir, Kutluk İnanç ve Özbek adlı sultanlık yapan üvey erkek kardeşleri, her biri bir emirle evli kız kardeşleri olsa da o asla onlardan yardım istememiş, Moğollara direnen, âdeta kendi küllerinden hayat bulup yeniden ayağa kalkan mert, cesur Sultan Celalettin Harzemşah ile evlilik akdi yapmıştır.

Gizli İttifak başlıklı altıncı bölümde ise Aydoğmuş'un Hacib Ali'nin adamı Hamdi ile konuşması ve Celaliye'nin oğlu küçük Celal'i kaçırmayı planlamasından bahsedilmektedir. *Veliaht Kaçırıldı* başlıklı yedinci bölümde, Aydoğmuş'un delikanlı Celal'i kaçırpı Hacib Ali'ye teslim etmesi anlatılır.

Ok Ucunda Mektup başlıklı sekizinci bölümde, Celal'in kaçırılmasından bir hafta sonra Hacib'in adamlarının ok ucuna takıp Melike'ye ulaştırdıkları mektupta, Celal'in ellerinde olduğunu ve istekleri yerine getirildiği takdirde veliahdı bırakacakları bildirilir. Şartlar oldukça ağırdır: Mektuba göre, Nahçıvan Hilat hâkimliğine bağlanacak, Melike Aydoğmuş'la evlenmeyi kabul edecek ve Nahçıvan'ın bütün gelirleri Aydoğmuş'a verilecektir. Celaliyye, oğlunun hayatı pahasına da olsa bu teklifleri kabul etmez.

Leylekler başlıklı dokuzuncu bölümde Melike'nin yanındaki kızların en cesurlarından olan Olcay'ın dedesi Ehliman Kişi, derviş kılığına girip veliahdı kurtarmaya gider, fakat Celal ondan önce davranarak hapsedildiği çadırdan kaçmayı başarmıştır.

Zeyneb'in Mehebbet Mahnısı (Zeynep'in Aşk Şarkısı) başlıklı onuncu bölümde, Aydoğmuş'un adamlarından olan Turhan adlı bir genç, Melike'nin cariyelerinden Zeynep'i kandırır ve onun vasıtasıyla sarayın içine yol bulup Melike'yi kaçırmaya teşebbüs eder. Fakat tam Melike'nin odasına gireceği sırada Melike'nin sütannesi olan Mahim Ana'nın tedbiri sayesinde yakalanıp suçunu itiraf eder. Hiçbir şeyden haberi olmayan masum Zeynep'in âşık kalbi iki ihaneti- sevgilisi Turhan'ın kendisine karşı ihaneti ile kendisinin canından çok sevdiği Melikesine karşı istemeden bulaşmış olduğu ihaneti kaldıramaz ve üzüntü ile sarayı terk eder. Birkaç gün sonra da Aras nehri kıyısında cesedi bulunur.

Veliahdin Sonu başlıklı on birinci bölümde Celal'in kaçması, fakat ırmak kenarında koşarken korkudan mı yoksa heyecandan mı olduğu belli olmayan bir sebeple ölmesi anlatılmıştır. Onun cesedini Aydoğmuş bulur ve oracıkta gömer. Bu arada Hacib'in ordusu Nahçıvan'a saldırmaya karar vermiştir.

Heyecan başlıklı on ikinci bölümde ise düşmanla, açlık ve soğukla savaşıyan Nahçıvan halkının mücadelesinden, Celaliye'nin bizzat savaşı yönetmesinden bahsedilir. *Mağlubiyet* başlıklı on üçüncü bölümde, düşman, şehre ve hazineye yaklaşınca Celaliye'nin ve ordusunun Elince Kalesi'ne sığınarak savunmaya geçmesi anlatılır. Bu bölümde kahraman Olcay, Aydoğmuş'u takip ederek dedesinin ve karşılıksız aşkının intikamını alarak onu sağ omzundan yaralar. Çok da önemli olmayan bu yaraya Hacib Ali ve yaveri Hasan da birer kılıçla darbe indirince Aydoğmuş ihanetinin bedelini ödemiş olur. Düşmanını yenen, ganimete ve zafere ortak olan Aydoğmuş'u ortadan kaldıran Hacib, açık meydanda Celaliye'nin ordusunu yense de şehri almayı yarına bırakır. Bir sonraki gün artık şehir içinde yüz yüze savaş başlayacaktır.

Leysan Buludundan Su İçenler (Nisan Bulutundan Su İçenler) başlıklı on dördüncü bölümde, Elince Kalesi'ne sığınan halkın yiyeceği ve suyu tükenmiştir. Celaliye bu bölümde geri dönüşler yaparak eski hatıralarına döner, evlat dileğinde bulunmak için Ashab-ı Kehf'e yaptıkları ziyareti hatırlar. Onu hayallerinden ayıran ise Olcay'ın müjde istemesidir. Sultan Celalettin Irak'tan dönmek üzeredir.

Celalettin ve Celaliye (Yüz Yüzenin Devamı) başlıklı son bölümde, hükmü Harezm'den Bağdat'a kadar geçerli olan Celalettin Harzemşah, Bağdat seferinden dönerken Hacib'in yine Nahçıvan'a saldırdığını öğrenir ve ordusunu Nahçıvan'a çevirerek Hacib'i yenip mahveder. Eser iki hükümdarın, aynı zamanda karı kocanın karşılaşması ve birbirini sevgiyle selamlaması şeklinde son bulur.

Eserde, Nizami Gencevî'den ve Kızıl Arslan'dan, Celaliye'nin küçükken şairle olan görüşmesinden bahsedilmiştir. Müellif çok başarılı bir şekilde Melike Celaliye'nin sarayındaki Hamse okumalarını tasvir etmiş, özellikle İskendername mesnevisinde Berde'nin kadın hâkimi Nüşabe'nin sarayının tasvirini yapmış; onun İskender ile olan görüşmesini anlatmış, hikâyedeki şahısların dilinden Azerbaycan tarihinin farklı zamanlarında yaşayıp hüküm süren iki kadın hükümdar -Nüşabe ile Celaliye arasındaki benzerliği dile getirmiştir.

Selçuklu tarihinin, özellikle Azerbaycan Atabeylerinin kadın sultanlarından da bahsedilmiş, adları, kahramanlıkları örnek verilmiştir. Bunlar Türkan Hatun, Mümine Hatun, Zahide Hatun, Celaliye vb.dir.

Bu hikâyede Nahçıvan'daki tarihi yer isimlerinden de bahsedilmiştir. Bunlar Yılanlı Dağ, Batabat Yaylası, Zorbulak Dağı, Pir Kaha, Ashab-ı Kehf, Hamhalan Deresi, Mülkümdere, Zerdere, Culfa, İran hükümdarı Kir'in öldürüldüğü Kirne Köyü, Nuh'un gemisinin çıktığı Gemi Kaya, Dize, Ebregunis, Benenyar, Hanegah köyleri vb.dir. Eserde Nevruz Bayramı'ndan, bu bayramda yapılan çeşitli eğlencelerden, çocuk oyunlarından, çeşitli yiyecek ve baharatlardan, bunların yapılmasından bahsedilmiş, giyim kuşam, süslenme unsurları, gelenek ve görenekler, evlilik, doğum, adak adama vb. uygulamalarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiş, konuya uygun mâni ve ağıtlar başarıyla esere yerleştirilmiştir.

Eserde geçen isimler de önemlidir. Celaliye, Celalettin, Celal, Aydoğmuş, Ehliman Baba, Turhan, Hacib Ali, Hasan, Olcay, Yeter Karı, Canfeda Hanım, Mahim Ana, Zeynep, Türkan Hatun, Mümine Hatun, Zahide Hatun,

Ay Bibi, Gümüş Bike, Gündoğdu Hatun, Altunsaç vb. hem eski Türk hem de Selçuklu döneminde kullanılan yaygın isimlerdir.

Eserde Geçen Kadın Giyim Kuşamı, Süs ve Güzellik Unsurları

Hikâyede güzellik unsurları, halk ve divan edebiyatı unsurları, soframedeniyeti, çeşitli meyve türleri, yemek çeşitleri, süslenme unsurları, gelenek ve görenekler, kısacası hayatın bütün alanlarını kapsayan bilgiler yer almaktadır.

Güzellik Unsurları

Azize Caferzade eserlerinde kadın ve erkek kahramanlarının her birini farklı çizgilerle tasvir edip övmekte, halk arasında alışlagelmiş güzellik unsurları ile onları tasvir etmektedir. Yazar, zaman zaman eserlerinde halk edebiyatındaki güzellik unsurları ile divan edebiyatındaki unsurları müşterek olarak da kullanmıştır. Şeb-i yelda ifadesi bunlardandır. Yazar bu benzetmeyi daha çok sevgilinin uzun, siyah saçları için kullanır:

*“On üçünü yeni doldurmuş bu kızın esmer yanaklarından âdeta kan damlıyordu. Kara kıykaç kaşları, zarif dudakları, kuğu gerdanı gibi uzun boğazı vardı. Boynunun uzunluğunu kapatmak istercesine boğazına boncuklardan, gümüş pul, karanfil ve altın arpalardan oluşan kolyeler takmıştı.”*² (s. 91)

Bu eserde yaygın olarak bahsedilen güzellik unsurları saç, kaş, kirpik, göz, yanak, buhag (boğaz), boy, bel vb.dir. Bunlarla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Kaş: kıykaç kaşlar (s.86)

Saç: Kumral saçlar (s. 86), “Şeb-i Yelda saçını koklamak istiyorum.” (s. 88)

Göz: Humar gözler (s. 86), sürmeli gözler (s. 140).

Boy: serv, sanavber (s.88).

Süs- Giyim Kuşam unsurları

Hikâyede geleneksel Azerbaycan kadın giysilerinin isimleri, süsleri en ince ayrıntısına kadar anlatılmıştır. Bu giysi isimlerinin çoğu günümüzde kullanılmamakla birlikte yazar bütün eserlerinde bunlardan bahsederek unutulmaya yüz tutmuş bu giysi isimlerini, çeşitlerini gelecek nesillere ha-

² Alıntılar, Parvana Bayram tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

tırlatmaktadır. Süslenme aksesuarları ve makyaj unsurları ise daha çok tabii nesnelerden elde edilmiştir. Aşağıdaki örneklerle bakalım:

Saçla ilgili: gülpic (telbasan) taç (s. 150).

Kadın giysileri: çalma (baş sargısı), nimtene (gömlek).

Bilek- bilezik: “Encameli bilezikler takılmış o bilekler.” (s.86)

İnançlar Ekseninde Süslenme Geleneği:

“Akşam namazından önce (namaz sırasında bakımlı olmanın Allah katında makbul sayılmasından) saraydaki kızlar kendilerine yedi kalemle ziyaret vururlardı.” (s.93)

Eski çağlarda kadınların önemli görüşme ve merasimler öncesinde nasıl süslendiği ile ilgili bilgiler vermesi açısından aşağıdaki alıntı önem arz etmektedir:

“Biraz önce, Celaliye Hatun bu görüşe hazırlanırken ayna önünde çok vakit harcamıştı. Meşşate özel yağlarla onun vücudunu, boyun boğazını ovmuş, sonra da en iyi kirşan ve enliklerle yüzünde, boğazında oluşan küçük, ince kıvrımları maharetle kapatmış, onun tabiriyle söylersek “ört-bastır” etmişti. Celaliye’nin kaşlarına vesme, gözlerine sürme çekmiş, tırnaklarını kınalamış, ellerine, beyaz ayaklarına kınayla balık ve çiçek desenleri yapmıştı. Sonra beyaz, yuvarlak topuklarına halkalı halhallar, kollarına bilezikler takmış, mütenasipliği hafiften bozulmaya yüz tutmuş parmaklarına üst üste ondan fazla yüzük takmıştı. Celaliye’nin inci sinebendi üstünden taktığı gerdembend ve silsileler altından boynu, boğazı görünmez olmuştu. Elmaz telbasanlar, gülperekler, kınalı saçlarını süslemekteydi. Halifeye saygı göstergesi olarak Zahide Hatun gibi resmi görüşlerde elbise üstünden gümüşü hilal desenli yeşil ipek aba giyerdi.” (s. 111)

Makyaj Malzemeleri

Makyaj malzemelerinde nemlendirici yerine doğal bitkisel yağlar, doğal renk veren ot vb. maddeler, boyalar, kına vb. kullanılmıştır.

“Tam da bunun gibi bir günde amcası Tebriz’den ona misafir geldi. Allahı seversin, neler neler getirmemişti? Hint sürmesi, Mekke ıtırı, Nişabur kirşanı (pudra), Tebriz enniği (allık), Bedehşan lalinden, Kabil firuzesinden, Yemen akiğinden yapılmış boyunbağı, küpe, bilezik, yüzük, halhal... Hepsi de takım şeklinde. Özel olarak Tebriz kuyumcularına yaptırtmıştı kendisi için. (s. 100)

Aşağıdaki alıntıda ise çağın güzellik ve inanç unsurları ile ilgili bilgiler yer almaktadır:

“...Ninesi Mümine Hatun’un o yüce, o mavi, o firuze renkli müzeyyen, muhteşem abidesinin alt tarafındaki “Kızlar Bulağı”na gitmişti. Masallardan duyduğu “buta badesi” gibi tatlı suyundan içmişti. Aşkın tadını tatsın diye içmişti, daha çok güzelleşmek için elini yüzünü bu suyla yıkamıştı, pembe, ay parçası gibi yuvarlak, tebessümden her ikisinde de çukurlar oluşan yanaklarının daha al görünmesi için içmişti. Kıykacı (çatık), Asyalılara has kaşlarının meşşate eli değmeden kemana dönüşmesini; kömür kıvılcımları gibi ateşler, ateş böcekleri gibi ışıklar saçan fettan gözlerinin daha da ateşli olmasını istemişti. Kırk kâkül yaparak omuzlarına saldı, inci ve eşrefilerle süslü saç bağı ile birbirine bağladığı karga kanadı gibi siyah maviye çalan parlak örgülerinin daha da uzamasını, yeşil ibrişim çarşaf altında selvi fidanına benzeyen boyunun biraz daha uzamasını istemişti. (s. 97)

Parfümeri ve Koku Unsurları:

Parfümeri olarak hil, tarçın, karanfil vb. baharatlar tercih edilmiştir. Genellikle tabii malzemelerden, daha çok da baharatlardan oluşmaktadır:

“Celalettin onu güçlü kollarına alıp hil ve tarçın kokan dudaklarını aklı başından gidinceye dek öperdi.” (s. 113)

“...Melike Celaliye çocukluğundan beri tarçını çok severdi. Mahim ana, karanfil gibi fakir fukaranın süsü ve parfümü olan tarçın parçalarını sütle ıslatarak kızın saç bağına, altınlarının arasına dizer, ibrişime takarak içeriden gömleğinin yakasına asardı.” (s.111)

Korkuya karşı kullanılan takılar:

“Kızların Sarı Sakine lakabını taktıkları bu kızın gerçekten rengi sarıya meyyal idi. Ama bu sarı sözü kızın renginden ziyade korkaklığına, sık sık sarılığını yutmasına, daha çok kekemeliğine işaret etmekteydi. Kendisi de altın takılarının arasına nazar boncuğu, çocuklar gibi dağdağan ağacından bir parça, nedri pul, delikli taş, doğan pençesi, birkaç dua, altın pençe, üzerinde “Keniz-i hazret-i Fatime” sözleri yazılmış olan gümüş levha, “babakulu”, “yağ-bal” boncukları takardı.” (s.110)

Giysi ve Aksesuar İsimleri

Giysi ve aksesuarlar her çağda gündemde olan unsurlardır. Alıntıda geleneksel kadın ve savaşçı erkek giysileri hakkında önemli bilgiler verilmiştir:

"Giysileri bayramlığa benziyordu. Tamamı, gelinlik duvağı, zernimtene, külece, dizlik giyinmek, kaşbend (alına bağlanan ipekli yazma), dürye (kadın örtüsü) örtmek, ceciye (altın kolye) takmak için yaratılmıştı." (s. 140)

"Turhan'ın narin, karınca ayağı gibi fakat biraz dik bıyıkları kulak memesini, boynunu gıdıkladı. Hazdan Zeynep'in sürmeli gözleri parladı. Her birinde bir karatlık elmas yandı. Vesmeli kaşları heyecan, telaş ve inam sevinciyle karışıp gerildi. Sakine-yi çalma taktığı enli alnına doğru gerildi. Kaşları henüz alınmamıştı. Meşşatenin son bezeğini yok, ilk temasını bekliyordu. Dalgalı burma perçemlerini sanki Tanrı kalemini ilk tıraş ettiği sırada yaratmış ve ilahi makasıyla kesmişti." (s. 149)

Erkek Giysileri:

"Kürk yakalıklı geymesi, altın küpesi, murassa hançeriyle..." (s. 87) *"Ya-kası açık Keyanî don giyinmiş Hacib"* (s. 131), *"...bal mumu renginde, üzerine yasemin renkli sanavberler dikilmiş kürk giyinmişti. Başında sivri kalpak, ayaklarında çarık, elinde uzun çomak."* (s. 148)

Kadınların erkeklerle ilgili övdüğü güzellik unsurları:

"Kara kaşım, ela gözlüm. Yürüyende çınar boylum, gülende kuyu zehdanlım, kılıç çalanda şimşek güçlüm, ok atarken Tanrı gazaplım..." (s. 145)

Bunun dışında eser birçok yönden, özellikle dil yönünden ve halkbilimi açısından da önemli malzeme içermektedir. Nahçıvan ağzıyla ilgili önemli ayrıntılar, atasözleri, deyimler: "Kızlar bulağından (pınar) su içmek: (s.90), evlenme geleneği, gelin alma, yas merasimi-ağıtlar, doğum merasimi:

"Mahim Ana, genç dadıdan önce mukaddes türbelerden-Nahçıvan'ın pak bildiği Ashab-ı Kehf türbetini kere yağına Çağa çeşmesinden getirilen bir damla suyu katarak bebeğin ağzına sürdü. Ancak bundan sonra bebeğin emzirilmesine izin verdi." (s.137), çocuk sahibi olmak için gidilen türbe ziyaretleri, Ashab-ı Kehf'e gidilmesi, buradaki ziyaret ritüelleri (s. 182), geleneksel oyunlar: "Yüzük Yüzük", "Eşşeğim" (s. 92), "Çizgiye Girme", "Atlarda Kimin Atı", "Beştaş", "Geldimkaç", "Hahışta"; geleneksel yiyecekler: kurular: sebze, gah, leblebi, dut kurusu, mövüç (s. 92). Pilav çeşitleri: "Arabistan'da

Kufe ile Hille arasındaki Şinafe köyünde yetişen özel Şinafe pirincinin pilavı” (s.108), lavaş: “Gençlerin ikisi de ceplerinden sulanıp temiz beze sarılmış lavaşı çıkardılar. İçindeki peynirle “ufak hanım dürümü” yaparak yemeğe başladılar.”, kışlık azık hazırlama: “Birkaç aylık lavaş yapılarak kendilere (derin toprak kap) konmuştu. Birkaç koyun, dana kesilip kavrulmuş, küple-re yığılmış, üstüne de kızgın yağ dökülmüştü. Yarma çekilmiş, erişte kesil-miş, kurut kurtulmuş, pirinç, kuru fasulye, nohut ne varsa hepsi temizlen-mişti.” (s.168), tandır geleneği, tandırın sıcaklığıyla kadınların güzelleşmesi (s. 179) anlatılır.

Klasik eserlerden Hamse, Yusuf ve Züleyha vb. hakkında bilgi verilir.

Geleneksel ev aksesuarları: “Püştü, dirsekaltılar, döşekçeler, elvan sofralar, mecmeyide honçalar” (s.92), “İki pudluk kalın döşek” (s. 94). “Teb-riz, Şirvan, Keşan halıları, kaplan postu”; geleneksel meyve çeşitleri, üzüm: “Hatını, Ürüşü baba, Halili, Şahengur, Miskali, Eldere”, elma: “Peyvest, Sulta-ni, Şekeri”, armut: “Kızıl, Meleki, Göbek, Zir, Letenziri” gibi unsurlara yer verilmiştir.

İçecek ve şerbetler: “Mina ibriklerde nane, tarçın, reyhan şerbetleri, hoş etirli az tesirli şaraplar”, sofrada adabı ve malzemeleri: “Uzununa kalem işi sofralar” (s.93), “Elinde büyük bir tepsi, tepside şarap ve şerbetle dolu iki ibrik, bir çift piyale, küçük gümüş tabaklarda nokul, meze ve meyve vardı.” (s.123)

Bu unsurların tamamı eserde geçmekte olup halkbilimi, moda, kozme-tik vb. disiplinler arası çalışmaların yapılması açısından incelenmesi gere-ken önemli hususlardır.

KAYNAKLAR

- Bayram, Parvana (2013). *Azize Caferzade: Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Hikâyelerinin İncelenmesi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Bünyadov, Ziya (2007). *Azərbaycan Atabəylər Dövləti: 1136-1225-ci illər*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Cəfərzadə, Əzizə (1983). *Cəlalyyə*. Bakı: Gənclik Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021d), *Seçilmiş Əsərləri*, C. XI (Povestlər. II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil.

7. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDAKİ BİR GÖÇTEN “HEZER’İN GÖZ YAŞLARI”NA YANSIYANLAR¹

Giriş

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının tarihi roman ve hikâye yazarı Azize Caferzade (d.29 Aralık 1921-ö.4 Eylül 2003)’nin önemli romanlarından biri de *Xəzərin Göz Yaşları*’dır. Bu romanda yazılı kaynaklara geçmeyen birçok tarihi ve trajik olaylardan bahsedilmiştir. Bu anlatılanlar aslında yazarın çocukluk ve ilk gençlik yıllarında, etrafındaki akraba, tanıdık ve komşularının maruz kaldığı trajedilerdir. Azize Caferzade, yüzbinlerce insanın trajedisıyla sonuçlanacak bu zorunlu göçle ilgili hiçbir yazılı tarihte yer almayan bilgileri hayatının gurub çağında yazıya geçirerek Azerbaycan edebiyatına ve tarihine önemli bir hizmette bulunmuştur.

1938 yılında, II. Dünya Savaşı’nın başlayacağını öğrenen Sovyetler Birliği, İran’a sızmak için Azerbaycan’daki Sovyet pasaportu olmayan bütün Güney Azerbaycanlı işçileri 3 gün içinde ülkeden çıkarır. Bu kargaşadan faydalanarak yüzlerce Sovyet ajanını da İran’a sokar ve bunun sonuçları sonraki yıllarda kendisini gösterir. 1945-1946 yıllarında gerçekleşen Güney Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesi de bu siyaset sonucunda kanla engellenir.

Yazar, romanın “*Ohucum*” başlıklı ilk bölümünde, 1938 yılında yaşanan ani ve zorunlu göçle ilgili kısa bir giriş yaparak tarihi süreçte Azerbaycan halkının yurdundan edilmesinden, halkın acı kaderinden bahsetmiştir. Mart Davası adıyla da anılan 1918 yılındaki Ermeni katliamları sırasında Aşkabad’a, Merv’e, Meşhed’e; 1937’de Sibirya’ya, 1938’de İran’a, 1946’da İran’dan Sovyetlere (bu yurttan o yurda), 1948 yılında Ermenistan’dan Azerbaycan’a, son on yılda (1988-1998) yine Ermenistan’dan, Karabağ’dan Azerbaycan’a, Bakü’ye kovulan, derbeder olan Azerbaycan Türklerinin kaderinden, parçalanmış vatandan bahseder. Bir asırda defalarca değiştirilen alfabeyi, değiştirilen yer-yurt isimlerini, katledilen aydınları anarak tarihe tanıklık eder.

¹ Bu çalışma, Antalya Bilim Üniversitesi tarafından, 6-8 Mart 2022 tarihlerinde Antalya’da düzenlenen “Uluslararası Dünya Göç Hareketleri Sempozyumu’nda sunulan *İki Dünya Savaşı Arasındaki Bir Göçten “Xəzərin Göz Yaşları”na Yansıyanlar* başlıklı sunumun genişletilip makaleye dönüştürülmüş halidir.

2003 yılında Bakü'de El-Alliance Şirketi tarafından yayımlanan bu eser tarihi bir romandır. Romanda, 1937 yılının katliamları devam ederken, o kargaşada Azerbaycan halkına oynanan daha bir oyundan bahsedilmektedir. Eserde, 1905-1920'li yıllarda Güney Azerbaycan'dan gelip Bakü'ye yerleşen, Bakülü kızlarla evlenip ev bark, çoluk çocuk, en önemlisi ise bir parça ekmek sahibi olmuş Güney Azerbaycanlı erkeklerin ve onların yakınlarının trajedisi anlatılmıştır. Bu feci olay, tarih kitaplarında ve diğer edebî eserlerde neredeyse hiç anlatılmamıştır. Zira 20. Yüzyıl Azerbaycan tarihi o kadar kanlı olaylara sahne olmuş, o kadar çok katliam, savaş, kan görülmüştür ki insanlar adeta "Hangi savaştı, hangi katliam zamanıydı bu başımıza gelen musibetler?" diye durup düşünecek zamanı bile bulamamışlar; musibetler birbirinin peşi sıra gelmiştir.

1938 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlayacağı bilgisini alan Rusya, İran'a sızmak için Azerbaycan'da, özellikle Bakü'deki petrol madenlerinde çalışan ve Sovyet pasaportu olmayan bütün İran pasaportlu insanları apar topar ve hiçbir değerli eşyasını taşımasına müsaade etmeden ülkeden çıkarır. Sovyet yönetimi, bu kargaşa sırasında II. Dünya Savaşı'nın başlayacağını da öngörerek yüzlerce Sovyet ajanını İran'a sokar. 1945-1946 yıllarında gerçekleşen Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi de bu siyasetin sonucunda kanla bastırılır.

Azize Caferzade, hikâye, uzun hikâye ve romanlarında Güney Azerbaycan Türklerinin sıkıntılarını da dile getirmiştir. Özellikle *Zerrintac-Tahire*, *İşğə Doğru*, *Rübabe Sultanım*, *Hezer'in Göz Yaşları* romanlarında Güney Azerbaycan Türklerinin millî bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. *Hezer'in Göz Yaşları* romanında Rus ve İran zulmüyle inleyen Azerbaycan vatandaşlarının trajedisi kaleme alınmış; 1938 yılında, bir lokma ekmek için Bakü'de petrol madenlerinde çalışıp hayata tutunan Güney Azerbaycanlı ailelerin dramı etkili bir dille anlatılmıştır (Bayram, 2021b: 25).

Güney Azerbaycan Türklerinin trajedisi bu sürgünlerle bitmemiştir. 1941 yılında Sovyet orduları İran'a girerek Güney Azerbaycan topraklarını ele geçirir. Bunun üzerine Kuzey Azerbaycan'daki vatansever şair ve yazarlar kısa sürede Güney'e giderek özgürlük duygu ve düşüncelerini telkin eden eserlerini burada yazıp yaymaya başlarlar. 20. Yüzyılın ilk 20 yılında iki defa bağımsızlık mücadelesine kalkışan ve ikisinde de bu mücadelesi kanla boğulan Güney Azerbaycan Türkleri bağımsızlık ateşiyle tutuştuğu için ayaklanma hemen başlar. Bu ayaklanma sonucu 12 Aralık 1945 tarihin-

de Seyid Cefer Pişeveri önderliğinde Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulur. 1946 yılının aralık ayına kadar varlığını devam ettirebilen bu devlet, Pehleviler Devleti'nin 20 yılda gerçekleştiremediği birçok sosyal, kültürel, ilmî ve siyasi reformlara kısa sürede imza atar. Başlangıçta bu hükumeti Sovyetler Birliği her yönden desteklemektedir. Fakat sonraki reformlardan, halkın ve liderlerin özgürlükçü tutumundan korkan İran ve Rusya gizli bir şekilde anlaşır; İran'ın kârlı bir petrol vaadinden sonra Sovyetler Birliği, başlangıcından beri koruyup silahla donattığı Güney Azerbaycan topraklarından çıkarak Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yıkılmasına ve Güney Azerbaycan Türklerinin katledilmesine resmen göz yumar (Bayram, 2021b: 17).

Azize Caferzade'nin anılarından hareketle biz, yazarın bu olayların yaşandığı yıllarda Tiyatro Okulunda çalışırken işi dolayısıyla zaman zaman Bakü'de bulunan fedailerle ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini kurmak ve korumak için mücadele eden subaylarla görüştüğünü öğreniyoruz. "*Bir elyazmasının tarixcesi (Gulam Rza Cemşidi)*"² başlıklı yazısında Azize Caferzade, bu konuda edebiyat tarihine ışık tutacak çok önemli bir anılarından bahsetmektedir. Buradan hareketle yazarın kendisinin ve yakın çevresindeki insanların da 1946-1947 yıllarında Güney Azerbaycan'daki bağımsızlık mücadelesine fikren ve fiilen destek verdikleri anlaşılmaktadır (Cəfərzadə, 2021b: 227-233).

Bu romanda yazar, Bakü'deki bir mahalleden, ortak bir avluya açılan yedi kapının arkasındaki kararmış hayatlardan bahsetmektedir. Gün ışığında bile ancak lamba ile aydınlanabilen bu evlerin sokağa bakan bir penceresi dahi yoktur. Fakir Azerbaycan Türkleri bu karanlık hücrelerde yaşamakta, bin bir zilletle, sefaletle ev ve aile geçindirmekteler. Önceden bir hacının malikanesi olan bu evin üst katında iki daire bulunmaktadır. Alt kattakiler üstte yaşayanlara gıpta ile bakmaktalar çünkü üst kattaki odalar güneş ışığı görmektedir.

Bu karanlık evlerde yaşayanlar bütün işlerini avluda yaparlar. Patatesi, soğanı burada soyup pirinç ve diğer bakliyatlarını burada ayıklar, sarmalarını burada sararlar. Bu avluda yaşayan 7 aile, bir aile gibi samimi ve içten davranmakta, birbirlerinin sevinciyle sevinip kederiyle kederlenmekteler.

² Bir elyazmanın tarixcesi (Gulam Rza Cemşidi) (08.08.2001). Ezize Ceferzadenin Ev Arxivi, Fond 'P', Govlug № 40, Sened № 9, vereg-5.

Fakat üst katta yaşayanların arasında bir hain vardır ve sürekli avluda olup biteni gerekli yerlere ulaştırmakla meşguldür.

Bu fakir evlerin ıstırap veren bir yanı da tahta kurusuyla dolu olmasıdır. Yatağa girer girmez bu tahtakuruları herkese saldırır, kimseyi uyutmazlar.

Mahalle insanının konuşması, atışması ve o dönemle ilgili dua ve beddualar da bu eserde canlı bir biçimde yansıtılmıştır. Bakü'nün Hökmali köyünden eşeği ile ak, sarı ve göy gilabı (topraktan çıkarılan ve sabun yerine kullanılan temizlik malzemesi) getirip satan köylü, onun torunu Songulu, Bakü yakınındaki Masazır Gölü'nden tuz toplayıp burada "soli, soli (tuz var, tuz)" diye bağırarak tuz satan Rus kadın, Gebele'den gelerek "şahpalıt (kestane), Goooz (ceviiz), fındıık" diye bağırarak satıcılar da bu mahalleyi ve bu muhiti temsil edenlerdir.

Sistem değişmiş, hakimiyete Sovyetler geçmiştir. Değişen yeni yaşamla birlikte atışmalar, ağız kavgaları, deyimler, ayıplama ve beddualar da değişmeye başlamıştır:

"Ay köpek kızları, ay Ezanı fit, süfresi gazet köpek kızları. Allah bilir bele sizin başuza bu oyunları getirib, gelib. Ne orucuvuz var ne namazuvuz var ne bayramuvuz var ne aşurovuz var. Allah sizi bundan da yaman güne goysun." (Cəfərzadə, 2021a, 8)

Bu sistemde yeni türeyen oktyabryatlar, pionerler, komsomolcular çarşafa, kalpağa karşı çıkmaktalar. Sokakta gördükleri kalpaklı ve çarşafli insanlara, genç yaşlı ayırımı yapmadan saldırmakta, zorla çarşaf ve kalpaklarını alıp onlarla dalga geçmekte. Herkesin yaşam hakkı, özgürlüğü tehlike altındadır.

Nane Hanım, Şerebanı, Ziba Arvad, Süneyvaz, Humar, Ruzigar Hala, Ermeni (hahçih) Narhanım-Nora, Nora'nın kocası Ebdül-Ebi, Grişa (Grigoryan), Meşemmed (Meşhedi Memmed), Zerhanım, Zelyonnı (Zelyonkin), Kara Elesger, Kerim Emi, Bahış Kişi, Ağanise, Hüseyinalı Kişi, Kebuter, Veli kişi, İzzet Bacı, Gızılı Gurban, Seyid Ürfet, Sübhan Kişi, Balacahanım, Meşedi Gülsüm, Hafza, Gülgez, Esmer, Sefer, Zeynep, Ağeli, Zibeyde, Gasımalı, Gülbadam Arvad, Meşedi Ziba vb. Bu avluda yaşayan veya burada yaşayanlarla bağlantısı olan insanlardır. Bu insanların hepsi burada yaşanan drama bir şekilde müdahil olmuş hatta bu dramın bir parçası olmuşlardır.

Bu roman, küçük bir mahallenin fonunda 20. Yüzyılın ilk 38 yılında yaşayan Azerbaycan gencinin, Azerbaycan yaşlısının, çocukların, kadınların, âlimlerin, öğrencilerin, erkeklerin, kızların; annelerin, babaların, komşuların, öğrencilerin, yabancıların, Ermenilerin, Rusların kısacası bu topluma ait kim ve ne varsa hepsinin kısa ve öz yaşamını, hayata bakışını yansıtmaktadır. Asıl trajedi ise Güney Azerbaycan'dan buraya gelenlerin ve bir şekilde burada ya evlendiği ya da evleneceği insanlarla aralarında ayrılık çıkacak olan insanların faciasıdır. Pedagoji Enstitüsü mezunu olan Esmer, sevdiği sınıf arkadaşı ve nişanlısı Sefer'den ayrıldığı için hasrete dayanamayıp kendisini yakar, onun gibi diğerleri yollarda kaybolur, denize dökülür, açlıktan ölür, zavallı kimsesiz Hafsa vatanından sürülmemek için ölümü tercih edip kendisini tramvayın altına atarak intihar eder, 90 yaşındaki Meşedi Gülsüm ömrünün son anlarında gemide açlıktan ölür ve cesedi balıklara yem olur.

Müellif, bu sürgünü, bu kovuşturmayı, bu katliamları Hazar Denizi'yle paylaşır, Hazar'ın suyunun tuzlu olmasını, seviyesinin yükselip suyunun artmasını bu insanların döktüğü gözyaşlarına bağlar:

"...Ahı onun gözyaşları Araza deyil, Hezere garışmışdı. Ahı sürgün hemşerilerin gözyaşları Araza deyil, Hezere süzülmüşdü. Deyirler, Hezerin suyu galhmağa başlayıb. Bes bu geder gözyaşı tökülenden sonra galhmazmıdı, coşmazmıdı, nalelerin, ahların yükseltdiyi dalğalar şahe galhmazmıdı? Suyu çoh şordu Hezerin. Bes o gözyaşlarından daha da şorlaşmazmıdı?" (Cəfərzadə, 2021a: 45)

Romanda evlilik gelenekleri, giyim-kuşam, moda olan kumaş çeşitlerinden tirme, şemsigemer, çarliston kostyumu (takımı) vb.; çille kesmek, boğaz basmak gibi halk hekimliği ile ve Nevruz Bayramı, mutfak medeniyeti özellikle geleneksel tatlılar, şekerbura, baklava, onların iç malzemesinin yapılmasıyla ilgili bilgiler; yengelik, ebelik yapmak vb. Hakkında ayrıntılı bölümlere yer verilmiştir. Gelenekler, tören ve merasimler, nişan merasimi, Mayovkalar (Hıdırellezin yerine geçmiş olan mayıs kutlamaları), gizlice kutlanan Nevruz bayramları, kulak falına çıkmalar vb. Gibi Sovyet döneminde yasaklanmış olan birçok merasime bu romanda temas edilmiştir.

Bakü'nün eski mahallelerinden Hemşeri Palanı, daha çok Güneyden gelenlerin yaşadığı semttir. Bahış Kişi de burada oturmaktadır. Esmer'in nişanlısı sefer ise Hüseynbala Açıkları'nda oturmaktadır. Bahış Kişi her gün Dağlı Mahallesi'ndeki ahırlara gider. Orada bir tane kızıl ineği vardır. Kızıl ineğin sütü hastalar için çok makbuldür. Her gün ineğine su, yem taşır ve sağdığı sütü satarak geçimini sağlar.

Xəzərin Göz Yaşları romanı, yazarın bağımsızlıktan sonra yazdığı en başarılı eserlerindendir. Bu roman aynı zamanda yazarın sağlığındayken basılan son romanıdır. Bu dönemde, bütün bir halkın, hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan'dakilerin 1938 yılında yaşadığı faciayı bu kadar ayrıntıyla, bu kadar inceliklerine kadar anlatan başka bir eser yazılmış değildir. Zorunlu göçün insanların hayatını nasıl olumsuz etkilediğini, nasıl trajediye dönüştüğünü, yazar kişiler bazında anlatmıştır. Burada her insanın ayrı bir trajedisi vardır.

Trajediye Sebep Olanlar

Bu romanda trajediye sebep olanlar esasen Rus yönetim sistemi ve onun bölgelerdeki elamanlarıdır. Ayrıca 1918 yılında Bakü'de yapılan Ermeni katliamlarından sonra üst düzey görevlere yükselen ve gizli veya aşıkâr olarak Azerbaycan Türklerine divan tutan Ermenilerdir. Eserde Nora (Haçlıh Narhanım) ve Grişa (Grigoryan)'nın şahsında bunlardan bahsedilmiş ve yazar o dönemde halka divan tutan ve mahalle halkının felaketine sebep olan unsurları anlatmıştır.

Nora'nın kocası Ebdül (Ebi), Hanlar rayonunda (ilinde) polis şube müdürü iken Nora ile tanışmış ve ailesinin karşı çıkmasına rağmen onunla evlenerek Bakü'deki bu mahalleye getirmiştir. Nora, anaokulunda çalışmakta ve çocukların hakkı olan yiyeceklerden çalıp evine getirmektedir. Ayrıca bir casus gibi sürekli mahalleliyi takip etmekte ve duvardaki deliklerden olup biten her şeyi izleyip Grigoryan'a ulaştırmaktadır.

Nora'nın içi bütün komşularına ve genel olarak Azerbaycan Türklerine karşı nefretle doludur. Kilisedeki papazlar ve okuldaki öğretmenleri, eserlerini okuduğu Ermeni milliyetçileri ona bu toprakların atalarından kaldığını telkin etmişlerdir. Bu yüzden eline geçen her fırsatta etrafındaki Türkleri ispiyonlayıp hapsedtirmekte, Sibirya'ya sürdürmekte veya öldürmelerini sağlamaktadır.

Nora, Ermeni Grişa ile sık sık görüşür, ondan aldığı hediye ve yeri geldiğinde para karşılığında mahalledekileri ispiyonlar, casusluk yapar. Nora, 1937 yılındaki katliamlarda da aynı işle meşgul olmuş ve mahalledeki bütün aydınlar onun eliyle ölüme gönderilmiştir. Sözde kelime-yi şahadet getirip Müslüman olduğunu duyuran Nora, kocasına da ihanet etmekte ve onu Grigoryan'la aldatmaktadır. Nora'nın mahalledekilere ve genel olarak Azerbaycan Türklerine karşı düşüncesi şöyledir:

“Deyir ki, “Müsürmanın çöreyini yeyirsen”. Müsürmanın çöreyini hardan görürem? Ne iş görür ne getirir mene Ebdül? Grişa olmasa, o da acından köper, ele men özüm de. Bu dünyanın işi beledi; öldürmesen, öldürecekler; ezmesen, ezecekler. Men yaşamag isteyirem, yaşamag isteyirem. Hamısı cehennem olsun. Menim 106ird vetenimdi buralar. Az ohumuşam Raffini, az ohumuşam Çar Papi? Doğma yurdumuzu gelib alıblar elimizden. Mektebde müellimem de deyirdi, kilsede keşiş baba da deyirdi:

— Bu torpaglar bizimdi, gedrini bilin.

Nece bilek gedrini? Alıblar elimizden, gelib bize ağalığ elemek isteyirler. Amma mene gurban olmuşlar, heç bir ağalığ eleme bilmeyecek. Ne geder ki, onların o sarıgulaqları var, ne geder ki, çohunun avradı, meşugesi ermeni kızlarıdı, bele de olacag. Ermeni kızları işlerini yahşı bilirler. Onlar da ele menim kimi, her şeyi birce-birce Grişa kimilerin ovcuna yazırlar, onlar da lazım olan işi görür. Yavaş-yavaş görür, amma görürler, yahşı bilirem bunu.” (Cəfərzadə, 2021a: 24-25)

Grişa, (Grigoryan) da üst rütbede bulunup halka zulmetmektedir. Güzel Emine’ye sahip olabilmek için onun bütün sülalesini Sibirya’ya göndermiş, öldürtebildiğini öldürtmüştür. Onun bütün mülklerini elinden alıp sahiplenmiştir. Gerçekleştiremediği yegâne emeli Emine’yi ele geçirmektir. Fakat Emine kaçıp gizlenmiş; her yerde arandığını, hatta hamam kapılarında bile gözetlendiğini fark ederek saklanmayı başarmıştır. O, Güneyli İslam’la evlenmiş, ondan bir oğlu olmuştur. Kocasını İran pasaportu taşıdığı için sürülünce Emine de İran’a giden gemiye bineceği sırada Grişa tarafından fark edilmiştir. Fakat bu kahraman Türk kadını, gösterdiği cesaretle Grigoryan’ı alt etmeyi başarmıştır.

Eserde olumlu memur tipler de vardır. Damkom (muhtar) Kerim bunlardan birdir. Damkom Kerim, Sovyet pasaportu olmayan Güneylilerin yakında sürüleceklerini duymuştur. Bu yüzden kapı kapı dolaşarak yakından tanıdığı bu insanların hepsine pasaport almalarını tembihler. Fakat kimse onu dinlemez. Karşılığında aldığı cevaplar ise benzerdir: “Ben yaşlı adamım neyime lazım pasaport?” veya “Bana biraz mühlet ver işlerimi ayarlayayım sonra alırım.” Vb.

Romanda Trajedisinden Bahsedilen İnsanlar

1. Zerehanım ve Kocasını Meşemmed’in Trajedisini

Romandaki sırasıyla anlatacak olursak Zerehanım’ın kocasını Meşemmed (Meşedi Memmed) elinde kalan son koyunu kesip satarak evini geçin-

dirmeye çalışmaktadır. Fakat Nora'nın mahallede ve avluda olup biteni Ot-deleniyelerin (bölgelerin) şefi Zelyonni'ya (Zelyonkin) ve Kara Elesger'e ispiyonlaması üzerine polisler gelip yatağın altına saklanmış eti elleriyle koymuş gibi bulurlar. Nora sırasıyla mahalledeki herkesi ispiyonlayacak ve çoğunun sürülmesine ve felaketine sebep olacaktır.

2. Bahış Kişi, Karısı Ağanise, Kızı Esmer ve Diğer Çocuklarının Trajedisi

En büyük acıyı yaşayanlardan biri de Bahış Kişi'nin ailesidir. Onun karısı Ağanise'dir; Pedagoji Mekteb'i bitirmek üzere olan Esmer, Zeynep, Ağeli, Mehmedbağır adlı çocukları vardır. Geçim sıkıntısıyla İran'dan Bakü'ye taşınmışlardır. Bahış Kişi önce petrol madeninde çalışmış oradan kazandığıyla geçinemeyince bir tane inek almış, onu besleyip sütünü satmaktadır. Bahış, karısının "Biz de kaçakçılarla anlaşalım sürülmeden önce İran'a gidelim" sözlerine çok öfkelenir. "Bir insan hayatında kaç defa göçer? Zaten geçinemediğimiz için buralara geldik. Şimdi çocuklar burada büyüdü, okudu. Bak evlenmek isteyenler de var. Evlendirelim burada yerleşsinler, kök atsinlar." Der (Cəfərzadə, 2021a: 25-26).

Güzeller güzeli Esmer, sınıf arkadaşı Sefer'in duygularına karşılık vermiş, iki genç nişanlanmışlardır. Seferin annesi oğlunu bin bir zorlukla, babasız büyütmüş, bütün hayallerini oğlunun mutluluğu üzerine kurmuştur. Evlendiğinde kendisine takılan yüzüğü, geleneksel örtüyü bile kocası ölünce kullanmamış, biricik oğlunun gelinine hediye etmek için koruyup saklamıştır. Ne yazık ki bu evlilik gerçekleşmeyecektir. Bahış Kişi'yi önce birkaç erkekle birlikte dışarıdayken yakalayıp gemiyle İran'a göndereceklerdir. Arkasından ise karısı Ağanise ve bütün çocukları sürülecektir. Yola çıkmadan önce Ağanise, elinde avucunda bulunan birkaç altın beşliği gizlice yanlarında götürmek için küçük oğlu Memmedbağır'a güçlkle yutturmuştur. Fakat Nora bunu da öğrenip sınırdakilere ve Grişa'ya haber vermiş ve bin bir musibetle Memmedbağır'a müşhil içirerek altınları çıkarttırmışlardır. Bu sahne sistemin içyüzünü ve memurların zalimliğini anlatması açısından çok etkiliyici olup "bundan ötesi zulüm görülmemiştir" dedirtecek cinstendir.

İran'a vardktan birkaç gün sonra Esmer ayrılığa dayanamaz ve gece olunca gaz lambasındaki yakıtı üstüne dökerek kendisini yakar.

Bahış Kişi yaşamış olduğı bütün sıkıntılara ve evlat acısına rağmen mert ve dürüst bir insandır. Bakü'den sürülen ve kocalarını bulamayan Gül-nise ve Emine'ye de o sahip çıkar, kendileri yiyecek bulamadıkları bir za-

manda bile onları misafir eder. O, kızının arkadaşı olan Emine'yi ölen Esmer'in yerine koymuştur. Kocasını İslam'ın ölüm haberini Emine'ye bir türlü söyleyemez.

Bahış Kişi, hayatının sıkıntılı dönemlerinde Bakü'den tanıştığı ve çocukları için sürekli kendisinden süt alan komutan Mustafa adlı bir zabitle karşılaşır. Fakat Mustafa onu tanımazlıktan gelir. Görev icabı Sovyetler tarafından İran'a gönderilen casusların arasında o da bulunmaktadır. Yazarın uzaktan akrabası olan Mustafa Nuriyev, tanıdıklarından Bahış Kişi'nin başına gelenleri öğrenerek ona yiyecek ve çeşitli ihtiyaç malzemeleri gönderir ve hiç belli etmeden hep ona yardım eder. Buradaki General Mustafa Nuriyev de gerçek bir şahsiyettir ve yazar anılarında onun Güney Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketiyle ilgili önemli faaliyetlerine değinmiştir (Cəfərzadə, 2021b: 227-233).

3. Ruzigar Hanım'ın Trajedisi

Mahalledeki insanların hepsini kaynaştıran, incindiğinde barıştıran, mahallenin hatırı sayılan kişisi Ruzigar Hanım'dır. Ruzigar Hanım da sistemden nasibini almıştır. O, sadece kendi evini ve ailesini geçindirmekle uğraşmaz. Bütün uzak yerlerde yaşayan akrabalarına da sahip çıkıp onları küçücük odasında misafir eder. Hasılı'da yaşayan amcası oğlu Gızılı Gırban, evinde ve kuyusunda biraz buğday bulundurduğu için sistem tarafından "kulak" ilan edilmiştir. Hapishanede sorgulandığı sırada, üç gün içinde ölen Gurban, son nefesinde, Bakü'de mühendislik okuyan kayınbiraderini yanına çağırarak karısı Seyid Ürfet'i, oğlu Mirelesgeri ve diğer çocuklarını acilen Bakü'ye götürmesini ve orada amcakızı Ruzigar Hanım'ın himayesine sığınmalarını tembihler: "O akıllı ve becerikli kadındır. Sizlere bir yol gösterir." Der. Ruzigar Hanım gerçekten çok akıl ve feraset sahibi bir kadındır. Bütün mahalleyi neredeyse o çekip çevirir. Ölenleri yıkayıp defnettirir, açları doyurur. Kısacası düğünde de yasta da herkes onun yardımına muhtaçtır.

Ruzigar Hanım, bir taraftan amcasının torunlarına bakmaya çalışırken bir taraftan da avludaki diğer odalarda yaşayan Sübhan Kişinin ve rahmetli kızkardeşi Balacahanım'ın dört çocuğuna bakar. Gencecik kızkardeşi Balacahanım vefat etmiş, çocukları öksüz kalmıştır. Eniştesi Sübhan kişi İran'a giderek Miyana'daki eski eşi Şerebanı'yı çocuklara bakması için getirmiştir. Fakat pasaportu olmadığı için tutuklanıp apar topar İran'a gönderilen Süb-

han Kişi'nin arkasından gitmek isteyen Şerebanı için yollar kapanacak ve o da Ruzigar Hanımın üstüne kalacaktır.

Ruzigar Hanım, aslında yazarın anneannesi Rübabe Hanım'ın prototipidir. Yazarın Rübabe Sultanım adlı yarı biyografik romanında da ondan bahsedilmektedir. Ruzigar Hanım ev geçindirmeyi, tasarruf etmeyi, azıcık malzemeyle güzel ve zengin sofralar kurmayı, meclisler yönetmeyi iyi bilmektedir. Sefer'in annesi Zibeyde Kadına da o yardım eder ve o kıtlık yıllarında güzel nişan merasimi düzenlemesini sağlar.

4. Sübhan Kişi ve Şerebanı'nın, Çocuklarının Trajedisi

Petrol Kuyusunda çalışan Sübhan Kişi iyi bir ustadır. Çalışma hayatındaki aktifliğine göre Lenin madalyası aldığı için sisteme çok güvenmekte, "Bana böylesi bir madalya verdiklerine göre beni sürececek değiller ya" diye düşünmektedir. Fakat ilk sürülenlerden biri odur. Üstelik Bakü'deki hanımı Balacahanım ölünce çocuklara bakması için İran'dan getirdiği Şerebanı ve çocukları bu sefer Bakü'de kalır ve bir aile de böyle parçalanmış olur.

5. Zibeyde ve Oğlu Sefer'in Trajedisi.

Zibeyde, biricik oğlu yetim Sefer'i bin bir sıkıntıyla büyüttüştür. Sefer ile Esmer, Sabir adına Pedagoji Mektebin son sınıfında okumakta olup birbirlerini çok severler. Zibeyde, elindeki bütün imkanları zorlayarak komşusu Ruzigar Hanım'ın da yardımıyla Esmer'i oğluna nişanlar. O, oğlu için evlilik hazırlıkları yaparken bir taraftan da kara kara Esmer'in Güneyli olmasını ve ortalığın karışmaya başlamasını, zorunlu sürgünleri düşünmektedir. Sonunda annenin korktuğu başına gelir; Esmer ailesiyle birlikte İran'a sürülünce orada ayrılığa dayanamayarak intihar eder.

6. Meşedi Gülsüm'ün Trajedisi

Bu hikayeler arasında kadınların trajedisi çok daha acı ve hazindir. Bunlardan biri de 90 yaşındaki Meşedi Gülsüm'dür. Kocasını Kasım, çok gençken İran'dan Bakü'ye gelerek petrol madenlerinde çalışmaya başlamış, önceden bu mülkün sahibi olan Hacı Cebrayıl'ın gelininin hizmetçisi olan Gülsüm'le evlenmiştir. Kasım, petrol madeninde çalışırken bir taraftan da işlerinde Hacıya yardım edermiş. Çok geçmeden Kasım petrol kuyusunda can verir. Meşedi Gülsüm, Hacı'nın gelinine hizmet ederek onunla Meşhed ziyaretine gider. Orada kocasının akrabalarını arar, bulamayınca hanımı ona sahip çıkar ve yeniden Bakü'ye dönerler. Bolşevikler hakimiyeti ele geçirincede Hacı'nın her şeyini elinden alırlar. Ailesinin başka bir yerde bir bodrumda yerleşmelerine izin verirler. Meşedi Gülsüm'ün de Hacı'nın mülkündeki

kulübelerden birine yerleşmesine izin verip diğer güzel odaları Bolşeviklere peşkeş çekerler. Kaldığı yerin çok yakınında, halk hekimliği de yapan yaşlı bir ebe kadın vardır. Bu kadın, genç ve kimsesiz Gülsüm'ü yanına alarak bildiklerini ona öğretir, kendisiyle birlikte doğumlara götürür. Gülsüm bir evlat gibi sadakatle ona hizmet ederken aynı zamanda meslek öğrenip geçimini sağlamaya başlar. Yaşlı kadın ölünce de onun yerini tutar. Hemşeri Palanı ve Hüseyinbala Açıkları'nda herkes ona başvurur. Eli çok hafif olan Gülsüm, hocasından çok şey öğrenmiştir. Sovyet hükümeti kurulduktan birkaç yıl sonra ebelerin ve halk hekimlerinin çalışmasına fırsat vermez. Bu sırada mahalleli gizli saklı olarak yine Meşedi Gülsüm'e başvurmaktadır ve mahalledekilerin neredeyse tamamının ebesi odur. Bakü'de doğup büyüyen, 90 yaşındaki bu kadın sadece bir bohçasıyla gemiye bindirilip İran'a sürülür ve açlık, susuzluk ve bitkinlikten gemide can verir.

7. Hafza'nın Trajedisi

Kocası Ermeni katliamları sırasında öldürülen genç Hafza da Gülsüm gibi 110ird aha evlenmez ve Meşedi Gülsüm'ün yanına taşınıp onunla beraber yaşamaya başlar. Kendisi Kuzeyli olmasına rağmen ölen kocası İran vatandaşı olduğu için Hafza da İranlı sayılmaktadır. Hafza, halka yapılanları görünce yönetime asla güvenmez ve isyan etmeye başlar. Ama güçsüz, zavallı ve sahipsiz bir kadındır. Sesini kime duyuracak, kime itiraz edecektir? Böyle durumda gücü ancak kendisine yeter ve intihara karar verir. İran'a gönderileceğini öğrenince kalın giysilerini giyiniş ezileceği sırada hiçbir yeri görünmesin diye elbise kollarının ağzını, bacaklarındaki şalvarın uçlarını iyice düğümleyerek kendisini tramvayın altına atar. Korkudan cenazesine de kimse yakın duramaz. Ruzigar Hanım kimseye aldırmadan cenazeyi yıkar, kefenler ve defin işlemlerini yaptırır. İslami usullerle gömülmesini sağlar. Bu sırada herkeste bir korku ve nefret hakimdir.

8. Emine'nin Trajedisi

Annesini, babasını, kardeşlerini ve bütün sülalesini tutuklatıp kurşuna dizdiren Grigoryan, Emine'yi elde etmek ister. Fakat o, izini kaybettirir. Daha sonra İslam'la evlenir ve bir oğlu olur. İslam da Güneyli olduğu için İran'a sürülmüştür. Emine kocasına kavuşmak için gemiye binmek üzere iken Grigoryan'a yakalanır. Gemideki genç kadınlardan olan Gülnise ve etrafındaki diğer sürgünlerle birlikte Tebriz'e giden Emine burada bir kervansarayda yerleştirilir. Burada küçük oğluna bakarak kocasının kendilerini bulacağı günü bekler. Kocası İslam, sınırdaki bir müddet bekleyip karısını bulmayınca karşı tarafa geçmek ister. Fakat hiçbir şekilde geçemeyince Aras Nehri'ne

atlayıp yüzmek ister. Bu sırada askerler tarafından kurşunlanarak öldürülür.

Emine'nin gemiye bineceği gün gümrüğe nezaret işi Grigoryan'a havale edilmiştir. Dikkatle etrafı kolaçan ederken Emine'yi görür. Emine'yi ve mülklerini ele geçirmek onun yegâne hayalidir. Bu yüzden kızın bütün ailesini katlettirip bir kısmını şehirden sürdürtürmüştür. Evlerini ele geçirse de Emine'ye bir türlü ulaşamamıştır.

Emine'yi görünce hemen gümrük müdürünün odasına geçer. Yaşlı çalışanlardan birini göndererek genç kadını odaya çağırır. Korku ve acının bütün türlerini yaşamış olan Emine, Grigoryan'a dik dik bakarak asla ondan korkmadığını bildirir. "Evrakların eksik" deyince ise "Senedlerim düzdü, yoldaş Grigoryan. Senedlerim düzdü. Atamı, gardaşlarımı, emilerimi mehv elediye bes elemedi, evimize sahiblendiyin bes elemedi, indi benim özüme de sahiblenmek isteyirsen? Budu senin arzun, meger men bilmirem? Amma itlere pay olaram, sene yoh. Bunu birdefelik bil...İndi 111ird a çıhib bayırda bir gışgırtı goparacağam ki, ananın sene goyduğu ad da yadından çıkacag. Meni ele de ölmüş hesab eleme. Men bilirem sene ne lazımdı. Dedim sene! Senin mene dırnağın da deymeyecek. Deye bilmeyecek." Diye karşılık verir ve Grigoryan'ı alt ederek gemiye biner (Cəfərzadə, 2021a: 111-112).

9. Güneylı Elıhüseyn'in (Hüseyneli) ve Eşi Kebuter'in Trajedisi

Aslen Şirvanlı olan Kebuter'in kocası vefat ettiğinde bir oğlu ve bir kızı kalmıştır. İkinci kocası Elıhüseyn'le evlenince kendisini de İranlı olarak pasaporta kaydetmişlerdir. Evlendiğinde ilk kocasından olan çocuklarını baldızı kendisine vermez ve kendisiyle görüştürmez. O, ikinci kocasından olan bebeğini kucağına alarak gemiye binip İran'a kocasını bulmaya gider. Giderken Ruzigar Hanım'a kocasının İran'daki adresini verir. "Şayet çocuklarım, özellikle oğlum ileride beni bulmak isterse bu adresi ona verirsın" diye rica eder.

Kucağında bebeğiyle gemiden iner inmez Kebuter'in önüne birisi koşar. Kim olduğunu, kimin yanına geldiğini sorar. "Şebüsterden, Allahverenlerin neslinden, Hudabahışın oğlu Elıhüseynin külfetiyem." Deyince karşıdaki "Beni de kocanın adamları gönderdi, seni almaya geldim." Diyerek kadını alıp bir yerlere götürür. Fakat öyle anlaşılıyor ki Kebuter tuzağa düşürülmüştür ve 111ird aha ondan haber alınamaz. Oğlu Ebdüleli anasının verdiği kâğıdı Ruzigar Hanım'dan alarak sürekli arayıp sorsa da bir türlü onu bulamaz. II. Dünya Savaşı sırasında, Ebdüleli mayın patlaması sonucun-

da ölünce arkadaşları onun cebinden “Şebüster, Allahverenler nesli, Huda-bahışın oğlu Hüseynelinin külfetiyem” notunun yazıldığı kâğıdı buluyorlar. Oğlu annesine kavuşamadan şehit olur. Bu dönemde sınırlar tamamen kapatılmış olup artık mektupla haberleşmek bile yasaklanmıştır.

Yazar, sürgünün sadece Bakü tarafını anlatmaz. Güneydeki sıkıntıları, İran yönetiminin Bolşevik yönetimine ve onun sürgün ettiği insanlara asla güvenmediğini de vurgular. Bu insanların hiçbiri Aras Nehri kıyısına yerleştirilmez. Hep çorak ve ücra yerlere sürgün edilir. Zaman zaman bilerek bombalar patlatılır ve çeşitli kargaşalar çıkarılarak Bakü’den sürülen günahsız insanlar zan altında bırakılır.

Yazar, roman boyunca hep okuyucuyla konuşmakta, varlığını hissettirmektedir. Sürekli yorumlar yapmakta, anlattığı her hikâyede ve yaptığı yorumlarda trajedinin boyutunu gözler özüne serer.

Sistemde her türlü yaşam tarzına müdahale edilmektedir. İnsanlar diledikleri ve alıştıkları gibi yaşayamazlar. Şehirdeki buz gibi serin suyu olan kuyuların hepsi kapatılmıştır. Mahalle halkı kullandığı bütün suyu parayla almaktadır. Oysaki her avluda müstakil olarak bulunan bu kuyular aynı zamanda buzdolabı olarak da kullanılmaktadır. Sürgün sonucunda, halkın kendi vatanında aldığı hemşeri, mühacir, şurevi, penahende gibi isimler de çok acıdır. Karakterlerin dili ile bu durum eserde şöyle anlatılmaktadır:

“Yoh ey, bir başa düşünen. Burdan govulanda hemşeri idiler. Ordan govulanda mühacir şurevi idiler. İndi de burda gelib olublar penahende. Veteninin içinde penahende. Burda doğulub-böyümüş, burda ders almış, emraziye çatmış, beş ilin-altı ilin böhtanına düşüb o tayda galanlar gayıdib 112ird ah daha vetendaş döyüller, penahendediler. Bir işe bah, sen Allah. Bir torpağın övradlarına, bir yurdun-yuvanın balalarına, bir vetenin övradlarına goyulan ada bah hemşeri, şurevi, mühacir penahende. Yazığ penahendelerin başına neler geldi.” (Cəfərzadə, 2021a: 82-83)

Geleneklerin eleştirisi ve yeni uygulamalardan dolayı duyulan gayri memnunluk da romanda görülmektedir. Gençlerin adet ananelere aldırma-dan hemen evlenip hemen de boşanmaları çok eleştirilir. Değişen giyim-kuşam ve yaşam tarzı, moda olan kıyafetler ve bu modaya alışma sürecinde yapılan yorumlara da eserde yer verilmiştir.

Bu yıllar aynı zamanda yazarın da gençlik yıllarıdır. 1938 yılında 17 yaşında gencecik bir kız olan yazarın kendisi de burada anlatılan hususların birçoğuna tanıktır. Azize Caferzade kendisi de Esmer ve Sefer gibi Sabir

adına Pedagoji Mekteb’de eğitim almıştır. Dolayısıyla eserde okul ve okuldaki hocalarla ilgili yazdıkları aslında kendi duygu ve düşünceleri olup bu yönüyle büyük önemi haizdir. Yazar, 1937 yılında klasik Azerbaycan şairlerinin ve eserlerinin başına getirilenlere; sadece insanlara değil kitaplara yapılan katliamlara da değinir, okuldaki hocalarının adını anar:

“İndi Sefer, Sabir yaradıcılığını hazırlamalı idi. Sabah Saig Efendiye cavab verecekdi. Sabir yaradıcılığından danışmalı idi. “Hop-hopname” garşısında idi. Yahşı çap olunmuş bu kitab onun stolunun üstünde daimi idi. Anası da herdenbir bu kitaba baş vurur, götürüb ohuyurdu. Sefer mektebdən 113ird ah görürdü ki, anası yemek-içmek hazırlayıb, indi de oturub “Hop-hopname”ni ohuyur... 37-ci il facieleri uzagda deyildi, yahındaydı. Sabirin şeirlerinden ele şeirleri, ele parçaları ihtisar elemişdiler ki, uşaglar evvel ohuduglarının içersinden bezi bendlerin çıhardıldığını görende evvel teeccüb edir, sonra bendin menasını derk eleyende derin teessüfle, gorhu hissi ile ötüb keçirdiler. Sefer bezen üreyinde düşünürdü: yahşı ki, Sabir bu illerecen yaşamayıb, yohsa çohdan o da halg düşmeni kimi tutular, mehv edilerdi. İndi heç olmasa temiz adı galıb 113ird a yadigar. Ele Cefer Cabbarlı haggında da Sefer bele düşünürdü. Tez-tez Azerbaycan Dövlet Dram teatrında tamaşalara gedirdi, o, dünya klasikleri ile yanaşı böyük anşlagla, böyük tamaşaçı kütlesi ile garşılanan Cabbarlı pyeslerini, “Almas”ı, “Yaşar”ı, “Od gelini”ni gördükce mehz bele düşünürdü. Yahşı ki, vahtında öldüler. (Cəfərzadə, 2021a: 67-69)

Sonuç

Xəzərin Göz Yaşları romanında Azize Caferzade, 1938 yılında çok kısa bir zaman zarfında gerçekleşen zorunlu göçü, bu göçle birlikte insanların duçar olduğu felaketleri bir mahalle halkının hayatı ekseninde anlatmıştır.

Bu eserde anlatılanlar gerçek hikâyelerdir. Kahramanların çoğu da gerçek karakterler olup bazıları yazarın akrabalarıdır. Ruzigar Hanım yazarın anneannesidir. Mahalle halkının birçoğu da yine yakın akrabalardır bir daha ancak 1990 yılından sonra İran’a giderek burada sağ kalan akrabalarıyla görüşüp hasret giderebilmiştir.

Hayatının son zamanlarında yazdığı bu romanla yazar, bir yüzyılda onlarca defa zorunlu göçe maruz kalan, dili, alfabesi değiştirilen, milli kimliği ve inancı değiştirilmeye çalışılan ve başına olmayacak musibetler açılan halkının trajedisini anlatmıştır. Hafza’nın, Meşedi Gülsüm’ün, Emine’nin, Esmer’in, Sefer’in, Şerebanı’nın, Kebuter’in ve binlerce adını bilmediğimiz Azerbaycan Türkünün trajedisi ancak bu romanla gün yüzüne çıkarak yeni

kuşaklara ulaşmıştır. Yazar, hiçbir tarih kitabında ayrıntılı bir anlatımı bulunmayan bu zorunlu göçün birçok ayrıntısını bu eserde can yansımasıyla gözler önüne sermiş; bu acı ve bir o kadar da ibretlik olayın kültürel belleğimizde yer etmesini, kalıcılığını sağlamıştır.

XX. yüzyılda Sovyet dönemi Azərbaycan edebiyatının, tarih ve siyasetinin ilk 50 yılında yaşanan birçok olay, dönemin taraflı yazılan tarih kitaplarında yerini alamamıştır. *Hezerin Göz Yaşları* romanında Azize Caferzade, bu bilgilerin birçoğunu anlatarak vefat etmeden önce Azərbaycan halkının maruz kaldığı trajedilerin bir daha yaşanmaması için gençlere uyanık olmalarını, milli kültür ve tarihe sahip çıkmalarını tavsiye ederek bu ölümsüz eseriyle halkına çok değerli bir miras bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Ağaoğlu, Ehmed (2009), İran ve İngilabı (Hız: Vagif Sultanlı), Bakı. Azərneşr.
- Bayram, Parvana (2013), *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi*. Ankara. Akçağ Yay.
- Bayram, Parvana (2021a), "Ezize Ceferzade'nin Hikâyelerinin Konusu". *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, s.107-129.
- Bayram, Parvana (2021b), "Ezize Ceferzade Sanatında Güney Azerbaycan Konusu". Kafkas Üniversitesi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, V. Mayakovski adına Leningrad Kütüphanesinin Şark Merkezi, Bakü Slavyan Üniversitesi ve Elger Uluslararası Bilim ve Eğitim Merkezinin birlikte düzenlediği Azize Caferzade'nin Doğumunun 100. Yılı Anısına Medeniyetlerarası Dialog" adlı Uluslararası Sempozyumun bildirileri. S. 30-41. 28 Kasım 2021. Saint Petersburg.
- Cəfərzadə, Əzizə; Cəfərzadə, Məmməd; Cəfərzadə, Əhməd (2001), *Biz Cəfərzadələr* (Nəşr etdirən: Turan İbrahimov), Bakı, Şirvan nəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2003), *Xəzərin Göz Yaşları*, Bakı, Əl-Alliance Şirkəti.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*. C.VII. (Editör: Vagif Sultanlı). Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Tanıdıklarım, sevdiklərim Xatirələrimdə*. (Hız. Turan İbrahimov). Bakı. Xan Nəşriyyatı.
- Həsənlı, Cəmil (1998), *Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva Arasında (1939-1945)*. Bakı. Diplomat Nəşriyyatı.
- Sultanlı, Vagif (2010), *Güney Azerbaycan: Tarihi, Siyasi və Kulturoloji Müstəvidə*. Bakı. Azərneşr.

8. AZİZE CAFERZADE'NİN HİKÂYESİNİ NEŞRE HAZIRLARKEN

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Azize Caferzade, 1921–2003 yılları arasında geçen 82 yıllık ömrüne pek çok şey sığdırmıştır. Velut bir sanatkâr olan Caferzade, hikâye, povest, tarihi-biyografik roman, masal, bayatı (mânî), seyahatname yazarı, akademisyen, gazeteci, araştırmacı ve tercümanlığının yanı sıra titiz bir folklor derlemecisidir.

Bütün bu özellikleri ile birlikte o, daha çok tarihi ve biyografik hikâye ve roman yazarı olarak tanınmıştır. Yazar, eserlerinde Azerbaycan'ın meşhur tarihi şahsiyetlerinin hayat ve faaliyetinden bahsederek bu şekilde onları unutulmaktan kurtarıp yeniden tarihimize, edebiyat ve kültürümüze kazandırmıştır. Azize Caferzade, derin bir tarih şuuruna ve millî manevî değerlere sahip bir yazardır.

O, Türk dünyası ve onun ayrılmaz bir parçası olan Azerbaycan'ın folklor, tarih, edebiyat, kültür ve medeniyetini eserlerinde en ince ayrıntısına kadar başarı ile yansıtmış ve gelecek nesillere devretmiştir. Sanatının temel kaynağını folklordan alan yazar, Azerbaycan sözlü edebiyatını, halkın eski yaşam biçimini çok iyi bilmektedir. Bu sebepten de eserlerinde bu unsurları başarıyla kullanmış ve etnografik hafızanın Azerbaycan edebiyatındaki en iyi taşıyıcısı olmuştur. Azize Caferzade'nin eserlerinde canlı bir üslup hâkimdir. Türklük şuuru, dil, din ve mezhep meselesi, bu meseleler ekseninde ortaya çıkan bölünmüşlük ve parçalanmışlık, unutulmaya yüz tutan gelenek ve görenekler, etnografik hafızanın, sözlü ve yazılı edebiyatın korunup gelecek nesillere aktarılması, modern dünyaya ve onun gerektirdiklerine uyum sağlama, kadın, Azerbaycan kadınının toplumdaki yeri vb. konular onun eserlerinin temel konularındandır. Yazar, mahalli konuları büyük bir yetenekle ele alıp değerlendirmiş ve kahramanlarını yerelden evrensele ulaştırmayı başarmıştır.

Eserlerinde, okuyucusuyla senli benli bir üslup içinde olan Caferzade, her yaşta ve her kesimden okuyucuya hitap etmektedir. Onun kadın ve erkek, çocuk ve genç, özellikle şair kahramanları edebiyatta derin izler bırakmıştır. Klasik Türk edebiyatı ve el yazma eserler konusunda uzman olan Caferzade, eserlerinde halk edebiyatı ile divan edebiyatı unsurlarını başarılı bir şekilde sentez etmiştir. Bu sebeple de onun dil ve üslubu çok renkli ve canlıdır.

Azize Caferzade'nin 1937-2003 yılları arasında yazmış olduğu bütün hikayeleri 2 cilt halinde tarafımızdan yayına hazırlanmıştır. I. ciltte yazarın hikayeleri ile ilgili Önsöz yazısından sonra 1937-1965 yılları arasında yazmış olduğu 50 hikayesi kronolojik olarak yer almıştır. II. ciltte ise 1965-2001 yılları arasında yazdığı 59 hikâye yer almış olup iki ciltteki toplam hikâye sayısı 109'dur. Bu iki cilt, *Azize Caferzade Seçilmiş Eserleri 12 Ciltte* adlı serinin VIII ve IX. ciltlerinde yer almıştır. *Seçilmiş Eserler*, yazarın oğlu Turan İbrahimov tarafından Bakü'de 2021 yılında Elm ve Tehsil Neşriyyatında bastırılmıştır.

Yazarın bütün hikayeleri, 11 ana başlıkta tematik olarak ayrıntılı bir biçimde incelendiğinden¹ burada bu konuya değinilmemiştir.

Bu çalışma, âdeta ucu bucağı tahmin edilemeyen bir buz dağı görünümünde olan Azize Caferzade sanatının ilk evresi olan hikayeleri ve hikayeciliği hakkındaki ilk bilimsel ve sistemli çalışmadır. Buradaki incelemeler sonucunda Azize Caferzade'nin sanatında hangi edebî mekteplerin ve hangi edebiyatçıların tesiri olduğu tam olarak ortaya konmuştur. Yazarın üslubunda belirgin olarak öne çıkan romantik ve realist üslubun temelini, 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında önemli yeri olan Füyuzat ve Molla Nesreddin dergilerine ve bu dergiler çevresinde şekillenen edebî olaylara kadar dayandığı tespit edilmiştir. Yazarın sanatının ilk yıllarında kaleme aldığı bazı hikayelerinde Molla Penah Vakıf edebî mektebinden ve onun üslubundan (özellikle *Din Direyim* başlıklı hikayesinde) etkilendiği de görülmektedir. Azize Caferzade, Tiyatro Yüksekokulunda okuduktan sonra Bakü Kinostudiyasının (Bakü Sinema Stüdyosu) Senaryo Şubesinde ve Tiyatro Yüksekokulunda Müdür vazifelerinde çalıştığı yıllarda sinema ve tiyatro ile içli dışlı olduğundan, vefat edinceye dek sanatında önemli bir yer tutan güzel sanatlarla ve sahne sanatlarıyla ilgili hususlar yazdığı birçok hikâye ve uzun hikayesinde görülmektedir.

Özellikle tiyatro ile ilgili motifler yazarın hikayelerinde geniş yer almış olup *Ezrayıl*, *Xezer*, *Gülüş*, *Bextiyar Üçün*, *Qızbike Qız Qalası* gibi hikayelerinde Cefer Cabbarlı'nın etkisi ön plandadır². Romantik ve satirik çizgiyi bütün sanatı boyunca eş zamanlı olarak devam ettiren ve Molla Nesreddin ve Sabir edebî mektebinin takipçisi olan Caferzade, 1964 yılından itibaren düzenli olarak satirik içerikli Kirpi dergisinde, daha sonra Tek Sebir vb. ga-

¹ Konuyla ilgili bu kitapta yer alan *Azize Caferzade'nin Hikayelerinin Konusu* başlıklı yazıya bakılabilir.

² Konuyla ilgili bu kitapta yer alan *Azize Caferzade Sanatında Cefer Cabbarlı Etkisi* başlıklı yazıya bakılabilir.

zete ve dergilerde seri hikayeler kaleme almış ve Sabir'in satirik üslubunu yüzyılın sonuna kadar bu hikayelerinde devam ettirmiştir.

Hikayelerin tasnifi sırasında ilk defa yayımlananlarla ilgili dipnotlarda bilgi verilmiştir. Yazarın, çeşitli gazete ve dergilerde, hikâye kitaplarında yayımlanmış olan hikayeleri de bilimsel yöntemlerle tasnif edilerek ilk defa nerede basıldığı belirtilmiştir.

Azize Caferzade ilk gençlik yıllarından itibaren yazarlığa başlamış ve titizlikle yazarlık yeteneğini geliştirerek edebiyatın bütün tür ve şekillerinde eserler vermiştir. Neredeyse çocuk denecek bir yaşta, 16 yaşında ve sosyal-siyasi yönden oldukça karışık bir dönem olan 1937 yılında edebiyat sahnesine çıkarak hikayeler yazmaya başlayan yazar, ilk yıllardaki hikayelerinin birçoğunu yayımlatamamıştır. Arşivinden hareketle oluşturulan bu çalışmada yazarın 109 hikayesinden 40 tanesi ilk defa yayımlanmaktadır.

Azize Caferzade, başlangıçta daha çok kısa hikayeler yazmış, 1946 yılından itibaren uzun hikayeler yazmaya başlamıştır.

İki cilt olarak hazırlanan bu eserde hikayelerin tamamı kronolojik sıraya göre tertip edilmiştir. Bu kadar çok hikâyenin bu şekilde, yılları da titizlikle tespit edilerek tertip edilmesi, erbabınca malumdur ki kolay bir iş değildir. Azize Caferzade gibi tarih şuuru ön planda olan yazar hem Sovyetler Birliği zamanında hem de bağımsızlıktan sonra yaşayıp eserler verdiği için neredeyse 100 yıllık bir Azerbaycan ve Sovyet Edebiyatı ve tarihi de bu hikayelere yansımıştır. Bu yılların ve bu yıllarda Azerbaycan'da ve genel olarak Sovyetler Birliği dahilinde gerçekleşen sosyal, siyasi, tarihi, kültürel ve edebî olayların izleri bu hikayelerde görülmektedir. Özellikle bundan dolayı tertip sırasında kronolojik yöntem, inceleme sırasında ise tematik yöntem esas alınmıştır.

Bütün hikayelerin yazılış yılı hikâye sonunda sağ alt tarafta belirtilmiştir. Önceden yazılıp sonraki yıllarda basılan hikayelerin sonunda önce ilk yazıldığı yıl, parantez içinde ise basım tarihi yer almıştır. Bazı hikayelerin yazılış tarihi arşivdeki nüshalarda da belirtilmediği için el yazmasındaki defter kağıtlarının baskı tarihinden, arşivdeki diğer tasnif ve ipuçlarından hareketle bu tarihler netleştirilmiştir. Bazen net tarih tespit edilemediğinde yukarıda zikredilen bu ipuçlarından hareketle tahmini tarih aralığı verilmiştir. Örneğin: (1944-1948) yılları arasında.

İlk dönemlerde yazılıp hiçbir yerde basılmayan hikayelerde zaman zaman metin tamirine ihtiyaç duyulduğunda konuyla ilgili bilgiler köşeli parantez [] içinde verilmiştir.

Azize Caferzade gibi edebiyatı bütün incelikleri ile bilip eser veren, yazdığı roman ve hikayelerinde sadece tarihi ve biyografik unsurları değil, edebiyatın temel meselelerini de başarıyla yansıtip edebi tenkitte bulunan bir şahsiyetin eserlerini her yönüyle araştırıp ortaya koymak kolay bir iş değildir. Bu çalışma ile yazarın bütün yazarlık faaliyetinin temelini oluşturan hikayeciliği ve bütün hikayeleri sistemli bir biçimde tasnif edilip okurların hizmetine sunulmuştur.

66 yıllık yazarlık hayatı boyunca Sovyet sisteminin çeşitli sansürüne maruz kalmış yazarın malum sebeplerden yayımlatamadığı onlarca hikâye, povest ve birkaç romanı bulunmaktadır. İlk kitabı yakıldığında birçok hikayesinin elyazmasını sürgüne gönderircesine Bakü'nün karmaşa dolu ortamından kaçırıp köyde, kuytu yerlerde saklamış olan yazarın bu eserlerini oğlu Turan Bey büyük bir özveri ve fedakarlıkla, bir kuyumcu sabrı ve dikkatiyle yeniden günümüz alfabesine çevirerek edebi metinlere dönüştürmüş, yazım ve basım tarihlerini tespit etmiş, yeri geldiğinde metin tamiri yapmış ve bizlerle de paylaşma lütfunda bulunmuştur. Bu hikayelerin ve yayımlanmayan daha nice eserlerin yeniden ortaya çıkması hem Azerbaycan hem de bütün Türk dünyası edebiyatçılarının ve akademisyenlerinin eline ulaşması, bu özverili çaba sayesinde gerçekleşmiştir. Onun, özellikle Azize Caferzade gibi velut bir yazarın arşivinde korunmakta olan sayısız edebî, bilimsel ve gazete yazılarını bir matematik doçenti ve yazılımcı titizliği ile sistemleştirmesi ve dileyen bütün araştırmacıların hizmetine sunması, Azerbaycan bilim dünyası, edebiyatı ve özellikle kültür ve medeniyet tarihi açısından önemli bir hizmettir.

Daha önceden yayımlanamayan bu hikâye, povest, roman vb. türdeki eserlerin ayrıntılı bir biçimde incelenmesiyle yazarın sanatıyla ilgili bilgiler âdeta yeniden şekillenmiş ve erken dönemden itibaren şekillenen dil ve üslubu, sanatının başlangıcından beri etkilenmiş olduğu şair ve yazarlar, tarz ve üsluplar bu çalışma sonucunda net bir biçimde ortaya konmuştur.

Bu eser vasıtasıyla Azerbaycan ve başta Türkiye olmak üzere bütün Türk dünyasındaki okurlar, akademisyenler ve öğrenciler 20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının önemli bir temsilcisi olan Azize Caferzade'nin günümüze kadar çok da bilinmeyen hikayeleri ve hikayeciliği hakkında detaylı bilgi sahibi olacak, onun sanatını âdeta yeniden keşfederek yazarın meşhur roman ve povestlerinin alt katmanlarının, sanatının ilk dönemlerinde yazmış olduğu bu hikayelerle şekillendiğini öğrenmiş olacaklardır.

9. AZİZE CAFERZADE'NİN UZUN HİKÂYELERİ¹

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli kadın yazarlarından olan Azize Caferzade'nin birçoğu roman kadar hacimli 18 uzun hikayesi vardır. Yazarlık hayatına 1938 yılında kısa hikayelerle başlayan Caferzade, 1946 yılından itibaren uzun hikayeler de yazmaya başlamıştır. En önemli uzun hikayelerini sanatının ikinci döneminden itibaren yazmakla birlikte o, sanatının ilk döneminde de üç önemli povest yazmıştır. Yazarın 1946 -2003 yılları arasında yazılmış toplam on sekiz povesti bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, *Qaratel* (1946), *Qoşqar* (*Yerin Tekinde*) (1947-48), *Manar Sahillerinde* (1948), *Bir Zerre İz* (1966-67), *Ellerini Mene Ver* (1969), *Hun Dağı* (1981), *Celaliyye* (1981), *Xoş Gördük Seyyah* (1982), *Semender Quşu* (1982), *Ata Haqqı* (1983), *Gözlenilmeyen Geliş* (1984), *Sensen Ümidim* (1985), *Mehebbet Sarayı* (1986), *Üreyini Eşidirem* (1986), *İki Ana* (1985-86), *Qorxulu Heqiqet* (1988), *Nenemin Defni* (1988) ve *Xeyalım Menim* (2002)' dir.

Bu povestlerden 8'i, *Qaratel*, *Qoşqar* (*Yerin Tekinde*), *Manar Sahillerinde*, *Bir Zerre İz*, *Mehebbet Sarayı*, *İki Ana*, *Qorxulu Heqiqet* ve *Nenemin Defni* ilk defa 2021 yılında yayımlanmıştır.

Azize Caferzade'nin 1946-2002 yılları arasında yazmış olduğu 18 povesti üç cilt halinde ilk defa bir bütün olarak 2021 yılında, *Seçilmiş Eserleri*'nin X, XI ve XII. ciltlerinde basılmıştır. Aynı serinin VIII ve IX. ciltlerinde yer alan bütün hikayelerinin sıralamasında olduğu gibi povestlerin sıralamasında da X. cilt dışındaki diğer XI ve XII. ciltlerde kronolojik sıraya, yani povestlerin yazıldığı yıllara göre dizgi yapılmıştır. X. ciltte ise yazarın bu zamana kadar yayımlanmayan *Qaratel*, *Qoşqar*, *Manar Sahillerinde* ve *İki Ana* adlı povestleri ilk defa ve tek ciltte yayımlanmıştır.

Bu povestler yazıldığı yıllara göre farklı konuları ihtiva etmektedir. İlk yıllarda yazılan povestlerde Sosyalist Realizminin etkisi baskın olup bu durum 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. 1980 sonrası yazılan povestlerde ise daha çok millî bilince ve millî unsurlara dönüşle ilgili konular öne çıkmaktadır. *Hun Dağı*, *Celaliyye*, *Xoş Gördük Seyyah* bu tarz eserlerdendir. *Semender Quşu* povesti hem Sovyet sistemindeki kadınlara tanınan haklar

¹ Bu yazı tam haliyle ilk defa burada yayımlanmaktadır.

hem de toplumda eğitimli insanların artması ve Azerbaycan kadınının eski sıkıntılarının bir nebze de olsa giderilmesi bakımından önemli bir eserdir.

Azerbaycan toplumunda 1980 sonrası ortaya çıkan ahlaki ve toplumsal çözümler Azize Caferzade'yi bir kadın, bir anne, bir aydın ve nihayetinde bir vatandaş olarak çok rahatsız etmiş ve o, 1983 yılından sonra yazmış olduğu povest, hikâye ve gazete yazılarında sürekli bu meseleleri gündeme getirmiştir. Bunlar esasen evlilik meseleleri, eskiden uygulanmakta olan başlık parası alma geleneğinin yerine geçen çeyiz verme konusundaki aşırıya kaçmalar, ailelerin evlatlarını sevdiği kişiyle değil kendine denk gördüğü kimselerin çocuklarıyla evlendirmeye ağırlık vermesi, kız evinin oğlan evinden çok pahalı eşyalar, takı ve kıyafetler istemesi, toplumda itibarı olan ve kâr getiren işlerde çalışan damat adaylarına ağırlık verilmesi, aile maiyet meseleleri, evlatların anne babalarını huzurevlerine göndermesi, evlatlık görevini yerine getirmemesi, anne babaların çocuklarını kendileri büyüt-meyip çocuk esirgeme yurtlarına göndermeleri; çeşitli hile ve tuzaklarla sevenlerin arasına girip onları ayırmak, dürüstlük ve helallikten, emek vererek çalışmaktan kaçınıp sahtekarlık yapmak, yasal olmayan yollardan para kazanmak isteyenlerin akıbeti, kafası çalışmadığı halde rüşvet vererek sahte notlarla okul bitirip diploma almak, bu sahte diplomayla çalışan ve binlerce insanın felaketine sebep olan yeteneksiz doktorlar, paragöz hemşireler, oğlunu ve torununu anasından soğutan, kayıinvalidelerini tek başına ölüme mahkum eden gelinler, evdeki 7 çocuğunu üvey anneye bırakıp kendisi şehirlerde gününü gün eden babalar vb. gibi şahıs ve olaylar yazarın povestlerinde eleştirilmiştir.

Bu örneklerden görüldüğü üzere Azize Caferzade eserlerinde, Azerbaycan toplumunun bütün yaralarına çare bulmaya çalışmış; cemiyetteki bütün aksaklıkları eserlerinde dile getirerek çözüm yolları aramıştır. Yazdığı ve muhakemesini okurlara bıraktığı bu eserlerdeki olumsuz kahramanları anlatırken okurların kötüyü ve kötülüğün sonuçlarını görüp iyiye yönelmelerini amaç edinmiştir

Azerbaycan edebiyatında ve genel olarak bütün Sovyet Edebiyatında uzun hikâyeye povest denildiğinden incelemelerimizde uzun hikâyeye ile birlikte povest terimini de kullanacağız.

Azize Caferzade'nin povestleri konularına göre 7 ana başlıkta tasnif edilebilir:

1. Aile-Maişet konusunda yazılan ve yazarın kendi hayatından kesitlerin yer aldığı povestleri.
 2. II. Dünya Savaşı konusundaki povestleri.
 3. II. Dünya Savaşından sonra toplum hayatında ortaya çıkan manevi çöküntüleri ele aldığı povestleri.
 4. Estetik ve Güzel Sanatlarla İlgili Romantik Povestleri.
 5. Yabancı ülkelerdeki yaşamı anlatan povestleri.
 6. Sosyalist realizminin etkisiyle Sovyet yaşam tarzının anlatıldığı povestleri.
 7. Tarihi, efsanevi ve biyografik içerikli povestleri.
- Aşağıda bu povestlerin konularına göre incelenmesi yapılmıştır:

1. Aile-Maişet Konusunda Yazılan ve Yazarın Kendi Hayatından Kesitlerin Yer Aldığı Povestleri

Yazarın Aile-Maişet Mevzusunda yazılan ve kendi hayatından kesitlerin yer aldığı 4 povesti vardır. Bunlar, *Ellerini Mene Ver*, *Semender Quşu*, *Sensen Ümidim* ve *İki Ana'dır*.

Azize Caferzade'nin eserlerinde aile maişet meselelerine geniş yer verilerek büyüklere saygı, küçüklere sevgi, şefkat, fedakârlık, paylaşma duyguları ön planda verilmiştir.

Müellif, Azerbaycan kadınından bahsederken sadece mutluluk içinde, kahramanlık ve şecaatle yaşayan kadınları anlatmamış, bütün dönemlerde, hayatın her alanında çile çeken, evde babası ve kardeşi tarafından, ailede kocası ve kocasının akrabaları tarafından horlanan, dışlanan, üstüne kuma getirilip hayatı zindana çevrilen, sevdiği insanla evlenmesine, sevdiği mesleği icra etmesine müsaade edilmeyen kadınları da anlatmıştır. Yazarın, mutlu kadın kahramanları daha çok güncel aile maişet konulu hikayelerinde görülmektedir. Bunlar, Aysu, Ezime, Humay, Nigâr vb.dir. Kadın meselesini, kadının ezilmesini konu alan hikayeler yazması yönüyle Caferzade, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında önemli bir yeri olan Mirze Celil ekolünün de başarılı bir devamcisıdır.

Azize Caferzade'nin erkek kahramanları da çok çeşitlidir. Bu konuda da Azerbaycan halkına has milli manevi özellikler; dürüstlük, mertlik, yiğitlik, kahramanlık, erdem, kadına hor bakmama, emanete ihanet etmeme, anneye, vatana, kadına saygı ve sevgi gibi insanı yücelten özelliklerden bahsedilmiştir.

Ellerini Mene Ver povesti 1969 yılında Udulu'da yazılıp tamamlanmıştır. Eserde aile maiyet konusu ve Sosyalist yaşamı anlatılmaktadır. 1970 yılında aynı isimle Bakü'de yayımlanan bu kitapta 1 uzun, 5 kısa hikâye ve *Natevan Hakkında Hikâyeler* serisi yer almıştır.

Bu uzun hikâyede, aldığı gönül yarası üzerine eşinden ayrılıp küçük Nazlısıyla birlikte, inşaat mühendisi sıfatıyla bir köye çalışmaya giden Aysu'nun yaşadıkları anlatılmaktadır. Şiirsel bir üslupla yazılmış bu eserin dil ve üslubu, teşbih ve betimlemeleri âdeta divan edebiyatından alınmış gibidir. Bu hikâyede yazarın diğer eserlerindeki çok daha zengin bir tabiat tasvirine ve hazin bir aşk duygusuna yer verilmiş, 1960'lı yıllar Azerbaycan edebiyatına özgü olan idealist gençlik, gelişme, ferdin iç dünyası, kendine güven, hatalardan ders çıkarma gibi konulara temas edilmiştir.

Hikâyenin başkahramanı Aysu, genç bir mühendistir. Bakü'de büyüyen bu kız, kısa zamanda köy hayatına alışmış ve herkesin sevip saydığı bir insan olmuştur. O, düşünce ve projeleri ile köyde birçok olumlu yeniliklerin yaşanmasını sağlar. Hikâye ve romanlarında diyalog türünden başarıyla faydalanan yazar, bu eserde de olayları Aysu ile Diyar'ın dilinden anlatarak hikâyeyi üç alt başlıkta yazmıştır. İlk başlık *Aysu Diyor*, ikinci başlık *Diyar Diyor*, üçüncü başlık ise yine *Aysu Diyor* şeklindedir.

Aysu, köye gelmeden önce bu köyden olan Ayaz adlı başarılı bir inşaat mühendisi kolhozda çalışmaktaymış. Fakat kolhozda hırsızlık yaparak devlet malını çalan bazı insanların tekerine çomak soktuğundan kötü niyetli bir grup insan, yalnızken onun yolunu kesip dövmüş ve soğuk kış gününde ölüme terk etmiştir. Ayaz'ın annesi, oğlunun yerine kolhozda çalışmaya gelen Aysu'yu hoş karşılamaz, her fırsatta ona laf çarptırır, hakaret ederek incitir. Ayaz'ın erkek kardeşi Diyar ise okulda tarih öğretmenidir. O daha ilk günden Aysu'ya âşıktır, fakat bir türlü aşkını söyleyemez.

Eserde tasfiye edilmesi gereken bazı gelenekler vardır ve yazar birçok eserinde olduğu gibi burada da bu konuya temas ederek kahramanların dili ile toplumu bu yönde eğitmeye çalışmıştır. Teyzesi kızı ile evlenen Ayaz'ın annesi, oğlunun dul eşine ve yetim çocuğuna sahip çıkmak ve evdeki gelininin başka birisi ile evlenmesini engellemek adına, Diyar'ı ağabeyinin eşi ile evlenmeye mecbur etmektedir. Fakat Diyar'ın tutarlı cevapları ve babasının da desteklemesi ile bu iş gerçekleşmez. Uzun hikâye, Aysu ile Diyar'ın aşklarını ilan etmesi ve Diyar'ın sevgilisine "ellerini mene ver" demesi ile son bulur.

Aşk duygusuna eserlerinde geniş yer veren, yeri geldiğinde âşıklarını Fuzûlî, Seyyid Azim Şirvânî ve Sabir'in gazelleri ile konuşturan müellif, bu hikâyesinde de iki aşğın başarılı diyaloglarını vermiş, saf temiz aşkı, temiz vatan coğrafyasının güzelliği ile eşleştirmiştir.

31 sayfa hacmindeki bu eserde Sosyalist Realizmine has unsurlar bulunmakla birlikte müellifin başarısı; kolhoz, fabrika, gelişen köy, yetişen idealist Sovyet nesli gibi klişe konuları Azerbaycan'a has milli unsurlarla, vatan tabiatı, vatan evlatlarının çabalarını milli zeminde gerçekleştirme ve mutlu sonla biten bir aşk macerası üzerine akıcı bir üslupla kaleme almasıdır.

Bu povestteki olaylar da *Bir Zerre İz*'deki gibi Şamahı muhitinde, Udu-lu çevresinde cereyan etmiştir. Eserin kahramanları Aysu ve Diyar'dır. Aysu, inşaat mühendisi, Diyar ise tarih öğretmenidir. Birbirine çok yakın dönemlerde yazılan bu iki povestte ortak unsurlar çoktur. İki eserde de kahramanların ortak hedefleri vardır: Yaptıkları işlerle vatan coğrafyasını güzelleştirmek ve halkına hizmet etmek, onların refahını artırmak; bilgili, eğitilmiş ve sağlıklı nesiller yetiştirmek. Bu eserde Aysu bir bakıma yazarın kendi prototipidir. Bazı konularda kendi hayatından da önemli kesitlerin bu esere yansıdığı görülmektedir. Sosyalist yaşamından bahseden bu eserlerde ortak unsur eserin mutlu sonla bitmesi, iyimser havanın hâkim olması ve kahramanların ideallerine ve hedeflerine ulaşmak yolunda karşılaştığı olumsuz tiplerin varlığına rağmen toplumdaki iyilerin ve çalışanların çokluğu dolayısıyla bu olumsuz tiplerin duruş getiremeyip yenilmesidir.

Bu eserde de Aysu, idealist Sovyet neslinin önemli bir temsilcisi olarak bütün amaçlarına ulaşmış hem iş hem de aile hayatında mutluluğu yakalamayı başarmıştır.

Semender Quşu povesti 1983 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde basılan *Celaliyye* adlı kitabın 256-342. sayfaları arasında yer almıştır. İsmi divan edebiyatındaki önemli mazmunlardan alınan bu hikâyede eski gelenek ve yaşam biçiminin mengenesinde sıkışıp bunalan, inleyen Azerbaycan kadınlarından bahsedilmiştir. Hikâyede Kebuter adlı bir köylü kızının dedesi yaşındaki bir adamla evlendirilip annesi yaşındaki bir kadına kuma olması anlatılır. O, zamanla yeni çağın ve komşu evde kiracı olarak kalan Pedagoji Mektep öğrencisi genç Elmirze'nin sağladığı fırsatlarla okuyup tıp doktoru ve Azerbaycan'ın ilk kadın profesörü olmuştur.

Kebuter çok acı bir hayat yaşamış yetim, fakir aynı zamanda çok güzel bir kızdır. Cahil ninesi, onu sefaletten kurtulur ümidiyle yaşlı, zalim ve cahil, evladı olmadığından sık sık eş değiştiren dedesi yaşındaki Veligulu'ya vermiş, âdeta satmıştır. Sürekli yediği dayaklardan ve çeşitli ıstıraplardan sonra o, aynı avluda yaşadıkları üniversite öğrencisi Elmirze ile kaçıp evlenmiş, üniversiteyi başarıyla bitirip iki çocuk sahibi ve Azerbaycan'ın ilk kadın doktorlarından olmuştur. Fakat bu mutlu evliliği uzun sürmemiş, beş yıl sonra savaş başlayınca Elmirze savaşa gitmiş ve birçok Azerbaycan genci gibi bir daha geri dönmemiştir. Eserde Kebuter'in ve Elmirze'nin yaşadıkları fonunda, Azerbaycan kadınının gelişmesi, hakkı ve halkı uğrunda mücadelesi ön planda olmakla birlikte birçok meseleye de ışık tutulmuştur.

Bu eserde de hikâye bir gazetecinin dilinden anlatılmaktadır. İletişim Fakültesinden yeni mezun olan bir genç, Azerbaycan Radyosunda işe başlar. Henüz işin başındayken kasıtlı olarak mı yoksa farkında olmadan mı çok zor bir göreve gönderilir.

İlmi uğrunda, milleti uğrunda âdeta Semender Kuşu'na dönüşen, ünü Japonya, Amerika üniversitelerinde bile meşhur olan tıp doktoru âlim bir kadının hayatıyla ilgili güzel bir yazı hazırlaması gerekmektedir. Görüşme gerçekleşir ve Semender Kuşu, hatıralardan oluşan defterlerini ona verir. Kebuter'in defterinde yazılanlar 1920-1935'li yıllarda ve sonrasında Bakü'de yaşanan olayların anlatılması açısından da önemlidir:

Bakü'de bir mahallede, dar bir sokakta bulunan 78, 80 ve 82 numaralı üç evde toplam on iki aile yaşamaktadır. Burada herkes birbirini tanır, bütün sevinçlerini, kederlerini paylaşarak yaşarlar. Buradaki komşular, Heyransa Hala, Seriiye Arvad, İnsaf Hanım, Rebiye Hanım, Gülsüm Hanım, Sarhoş Babaş, Elmirze, Güney Azerbaycan'dan çalışmaya gelip Bakü'de hamallık yapan masalcı Seyfi Emi, Nenegiz, Zeyvenise Hanım, Meşedi Rehim vb.dir.

Hacı Soltan, Hüriyye, Fatma Hanım, Bolşevik Sure, Dürsedef Arvad, Zelyonni diye çağrılan jandarma bekçisi, Gara Eleskerov, Nenegiz Arvad vb. eserde adı geçen yan karakterlerdir.

Eserde, küçük bir mahallenin yaşantısı temel alınarak 20. yüzyıl Azerbaycan'ında Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra yaşananlar, halkın yaşamı, eski yas geleneği ile yeni yas merasimleri, ölünün ardından ihsan, yemek verme, Yasin, Fatiha okutma vb. uygulamaların kaldırılıp bunların yerine gül, çiçek demetlerinin getirilmesi, siyah kurdeleli bayraklar eşliğinde ban-

do müziğinin çalınması, kadınların da mezarlığa gitmesi vb. uygulamalar anlatılmaktadır (Bayram, 2013: 74). Bu uygulama ilk defa, kadınların okuması ve gelişmesi uğrunda didinip duran, onlara okuma yazma öğretene; çok evliliğe karşı mücadele eden, herkesin korkup çekindiği, eski hükümetin mensuplarından olan ve kaçıp Fransa'ya giderek orada yaşamaya başlayan kocasının yanına gitmemek için babasına direnen ve bu sebeple de babası tarafından bıçaklanıp öldürülen Hüriye'nin yas merasimi sırasında gerçekleşir. Bu defin merasimi birçok insanla, birçok kadınla birlikte Kebuter'in de dünyasını, hayata bakışını değiştirir.

Eserde folklor, halk yaşamı ile ilgili önemli tasvirler de yer almaktadır. Bunların en önemlisi Kebuter'in dilinden anlatılan bir düğün merasimidir. Burada, düğüne gelen kadınlar, düğündeki sazende takımı, oynanan oyunlar, çalınan müzikler en ince ayrıntısına kadar tasvir edilmiş olup günümüzde unutulmuş birçok gelenek ve görenekten de bahsedilmiştir. Akordeoncu Gızbacı, tef çalıp şarkı söyleyen Suma, dümbelekçi Dünyahanım, müziklerden *Şalako*, *Gazağı*, *Gürcü Gızı*, *Bağdadır*, *Günüler*; o dönemde yeni moda olan *Torgsin*, *Brilyant*, *Çarliston* takımları, gelin çıkarma sırasında çalınan müziklerin olmazsa olmazı olan Vağzal bunlardandır.

Sensen Ümidim povesti 1985 yılında Bakü'de Genclik Yayınevi'nde aynı isimle basılan kitapta yer almıştır: Kitaptaki diğer eserler ise *Gözlenilmeyen Geliş* ve *Ata Hakkı'dır*.

Sensen Ümidim başlıklı uzun hikâye aile maişet konusunda yazılmıştır. Eserde, 1970'li yıllardan sonra moda haline gelen düğün ve yas merasimlerinde, evlilikte, hayatın her alanında hüküm sürmekte olan şaşaa ve gösterişe tepki olarak ailelerine söylemeden yuva kuran iki gencin yaşadığı zorluklardan bahsedilmiştir.

Eserde, birbirini seven ve ailelerinin itirazına rağmen evlenerek hayatın zorluklarına göğüs geren iki gencin aşkı anlatılmıştır. Babası başka bir şehirde başhekim olan ve zengin, itibarlı bir ailede yetişen Nigâr, Bakü'de Tıp Fakültesinin son sınıfında okumaktadır. O, çevresinin bütün ısrarlarına aldırmaz, gelen bütün görücüleri geri çevirerek vefat etmiş bir çobanın kalabalık ve mahrumiyetlerle dolu ailesinde büyümüş olan Matematik Bölümü öğrencisi Mehran'ı sever. Ailesi izin vermeyince gençler kendi aralarında evlenerek mutlu bir yuva kurarlar. Kısa sürede hamile kalan ve zor günler geçirerek hamileliği sırasında bakıma muhtaç olan Nigâr, okulu uzatmamak için bebeği aldırma kararı verir ve Doktor Sebihe Hanım'ın yanına gider.

Hayatın birçok acısını yaşayıp olgunlaşan ve başarılı bir doktor olan Sebihe Hanım gençliğinde hamileyken kendisi de Nigâr gibi ilk bebeğini aldırması ve bir daha evlat sahibi olamamıştır. O, bir ömür boyu evlat hasretiyle yaşamış bir insandır. Bu sebeple durumu Nigar'a iyice anlatır. Genç çiftin zor durumunu öğrenince onlara sahip çıkarak fakülteden Nigâr için bir yıl izin alınmasına yardımcı olur. Onun yardımı ile birçok sıkıntı çözüme kavuşur, genç bir ailenin temeli kurtarılmış olur. Eserde, dönemiyle ve tasfiye edilmesi gereken adet, gelenek ve göreneklerle ilgili önemli ipuçları ve eleştiriler yer almaktadır. Bunlardan bazısını yazar kahramanların dilinden şöyle ifade eder:

"Tasfiye edilmesi gereken bazı adetler var. Anne babamız ne yapsın? Eskiden var olan başlık parası, talak yerine şimdi üniversite mezunu kızlara fiyat biçmektedirler: Tıp Üniversitesini bitirene on bin, Bakü Devlet Üniversitesini bitirene sekiz bin, Pedagoji Üniversiteyi bitirene ise beş bin manat paha biçiliyor. ... Şimdi gelin olacak kızın değeri, ebeveyninin hürmeti, ona oğlan evinin getirdiği altın ve gümüşün, büyükbaş hayvanın, paranın miktarıyla ölçülmektedir. Beni anlıyor musun Mehran?" ... Hele defin merasimlerimiz? Taziye merasimlerinde ziyafet sofrasına dönüşen ihsanların ölüye hiçbir faydası yoktur. Bu ancak cenaze sahibinin şöhretini artırmak içindir..." (Cəfərzadə, 2021: 224).

İki Ana povesti, 1985-86 yılları arasında yazılmıştır. Yazarın bu dönemde yazılan birçok uzun hikayesinde olduğu gibi bu eserde de aile ve maişette, özellikle toplumsal hayattaki sıkıntılar; ailelerin ve fertlerin yozlaşması, insanların maddiyata yönelerek temel değerlerden uzaklaşması, Sovyet sistemine yeni unsurların, özellikle ticari kaygıların ve yabancı markaların girmesi ve bunun sosyal hayattaki yansımaları üzerinde durulmuştur.

İki Ana povestinde aslında biri biyolojik, diğeri ise yıllarca evlat sahibi olamayıp eşiyle birlikte Çocuk Esirgeme Kurumundan bir kız bir erkek olmak üzere iki çocuğu evlat edinen ve bütün sıkıntılara göğüs gererek onları erdemli ve topluma faydalı bireyler olarak yetiştiren gerçek bir anne olmak üzere iki anneden bahsedilmiş, âdeta bu iki annenin mukayesesi yapılmıştır. Eserde "Bir çocuğu doğuran kadın mı gerçek annedir yoksa terk edilmiş bir çocuğu alıp bin bir zahmetle yetiştiren, bağrına basan kadın mı gerçek bir annedir? sorusuna cevap verilmiştir.

İlk eğitimini tiyatro ve güzel sanatlar alanında tamamlayan yazarın birçok eserinde piyes veya tiyatro kurgusu ön plana çıkmaktadır. *İki Ana'da* da hikâyeye giriş sanki bir tiyatro dekoru halinde, bir hâkimin ve sekreterinin bürosunda yapılmıştır. Hâkim Zekiyye Hanım'ın genç, ilgili, aynı zamanda Hukuk Fakültesinde öğrenim görmekte olan başarılı sekreteri Latife Hanım, bir gün Zekiyye Hanım'ın masasına bıraktığı dosyaların birine öncelikle bakılmasını rica eder. Gerçekten de bu dosyada ele alınan meseleler tecrübeli hâkimin dikkatini çeker ve bundan sonra konuya giriş yapılır.

Eserdeki önemli hususlardan biri de eserdeki menfi karakterlerin birçoğunun adının z harfiyle başlıyor olmasıdır. Azize Caferzade, bazı eserlerinde bu tarz harf sembolizminden faydalanmıştır. Bunların arasında konuyla ilgili en önemli eseri *Qızbike Qız Qalası* adlı hikayesidir. Bu povestin de en olumsuz kahramanı Zerbuta Hanım ve onun yakın arkadaşı Zübeyde Hanım'dır.

Zerbuta (Zara) Hanım, sonradan görme, şımarık, özentili, zevksiz, zalim, sevgisiz, kaba-saba, yeri geldiğinde kendinden zengin ve üst konumdaki insanlara yağcılık yapan bir kadındır. Gelini Aynur'u oğluna ve ailesine asla yakıştırmaz, ailesine sürekli hakaretler yağdırır, ona hizmetçi muamelesi eder ve onun kendisine, anne anlamına gelen Rusça "mama" diye seslenmesini bile yasaklayarak "Zara Hanım" şeklinde hitap etmesini ister.

Zübeyde Hanım ise o dönemde şaibeli yurt dışı seferleri yaparak dünyanın birçok yerine seyahat eden, giderken yanında kaçak olarak götürdüğü eşyaları satan veya takas ederek getirdiği çeşitli malları Azerbaycan'da çok yüksek fiyatlarla pazarlayan sonradan görme bir kadındır. Arkadaşı Zerbuta'ya da getirdiklerinden hediye verir ve tabii ki önemli bir devlet kurumunda çalışan ve devletin malıyla etrafındakilere iltimas geçen kocası Rehman sayesinde Zerbuta da ona borçlu kalmaz. Zübeyde Hanım, son gezisinde kruz gemisiyle Uzak Doğu seferinden dönmüş ve Hindistan'dan, Malezya'dan getirdiği albenili hediyelerle arkadaşının gözlerini boyamayı başarmıştır.

Eserdeki temel meselelerden biri de olumsuz kahramanların konuşmalarında sürekli Rusça kelime ve ifadelerin kullanılmasıdır. Ana diline karşı vurdumduymazlık, Rusçaya karşı özentisi bu dönemde toplumda yaygınlık kazanmış bir durumdur ve bu durum birçok bilinçli aydın gibi yazarı da rahatsız etmiştir.

Kendi ana diline değil yarım yamalak bildiği Rusçaya özenen ve her fırsatta Rusça konuşmaya çalışan Zerbuta Hanım, kendisinin Zara olarak çağrılmasını ister. Arkadaşı Zübeyde Hanım'ı Zulya, gelini Aynur'u Ayka, oğlu Samed'i Seka, kızını Gülya, diğerlerini Heka, vb. lakaplarla çağırır.

Bir hukuk bürosunda çalışan Samed'in severek evlendiği Aynur'un babası Yusif, petrol işçisidir. O, petrol madenlerinde çalışıp devlet tarafından ödül de almıştır. Kızının nişanından kısa bir süre sonra ise vefat etmiştir. Annesi Senem temiz fitratlı, sevgi dolu bir kadındır. Erkek kardeşi Yunis'i de Aynur gibi Yetimler Evinden alıp evlat edinmişlerdir.

Kocası Yusif petrol madeninde kaza yapınca haberi alan Senem heyecandan bebeğini düşürmüş, çok istemelerine rağmen bir daha evlat sahibi olamamışlardır. Bu yüzden de önce Yunis'i, 5 yıl sonra da Aynur'u evlatlık alıp sevgiyle büyütmüşlerdir. Oysaki dünürleri, özellikle Zübeyde Hanım'la Zerbuta Hanım, kendilerinden pay biçerek Senem'in gençliğinde hafifmeşreplik yaptığı ve babasız çocuk dünyaya getirmemek için kürtaj yaptırıp sonradan evlat sahibi olamadığı iftirasını yaymışlardır.

Aynur'un ve kardeşinin evlatlık olduğunu ve gerçek anne babalarının belirsiz olduğunu; hatta bebeklerden birinin Rus, diğerinin Yahudi olduğu yalanını Zara'ya söyleyen Zübeyde Hanım, onu delirtir. Aslında Zara da gariban bir ailede yetişmiş Aynur'un yerine Zübeyde Hanım gibi zengin birinin kızını evinde gelin olarak görmek hayalindedir ve bu hayali besleyen de Zübeyde Hanım'ın kendisidir. O, oğlunun hatırına bir şekilde Aynur'u kabul etmişse de bu olayı fırsat bilerek kocasını çeşitli iftiralarla doldurup gelini evden kovdurur. Hatta işi o yere vardırı ki gelinini tartaklayarak erken doğum yapmasına sebep olur. Bununla da yetinmez bebeğin babasının Aynur'un kardeşi Yunis olduğu yönünde çirkin bir iftira ortaya atar. Kucağında henüz 40'nı doldurmamış bebeği ile trene binip Bakü'ye annesi ve ağabeyinin yanına giden Aynur çok üzgün ve perişandır.

Eserde Zerbuta Hanım'ın sadece kendisi ve etrafındakiler değil kocası Rehman da olumsuz karakterlerdendir. Bu ailede sadece Samed ve evdeki kız kardeşlerinden biri biraz insafli davranır. Diğerleri henüz küçüktür.

Rehman, karısının doldurmasıyla ahlakına, dürüstlüğüne ve özellikle hamaratlığına, düzen ve tertibine hayran olduğu gelinini, ailesi ile görüşmemesi ve onlardan yüz çevirmesi konusunda tehdit eder. Hatta Aynur'un eline bir kâğıt tutuşturarak annesini ve erkek kardeşini akrabalıktan reddetmesi yönünde dilekçe yazmaya sevk eder. Aynur ise asla böyle bir şeyi

yapamayacağını söyler. Adil bir aile babası olamayan ve karısının hakkından gelemeyen Rehman da bu eserdeki olumsuz karakterlerdendir.

Aynur'un kocası Semed annesi ile karısı arasında kararsız kalmıştır, annesinin utanmazlığına ve iftiralarına daha fazla tahammül edemeyip evi terk eder. Bakü'ye, eşi Aynur'un ve bebeğinin yanına gider. Senem anneye "Kapından kovmazsan, ben de bundan sonra senin oğlunum" diye sorar ve kabul edilince eşinin ailesiyle sevgi dolu bir ortamda yaşamayı tercih eder.

Eserde, olaylar sadece kötü anne ve iyi gelin, iyi oğul açısından anlatılmamıştır. Zerbuta Hanım'ın kötülük yuvasına dönüşmüş olan evine ve buradaki olaylara karşılık Senem annenin mütevazı, huzur, fedakârlık ve erdem dolu yuvası, evlatlarına gerçek bir annenin nasıl olduğunu göstermesi ön plana çıkarılmıştır. Burada kahramanların dilinden kötü evlatlar elinde mağdur olan yaşlı anne babalardan da bahsedilmiş, anne babalarını evden kovan, Yaşlılar Evine terk eden evlatlar eleştirilmiştir. Gayri meşru ilişkiler sonucu doğar doğmaz terk edilen bebeklerin ve genel olarak bu konunun gündemde olması, ayrıca Senem'le Yusif'in bu konudaki duyarlı davranması ve bu masum çocukların sağlıklı ailelerde yetiştirilip topluma kazandırılması da ele alınan önemli meselelerdendir.

Diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserde de üzerinde durulan hususlar, özellikle 1980 sonrası Azerbaycan toplumunda yazarı rahatsız eden sosyal-toplumsal ve ahlaki meseleler, aile-maiyet meseleleridir.

2. II. Dünya Savaşı Konusundaki Povestleri

Yazarın birçok eserinde II. Dünya Savaşına dair izler bulunmaktadır. Fakat *Qaratel* ve *Gözlenilmeyen Geliş* adlı iki povesti direkt savaşla ilgilidir.

Qaratel povesti, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1946 yılında yazılmış olup daha çok piyes veya sinema olarak tasarlanmıştır.

Bu eser, yazarın Azerbaycan Sinema Stüdyosunda (Kinostudiya'da) çalıştığı yıllarda yazılmıştır. II. Dünya Savaşı'nın başladığı gün nikahları kıyılan ve düğünleri yapılmakta olan Aslan ve Garatel isimli iki gencin savaş sırasındaki kahramanlık dolu mücadelesi anlatılmıştır. Aslan bir cerrah, Garatel ise bir bestekardır. Savaş sırasında Aslan, canı pahasına ön cephede yaralıları tedavi ederken Garatel de hastanede hastalarla ilgilenir ve askerleri zafere çağıran senfoniler besteleyerek onlara moral desteği verir.

Yazar bu eserinde ve genel olarak sanatının ilk 10 yılında Cefer Cabbarlı'nın derin etkisinde olmuştur. Hatta bu eserdeki bazı benzetme ve ifa-

deler de Cabbarlı'nın Firuze adlı hikayesiyle benzerlik arz etmektedir. Azize Caferzade'nin birçok eserindeki kahraman isimleri de Cabbarlı'nın kahramanları olan Aslan, Ferhad vb. ile aynıdır².

Sosyalist Realizminin ve Sovyet döneminin en zorlu yıllarında yazılan bu eserlerde halklar dostluğu vb. hususlara geniş yer verilmiştir. Ayrıca yazar, 1941 yılında bütün Sovyetler Birliğinde Nizâmî-i Gencevî'nin doğumunun 800. yılı dolayısıyla yapılması planlanan ama savaş dolayısıyla gerçekleştirilemeyen etkinlikler doğrultusunda bu uzun hikayesini 1946 yılında yazmıştır. Bu eserin temel kahramanları Aslan ve Garatel olmakla birlikte yan karakterlerden biri de hastanede tedavi olan Rus komutan Vlasov'dur. Garatel Bakü'ye sevk edilen bu hastaya ve diğer yaralılara hastanede Nizâmî Hamsesindeki Yedi Güzel mesnevisini okumaktadır.

Bu eser, yazarın erken dönemdeki sanatı ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Eser, bir senaryo şeklinde kaleme alınmış olup daha çok sinemaya veya tiyatroya uyarlanmak istenmiştir. Eserin kahramanlarından olan Garatel'in ismi de yazarın diğer biyografik hikayelerinde kendisi için rumuz olarak kullandığı bir isimdir.

Gözlenilmeyen Geliş: 1984 yılında yazılan bu eserde savaşın çok daha farklı bir boyutu anlatılmıştır. II Dünya Savaşı'ndan tam 42 yıl sonra, esir olarak gittiği ve sonrasında yerleşip kaldığı Almanya'dan hasrete dayanamayıp annesini ve vatan toprağını görmek ümidiyle köyüne dönen bir adamın hikayesi anlatılır. 42 yıl önce bırakıp savaşa gittiği, bir daha haber alamadığı karısı ve yaşlı annesi, bıraktığı yerde hâlâ onu beklemektedir. Anne ve oğul kavuşmuş, hasret giderebilmiştir fakat koca bir ömrü askere gönderdiği eşini bekleyerek geçirmiş olan Zerri'ye ne olacaktır?

Bu hikâyede, Dağçemeni köyünde yaşanmış gerçek bir olaydan bahsedilir. Bu köyde oturan Sayalı Şiraslan kızının oğlu Settar diğer akranları gibi savaşa gitmiş ama dönmemiştir. Onun yaşayıp yaşamadığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur. 42 yıl sonra, onun yaşadığı ve yakında köyüne geleceği yönünde haber gelir. Settar, köydekilere mektup yazarak annesini, akrabalarını sormuş, karısı Zerri'den başka neredeyse herkesin adını anmıştır. Köyde onu yaşlı annesi ve karısı Zerri beklemektedir. Dağçemeni köyü, komşu Kızılıtepe köyü ve civar köyde yaşayanların hepsi Sayalı Kadın'a gözün aydın olsun demeye gelirler. Bütün köy ileri gelenleri ve erkekleri ara-

² Bu konuyla ilgili olarak bu kitapta yer alan *Azize Caferzade Sanatında Cefer Cabbarlı Etkisi* başlıklı makaleye bakılabilir.

bayla ilçeye gidip Settar'ı karşılayarak eve getirir. Büyük bir heyecanla Settar'ı bekleyen Zerri, karışık duygular içindedir. Kocası eve gelince herkesle konuşup görüşürken, iç odada Settar'ın büyüttürüp duvara astırdığı gençlik resmine bakarak hüzünlenen, karmaşık duygular yaşamakta olan Zerri'yi asla sormaz. Sanki böyle biri hiç olmamış gibi davranır. Karşılaştıktan sonra oğlunun çok değiştiğini, tamamen başka birisi olduğunu fark eden annesi onun zengin bir Alman kadını ile evlendiğini ve bir kız bir oğlu olduğunu öğrenir. Artık herkesi Zerri'nin akıbetinin ne olacağı sorusu düşündürmektedir.

Bir sabah Zerri erkenden evi terk ederek baba evinde oturan komşu köydeki erkek kardeşinin yanına gider. İlk defadır Dağçemeni köyü ile Kızıl-tepe köyü halkı arasında yapılan evliliklerden sonra bir kadın koca evini terk ederek baba evine dönmüştür. Sayalı Kadın uyanır uyanmaz gelinin yokluğunu fark eder ve hemen koşturarak Zerri ile konuşmaya gider. Zerri ise "Senin de torunların var, artık onlarla birlikte beraber yaşarsınız, ben aradan çekileyim" diyerek ağlar. Fakat Sayalı Kadın çok kararlıdır: Bunca yıl yanında olmayan, kim bilir nerelerde ömür geçiren oğlunu, 42 yıl boyunca en kötü gününde yanında bulunup gerçek evladından daha yakın davranan Zerri'ye tercih etmeyeceğini gelinine bildirir. Birlikte evlerine dönerler. Sayalı Kadın, çok üzülmesine rağmen, oğlu ile tartışarak onun geldiği yere geri dönmesini ister.

Hikâyede karakterlerin iç dünyası çok başarılı bir biçimde yansıtılmıştır. Yazar Settar'ı dahi eleştirmez, taraf tutmaz. Onun da vatan özlemini, iç dünyasını okurlarla paylaşır. Genç bir delikanlı iken savaşa giden Settar, ölmek için vatanına gelmiştir. Doğup büyüdüğü, gülü, çiçeği, kuşu böceği ile bütünleştiği vatanını ömrünün son anında görmek, bu anılarını yeniden yaşamak için Avrupa'daki zenginlik ve refah içindeki yaşamını bırakarak köyüne dönmüştür.

Settar, zamanla değişmiş, geniş şalvar giyinip eline tespih almış, farklı bir tip olmuştur. Eserde vatan hasreti, vatana ait olan acı pelin kokusunun dahi gurbet diyarlarda özlemediği üzerinde hazinlikle durulmuş, çok etkileyici yorumlarda bulunulmuştur. Kahramanlar herkesten çok savaşı ve Hitler'i suçlamakta, yaşanan bunca sıkıntının sebebini ona dayandırmaktadırlar. 20 sayfa hacmindeki bu hikâyede kahramanların iç konuşmaları, psikolojik tahliller başarılı bir biçimde verilmiştir. Settar'ın vatanla ilgili söyledikleri çok etkileyicidir:

“Sanki yeni sürülmüş toprağın kenarında durmuştum. Toprağın kokusu bana “gel gel” diyordu. Beyaz bulutlarla oynayan firuze renkli gökler ise “Gel! Bak o başı beyaz tülbentli Şah Dağı, Baba Dağı, “gel, gel yaylalarımda izin kalmıştır, gel! Yaz yağmuru, dağ çiçekleri, yuvalarında cıvıldaşan yavru kuşlar diyordu: “Gel, gel”. Keklik otunun, boymaderenin, kanteperin, hatta bak o boz yavşanın kokusu dahi burnumda tütüyordu. Çarşı-pazarda, sokakta, nerede bir tutam yavşan görsem, koşup sarasım, “canım yavşanım, senden ovalarımızın, kışlalarımızın kokusunu alıyorum diyesim gelir. Rüyalarımda hep annemi görürdüm. O genç, o güzel annem son gördüğüm zamanki gibi genç ve güzel kalmıştı hafızamda. Kendim bile yaşlanırken annemi hep genç, hep güzel hatırlardım. Annem rüyalarında hep beni çağırır, gel gel, günaha batmış olsan da durma gel. Bari ölmeden dünya gözü ile seni bir defa bile olsa görebileyim derdi...” (Cəfərzadə, 2021: 167).

Kahramanın dilinden söylenen bu ifadeler, Kırmımlı yazar Cengiz Dağcı'nın *Anneme Mektuplar* adlı romanındaki üslubu, vatan hasretini ve kederi hatırlatmaktadır. Bu da savaşın ve vatan hasretinin farklı mekân ve zamanlarda benzer konuda eserler veren bütün Türk yazarlarında ortak dille ifade edildiğinin çarpıcı örneklerindendir. Hikâyede geçen konuşmalar halk diliyle ve yer yer yöresel ağızla, başarılı biçimde verilmiştir. Yazar, savaşın insanlara ve insanlığa vurduğu onulmaz yaraları bu eserde farklı yönleriyle ele alır. *Gözlenilmeyen Geliş*, psikolojik gerginliği fazla olan ve kahramanların iç dünyasının başarıyla yorumlandığı bir eserdir (Bayram, 2013: 123-124).

3. II. Dünya Savaşından Sonra Toplum Hayatında Ortaya Çıkan Manevi Çöküntüleri Ele Aldığı Povestleri

Azize Caferzade, Büyük Vatan Muharebesi olarak adlandırılan bu savaşla ilgili onlarca hikâye, uzun hikâye, röportaj, gazete yazısı vb. eser kaleme almıştır. Yazarın savaş sonrasında cemiyette ortaya çıkan manevi çöküntülerden bahseden 5 povesti vardır. Bunlar, *Ata Haqqı*, *Mehebbet Sarayı*, *Üreyini Eşidirem*, *Qorxulu Heqiqet* ve *Nenemin Defni*'dir.

Ata Haqqı: 1983 yılında yazılmış olan bu povestte cemiyetteki çözülmelerden, hayatı boyunca haram lokma yemeyen, helallikle yaşayıp doğruluktan asla vaz geçmeyen dürüst bir babanın oğlunun harama ve kolay kazanca sapmasından bahsediliyor. Bu ailenin şahsında o dönemde Azerbaycan toplumunun birçok alanında görülen ahlaki çözülmeler, özellikle köy

yaşamı; çobanlar ve yerel idareler arasındaki sahtekarlık, uydurma üretim planları ve halkın malının çeşitli yollarla çalınıp talan edilmesi gibi hususlar anlatılmıştır.

Bu eserde yazar, Abşeron köylerinden birinde yaşayan Mirzebala Emi'nin süt ve yeşillik getirip Bakü'de satmasından bahsederek konuya girer. Bir gün Mirzebala Emi hastalanınca genç oğlu onun yerine süt ve yeşillik satmaya başlar ve o günden sonra yeşilliklerin demeti küçülür, sütün "rengi kaçır". Nihayet üç ay geçtikten sonra Mirzebala Emi işinin başına döner ve oğlunun yaptıklarından dolayı mahalle halkından özür diler. Her şey yeniden eski haline döner. Bu olay müellife köyde öğretmenlik yapan kardeşi Ahmed'in anlattığı bir hikâyeyi hatırlatır. Kardeşi, hikâyesinde aynen buna benzer bir olaydan bahsettiğinden, yazar iki hikâyeden de esinlenerek *Ata Hakkı* adlı uzun hikâyesini kaleme alır.

Hikâyede, hayatı boyunca kolhozun sürüsünü otlatıp helal kazancıyla çocuklarını büyüten Alı Kişi'nin küçük oğlu Kasımalı'nın babası gibi yaşamayı tercih etmeyip rahat bir yaşam uğruna harama el uzatması anlatılır.

Hikâyede psikolojik unsurlardan başarıyla faydalanılmıştır. Diğer çocukları üniversitede okuyup doktor vb. meslekleri kazanırken, babası Kasımalı'nın bir baltaya sap olamayacağını sezer. Ona baba mesleği olan çobanlığı seçmesini önerir. Kasımalı çobanlık eğitimi alır. Fakat kendi köyünde ve yakındaki çalışabileceği köylerde yaşlı ve yıllardır bu işte çalışan çobanlar görev yapmaktadır. Bütün yerler doludur. Bunun üzerine Alı Kişi, onu biraz daha uzak bir köye, tanıdığı bir arkadaşının yanında çobanlık yapmaya gönderir. Kasımalı, kısa sürede lüks araba alır, eline çok para geçer ve sık sık köye uğramaya başlar. Oysaki diğer çobanların, yıllardır bu işte çalışan babasının bile böyle bir lüksü yoktur. Babası, onun halkın malını, koyununu çaldığından şüphelenmektedir. Fakat elinde kesin deliller olmadığından bir şey diyemez. Sürekli gergin ve dalgındır. Nihayet bir gün Kasımalı şehirli dostları ile eve gelir. Annesi gün boyunca uğraşıp onlara çeşitli yiyecekler hazırlar. Saygısızca yiyip eğlenen, gürültü ile yabancı müzik dinleyen gençler bir gece evde misafir kalırlar. Sabah mahmur bir şekilde uyanıp yine kimseye aldırmadan yüksek sesle yabancı müzik dinlerler. Sonra da arabalarına atlayarak kimseye teşekkür bile etmeden yola koyulurlar. Bu sırada eve gelen Alı kişi, oğlu Kasımalı'nın çalıştığı kolhozdan dönmektedir. Onun iş yerinde nasıl çalıştığını araştırmış, baş çobanlık yaptığı sürünün başında bulunmadığını, yanlış yollara saptığını öğrenmiştir. Oğlunu sorguya çeken

Alı Kişi, onun hırsızlık yaptığını, restoran ve lokanta sahiplerinin çiftlik müdürleri ile anlaşarak hayvanları ucuza alıp lokantalarda kebab yaparak sattıklarını, müdürlerin ise sahte evrak düzenleyerek bu hayvanları öldü şeklinde raporladıklarını öğrenir. Bunun üzerine Alı Kişi kahrolur ve “Hemen sana verilen paraları mal sahiplerine iade edeceksin” der. Hayretten şaşırıp iyice kabalaşmış sarhoş oğlunun itirazları karşısında kendisi bu paraları geri verip köy halkından ve oradaki arkadaşından özür dilemeye, helallik almaya gider.

Hikâyede anlatılan olaylar bir dönem Sovyetler Birliği dahilinde bulunan köylerdeki kolhozlarda yaşanan meşhur hırsızlık olaylarından. Yıllarca helal zahmeti ile didinip duran, boğazından bir parça haram lokma geçmeyen nice çobanlar, temiz fitratlı köylüler bu hırsızlık şebekelerinin yaptıklarından dolayı hapislerde çürümüş, birileri mala mülke boğulurken hiçbir suçu olmayan nice insanlar onların suçunu üstlenmek zorunda bırakılmıştır. Burada Alı Kişi’nin şahsında idealist, helal kazanç peşinde olan insanlarla birlikte savaş sonrasında insanların biraz da refaha ermesi ile toplumda türeyen mirasyedi tiplerden ve onların temsilci olan Kasımalı’dan bahsedilmiştir.

Mehebbet Sarayı: 1986 yılında *Mene Danışblar* serisi dahilinde yazılan bu povestte, çocuk yuvasında yetişen Samir ile Gülembere’in aşkından ve onları ayıranların hazin sonundan bahsedilmiştir. Kimsesi olmayan, çocuk yuvasında yetişip ticaret okulunu bitiren Samir, aynı okuldan arkadaşı Gülembere’i sevmektedir. İkisi de birbirini sever ve Samir askere giderken evleneceklerine dair söz verip vedalaşırlar. Annesi Gülembere’in kimsesiz Samirle değil, zengin Heyder ile evlenmesini ister, bu konuda kızına baskı yapar.

Eserde, bir annenin kızıyla ilgili; onun evlenmesi, kızının zengin biri tarafından istenmesi ve dünürleri ile ilgili hayalleri çok başarıyla anlatılmıştır. Sosyal-toplumsal meseleler, evlilik gelenekleri, insanların yaşam biçimleri, mahalle yaşamı, kirada kalma ve kiracıların çektiği çeşitli sıkıntılarla ilgili önemli bilgilere bu eserde yer verilmiştir.

Ayrıca güzellik unsurları, teşbihler açısından da bu hikâye çok önemlidir. Hem Heyder’in kendi dış görünüşünün anlatımı hem de onun dilinden Gülembere’in güzelliğinin anlatıldığı sahneler çok başarılıdır.

Heyder çok zengindir. Halk Tasarrufatı Enstitüsünde (İktisat Üniversitesinde) okumaktadır. Etrafında seçkin gençler vardır ve hepsi onun çok

sevdiği Gülembere adlı fakir bir kız tarafından reddedildiğini bilmektedir. Heyder bu durumu bir türlü gururuna yediremez.

Heyder'in arkadaşı olan müfettiş Nesir Nesirov tarafından düzenlenen sahte bir yolsuzluk raporu ve hapse girmek korkusuyla Gülembere, Heyder'le evlenmek zorunda kalır. Yıllar geçer, iki çocuğu olur. İçki müptelası ve kötü alışkanlıkları olan Heyder'le arkadaşı Nesir, Guba şehrinde eğlenmeye gittikleri sırada sarhoşken kaza yaparlar. Heyder kaza sırasında ölür. Arkadaşı Nesir ise hastaneye götürülür. Definden sonra hastaneye giden Gülembere, Nesir'in gerçekleri söyleyip af dilemesi üzerine beyninden vurulmuşa döner. Zira henüz evlenmeden Heyder tarafından sevdiği Samir'e imzasız bir mektup gönderilerek Gülembere'in evlendiği söylenmiştir. Samir buna inanmamakla birlikte bir günlüğüne Bakü'ye gelerek kiracısı olduğu Mina kadının evine gelmiş ve Gülembere'in evlenmek üzere olduğunu gördükten sonra bir daha asla evlenemeyeceğini söyleyerek Rusya'daki Arhangelsk vilayetinde yapılmakta olan Maykal-Amur otobanının inşaatında çalışmaya gitmiştir.

Gülembere karışık duygular içindedir. Asla sevmediği, hayatı boyunca minnet duymak zorunda kaldığı kocasından Ayaz ve Gülnaz isimli iki çocuğu, sevmediği bir adamın bütün izlerini ruhunda ve vücudunda taşıyan iki ciğerparesi vardır. Kalbi ve aklı ise hâlâ Samir'dedir. Ona ve kendisine yapılan haksızlıkları bir türlü hazmedez. Annelik duygusu, gelenek ve görenekler ağır bassa da vicdanı ve kalbi, bütün gerçekleri Samir'e söylemesini haykırmaktadır ve o bunu yapar.

Mehebbet Sarayı, duygusal yönden ve dönemine ayna tutması açısından önemli bir hikayedir. Zira, kâğıt üzerinde yalan ve sahtekarlıkla inşa edilen muhabbetin sarayı çabucak yıkılmış, gerçek sevgi sonunda ortaya çıkmıştır.

Mehebbet Sarayı'nda yolsuzluk, sahte evrak düzenleme gibi sosyal yaralarla birlikte arka planda kimsesizlik, terk edilmişlik duygusu da başarıyla anlatılmıştır. Doğar doğmaz yetimhaneye terkedilen ve oralarda büyüyen kimsesiz çocukların trajedisi de Samir'in şahsında anlatılarak önemli bir toplumsal meseleye temas edilmiştir. Yazar bu eserden başka diğer uzun hikayelerinde de bir anne hassasiyeti ile bu konulara ayrıntılı biçimde değinmiştir.

Üreyini Eşidirem (Kalbini Duyuyorum): 1986 yılında yazılan *Üreyini Eşidirem* povestinde yazar, sadece sağlık sistemindeki sıkıntılardan değil,

cemiyetin birçok alanıyla birlikte eğitim sistemindeki ciddi sıkıntılardan, rüşvet ve yolsuzluklardan, kendi bilgisiyle değil rüşvet vererek sahte notlarla Tıp Fakültesinden mezun olan bilgisiz doktorların toplumda, özellikle aile yaşamında yaptığı tahribattan bahsetmektedir. Sistem o kadar çürümüş, o kadar iflas etmiştir ki cahil doktorlar anne karnındaki canlı bebekleri keserek çıkarmayı, paragöz sağlıkçılar, kendi nöbetleri sırasında “göbek kordonu düştü” diye müjde alabilmek adına bebeklerin kordonlarını vaktinden önce koparıp atmaya sıradan alışkanlık haline getirmişlerdir. Hiçbir iş rüşvetsiz yürümez, genç babalar evlatlarını bir anlığına bile görmek için, lohusa anneler bebeklerinin ıslak bezini değiştirmek için her defasında rüşvet vermek zorunda kalırlar.

Bu kadar bozulmanın arasında sağlam kalabilen birkaç insandan biri de kadın doğum uzmanı Barat Hanım’dır. Öğrencisi ve genç meslektaşı olan Zümrüt, bir gün annesiyle birlikte izinde olan Barat Hanım’ın yanına gelerek ondan kalp hastası olan kardeşi Gülsüm’ün doğumunu gerçekleştirmesini rica eder. Barat Hanım onun ricasını kabul ederek doğumu başarıyla gerçekleştirir ve o sırada çok daha zor durumda olan ve altı yıldır evlat hasretiyle kavrulup üç gündür doğum sancısı çeken Behtinaz’ın durumunu öğrenir. Bütün doktorların oy birliği ile bebeği kesip çıkarmak yoluyla ancak anneyi kurtarabileceğini söylemesine rağmen Barat Hanım bu doğumu da gerçekleştirerek anne ve bebeği sağ salim kurtarmayı başarır. Bu eser, yazıldığı dönemde ciddi bir sıkıntıya dönüşmüş olan sağlık ve eğitim sistemindeki bozulmayı göstermesi açısından çok etkili bir eserdir. Toplumdaki eksikleri ve bozulmayı kahramanların diliyle anlatarak ıslah etme yöntemi Azize Caferzade sanatının önemli unsurlarındandır. Bu yönüyle o, Sabir ve Mirze Celil ekolünün başarılı bir devamcisıdır.

Qorxulu Heqiqet (Korkunç Gerçek) eseri de *Mene Danışılar* serisinde yazılmıştır. 1988 yılında yazılan 31 sayfa hacmindeki bu eser de *Mehebbet Sarayı* gibi gerçek bir hikâyeden hareketle yazılmıştır. Yazar, eserin baş tarafında el yazısıyla, sadece birkaç ismi değiştirdiği yönünde not düşmüştür. Yani eser tamamen gerçek bir hikâyeden hareketle yazılmıştır.

Yunuslu kasabasında, Yunus kişinin gelini, 26 yaşındaki oğlu Rafig’in karısı, yedi çocuk annesi Şeker gelin doğum sırasında ölmüştür. Büyük çocuğu yedi yaşında, küçüğü ise henüz 20 günlüktür.

Hikâyede eleştirilen birçok husus vardır. Yazar bunları yürek acısıyla kaleme almıştır. Yunus kişi, karısı ölünce, oğlu liseyi bitirir bitirmez onu

Şeker adlı kızla evlendirmiştir. Birbirinin peşi sıra 7 çocukları olmuş ve sonuncu çocuğu doğururken gelin vefat etmiştir. Oğlu Rafig hayatın ne olduğunu daha öğrenememiş, sorumluluklarının bilincine varamamış birisidir. Yas merasimine, ağlaşmaya dalan kadınların hiçbiri, hatta Şeker'in annesi Nenekız arvad bile torunlarına sahip çıkmaz, onlara düşman gözüyle bakarak sürekli beddua eder. Bu süreçte hasta Yunus'a ve sabilere bakan, evin bütün işlerini yapan bir kişi vardır. Bu Rafig'in okuldan arkadaşı, hastanede hemşirelik yapan Güldene'den başkası değildir. Kısa sürede kendi annelerine bile meme (anne) demeyen çocuklar Güldene'ye anne diyerek etrafında dönmeye başlarlar. Güldene okul yıllarından beri Rafig'e aşiktir. Rafig ise daha okuldayken dayısı kızı Semaye'ye aşiktir ve birbirlerini delicesine severler. Fakat dayısı, yani Semaye'nin babası okulu bitirir bitirmez kızını Ticaret Yüksek Okuluna yerleştirmiştir. Okulu bitirince Ali adlı bir gençle evlenen Semaye modern bir kadın olmuş, teyzesinin himmetiyle ilçede önemli bir işte çalışmaya başlamıştır.

Güldene'nin 7 yetimle uğraşmasına ve Yunus kişinin evinde öylesine kalmasına kızan, kahrolan annesi bir gün erkenden gelip onu yine iş yaparken, inek sağıp çocuklara bakarken görünce çok kızar. "Bu evde hangi vasıfla duruyorsun?" diye kızına çıkışan annesi, onun eve dönmesini ister. Onun söylediklerine hak veren Yunus kişi, akşam oğlu ile konuşarak duruma bir çözüm bulup ya Güldene ile evlenmesini ya da duruma bir açıklık getirmesini ister. Rafig, şartları göz önünde bulundurarak Güldene ile evlenmek zorunda kalır. İşler yoluna girdi derken Rafig, ilçede dayısı kızı Semaye ile karşılaşır. Semaye, dürüst bir insan olan kocasından ayrılmış, teyzesinin telkini ile kirli işlere bulaşmıştır. Şimdi kirli işlerini yaptırtacak birisine ihtiyaçları vardır. Semaye bu sefer kancayı Rafig'e atar. Rafig kısa sürede evinden soğur, günlerini daha çok Semaye'nin yanında geçirir, hatta Semaye'nin direktifi ile çocukları İnternat denen Çocuk Esirgeme Kurumuna vermeyi bile düşünür. Fakat Güldene buna karşı çıkarak engel olur. Bütün bu olanlar karşısında çok üzülen Yunus kişi ölüm döşeginde bile oğlunu sayıklar, onu görmek ister. Fakat Rafig turistik bir geziye katılmıştır ve geri dönüp babasını görmeye bile tenezzül etmemektedir.

Eserde birçok meseleye temas edilmiştir. En önemli kısmı ise Yunus kişinin ölüm döşegindeyken oğlunu göremediği için canını teslim edemesidir. Beş günün sonunda Rafig'in turist gezisinden döndüğünü duyan

köylülerden Sefer adlı birisi arabasına atlayarak il merkezinden onu bulup getirir ve Yunus kişi bundan sonra canını teslim eder.

Otoriterliği ile *Nenemin Defni* hikayesinden de okurların tanıdığı Necabet Karı, bu hikâyede Yunus kişinin uzak akrabası, akranı ve çocukluk arkadaşısıdır. Hasta olduğu için zorlanarak yas merasimine gelen Necabet kadın, Rafig'i eleştirmeye başlar. Herkesin içinde, onun babasının cenazesini defnetmeye gelip gelmediğini yüksek sesle ayıplayarak sorar. Bu sırada söyledikleri âdeti Rafig'e değil, Rafig'in şahsında mankurtlaşmış bütün Azerbaycan gençliğinedir. Bu eserin yazıldığı dönemde Azerbaycan toplumunda kendine yer bulmuş olan aile içi ihanet, yabancı unsurlara özent, ev-aile kıymetini bilememek, çocuklarını terk edip gitmek ya da öksüz ve yetim gibi çocuk esirgeme kurumlarına teslim etmek; ölüsüne ve dirisine sahip çıkmayan nesillerin artması gibi mankurtlaşma eğilimleri bu hikâyede ciddi biçimde eleştirilmiştir.

Nenemin Defni hikayesinde olduğu gibi bu hikâyede de ölüm, yas merasimi ve bu sırada söylenen mâni, ağıt gibi unsurların yer alması açısından da bu eser önemlidir. Ölünün yıkanması, defni, defin sırasında ve sonrasında yapılan gelenek ve göreneklerden de burada bahsedilmiştir. Yöresel konuşmalar, özellikle kadınların halk arasındaki ünlemleri, ayıplama ve yerme ifadeleri vb. unsurlar eserde başarıyla yansıtılmıştır.

Nenemin Defni: 1988 yılında yazılmış bu uzun hikâye nesiller arasındaki yozlaşmayı anlatan önemli eserlerdendir. Hikâyede anlatıcının adı Rövşen'dir. Geleneklerinden ve özünden soyutlanmış bir karakter olan annesi Zema Hanım, yerli isimleri değişip Rus ismi yapmaya meraklıdır. Kendisi ve etrafında bulunan bazı kişiler Ruslara özenerek Rövşen'e Roka derler. Sadece babaannesi Sekine Hanım ve evlerinde çalışan Selbi Hala, onu Rövşen diye çağırılmaktadır. Şöför Receb'e Racik, kocası Hüseyin'e Gusik (Rusçada kaz anlamına gelmektedir), kayınvalidesi Sekine Hanım'ın yüzüne karşı anne anlamında mama dese de arkasından Sako diye hitap etmektedir. Rusça lakap takma konusunda güç yetiremediği tek kişi, şimdilik evlerinde çalışan Selbi Hala'dır. Onu, Seva veya Seda'ya dönüştürmeyi çok istese de maharetli bir aşçıyı kaybetmeyi göze alamadığı için fazla üstüne düşmemiştir.

Hikâyede olaylar torun Rövşen'in dilinden anlatılmaktadır. Bir öğle vakti, işten öğle yemeğine gelen annesi Zema Hanım aniden, sofraya yeni oturup dumanı tüten mantıya kaşık daldırmak üzere olan babasına "Ne oturmusan, deyirler anan ölüb" haberini verir. Ninesini çok seven Rövşen,

bunun üzerine sofradan fırlayarak onun evine gider ve kalabalık evde onu bulamaz. Kendisini onun yatağına atarak ağlamaya başlar. Etraftaki insanlar onu teselli etmeye çalışır, aralarından birisi az sonra cenazeyi yıkayıp getireceklerini söyler. Ninesinin akranları, sevdikleri ve hayatı boyunca yardım ettiği bütün insanlar cenaze merasiminde her şeyi üstlenirler. Babası ve annesini ise kimse saymaz. Kendileri mezarlığa götürüp defneder, törenini yapar, vasiyetnamesini okur ve yaşadığı evin anahtarlarını devlete teslim ederler. Bunların hepsi ninesinin vasiyetidir. O, vasiyetinde bütün mal varlığını ihtiyaç sahibi insanlara ve hayır kurumlarına dağıtmış, sadece liseyi bitirdiğinde hediye edilmesi için torununa verilmek üzere üç bin manat para bırakmıştır.

Bütün bu yaşananlar üzerine gelini Zema, “Keşke kayınvalidesi oturduğu evi devlete teslim etmeyip Roka’nın adına yazdırsaydı” diye kocasıyla kavga eder. Yaşadığı sarsıntıdan hastalanıp buhran geçiren Rövsen, zihninde sürekli babaannesini ile ilgili çeşitli sorular sorar, anne ve babasını muhakeme eder. Ninesi, genç yaşında dul kalmış, adeta saçını süpürge ederek babasını büyütüp evlendirmiş, gelin geldikten sonra ise kendisine tek odalı bir ev alarak oraya taşınmıştır. Bunca sürede yılda bir defa, o da sadece gündüzleri torunun doğum gününe gelmiş, onu daha çok kendi evinde ağırlamış, gezdirmiş, güzel zaman geçirmesini sağlamıştır. Biricik oğlu ile ölümden sekiz ay önce görüşebilmiştir.

Nesiller arasındaki kopukluk, vurdumduymazlık, önemsenmeme, yok sayılma vb. konulara ışık tutan bu hikâyede de diğerlerinde olduğu gibi birçok sosyal-toplumsal meseleye temas edilmiştir.

4. Estetik ve Güzel Sanatlarla İlgili Romantik Povestleri

Sahne sanatlarından olan tiyatro, opera ve bale konusu, yazarın ilk gençlik yıllarından itibaren hayatında ve eserlerinde geniş biçimde yer almıştır. Azize Caferzade’nin *Heyalım Menim* adlı povesti, estetik ve güzel sanatlarla ilgili yazılmış romantik bir eserdir.

Azize Caferzade’nin hayatının son dönemlerinde yazdığı bu uzun hikâyeye aile-maişet konulu bir hikâyeye gibi görünse de eserde Hazar Denizi, Azerbaycan kadını, Azerbaycan bale sanatı ustaları ve baleciler, onların dünya çapında tanınması, gösterileri ve bu modern sanatın klasik sanatlarla, tasavvufu, özellikle Mevlevilikteki sema ile sentezinden bahsedilmiştir. Eserin kadın kahramanı, balerin Humay’dır. Bu povest, *Başlangıç Evezine*

(*Başlangıç Yerine*), *İlahiler*, *Kuzğun (Kartal)* başlıkları altında yazılmıştır. 42 sayfalık bu eser, 2003 yılında Bakü’de yayımlanan *Hezer’in Göz Yaşları* adlı kitabın içinde yer almaktadır (Bayram, 2013: 75).

2001 yılında yazılan bu uzun hikâyede olaylar aile maişet ekseninde geçmekle birlikte daha çok Azerbaycan kadını, güzel sanatlar, bale, dans, sema, tasavvuf, sanatın amacı vb. konulara temas etmektedir. Dünya tarihi, dünya edebiyatı, dünya müziği konusunda önemli tartışmaların da konu edildiği bu hikâyede, klasik şiir, klasik edebiyattaki tasvir ve benzetmelerden de faydalanılmıştır. Eserin en önemli özelliği ise yazarın Mevlana’ya, semaya, ney ve kudüme geniş yer vererek bale gibi çağdaş sanatlarla klasik sema gösterisinin temel amacından bahsetmesidir. Ayrıca bu eser yazarın tasavvuf ve tarikatlar konusundaki bilgi ve görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir.

Eserin kadın kahramanı balerin Humay’dır. O hem hayat hem de sahne arkadaşı olan Geray ile her akşam, gösterilerden sonra Hazar kıyısında gezerek efsanevi Kartal’dan Kız Kalesi’ne doğru yol alır, sonra ise büyük bir aşkın siparişiyle yapılmış Bakü’deki meşhur yapılardan biri olan Saadet Sarayı’na doğru ilerleyerek yol boyunca sanat sohbetleri ederek hayallerini paylaşır.

Müellifin burada tasvirini verdiği bu yerler, Bakü’nün Hazar Denizi’ne yakın en güzide mekânları olup orta çağ ve yeniçağ tarihinin, Şark ile Garp yaşantısının sentezini oluşturan tarihi ve mimari yapılarla zengindir. Humay ve Geray isimli bu iki balerin, bütün rollerde birlikte oynamaktadırlar. Çok başarılı bir bale yönetmeni olan Humay, bale sırasında kendisinden beş yaş büyük olan eşinin yerini doldurabilecek erkek öğrenciler de yetiştirmektedir. Bu öğrencilerden biri oldukça parlak olup Geray’ın bütün hareketlerini başarıyla uygulamaktadır. O, aynı zamanda Humay’a âşıktır. Geray bunu fark ederek Humay’ı kıskanır, hatta onu vefasızlıkta itham eder. Bunun üzerine aralarında ilk defa tartışma çıkar ve Humay bu tartışmadan sonra eşinin ona olan itimatsızlığına üzülen “Bu sözlerinden sonra seninle aynı odayı paylaşmak istemiyorum” diyerek ayrı odada yatar.

Eserde olaylar bundan sonra başlar. Geray rüyasında Humay’ın kendisine bir mektup yazarak evi terk ettiğini ve kendisinin de onu bulmak için bütün dünyayı dolaştığını görür. Bu öyle uzun ve etkili bir rüya ve anlatım biçimidir ki okuyucular bile bunun gerçek mi düş mü olduğunu ayırmakta güçlük çeker.

Geray, kan ter içinde uykudan uyanınca bu gördüklerinin ve rüyasındayken bile ıstırabına katlanamayacağı bu ayrılığın gerçek olmadığını anlar. Etrafına bakınca Humay'ın onun üstünü örtterek işe gittiğini fark eder. Humay işe giderken küçük bir kâğıtta ona, bugün gösterisi olmadığı için istediği kadar uyuyup dinlenebileceği ile ilgili not bırakmıştır.

“Benim yerime bugün o genç oyuncu sahnede Humay ile oynayacak” diye düşünen Geray'ın canı sıkılır, dayanamayıp işe gittiğinde Humay'ın erkek oyuncu rolünde rakip genci oynatmayıp kendisinin oynadığını fark eder. Minnet ve şükran hisleriyle coşan Geray, sahneye fırlayarak kılıcı Humay'dan alır ve başrolde kendisi oynamaya başlar.

Eserde, Azerbaycan opera ve bale sanatıyla, milli operanın kurulması ve temsilinde önemli rolü olan insanlarla, dünya coğrafyası ve dünyadaki sanat olayları ve temsilcileriyle, Türkiye ve Türkiye'deki tasavvufi hareketler ve tarikatlarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

5. Yabancı Ülkelerdeki Yaşamı Anlatan Povestleri

Yazarın 1948 yılında kaleme aldığı *Manar Sahillerinde* povestinde yabancı ülkelerdeki yaşam anlatmıştır. *Manar Sahillerinde*, yazar Hindistan'da Mahatma Gandi'nin bağımsızlık mücadelesini anlatmıştır. Bu eserde yazar, Hindistan'ın sosyal siyasi ve kültürel olaylarına değinmiş, Mahatma Gandi'nin bu uğurdaki çabalarından ve ölümünden bahsetmiştir. Bütün erken dönem eserlerinde olduğu gibi yazarın bu eserinde de Türkiye Türkçesinin ve divan şiirinin ciddi boyutta etkisi bulunmaktadır. Azize Caferzade'nin önemli bir yönü de yazdığı eserlerde, bahsettiği ülkenin dilini, mahalli unsurlarını, folklorunu ve mutfak kültürünü başarıyla yansıtmaması, bu ülkelere ait kelimelere geniş yer vermesidir. *Manar Sahillerinde* povestinde de yazar bu konuda başarı göstermiş, okurlarını Hindistan'ın yemek ve giyecek kültürüyle, bir takım folklor ürünleriyle tanıştırmıştır.

Dönemin gereği olarak eserde olaylar bir Hintli ailesinin trajedisi fonunda anlatılmış; Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinden, Sosyalizm ve Komünizmin bu topraklarda uyanışı tetiklediğinden bahsedilmiş, bir İngiliz politikası olarak Hindistan ve Pakistan, Müslümanlar ve Sihler arasında baş veren çatışma ve katliamlar başarıyla anlatılmıştır. Asıl konu ise Hindistan'ın bağımsızlık lideri Mahatma Gandi üzerine yoğunlaşmış; onun, ülkesinin bağımsızlığı uğrunda öldürülmesi ve kendisinden sonra bağımsızlık meşalesinin yetismekte olan vatansever Hint gençlerinin eline geçmesiyle eser son bulmuştur.

6. Sosyalist Realizminin Etkisiyle Sovyet Yaşam Tarzının Anlatıldığı Povestleri

Sovyet döneminde, Sovyet cemiyetinde yaşayıp da bu cemiyeti övmekten, buradaki bilimsel, teknolojik ve kültürel gelişmeleri anlatmadan eser yazmak imkansızdı. Yazar da ilk gençlik yıllarından itibaren bu konuda çeşitli hikâye ve povestler kaleme almıştır. *Qoşqar ve Bir Zerre İz* povestleri yazarın Sosyalist Realizminin etkisiyle Sovyet yaşam tarzını anlattığı povestleridir.

Qoşqar (Yerin Tekinde) povesti, 1947-1948 yılları arasında yazılmış olup eserde Azerbaycan'da ağır sanayinin gelişmesinden bahsedilmektedir. Sosyalist Realizmi etkisinde yazılan bu eserde birçok mahalli unsurla birlikte, Azerbaycan'da demir yataklarının keşfi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında, özellikle de Kafkaslardan başlayıp bütün Sovyetler Birliğini kapsayacak olan demir yollarının yapımı için gereken demir madenin Azerbaycan topraklarından çıkarılmakta olduğu anlatılmıştır. Eserde, Ferhat isimli kahramanın bu uğurdaki çabaları övülmektedir. Bu kahraman ve onun ismi rastgele seçilmemiştir. Ferhat, klasik edebiyatta, Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesindeki Husrev ü Şirin mesnevisinde Bisütun Dağı'nı yararak sevdiği Şîrîn'e süt arki çekmesiyle bilinirken bu eserde yerin kilometrelerce altından lağım atarak ve çeşitli yöntemlerle demir çıkarmasıyla meşhurdur³. Yazar geçmişten günümüze, yani klasik edebiyattan modern edebiyata uzanarak klasik mesnevilerin kahramanı olan Ferhat ile çağdaş povest kahramanı olan mühendis Ferhat arasında böyle bir bağlantı kurmuş, Sovyet döneminde Divan edebiyatının saf dışı bırakılmasına rağmen edebi eserlerinde klasik edebiyatı ve bu edebiyatın kahramanlarını yaşatmaya çalışmıştır.

Bir Zerre İz povesti 1966-1967 yılları arasında yazılmış olup yazar 1986 yılında bu eseri bastırmak istemiştir. Fakat bilinmeyen sebeplerden dolayı eser 2021 yılına kadar basılamamıştı. Eserde, vatansever bir aydın olan Reşad'ın ve çocuk yaşta evlendirilerek kocasını savaşa gönderip dul kalmış Gülbes'in hikayesi anlatılmıştır.

Aslında bu iki önemli karakterin fonunda vatan coğrafyası, bu coğrafyanın geliştirilip güzelleştirilmesi, bilim ve teknoloji ışığında yaşamın kolaylaştırılıp refahın artırılması yönündeki çabalarla birlikte arka planda vatan toprağının, yeraltı ve yerüstü kaynakların hoyratça ve bilinçsizce kullanımı,

³ Konuyla ilgili olarak bu kitapta yer alan *Azize Caferzade Sanatında Cefer Cabbarlı Etkisi* başlıklı makaleye bakılabilir.

eko eleştiri, çevreye, doğaya zarar verilmesine karşı koymak, yetişen nesilleri bu yönde bilinçlendirip vatan toprağının böceğinden otuna, kuşundan sürüngenine kadar bütün zenginliklerini koruyup sahiplenme mesajını da yazar 1960'lı yılların sonundan itibaren vermiş olur. Ayrıca tasfiye edilmesi gereken bazı âdet ve gelenekler ve bunların yeni aydın tipleri tarafından saf dışı edilerek topluma örnek olunması, kadın meselesi, çok eşlilik, toplumda kadına biçilmiş roller vb. konular da bu eserde başarıyla ele alınmıştır.

7. Tarihi, Efsanevi ve Biyografik İçerikli Povestleri

Tarihi roman ustası olan ve tarihi, efsanevi ve biyografik içerikli önemli eserler yazan Azize Caferzade'nin bu konudaki üç povesti *Hun Dağı*, *Celaliyye* ve *Hoş Gördük Seyyah*'tır.

Yazar bu eserlerde, Türk tarihinin en eski dönemlerinden günümüze kadarki tarihi, sosyal, siyasi ve kültürel olayları kaleme almış, usta anlatıcı yeteneği ile bir masal tadında okurlarına anlatmıştır. Azize Caferzade'nin povestlerinin konusu zaman, mekân ve şahıs kadrosu, mazmun ve muhteva yönüyle çok zengindir. Sadece Sovyet coğrafyası değil, bütün Türk coğrafyası, Hindistan, Uzak Doğu, Batı ve bütün dünya, mekân olarak bu eserlere konu olmuştur.

Fakat bu konular içinde Azerbaycan coğrafyası, bütün vatan toprağı, bu toprağa has olan gül, çiçek, ot, taş, kesek, vatanın dağları, taşları, gölleri, çay ve denizleri, bütün maddi medeniyet abideleri, evliyalari, insan unsuru, şair ve yazarları, bütün folklorik unsurları bu eserlerde başarıyla anlatılmıştır. Azerbaycan tarihinin dönüm noktaları, Azerbaycan kadınının bu tarihi dönemlerdeki kahramanlık ve fedakarlığı, masumiyeti, her türlü zorluğa göğüs gererek evini ve ailesini, evlatlarını koruyup kollaması, kültürel unsurlar, klasik ve modern Azerbaycan şair ve yazarları, şair ve gezginleri de bu eserlerde anlatılmış, geçmişle günümüz arasında güçlü bir köprü kurulmuştur.

Azize Caferzade'nin uzun hikâyelerinin birçoğı 1983 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde basılan *Celaliyye* adlı kitabında yer almıştır. Bunlar sırasıyla *Hun Dağı* (3-79. sayfa arasında), *Celaliyye* (s.80-187), *Hoş Gördük Seyyah* (Yahut 37 yıl Sergerdan'a Mukaddime) (s.188-255) ve *Semender Kuşu* (s. 256-342)'dur. Yazarın basılan kitapları içinde hem povest ve hikâyeler hem de gezi yazılarına yer vermesi açısından *Celaliyye* adlı bu kitap hacimli ve önemli bir eserdir.

Hun Dağı, Azize Caferzade'nin eserlerindeki tarih şuurundan ve Türk tarihinin ilk devirlerinden bahseden, zaman zaman ilmî bilgilerin de yer aldığı bir eser olup 1981 yılında yazılmıştır. İri çapta, 76 sayfa hacmindeki bu uzun hikâyede, müellif Hunlardan, Gök Tanrı inancından, iç savaşlardan, ölüm, ihanet, savaş, aşk, göç vb. konulardan bahsetmiştir.

Eserin başında *Epilog* adlı bir *Ön Söz*, sonda ise *Son Söz* anlamında bir *Prolog* yer almaktadır. *Hun Dağı*, müellifin dil ve üslubunun en güzel örneklerindendir. Sovyetler Birliğindeki çözümlerin hafiften yaşanmaya başladığı 1980'li yıllardan itibaren tarih şuurunu, olayları farklı zaman ve mekânlarda cereyan ettirerek anlatan eserler yazılmaya başlar. Bu bir süreçtir ve Türk dünyası edebiyatında bu yıllardan itibaren artık bu tarz eserler yazılmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da Azize Caferzade, *Hun Dağı* adlı eserini yazarken, Kırgızistan'da Cengiz Aytmatov *Gün Olur Asra Bedel* romanını yazmaktadır. Bu romanın içinde sansürden geçmediği için yayımlanamayan bir bölüm vardır ki yazar bunu daha sonra *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adıyla uzun hikâye şeklinde yayımlamıştır. *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı uzun hikâye ile *Hun Dağı* hikâyesi arasında savaş, yürüyüş sahneleri, aşk konusunun anlatılması yönünden birçok ortaklık bulunmaktadır. İki yazar da farkında olmadan ayrı yerlerde aynı konulu eserler ortaya koymuşlardır. *Cengiz Han'a Küsen Bulut'ta* Cengiz Han'ın şahsında anlatılan Stalin'in zulmüdür. Azize Caferzade ise böyle bir konuya girmez, o Türk tarihinin en şanlı sayfalarından biri olan Hunlar Dönemini, bu dönemdeki yiğitlikleri ve Batı'dan Doğu'ya doğru yapılan göçü anlatıp, günümüz Azerbaycan coğrafyasındaki Hunlarla ilgili yazılı ve sözlü edebiyattaki izleri sürer. Yer yer Hun kelimesi geçen mâni ve ifadeleri, atasözleri ve deyimleri de tutarlı delil olarak eserinde kullanır.

Ön Söz'de müellif yas merasimlerinden birinde duyduğu bir ağıtta geçen Hun Dağı ifadesinden hareketle genetik hafızasının uyandığını ve yıllarca araştırdıktan sonra bulup öğrendiklerini okuyucu ile paylaştığını bildirmekte, "Eğer beni anlamıyorsan, yazdıklarım sana garip geliyorsa, okuyucum, beni affet, bu konu ile ilgili şimdilik benim de sana anlatacaklarım bu kadardır." şeklinde yorum yapmaktadır.

15 bölümden oluşan uzun hikâyenin kahramanı Alptekin'dir. Avdan dönen Hakan, oğlu Alptekin'e ait olan okla yaralanır. Hakan'ın yanında bulunan dayısı Kansu, oku Alptekin'in attığını söyler. Aslında bu doğru değil-

dir. Alptekin Şaman Tayangu'ya at seçmek için Tayangu ile birlikte Baykal Şad'ı ve Gürsu'yu da yanına alarak Kumova'ya gitmiştir.

Hakan'ın kardeşi Alper'le Turgut Dede komployu hemen fark ederler. Hakan'ın hanımı Damla Hatun, kardeşleri Kansu, Hansu ve diğer oğlu Güntekin iş birliği içinde, hakanlığa liyakatli olan Alptekin'i ortadan kaldırmak amacıyla bu hain planı yapmışlardır.

Şamanın da Alptekin'le birlikte at seçmek için Kumova'ya gitmesi hain planın gerçekleşmesini engeller. Hakan gerçeği öğrense de şamandan Gök Tanrı'nın huzuruna varıp gerçekleri bir daha öğrenmesini ister. Şamanizm'le ilgili önemli ayrıntılar içeren tören sahnesi sonucunda Alptekin'in suçsuz olduğu ortaya çıkar.

Hakan'ın emriyle kız kovma yarışları başlar, at üstünde koşan Ayla'ya kim önce yetişip yakalarsa o kazanacak ve Hakan olacaktır. Yarışta halkın da sevip beğendiği, hakan olmasını arzu ettiği Alptekin galip gelse de Damla Hatun'un ve kardeşlerinin Gültekin'i hakan olarak istemeleri sonucunda Turgut Dede'nin tavsiyesi ile Alptekin ve ona bağlı olanlar yurdu terk ederler. Bu yeni bir göçün başlangıcıdır artık. Yeni yurt edinilecek, yeni başbalık-başkent bulunacak ve Hazar'ın ötesinden Büyük Suya (Büyük Okyanusa) kadarki yerlerde yeniden düzen kurulacak, insanlar birlik beraberlik içinde yaşayacaklardır. Turgut Dede, Ayla vb. de bu kutlu yolculukta Alptekin'e eşlik eder. Yolda başlarından birçok olay geçer. Karlukların baskını önleyip onları ve diğer Türk boylarını kendi taraflarına çekerek birleşip büyüme yolunda devam ederler. Yolda birtakım uğursuzluklar yaşamakla birlikte sonunda uzun yolculuktan sonra varacakları yere varırlar. Gök Tanrı'nın emrine karşı gelerek evlenmeden Aytekin'le gerdeğe giren Ayla, doğum sırasında yeni doğmuş bebeğini-Yolkutluk'u öksüz bırakıp vefat eder. Yollarına devam ederler, birbirinden güzel yerler görüp beğenirler, fakat bu yerlerin suyu, toprağı yanlarında getirdikleri toprağa, suya benzemez, uymaz. Yemyeşil çayır, bereketli Çayırlicemen'e varırlar. Burada da durmayıp ilerler, deniz kenarına varırlar, bol balıklı, bol sulu bu yerlerin kuracakları hakanlığa yetmeyeceğine karar verdikten sonra yine ilerleyen Hunlar, nihayet kendi soylarından olan Bunları-Oğuz Türklerini bulunca, kendileri ile getirdikleri Dadlıkaynak'ın toprağını, Damcılıbulak'ın suyunu buradaki su ve toprakla karşılaştırıp aynı olduğunu, en önemlisi ise konuştukları dilin de aynı olduğunu anladıktan sonra burada yerleşmeye karar verirler.

Eserdeki yer ve şahıs adları oldukça şiirsel olup Dadlıkaynak, Damcılıbulak, Kunduzluçay, Suluçemen, Kuruçay, Aladağ, Dokuzdere, Uluçay, Çayırılıçemen, Deşiklidağ, Çamlımeşe, İkizdere, Yoncalıdüz, Süslüçay vb. şekildedir. Eserde Gök Tanrı inancından, Şamanizmden izler bulunmakta, kutsal karakterler sık sık anılmaktadır. Bunlar, Gök Tanrı, İne tas- Humay ine- Umay Ana ve Şaman Tayangu'dur.

Hikâyede kahramanlara verilen Alper, Alptekin, Güntekin, Gürsu, Turgut Dede, Şaman Tayangu, Hansu, Kansu, Baykal Şad, Damla Hatun, Soydan Hatun, Aybike, Ayla, Aymen, Çağla Hatun, Tümen Karı, Laçın gibi Türkçe isimler de yine şanlı Türk tarihinde geçen isimlerdendir. Yazar, Alptekin'e verdiği adı rastgele seçmemiştir. O, tekin-komutan olmakla birlikte aynı zamanda birleştirici, onarıcı bir görevi de benimsemiştir. Bu sebeple o, alp tipi ile eren tipinin bir sentezi olma yolunda ilerlemekte, büyük Türk birliğini planlamaktadır. Hatta Karluklarla da bu sebeple savaşmayıp "Kendi kardeşlerimizle savaşsak Gök Tanrı'nın gazabına uğrarız." demektedir.

Uzun hikâyede renk sembolizminden başarıyla faydalanılmış, Sovyet döneminde anılması, sembol olarak kullanılması yasak olan mavi, firuzeyi renklerden yılların acısını çıkarırcasına başarıyla, sevgiyle bahsedilmiştir. Firuzeyi gökler, Ayla'nın mavi gözleri vb. bunlardandır.

Hikâyenin yazılmasında Türk tarihinin erken dönemleri ile ilgili kaynaklardan, Orhun-Yenisey yazıtlarından, eski Uygur metinlerinden, Kutadgu-Bilig'den, Divanu Lügati't-Türk'ten, Oğuznamelerden, özellikle Dede Korkut Hikâyelerinden, Türk mitolojisinden ve folklordan faydalanılmıştır. Yaşı üç elliye atlamış beyaz saçlı, beyaz kaşlı, beyaz sakallı Turgut Dede, Dede Korkut'u anımsatmaktadır. Folklor unsurlarının zenginliği, dil ve ifadenin kullanımı, özellikle toponimlerin (yer adlarının) çeşitliliği eseri çok başarılı kılmıştır. Ele alınan konu eski devirlerde olduğu gibi eserin yazıldığı çağda ve yaşadığımız çağda hala güncelliğini korumakta olup nesillerin tarih ve vatan, birlik ve beraberlik şuurunun gelişmesinde oldukça önemli bir hikâyedir.

Eserle ilgili Azerbaycanlı tenkitçilerden Yavuz Ahundlu, Vilayet Guliyev vb. önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Telmangızı'nın ifadesi ile söyleyecek olursak "*Hun Dağı hikâyesi, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Kızlar Bulağı adlı romanından sonra kadim Türkler mevsusuna hasredilmiş ilk nesir eserlerinden biridir. Bu eserden sonra kadim Türk dünyasını böyle başarıyla anlatan ikinci bir nesir eseri yazılmamıştır.*" (Telmangızı, 2002: 35)

Celaliyye povestinde ise Selçuklu şehzadesi Celaliyye'nin hayatı ve hâkimiyeti fonunda, 12. yüzyılda Nahçıvan'da Melike Celaliyye'nin hâkimiyet yıllarından, sarayından, Atabeyler Devrinden, Selçuklu tarihinden, Moğol istilasından, Moğollara karşı savaşmış Müslüman-Türk hükümdarı Celaltin Harzemşah'tan bahsedilmiştir (Bayram, 2013:153-158)⁴.

Hoş Gördük Seyyah (Yahut 37 yıl Sergerdan'a Mukaddime) başlığıyla yazılan eser ilk defa 1983 yılında, yukarıda anılan *Celaliyye* adlı kitabın 188-255. sayfa arasında basılmıştır.

1982 yılında Bakü'de yazılan bu uzun hikâyenin kahramanı yine Şirvan toprağında doğan ve Şirvânî mahlası ile ömrünün 37 yılını seyahatlerde geçiren şair, mutasavvıf, seyyah ve âlim Hacı Zeynalabdin Şirvânî'dir. 19. yüzyılda yaşamış bu seyyah, dünyanın Hindistan, Bangladeş, Serendip, Seylon, uzak ve yakın Asya, uzak ve yakın Doğu ülkeleri, Arabistan, Türkiye vb. birçok yerini gezerek bu seyahatlerini Farsça yazdığı dört ciltlik *Riyazü's-Seyah* (1826), *Hadaikü's-Seyah* (1832), *Bustanü's-Seyah* ve *Keşfü'l-Maarif* isimli eserlerinde anlatmıştır. Eser başlangıçta uzun hikâye olarak yazılıp basılmış fakat sonradan genişletilerek roman şeklinde 1992 yılında *Elden Ele* adıyla basılmıştır.

Bu eserde 19. yüzyılda yaşamış ve dünyanın birçok yerini gezerek, gördüğü birçok yeri maharetle dört ciltlik eserinde anlatmış olan Hacı Zeynalabdin Şirvani'nin hayatı ve seyahatleri anlatılmıştır.

Eserde, *Dergahda*, *Hazırlık*, *Bu Yol Veten Yoludu* ve *Şamahı'da* başlıkları altında Zeynalabdin Şirvânî'nin doğumundan seyahate çıkmaya karar verdiği ana kadarki hayatı tasvir edilmiştir. Olaylar daha çok güllü çiçekli yeşil Şamahı'dan koparılarak çorak Kerbela ikliminde yaşamaya mecbur olan Şirinbeyim'in etrafında cereyan etmektedir. Yedi erkek kardeşin yegâne nazlı bacısı; hassas, şair ruhlu, şen şakrak bir kız olan Şirinbeyim, daha çocuk denecek bir yaştayken Ahund İskender ile evlendirilmiştir. Kısa sürede arka arkaya iki erkek çocuğu doğmuş, kendisi henüz çocuk iken bir anda anne oluvermiştir.

19. yüzyılda Şamahı'da ve Azerbaycan'ın birçok yerinde cereyan eden sosyal-siyasi olaylardan, özellikle Şamahı Hanlığının Rusya'ya birleştirilmesinden sonra Ahund İskender dünya ahvalini hiç de hayra yormamış, dini

⁴ Konuyla ilgili bu kitapta yer alan Azize Caferzade'nin *Celaliyye Adlı Eserinde Geleneksel Azerbaycan Kadın Giyim Kuşamının ve Süs Unsurlarının Edebi Yorumu* başlıklı çalışmaya bakılabilir.

bütün bir Müslüman olarak Hristiyan bir padişahın tebaası gibi yaşamayı kabul etmeyerek kutsal topraklara-Kerbela'ya gitmeye ve çocuklarını orada yetiştirmeye karar vermiştir. Bu haber Şirinbeyim'i kalbinden yaralasa da o, çocuklarının-beş yaşındaki Zeynalabdin'in ve iki yaşındaki Mehemed'in hatırına eşiyile birlikte gitmekten başka çıkış yolu bulamamıştır.

Dergâh'ta başlıklı birinci hikâyede Şirinbeyim'in yaşadıkları anlatılmış, özellikle eşi, evliliği ile ilgili bilgi verilmiştir. Ahund İskender gibi salih bir Müslümanın evinde sevgiden ziyade sürekli nasihat ve ibadet gören bu şen şakrak kadının kalbine hiç kaybolmayacak bir keder hâkimdir.

Eserde, maişet meseleleri ile birlikte edebi-tasavvufi ve felsefi konulara da ağırlık verilmiş, özellikle 19. yüzyıldaki İslam dünyasının ahvali ve İslam coğrafyası başarıyla anlatılmıştır.

Eserde, Kerbela'daki kutsal mekânların, türbelerin ve buraya yapılan ziyaretlerin de tasviri verilmiştir. Müellif kendisi bu topraklara ziyaret etmiş, ninesinden, annesinden ve diğer aile fertlerinden buralara yapılan ziyaretleri duymuş ve en ince ayrıntısına kadar burada anlatmıştır.

Zeynalabdin önce babasından sonra ise Kerbela'daki meşhur âlimlerden ders alır. On beş yaşına girdiğinde babası onu Bağdat'taki meşhur hoca Masumali Şah'tan ders almaya gönderir. O, iki yıl Bağdat'ta kalarak eğitimini tamamlar. Okulu bitirdikten sonra babası Zeynalabdin'i beşik kertmesi olan dayısı kızı ile evlenmesi için Şamahı'ya gönderir. Ahund İskender'in planına göre, Şamahı'daki dayılarının yardımı ile düğün yapılacak ve Zeynalabdin eşini de alarak Kerbela'ya dönecektir. Fakat işler planlandığı gibi gitmez ve birkaç ay Şamahı'da kaldıktan sonra Zeynalabdin seyahat etmeye karar verir. Seyahat masraflarını karşılayabilmek için babasının verdiği düğün parası ile meşhur Şamahı ipeği alarak Hindistan seferine çıkmaya hazırlanan kervana teslim eder. Bundan sonra Zeynalabdin'in dünya seyahati başlamış olur.

Sonuç olarak Azize Caferzade'nin, konularına göre 7 ana başlıkta tasnif edilen uzun hikayelerinde, birçok kısa hikâyesinde ele almış olduğu temel meselelerin daha geniş, ayrıntılı ve etkili anlatımı yer almıştır.

Bu eserlerde, yazıldığı dönemde Azerbaycan'da ve Sovyet toplumunda var olan ciddi problemlere temas edilmiştir. Ciddi bir okur kitlesi bulan yazar bu eserleriyle topluma yol göstermiş, yetişen nesillerde vatan, tarih, edebiyat, milli bilinç gibi genel konuların yanı sıra anne babaya, ekmeğe, geleneklere saygı duyulmasını telkin edilmiştir. Bu uzun hikayelerden

Sensen Ümidim, Celaliyye, İki Ana vb. televizyonlarda tiyatro ve radyolarda radyo piyes şeklinde de uyarlanmıştır. Ülke başkentinden taşradaki birçok uzak beldeye kadar bütün Azerbaycan'da izlenen, dinlenen ve her yerde toplumu eğitmeye hizmet eden bu eserleriyle yazar, âdeta topluma ayna tutmuş, yetişen nesillerde milli-manevi değerlerin, tarih şuurunun yaşatılmasını sağlamıştır.

10. ZEYNALABDİN ŞİRVÂNÎ'NİN İZİNDE BİR 20. YÜZYIL KADIN SEYYAHI: AZİZE CAFERZADE¹

Azize Caferzade (d. 1921-ö. 2003)'nin eserleri kronolojik olarak incelendiğinde dilbilimden başlayarak tarihi, sosyal-siyasi, toplumsal-kültürel alanda başka kaynaklardan elde edilmesi mümkün olmayan çok önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Onun eserlerinde, 70 yıllık Sovyet sistemi ile birlikte bütün Sovyetler Birliğini oluşturan 15 cumhuriyetin önemli temsilcilerine ve sosyal-siyasi, kültürel olaylarına yer verilmiştir. Ayrıca başlangıcından günümüze kadarki genel Türk tarihi, mitoloji ve folkloru ile birlikte neredeyse 1400 yıllık Azerbaycan Türk tarihi ve özellikle 16. yüzyıldan itibaren tarih sahnesine çıkan Azerbaycan hükümdarları, şair, yazar ve devlet adamları onun eserlerinin merkezindedir. Özellikle Rus işgaliyle başlayan son 300 yıllık Azerbaycan tarihi ve bu süreçte halkımızın yaşamaya mahkûm olduğu trajediler de daha o yıllarda -kimse bu konuları düşünmeye bile cesaret edemezken- Azize Caferzade'nin araştırmalarında ve romanlarında yerini alıp halka anlatılmaya, millî hafızayı uyandırmaya çalışılmıştır.

Azize Caferzade'yi orijinal kılan husus onun tarih, edebiyat, divan şiiri ve folklorla bağlılığı ve bütün bu unsurların sade ve anlaşılır dille harmanlanarak araya hiçbir aracı veya mesafe konulmadan direk okurlara anlatılmasıdır.

2021 yılında yazarın doğumunun 100. yılını idrak ettik. Bu süreçte, akademisyenler, araştırmacılar, edebiyatseverler ve yazarın ailesi tarafından çok önemli çalışmalar yapıldı. İlk defa tam bir şekilde yazarın arşivine inildi ve bütün eserleri kronolojik olarak tasnif edilerek çalışma planları yapıldı. Daha önce sansür dolayısıyla ve çeşitli sebeplerden basılamayan, basılıp da daha yazarın eline ulaşmadan yakılan hikayeleri, defalarca yayımlanması için yayınevine verilip de "zülf-i yâre dokunduğu için" geri çevrilen roman ve povestleri, ilk defa bu sene yayımlanan 12 ciltlik *Seçilmiş Eserleri* içinde kronolojik sistem esas alınarak dipnot ve açıklamalarla birlikte, akademik kıstaslar gözetilerek yayımlandı. Üniversiteler ve devlet kurumlarının desteği ile çeşitli uluslararası sempozyum, panel ve konfe-

¹ Bu çalışmanın bir kısmı 2022 yılında Bakü'de Elm ve Tehsil Neşriyatı tarafından basılan *Ezize Ceferzade Seçilmiş Eserleri'nin* XIII. cildinde 3-70. sayfalar arasında Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanmıştır.

ranslar gerçekleştirildi. Yazarın anı ve hatıralarından oluşan yaklaşık 100 yıllık tarihimizi, çoğu Sovyet sistemi tarafından katledilen veya bir şekilde toplumdan koparılan kültür ve sanat adamlarımızın hayat ve sanatını anlatan ve asla başka kaynaklardan elde edemeyeceğimiz önemli bilgileri içeren *Tanıdıklarım Sevdiklerim Hatirelerimde* adlı çok değerli bir kitabı yayımlandı.

Yazarın diğer çalışmalarını da taçlandırarak olan çok hacimli 2 ciltlik *Sefernameleri Seçilmiş Eserleri*'nin XIII-XIV. cildi de 2022 yılında basıldı. Bu sefernamelerle biz, âdeta Evliya Çelebi gibi "Seyahat ya Resulallah" diyebilece kadar gezmeyi seven bir anlatı ustasının varlığından haberdar olduk ve çok yönlü özellikleri ile tanıdığımız Azize Caferzade'nin daha bir yönünü-seyyah olduğunu öğrendik.

Azerbaycan seyahat edebiyatını çok iyi bilen, hemşerisi, dünyaca meşhur 19. yüzyıl âlim, şair ve seyyahı Zeynalabdin Şirvânî'nin hayatını inceleyip önce povest, daha sonra ise roman şeklinde kaleme almak için onun gittiği coğrafyalara seyahat ederek izini sürüp araştırmalar yaparken Azize Caferzade kendisi de bir modern zaman seyyahı olma yolunda ilerlemiştir.

Aslında yazarın seyyahlık serüveni henüz 5 yaşındayken başlamıştır. 1926 yılında daha küçük bir çocuk iken ailesiyle birlikte Türkmenistan üzerinden İran'ın Meşhed şehrine geçmiş, 2 yıl burada yaşadıktan sonra 1928 yılında yine aynı güzergahla vatana dönmüşlerdir.

Azize Caferzade, zengin anlatı geleneğinin yaşatıldığı bir aile çevresinde; masal ve ninnilerle dolu, Azerbaycan ve Türk edebiyatının önemli şair ve yazarlarının şiir ve hikâyelerini bilip ninni tadında anlatan dünya tatlısı bir annenin rahle-i tedrisinde yetişmiştir. Bunun dışında Şirvan hanımlarına has bir özellik olan sine-defter bir anneanne ve onun yakın çevresinden oluşan kalabalık, bol sohbetli, efsane, masal ve rivayet dolu bir ortamda çocukluğunu geçiren yazarın muhayyilesi böylece şekillenirken bu gezinin aile çevresinde yıllarca yankılanan akisleri de onun hayal dünyasında canlılığını yıllarca korumuştur. Bir sonraki gezisini o, gencecik bir gelin iken harbiyeli eşiyle birlikte Sibirya'ya yapmıştır. Soğuk Sibirya muhitinde bir taraftan sıcacık Bakü'nün, hayranı olduğu Hazar'ın ve sevdiği ailesinin özlemini çekerken bir taraftan da ilk defa kucağına alacağı bebeğinin heyecanı ve mutluluğunu yaşamıştır. Ne yazık ki bu mutluluk uzun sürmemiş ve II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla binlerce Azerbaycan ve Sovyet kadını ve annesi gibi o da eşini savaşa gönderip kendisi de cephe gerisinde mücadeleye başlamıştır.

Caferzade'nin sonraki gezileri bu yıllarda Azerbaycan ve Sovyetler Birliği içinde çalışmaya gittiği yerlere yapılan seferlerdir. Bunlar, Ağsu rayonunun Çaparlı köyüne çalışmaya gitmesiyle başlamış ve 4 yıldan sonra savaşın sonlarına doğru yazar yeniden Bakü'ye dönmüştür. O, 1956 yılından sonra şahsi hayatında, aile çevresinde ve Stalin'in ölümüyle toplumsal hayatta yaşanan gerginlikleri bir nebze de olsa geride bırakarak hayata daha bir umutla bakmaya başlamıştır. Bu sırada çeşitli önemli görevlerde bulunmuş, üniversitelerde hoca ve yönetici olarak çalışmıştır. O yıllarda sistemin gereği olarak zaman zaman hem ülke içinde hem de Sovyetler Birliğine bağlı çeşitli cumhuriyetlere iş gezilerine gitmiştir. Orta Asya ülkelerine yaptığı ilk seferler de bu yıllarda gerçekleşmiştir. Yazar bu yıllardaki gezileriyle ilgili ayrıntıları birkaç hikayesi dışında ne yazık ki kâğıda geçirmemiştir.

Daha 1946 yılından itibaren Azerbaycan Yazarlar Birliğinin üyesi olan Caferzade'nin uzun soluklu ilk önemli seyahati pilot olan eşinin işi dolayısıyla gittikleri Gana Cumhuriyetinedir. 5 ay burada yaşayan yazar, hayatının neredeyse bütün anlarını kaleme almıştır. O, gittiği her seferinde hem Azerbaycan'ın hem de o dönemde mensubu olduğu Sovyetler Birliğinin ve Azerbaycan Yazarlar Birliğinin adeta fahri temsilcisi sıfatıyla ülkesini temsil etmiş, olaylara hep bu açıdan yaklaşmıştır. Özellikle milli-manevi değerlerimizin, maddi-manevi servetlerimizin, daha çok da yazma eserlerimizin ve kültür-sanat insanlarımızın, önemli şair ve yazarlarımızın izini, eserlerini bütün dünya kütüphanelerinde aramış, gittiği her ülkede ilk uğrak yeri kütüphane, üniversite ve çeşitli kademedeki okullar olmuştur. Girişken, geniş bilgi ve görgü sahibi kişiliğinden dolayı karşısındakilerle çabuk iletişime geçen yazarın bu hasletlerinden dolayı neredeyse bütün kapılar, ardına kadar yüzüne açılır olmuştur.

Yazarın kendi el yazısıyla oluşturduğu bir listede, seyahat ettiği 21 ülkenin adı geçmektedir.

Caferzade, 21 ülkeye yaptığı bu gezilerin hepsinde değil sadece on beşinde sefername yazmıştır. Yazarın seyahat ettiği bütün ülkelerin listesi aşağıdaki gibidir:

1. Rusya Seferleri: Yazar 1940 yılından 1992 yılına kadar defalarca bu ülkeye seyahat etmiştir. Bu seferlerin çoğu iş dolayısıyla olmuştur. Ayrıca yurt dışına yapılan bütün geziler o dönemde Sovyetler Birliğinin başkenti olan Moskova'dan yapıldığı için aslında Azerbaycan bağımsızlığını ilan edinceye kadar yabancı ülkelere yapılan bütün seferlerden önce Moskova'ya uğramak ve uçuşları buradan gerçekleştirmek gerekiyordu. Yazar bütün

yurt dışı gezilerini bu güzergahla yapmıştır ve dolayısıyla defalarca Moskova'ya ve Sovyetler Birliğinin önemli şehirlerine seyahatlarda bulunmuştur. Yazarın Leningrad (Sankt-Peterburq)'a da defalarca gittiği arşivindeki fotoğraflardan bilinmektedir. Caferzade'nin Rusya'nın çeşitli vilayet ve şehirlerine yaptığı seferler aşağıda sıralanmıştır:

1.1. Xabarovsk Seferi: Sibirya'nın Xabarovsk eyaletine yapılan bu seyahat, 19 Ocak 1940-19 Mayıs 1941 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu, yazarın eşinin işi dolayısıyla gittiği ilk yurt dışı seferidir.

1.2. Kamçatka Seferi: 1956 yılının martından 1957 yılının martına kadar süren bu seyahatte yazar, eşi pilot Memmed İbrahimov'un işi ile ilgili olarak Sibirya'nın Kamçatka eyaletinde yaşamıştır. O sırada Kamçatka Üniversitesinde doçent olarak çalışmış ve Dünya Halkları Edebiyatı konusunda dersler vermiştir.

1.3. Volgaboyu Seferi: 16 Haziran- 4 Temmuz 1979 tarihinde gerçekleşen bu geziye yazar, Moskova ve Volga Nehri kıyısındaki şehirleri gemiyle gezmiştir. Bu gezinin amacı yazarın 19. Yüzyılın önemli şairlerinden Abbas Sehhet ile ilgili kaleme alacağı *Yad Et Meni* romanı için malzeme toplamak, şairin hayattayken bu yerlere yaptığı gezileri muhayyilesinde canlandırmaktır.

1.4. Moskova Seferi:

Caferzade, Sovyetler Birliğinin çözülme sürecindeki gezilerinden birini, Parlamentoda konuşmak ve Azerbaycan gerçeklerini savunmak için 15 Ekim 1988 tarihinde direk Moskova'ya, yapmış ve buradaki konuşmasını da yazıya geçirmiştir. Bu gezi, Karabağ olayları ile ilgili Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurası başkanı olduğu dönemde yaptığı önemli bir iş gezisidir. Bu yazıdan başka yazar, birkaç yazı ve hikayesi dışında Moskova'ya yaptığı sınırsız sayıdaki gezilerinin hiçbirisiyle ilgili sefername yazmamıştır.

2.Gana Seferi: 5 Eylül 1965- 4 Ocak 1966 tarihinde 5 ay boyunca yaşamış olduğu Batı Afrika'nın Gana, Mali ve Toqo ülkelerine yapılan seferlerdir. 5 Eylül 1965 yılından itibaren günü gününe kaydedilen bu seyahatların sonuncusu 4 Ocak 1966 tarihlidir.

3. İngiltere Seferi: Yazar, 1966 yılında Gana dönüşü uçakla Londra'ya inmiş ve birkaç gün burada bulunmuştur.

4.Yugoslavya Seferi: 17 Ekim- 5 Kasım 1975 tarihleri arasında Yugoslavya Cumhuriyetine yapılmıştır.

5. Kazakistan Seferleri: Yazar bu ülkeye 1976 ve 1983 yıllarında olmak üzere iki defa seyahat etmiştir.

6. Irak Seferi: 17 Mart- 5 Nisan 1977 yılında yapılmıştır.

7. Estoniya Seferleri: Yazar bu ülkeye 2 defa seyahat etmiştir. İlk seferini 7-27 Ağustos 1977'de, ikincisini ise 28 Ocak-2 Şubat 1978 tarihinde Eston şairi Taamsaarren'in jübilesi dolayısıyla yapmıştır.

8. Özbekistan Seferleri: Yazar Özbekistan'a 1962, 1977 ve 1986 yıllarında gitmiş olup bu ülkeye toplam üç seyahat gerçekleştirmiştir. Caferzade, 4-12 Ekim 1986 tarihinde gittiği son seferinde Özbekistan'daki Semerqend-Harezm, Buhara, Urgenç vb. yerleri gezmiş ve bu gezileri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

9. Tacikistan Seferleri: Caferzade, 1952, 1962 ve 1980 yıllarında bu ülkeye 3 defa seyahat etmiştir. Ne yazık ki bu gezilerin ayrıntılı sefername yazısı yoktur.

10. Türkmenistan Seferleri: İlk defa 1926 yılında 5 yaşında iken Türkmenistan'a, oradan da İran'ın Meşhed şehrine giden yazar, 1928 yılında aynı güzergahla geri dönmüştür. Gidiş- dönüş sırasında ve çocuk yaşta iken gitmiş olduğu bu sefer dışında yazar, 1951 ve 1974 yıllarında, iş icabı bu ülkeye iki defa daha seyahat etmiştir. Ne yazık ki bu gezilerin seyahat yazıları bulunmamaktadır.

11. Suriye Seferi: 11-18 Ekim 1987'de gerçekleşmiştir. Seyahat zamanı yazar, Irak'tan uçakla Türkiye'ye geçmiş ve birkaç günlüğüne burayı da gezmiştir. Bu gezinin ayrıntılı bir sefernamesi vardır.

12. Türkiye Seferleri: Yazar bu ülkeye 1987 yılından itibaren toplam 8 defa seyahat etmiştir. İlki 18-24 Ekim 1987 tarihinde olmak üzere ikincisi 14-25 Eylül 1988, üçüncüsü 13 Ağustos- 2 Eylül 1989; diğerleri ise sırasıyla 1990, 1991, 1992, 1995, 1996 yıllarında yapılmıştır.

13. Hindistan Seferi: 11-18 Ekim 1989.

14. Singapur Seferi: 19 Ekim 1989.

15. Malezya Seferi: 20 -30 Ekim 1989.

Bu seferde, Hindistan, Singapur, Malezya olmak üzere toplam üç Uzak Doğu ülkesine gidilmiştir. Büyük bir ekiple gerçekleştirilen bu gezi, muhtemelen yazarın Sovyetler Birliği dağılmadan önceki son gezisidir. Gezi, 11-30 Ekim 1989 tarihinde Bakü-Moskova- Delhi-Bombay-Agra-Singapur-Kualalumpur-Moskova-Bakü güzergahında yapılmıştır. 11-18 Ekim'de Hindistan, 19 Ekim'de Singapur, 20-30 Ekim'de ise Malezya'ya seyahat edilmiştir.

16. Kıbrıs Seferi: 19-24 Haziran 1990.

19-24 Haziran 1990 tarihinde gerçekleşen bu sefere yazar, Profesör Turan Yazgan'la birlikte, onun özel misafiri olarak İstanbul üzerinden gitmiştir.

17. İran Seferleri: Yazarın ailesinin bir kısmı bu ülkeye göç ettiği için buraya toplamda iki sefer yapmıştır. İlk seferini 1926 yılında 5 yaşındayken; ikincisini ise 1990 yılında gerçekleştirmiştir. 5 yaşındayken gidilen ilk seferin ayrıntıları yazarın Rübabe Sultanım adlı romanında anlatılmıştır. 1-22 Ekim 1990 yılında yapılan ikinci seferde, Nahçıvan-Culfa üzerinden Tebriz'e gidilmiş oradan da çeşitli şehirler gezilmiştir. Yine aynı güzergahla geri dönmüştür.

18. İsrail-Hayfa Seferi: 6-12 Aralık 1995. Yazarın Bahailer ve Babililerle ilgili *Zerrintac-Tahire* ve *İşığa Doğru* adlı iki romanı vardır. Bahailerin lideri Bahaullah'ın mezarı Hayfa'da bulunduğundan, yazar burada bulunan Bahai toplumu tarafından davet edilip Dünya Bahailerinin merkezinde ağır-lanarak gezdirilmiştir.

19. Ermenistan Seferi: Yazar bu ülkeye birçok defa gitmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren eşi Memmed İbrahimov ve erkek kardeşi Ahmed Caferzade ile birlikte Ermenistan'ın buradaki Amasiya bölgesine giderek buradaki yurttaşlarla görüşmüş, kardeşi ile birlikte buraya özgü olan nanayları (maniler) derleyip toplamışlardır. *Natavan Hakkında Hikayeler*'in sonraki baskısına eklenen bazı hikayeleri de Caferzade bu geziden sonra kaleme almıştır.

20. Gürcistan Seferi: Yazar bu ülkede defalarca bulunmuş, Tiflis, Barjomi, Kutaisi, Qori, Batum vb. şehirleri gezmiştir. 1976 yılında Gagra'da bulunan Yazarların Sanat Merkezi'nde, oğlu Turan İbrahimov'la birlikte dinlenmiş, Kazakistan'dan aileleri ile birlikte bu merkezde dinlenmekte olan birçok Kazak yazarı ile de tanışıp dostluk ilişkileri kurmuşlardır. Bu gezilerle ilgili hatıra fotoğrafları bulunsa da ne yazık ki sefernameleri yazılmamıştır.

21. Ukrayna Seferi: 17 Ekim 1975 yılında Yugoslavya'ya seyahat ederken yazar Kiev'de de bulunmuştur. Sonradan 1980 yılında eşi ve oğluyla birlikte o dönemde Ukrayna'ya bağlı olan Kırım'ın Planerskoye (Köktöbel) kasabasındaki Yazarların Sanat Merkezi'nde dinlenmişlerdir. Bu sırada tarihi Bahçesaray, Sudak ve Yalta şehirlerine de seyahat etmişlerdir.

Yazarın Sefernamelerde Anlattığı Yurtiçi Gezileri

Azize Caferzade, gençliğinden itibaren hem ailesiyle birlikte hem de görev icabı kendisi Azerbaycan'ın bütün bölgelerini gezmiş, çalışan işçi kadının ve kızlarla çeşitli mahfillerde sohbetler etmiş, emek kahramanlarını tanıtan yazılarıyla her zaman Azerbaycan kadının yanında olmuştur. Fakat bütün bu gezilerin tamamını anlatan sefername karakterli yazılar yazmamıştır. Zaten gezilerin çok olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bunun yapılmasının imkânsız olduğu da görülmektedir.

Yazar, iş gezileri sırasında tanıştığı emek kahramanlarıyla ilgili yazılarını daha çok öçerkler² şeklinde kaleme alıp dönemin çeşitli gazete ve dergilerinde yayımlatmış; yeri geldiğinde televizyon ve radyo programları şeklinde de hazırlamıştır. Bunlar, öçerkler başlığı altında ayrıca toplanacaktır. Bu öçerklerin çoğu II. Dünya Savaşı yıllarından itibaren yazılmaya başlanmıştır.

Caferzade, 1948 yılında bir süre Azerbaycan'ın Daşkesen Demir Madeni'nde bulunup oradaki madencilerin çalışmasını incelemiş, gezi dönüşünde ise bu konuyla ilgili hem "Aslan" hikâyesini hem de "Qoşqar" isimli hacimli povestini kaleme almıştır. Dönemin çeşitli basın-yayın organlarında da bu önemli geziyi anlatan yazılar yayımlanmıştır.

Yazarın seyahatname karakterli yurt içi gezilerini daha çok 1975 yılından itibaren kaleme aldığı görülmektedir. Bunlar daha çok Şuşa, Nahçıvan, Hankendi ve Ağdam'a yapılan gezilerin seyahatnameleridir.

Azize Caferzade ve eşi Memmed İbrahimov genel olarak gezmeyi çok sevmiş ve her fırsatta seyahate çıkmışlardır. Bu seyahatlerin birçoğu Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yapıldığı gibi Sovyetler Birliği dahilindeki ülkelere; öncelikle Kafkaslardaki Gürcistan, Ermenistan'a; Dağıstan'ın çeşitli bölgelerine ve diğer cumhuriyetlere yapılmıştır. Bu gezilerden geriye çok sayıda fotoğraf kalmıştır.

Yurtiçi seyahatnamelerinde yazar Şuşa ve Nahçıvan'ı anlatmaya ağırlık vermiştir³.

1.Şuşa Seferleri

² Öçerkin Türkçesi denemedir. Hikâyeden farklı olarak öçerklerde gerçek yaşamda meydana gelen olaylardan bahsedilerek somut belgelere dayanılır.

³ Yazarın Şuşa Seyahatnameleri ile ilgili yazılmış makale için bakınız: Parvana Bayram: *Ezize Ceferzade'nin Sefernamelerinde Karabağ ve Şuşa'nın Tarihi Âbidelerinin Korunması Meselesi*. Tarihi Yerler ve Abideler IV Uluslararası Şuşa Sempozyumu Bildirileri, 22 Kasım 2022. Şuşa. S. 85-92. (Hazırlayanlar: Qafar Cəbiyev, Fəriz Həlilli, Nəzmin cəfərova). Bakı: "Afpoliqraf", 2022.

Yazar, 1959 ve 1960 yılından itibaren Şuşa'ya seferler etmiş, bu gezileriyle ilgili bazen öçerkler de kaleme almıştır. Seyahatnamelerde anlattığı Şuşa gezileri ise 1975, 1980 ve 1988 yıllarında yapılmıştır.

Sefernamelerde ilk Şuşa seyahati ile ilgili tarih 3 Eylül 1975'dir.

İkinci sefername ise 21 Mayıs- 16 Haziran 1980 tarihlidir. Yazar bu geziden sonra "Beş ildən Sonra Şuşa" başlıklı bir yazı da yayımlamıştır.

Caferzade'nin Şuşa ile ilgili üçüncü ve son sefernamesi 25 Şubat-6 Mart 1988 tarihinde Nahçıvan-Ağdam-Karabağ-Hankendi-Şuşa güzergahında yapmış olduğu 11 günlük bir iş gezisidir. Yazar burada Nahçıvan ve Karabağ'daki olayları yerinde gözlemlemiş, halk ile, özellikle kadınlar ve anneler ile konuşarak provokasyonlara karşı halkı sükûnete davet etmiştir.

2.Nahçıvan Seferleri

Caferzade, 1950-55 yılları arasında, Bakü'de Giyabi Pedagoji Enstitüsünde çalıştığı sırada her 2-3 aydan bir Nahçıvan'a, buradaki öğrencilerle görüşmeye gitmiştir. Sefername şeklinde anlattığı Nahçıvan gezisini ise 1981 yılında gerçekleştirmiştir. Yazar 25 Şubat- 6 Mart 1988 tarihinde Karabağ olaylarının alevlendiği sırada Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurası Başkanı olarak Nahçıvan ve Karabağ gezisi yapmıştır. Bu sefer sırasında galeyana gelen halka sükûnet telkin ederek olası bir kargaşanın ve katliamın karşısını almıştır.

Azize Caferzade'nin Seyahatnamelerde Anlattığı Yurt Dışı Gezileri

Yazar, seyahatnamelerinde yurt dışı gezilerinden sadece on beşini anlatmıştır. Bunlar sırasıyla Kuzey Afrika'daki Gana, Yugoslavya, Irak, Estonya-Tallin, Özbekistan-Semerkant-Harezm, Suriye-Türkiye Seferi, Türkiye seferi, Moskova, Hindistan, Singapur ve Malezya, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, İran, İsrail-Hayfa seferleridir. Aşağıda bu seferlerle ilgili ayrıntılı bilgiler verilecektir:

1. Gana-Kızıl Sahil'e Seyahat

Azize Caferzade'nin Gana seferi birçok yönden diğerlerinden farklılık göstermektedir. İlk defa bu gezisinde yazarın, sistematik bir günlük tuttuğu ve önemli bulduğu bütün olayları kayda geçirdiği görülmektedir. Gana seyahati sırasında yazılan yazılar sadece Afrika'yı ve Afrika insanını anlatmaz. Bu yazılarda Sovyet sisteminin ve Sovyet ideolojisinin Afrika'daki yansıma-

larından da bahsedilir. Bağımsızlığını kazanmış yeni Gana Cumhuriyeti lideri Kvame Nukuma Sovyetlerle dosttur ve özel uçağının şef pilotunu bile Sovyetlerden isteyecek kadar Ruslara güvenmektedir. Bu yazılarda Afrika halkının İngilizlere nefret, Ruslara ise sevgi beslemekte olduğu görülmektedir. Bir taraftan bunları müşahade ederken yazar, aslında Türk-İslam dünyasının meselelerini, Afrika Müslümanlarının yaşamını, inanç ve azmini anlatarak emperyalizme karşı diğer dinlerin temsilcileri ile birlik ve beraberlik içinde yaşamaya çaba gösterdiklerinin de altını çizmektedir. Bu yazılar içerisinde en önemlisi Sovyet sisteminden kaçan ve dünyanın dört bir tarafına dağılan Azerbaycan muhaceretinin önemli temsilcilerinden birinin hikayesidir. *Gölge* isimli bu hikâyede, yazar o dönemde kendi yaşamını ve kariyerini tehlikeye atarak yaşanmış bir olayı anlatmış ve bizleri Sovyet işgaliyle birlikte Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin temsilcilerinden birinin sürgündeki hazin hayat hikayesiyle tanıştırmıştır.

Gana, Mali ve Togo'nun çeşitli tarihi yerlerini, özellikle köle ticareti yapılan çeşitli mekanlarını gezerek tarihe tanıklık eden yazar, yakınında yaşayan ve iletişimde olduğu Afrika insanından bölgenin tarihi olaylarını, günlük konuşma diliyle ilgili nüansları, atasözleri, deyim, mesel ve şarkılarını, bitki örtüsünü, halk bilimi unsurlarını, giyim kuşam ve yemek kültürünü, mimari ve plastik sanat ürünlerini incelemiş; özellikle kadınların yaşamını derinden öğrenmiştir. Afrika'daki eğitim sistemi ve okullarla ilgili araştırmalar yapmış, çeşitli kütüphanelerdeki yazma ve nadir eserleri incelemiştir. Ayrıca Azerbaycan edebiyatı ile ilgili konferans ve seminerler de vermiştir. Bu gezilerde, iyi bir gözlemci olan yazarın diğer eserlerinde görülen mizahi yönünün de zaman zaman ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle sömürülen ve din değiştirip zorla Hristiyanlığı kabul eden Afrika insanının Noel Bayramı sırasında yaşadıklarının anlatıldığı bölümler ilgi çekicidir. Kavurucu Afrika sıcağında uygulanmaya çalışılan Noel gelenekleri ve o sıcakta Afrikalıların kalın ve kan kırmızısı Noel Baba kostümlerini giyindikleri sahnelerin anlatıldığı yerler okurları tebessüm ettirecek türdendir.

Yazar 5 aylık bu geziyi çok verimli geçirmiş, önemli insanlarla tanışmış ve yurda döndüğünde de gezi hatıralarını *Gızıl Sahile Seyahat* adlı bir kitap halinde yayımlatarak okurlarla paylaşmıştır. Bu gezi yazıları günümüzde bile orijinallliğini korumakta ve Afrika'yı, Afrika insanını tanıtmaya devam etmektedir. Yazar sadece seyahat yazılarıyla yetinmeyerek gözlemlerinden hareketle Afrika insanıyla ilgili *Smol Kapitalistler, Kölge, Güleyen*

Akvili, Gözel Gana Üçün, Möcüzə, Afrika Heç Kesi ve Heç Neyi Bağışlamır, Gana'nın Geleceyi adlı 7 önemli hikâye kaleme almıştır.

Bu sefernamede anlatılan olaylar 5 Sentyabr (Eylül) 1965 tarihinde başlayıp, 12, 15, 16, 19, 21, 27 Sentyabr, 5, 26, 27 Oktyabr (Ekim), 7, 13, 14, 16, 20, 22 Noyabr (Kasım), 5, 10, 12, 13, 15, 20, 21, 23, 25 Dekabr (Aralık) ve son olarak da 4 Yanvar (Ocak) 1966 tarihinde son bulmaktadır.

2. Yugoslavya Seferi

17 Ekim- 5 Kasım 1975 tarihinde yapılan 20 günlük gezidir. Gezi notları 17, 18, 19, 20 Ekim- 5 Kasım tarihlerinde kaleme alınmıştır. Bu gezide bütün Balkan coğrafyası gezilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde yapılan bu gezilerde, Balkanlardaki tarihi ve coğrafi mekanların sosyalist bakış açısıyla gözlemlendiği görülmektedir.

Devlet tarafından organize edilen bu gezide yazarla birlikte seyahat eden önemli şair, yazar, kültür ve sanat adamları da bulunmaktadır. Sinema ve senaryo yazarı Nahid Hacıyev, şair Fikret Koca ve yazar Cemil Elibeyov da bu seferde yazarla birlikte seyahat etmektedir. Ekip, Yugoslavya'daki Sarayevo şehri ile kardeş şehir anlaşması yapan Bakü'nün temsilcileri olarak bu geziye katılmıştır.

Belgrad'ı ve Niş şehrini ve buradaki anıtları gezikten sonra Üsküp'e geçmişlerdir. Üsküpteysen Yugoslavyalı Türk şairi Nicati Zekeriya ile de görüşülmüştür. Üsküp'teki tarihi mekanları gezdikten sonra 21-22 Ekim'de Ohrid'e geçmişlerdir. Adeta Evliya Çelebi gibi buranın dağlarının, çaylarının, göllerinin, göllerindeki canlı çeşitliliğinin ve bütün kültürel unsurların tasviri yazar tarafından yapılmıştır. Ülkedeki milletlerin nüfus oranına göre dağılımı ve müslümanların yüzde yirmi civarında olduğu bilgisi de bunlardandır. Yazarın, buradaki abideleri anlatırken onun Yunan mitolojisiyle ilgili ayrıntılı bilgilerine tanık oluyoruz.

23 Ekim'de Karadağ'a, Peç şehrine, 24-25 Ekim'de Sırpların yoğunlukta olduğu Podgoritsa'ya, 26-28 Ekim'de ise Hırvatistan'ın Dubrovnik şehrine geçmiş, Mostar'ı gezmişlerdir. 29 Ekim-5 Kasım arasında Saray Bosna'da bulunmuş, buradaki tarihi mekanları ziyaret etmişlerdir. Yazarın bu gezisinde ve seyahat yazılarında anlattıkları ve özellikle üzerinde durduğu hususlar bize onun Evliya Çelebi seyahatnamesini okuduğunu da düşündürmektedir. Zira bu gezilerde, o dönemde Yugoslavya Krallığı olarak bilinen bu ülkelerdeki dini-tarihi, sosyal ve

kültürel mekanlar vb. birçok ayrıntısıyla anlatılmıştır. Tarihi kilise ve manastırlar, cami ve külliyele hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, halkın yaşam biçimi, eğitim sistemi, ekincilik, balıkçılık vb. geçim kaynakları üzerinde durulmuştur.

3. Irak Seferi

Babaların İzi İle başlığı altında yazılan ve 17 Mart-5 Nisan 1977 yılında yapılan gezidir. 19 gün süren bu gezi Irak Yazarlar Birliği'nin davetiyle gerçekleşmiştir. Geziye Azize Caferzade ile birlikte Sovyetler Birliğinden üç kişi katılmıştır. Bunlar, gezi ekibinin başkanı Sovyet Yazarlar Birliğinin kati-bi Stanislav Yuryeviç Kunyayev ve Ermenistan yazarlarından Sero Nikola-yeviç Hanzadyan'dır. Gitmeden önce zaten Irak'la ilgili birçok hususu araştıran ve insanlık tarihinin önemli kültür merkezlerinden olan kadim Babil, Beynennereyn, Neyneva, Assuriya, Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan bu ülkenin tabii güzelliklerini, mimarlık abidelerini vb. öğrenen yazar, Irak, Bağdat ve Bağdatlılar hakkında *Min Bir Gece Masalları*'ndan okuduklarını da hatırlamaktadır.

Yazar, bu sefere çok hazırlıklıdır. Ayrıca bu gezi sırasında kültürel kodların, kendisini yakından ilgilendiren birçok tarihi ve manevi sebeplerin de etkisindedir ve muazzam bir kurguyla eskiden kültür coğrafyamızın önemli unsurlarından olan Irak, Bağdat ve Kerbela ile ilgili ziyaretlere, Kerbela ve Meşhed ziyaretlerini gerçekleştirmek için insanların çektiği çilelere de değinmektedir. Molla Nasreddin dergisinin ve edebi ekolünün etkisini sıklıkla hissettiğimiz bu gezide yazar, Celil Memmedguluzade'nin *Danabaş Kendinin Ehvalatları* eserinin etkisindedir. Bu eserin kahramanlarından olan Mehmedhesen Emi'nin Kerbela ziyaretini gerçekleştirmek için aldığı ve kaybettiği eşeği ve bu sebeple ziyaretini gerçekleştiremediği Kerbela'ya yazar Tu 134 markalı modern zaman uçağıyla giderken seyahat boyunca sürekli Mehmed Hesen Emi ile de hayalen hasbihal etmekte ve âdeta zaman makinesinde onunla yarışmaktadır.

Bu gezi, yazarın bütün gezileri arasında müstesna bir yer tutmaktadır. Zira Irak coğrafyasının onun ailesinde de derin izleri vardır. Bu gezide yazar, gurbette "Tebieten seyyah doğulan" ve Kerbela'daki kimsesizler mezarlığında medfun bulunan Eliheyder dedesinin izini ararken annesinden ve anneannesinden dinlediği hikayelerden hareketle ve onların gözüyle de bu yerlere seyahat etmektedir. Dedesi Kerbela'da, anneanesi Meşhed'de sev-

diklerinden habersiz ve uzakta vefat etmiş olan yazar için bu gezinin özel bir önemi vardır. Sovyetler Birliğini ve Azərbaycan Sovyet yazarlarını Irak'ta temsil eden bir kadın yazar olmanın yanı sıra âdeta ulularının erva-hıyla da buluşma gibi bir misyonu vardır zihninde. Ayrıca ulu Fuzûlî'nin, Şah İsmail Hatâî'nin de izlerini, hatta Fuzûlî'nin kabrini de burada aramakta, hasılı büyük bir hazinenin, muazzam bir yitiğinin arayışını sürdürmektedir.

Yazar, bu seferin gerçekleşmesine çok az bir zaman kala sevgili annesini kaybetmiştir. Oysaki yıllarca bu geziyi gerçekleştirmeyi, annesine bu geziyle ilgili izlenimlerini anlatmayı hayal etmiştir. Bu yüzden hüznü ve derinliği ile bu yazının, yazarın diğer seyahat yazıları arasındaki yeri ve önemi özeldir. Aşağıdaki parçadan, Sovyetler Birliği döneminde devlet tarafından teşkil edilen bu gezilerdeki yükümlülükler hakkında da bilgi sahibi olmaktadır:

“Amma səfərə hazırlıq qayğıları içərisində bütün bunlar xəyalımda deyildi. İraq yazıçıları ilə, oxucularla görüşlər keçirmək, sovet adamının məişətinə, yazıçılarımızın yaradıcılığına dair suallara cavab vermək lazım idi. Bütün bunlardan başqa mənim şəxsi planlarım var idi: Mən İraq universitetlərindən birində olmaq, qadın jurnalı və qadınlar təşkilatı, məktəblər ilə tanış olmaq, muzey və milli kitabxanalarda saxlanan, şair və dövlət başçısı, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmiş, sənətə, şeirə öz saraylarının qapısını geniş açmış şair, hökmdar Şah İsmayıl Xətai haqqında qədim əlyazmaları və kitablara baxmaq, məhəbbət himni — “Leyli və Məcnun” müəllifi böyük Füzulinin Kərkükdə sorağını eşitdiyim evini, məzarını ziyarət etmək istəyirdim. Düşüncələrim də məhz bu mövzular ətrafında cərəyan edirdi...” (Cəfərzadə, 2022: 298-299)

Irak ve Türkiye seferlerine giderken yazarın valizi hep ağır olmaktadır. İçindekiler ise Azərbaycan şair ve yazarlarının kitapları, Bülbül, Zeyneb Hanlarova vb. sanatçıların ses kayıtlarından oluşan plak ve kasetlerdir.

Hosteslerin uçak kalkmadan önceki duyuru ve uyarıları ile Çavuş Kerbelayı Abbas'ın kervan alemi aynı anda hareketlenir; sarbanın yüksek sesle münacat çekip kervanı yola çıkarması yazarın zihninde eşzamanlı olarak gerçekleşir ve yazar atalarının ruhuna hitaben şöyle seslenir:

“Əzizlərim!.. Xəyalımda canlanan ruhlar, siz yerlə, mən xəyalınızın uydurduğu Süleyman xalçasında deyil, İlyuşinin təyyarəsində, göylərin yeddi qatı ilə Bağdada gedirəm...” (Cəfərzadə, 2022: 304)

Bağdat'ta, "Hayyam" otelinin 220 №-lı odasına yerleşen yazar burada Irak'ın şair-yazarlarıyla, kültür ve sanat adamlarıyla çeşitli görüşlere katılır: Irak Yazarlar Birliğinin başkanı, çağdaş Arap şiirinin meşhur temsilcisi Muhammed el Cevahiri, onun kâtibi Ali Hilli, Mehemed Cemil Şaleş, Şefig Kemali, meşhur nasir ve senaryo yazarı Haled es-Selami, rûbab ustası Cabbar Aggar vb. bunlardandır. Ayrıca Kerkük Türkmen edebiyatının önemli temsilcilerinden Ebdülletif Benderoğlu, Kerküklü alim İbrahim Daquqlu, Ata Terzibaşı, Bağdat Üniversitesi hocalarından Sinan Seid, eşi Raide Hanım vb. ile de görüşür.

Bağdat'a indikten sonra daha çok Caferzade'nin ısrarı ve yönlendirmesiyle Irak'ın kuzeyindeki Erbil, Kerkük, Musul ve Güneydeki Kerbela ve Necef etrafındaki görüşlere katılmaya karar verirler.

Yazar bu gezisinde, *Bin Bir Gece* masallarından duyduğu, çeşitli edebî eserlerden ve tarih kitaplarından okuduğu Bağdat ile gezip gördüğü Bağdat arasında sürekli mukayeseler yapmaktadır. Karşılaştığı Iraklı Türkmenlerle ana dilinde konuşmakta, Dicle sahilindeki Ebu Nüvas sokağında dolaşıp şairin heykelini ve büyülu Bağdat gecelerini seyretmektedir.

Sabah ilk olarak mihmandar Kerim'in refakatinde Kazımeyn'e giderek İmam Kazım'ın altın ve gümüşle süslenmiş mescidini ziyaret eder.

Yazarı Irak'ta en çok rahatsız eden husus ziyaret yerlerindeki cehaletin diz boyu olması, kadınların toplum hayatındaki pasifliği, cami ve türbelerle dolu ve gayri insani şartlarda ziyarete gelen hasta ve cahil insanların acıklı durumudur.

Irmak kenarındaki parklarda Nevruz Bayramını kutlayan Iraklı ailelerle tanışıp kadınlarla görüşür, onlarla fotoğraf çektirir. Yazarın dikkatini çeken husus diğer ülkelerden farklı olarak buralarda fazla dilencinin olmaması ve halkın çoğunluğun zengin yaşamıdır. Halk, geçimini daha çok hurmadan temin etmektedir. Bu gezilerin birçoğunda Kunyayev'le birlikte olan yazar, Ermeni yazar Hanzadyan'ın gelir gelmez buradaki Ermeni bir rahip vasıtasıyla her akşam Ermenilerin toplantılarına katıldığını ve aralarındaki bu dayanışmanın aslında Azerbaycanlılara da örnek olması gerektiğini bildirmektedir.

Yazar, resmi ve çok yoğun bir programın arasında, iş ziyaretlerinin ve toplantıların dışında da şehri gezmek ve kendisiyle hasbihal etmek düşüncesindedir:

"Mən bu yerləri rəsmi qonaq kimi gəzmək, yalnız göstəriləni görmək istəmirdim. Mən Məmmədhasən əminin həsrətli göz yaşları içində yola saldıqı

zəvvarlarla çiyin-çiyinə, onların dərđini, nəfəsini duyaraq getmək, bu yerləri onlarla birlikdə seyr etmək istəyirdim...” (Cəfərzadə, 2022: 325)

Bağdat şairler yurdu olup özellikle Şirvan edebî muhiti ve Azərbaycan Türk şiiri açısından önemli şahsiyetlerin çoğı, bir şekilde bu muhitle bağlantılıdır. Hâkânî-i Şirvânî, Şah İsmail Hatâî, Fuzûlî vb. bunlardandır ve yazar bu gezipinde hep onların izini aramıştır. O, Medain Harabeleri’ni ziyaret ederek ulu şair Hâkânî-i Şirvânî ile hasbihal eder. Fuzûlî’nin kayıp mezarını arayıp bulamayınca kahrolur. Ve büyük şairin mezarının her bir Azərbaycan Türkünün gönlünde yer edindiğı düşüncesiyle teselli bulur.

“Gözlərim Hüseyn məqbərəsinin vaxtilə qarşısında yerləşən ölümsüz Füzuli məzarını axtarırdı. Tapa bilmədim. Yerinə dümdüz, qara asfalt döşənmişdir. Qanım qaraldı. “Füzulinin qəbri hər bir azərbaycanlının qəlbindədir.” deyə özümə təsəlli verməyə çalışdım. Daha burada Füzuli məzarı mövcud deyilsə, mənə heç nə gərək deyil. Acı düşüncələr içində Kərbəlanı tərk etdim. Bağdada gələn kimi tanıdığım bütün ziyalılara müraciət etdim. Füzulinin məzarının taleyini soruşdum. İraq yazıçılar birliyi, Kərküklü dostlar, alimlər mənə dinləyib susurdu...” (Cəfərzadə, 2022: 328)

Bu seferinde gezip gördüğü Bağdat muhitiyle ilgili ayrıntıları yazar, ömrünün son zamanlarında Fuzûlî ile ilgili yazmış olduğu *Eşq Sultanı* romanında da kullanmıştır. Caferzade, 1981 yılında yazıp tamamlayacağı Şah İsmail Hatâî ile ilgili romanına da 1977 yılında gittiğı Irak seferinde Bağdat’ta ve Bağdat kütüphanelerinde malzeme toplamıştır.

Ekip olarak Irak’ın kuzeyinde bulunan eski Nemrut, Neyneva abidelerini gezerek Musul’a doğru giderken Tarumiyye, Cel, Bened ve Samire’yi gezmişlerdir. Mutluluk mekânı anlamına gelen Samire’de Sovyetler Birliğinin inşa ettiği ilaç fabrikası da bulunmaktadır. Yazar burada bulunan Harun’er-Reşid’in evini ve gözetim kulesini ve minareyi ziyaret etmiştir. 6 dairesel katlı ve 320 merdivenli kuledeki yüksek minareye çıkmıştır. Harun’er-Reşid de bu merdivenlerin tepesine çıkarak en yüksekte karşıda bulunan Köle Pazarı’nı seyredermiş. Yazar, o sıralarda malzeme toplamakta olduğu *Bakı-1501* romanının bazı bölümlerini muhayyilesinde canlandırmak amacıyla bu merdivenleri çıkarak Köle Pazarı’nı seyrederken, Şah İsmail’in Bağdat’ı fethi sırasında özellikle bu pazardan köle alıp azat ettiğini düşünmektedir:

“Mən mütləq oraya çıxmalı; oradan nəhəng “Qul bazarı” həyatını, bütün Samirənin göründüyü mənzərəni seyr etməliyəm. Bu mənə “Bakı—1501”-də

Şah İsmayıl Xətəinin İraqın fəthi ilə bağlı olaraq lazımdır. Məncə fəthdən sonra o məhz bu bazarda “qul alıb — azad etmək” mərasimini yerinə yetirib...Yuxarı qalxdım. Uca qüllənin başından Samirə, Harunun həyəti — “Qul bazarı” (olduqca geniş həyət uca qala divarları ilə əhatə olunub) Dəclə, Dəclə üzərində elektrik stansiyası və süni gölün gözəl mənzərəsi ovuc içindəki kimi görünür. Dəclənin ətrafı qamışlıqdır. Göldə ördək, qaz, cüllüt üzür...” (Cəfərzadə, 2022: 330-331)

Yazar, Milli Kütüphanədə tarixi və təsəvvüfi kaynakları inceledikten sonra XVI. yüzilyda Şah İsmail Hatâî'nin görmüş və hətta kullanmış olabileceği kadim abideleri, eski eşyaların bulunduğuş pazarları da gezip görmək düşüncesindedir. Bu amaçla Suk'ər-Rasid Pazarına, özellikle kuyumcu müzəsi görünümünde olan kuyumcu dükkanlarına bakmaya gitmiştir.

Azize Caferzade, hayatıyla ilgili önce povest sonra ise roman yazdığı meşhur seyyah Zeynalabdin Şirvânî ile ilgili de burada kaynak ve malzeme arayışındadır. Oldukça verimli geçen Bağdat seferinde yazar, birçok roman ve povestinin malzemesini toplamış bulunmaktadır.

Hatra, Asur, Roma ve Irak anıtlarını gezdikten sonra Nemrut'a giderken yolda Erbil ve Kerkük'ü de ziyaret edip Bağdat'a dönmüşlerdir. Burada-ki kitapçıları dolaşan yazar, Azərbaycan Türkçesiyle veya Türkçe yazılmış bir tane bile kitap bulamamanın derin üzüntüsünü yaşamıştır. Harabelerden 5-6 km uzaklıkta bulunan Nemrud köyü civarında keçi otlatırken kitap okuyan 10-12 yaşlı Ebülhesen adlı bir oğlan çocuğuşla karşılaşan yazar, bu çocukta okuma aşkını uyandıran okulu ve öğretmenlerini merak ederek bu köydeki okulu ziyaret etmiştir.

Dağlar koynunda yerleşen Erbil'i gezdikten sonra her yerde Türkmençe konuşulan Kerkük'e varmışlardır. Yazar burada Ata Terzibaşı'nın evine giderek onunla tanışmıştır. Etrafını saran Kerküklülerle konuşunca onların Azərbaycan'dan Samed Vurgun, Süleyman Rüstəm, Resul Rza, Nebi Xezri, Bahtiyar Vahabzade, Fikret Qoca, Cabir Novruz ve başka şairlerin eserlerini Kerkük'te Türkmençe yayımlanan Yurd gazetesinden okuyup tanıdıklarını öğrenir.

Irak'ta bulunan 6 üniversite ile ilgili ayrıntılı bilgi veren yazar Bağdat'taki üniversitelerden de bahsetmiştir. Bağdat Üniversitesini, Bağdat Milli Müzesini, Milli Kütüphaneyi ve başka bilim ve kültür mekanlarını ziyaret eden yazar, Yurt gazetesinde, Irak'ta yayımlanan Tarik'üş-Şaab, “Es'seura” (İnkılap) gazetesinde ve Afakü'l-Arabiye”, “Mere” (kadın) dergile-

rinde yapılan görüşmelere katılmıştır. 1920 yılında kurulan Milli Kütüphanede, yazar Türkçe eserlerin kataloglarının bile olmamasına üzülmüş. Burada elde ettiği tasavvuf ve sufilerle, Safevi tarihi ile ilgili Türkçe ve Farsça kitapları inceler.

Irak Yazarlar Birliği'nde gerçekleştirilen görüşmelerde, Azize Caferzade, Hâkânî-i Şîrvânî'den itibaren 2-3 dilde eser veren Azerbaycan şairleri ve Irak-Azerbaycan edebî ilişkileri hakkında konferanslar vermiştir.

Irak'ta, kadim zamanlardan günümüze kadar Azerbaycanlı şair ve kültür-sanat insanlarının izleri, etkisi varlığını sürdürme gelmiştir. Klasik şair ve yazarların dışında özellikle 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan'ın ilk kadın bale sanatçısı ve Sovyetler Birliği Halk Artisti gibi önemli unvanları bulunan Gəmər Almazadə'nin 1970 sonrasında Bağdat'ta önemli hizmetleri olmuş, burada Irak Halk Dansları ekibini kurarak öğrenciler yetiştirmiştir. Yazar, Filarmoni'de katıldığı bir konserdeki izlenimlerinden hareketle artık Bağdat'tan ayrılmış olan Gəmər Hanım'ın sanatının, burada hâlâ devam etmekte olduğunu ifade etmektedir.

Neyneva, Hatra, Nemrud, Medain Harabeleri, Kerbela, Babil-Hille şehirini vb. yerleri gezen, Babil Aslanı'nı seyreden yazar, seyahatin sonlarına doğru Kufe ve Necef'ül-Eşref'i de ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında o, bir şekilde Irak'tan yolu geçmiş olan Azerbaycan şair ve yazarlarının, kendi atalarının ruhlarıyla âdeta konuşup buluşmuştur:

"...Sadəcə, mən etiqadla, zor edilmədən, məhz öz istəyi ilə uzaqlardan buraya gəlmiş insanlar, zəvvarlar içində dolaşmalıyam. Mən bu canlı kölgələr içində babamın — babalarımın, nənəmin — nənələrimin ruhu ilə görüşür, onlarla birlikdə ziyarətgahı dolanıram. Mən bu yerləri əbəş gəzmirəm. Bu yerlərə Xaqanidən tutmuş (ondan əvvəli kim bilir?) ölməzlik rəmzi Füzuli, möhtəşəm Şah İsmayıl Xətai, qırx ildən də çox uzaq, yaxın və Orta Şərqi, Orta və Kiçik Asiyayı dolaşmış alim və şair, səyyah, coğrafiyaşünas Zeynalabdin Şirvaninin, böyük maarifpərvər Seyid Əzimin şair ruhlu, hafiz təbiətli doğmaca səyyah babam Əliheydər Garisinin ayağı dəyib. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə təkcə ibadət, ziyarət, ticarət qəsdilə deyil, həm də səyahət, görmək, öyrənmək qəsdilə babalarım, nənələrim gəlib bu yerlərə. Öləb bu torpaqda dəfn ediləni də olub. Burada yaşayıb üç dildə dünya şöhrətli əsərlər yaradanı da olub — Füzuli kimi, fatehi də olub — Şah İsmayıl kimi.

İndi mən onların izilə gedir, onların gözü ilə görmək istəyirəm ki, tarixi yazılarımda o dövrü lazımınca əks etdirə bilim. Nə isə...” (Cəfərzadə, 2022: 386)

Azize Caferzade, Irak gezisinden çok memnun bir şekilde dönmüştür. Oldukça yoğun programlar arasında vakit bularak eserleri için malzeme de toplayabilmiş, görmek istediği yerleri kısa süreliğine ve zorlu şartlara rağmen gezip görebilmiştir. Bu geziden topladığı edebî malzemeleri yazar hayatının sonuna kadar bütün eserlerinde kullanmıştır. Özellikle Fuzûlî ile ilgili yazdığı *Eşq Sultanı* romanında, Qemer Almaszade ve eski eşi meşhur bestekar ve şef Efrasiyab Bedelbeyli'nin sanatından da bahsettiği, kültür sanat, tiyatro, opera ve bale tarihimizle ilgili sanatsal içerikli ve ferdin manevi yolculuğundan bahseden önemli *Xeyalım Menim* povestinde de bu gezinin malzemelerinden faydalanılmıştır.

4. 1. Tallin Seferi-Estonya Hatırası

Yazar, Estonya'ya iki defa seyahat etmiştir. İlk seyahatini 7-27 Ağustos 1977, ikincisini ise 28 Ocak-2 Şubat 1978 tarihinde gerçekleştirmiştir. İlk seferinde 20 gün Estonya'da bulunan yazar, burayı çok beğenmiştir. O kadar ki Fin körfezinde bulunan Tallin'in Leningrad'la yarışacak kadar güzel bir müze şehir olduğunu ifade etmiştir. Bu şehrin önemli özelliklerinden biri de Sovyet çocuk edebiyatı ve sineması açısından önemli olan birçok masal-filmlerin burada çekilmiş olmasıdır. Tallin şehri hakkındaki ilk bilgilerin Arap kaynaklarında geçtiğini bildiren yazar, Estonların dillerini ve medeniyetlerini, şehirlerini çok sevdiğini ve Tallin'in neredeyse müzelerden oluştuğunu yazmıştır.

4.2 Estonya Seferi- Tammsaare'nin 100. Yılına

28 Ocak- 2 Şubat 1978 tarihinde yapılmış 6 günlük bir gezidir. Bu sefer sırasında yazar, Estonya'nın ve Sovyetler Birliğinden programa katılan diğer cumhuriyetlerin önemli kültür-sanat insanlarıyla, özellikle meşhur çevirmenlerle tanışma fırsatı bulmuştur.

Yolculuklardaki aksaklıklardan da zaman zaman bahseden yazar, Moskova'da havaalanından 9.20 de çıkmaları gerekirken saat 1:20-de çıktıklarını bildirir. Tallin'de güzel bir otelde ağırlanıp dinlendikten sonra Estonyalı yazar Anton Hansen Tammsaare'nin 100. yılı anısına yapılan programlara katılır. Türk dili ve edebiyatı alanında uzmanlığı bulunan ve Türkçe eserlerin mütercimi olan şaire Li Seppel'le, Rimma Kazakova ile burada görüşür.

“Bütün gecəni Li və Andreslə ədəbiyyatdan, yeni istiqamətlərdən ədəbi əlaqələrdən söhbət etdik. Məni milli yeməklərə qonaq etdilər. Altı otaqdan, (2 mərtəbə), mətbəx və s. ibarət bina ilə Li tanış elədi. Qərribə qızıdır. Türkcə elə gözəl danışır ki, ağ üzü söylədikcə pənbələsir. “Bəxtiyaram ki, sizinlə danışa bilirəm. Adətən azərbaycanlılarla belə sərbəst ola bilmirəm. Siz isə türkcə, məhz türkcə konuşursunuz. Mənə bu lazımdır”. Məlum oldu ki, estonlar 73 dildən birbaşa tərcümə edirlər. Aləmdir. Biz isə!? (Cəfərzadə, 2022b: 10)

Caferzadə, bu seferində birçox önəmli isimle tanışmış və sonrakı yıllarda eserləri için önəmli kazanımlar elde edəcəği iş görüşmeleri yapmışdır. Orta Asya’dan merhum Maksud Şeyhzadə’nin eserlərinin nəşiri Özbək tiyatrosu yazarı İzzet Sultanov, Semerkant’ta iken tanıştığı Rıqalı şair Albert, Estonyalı nəsir Lilli Promet, Tammsaare’nin mütercimi olan Eston-Polonya-Rus kökenli Nora Yeqorskaya, Eston Yazarlar Birliğı katiplerindən biri olan Prin, Tacikistan Yazarlar Birliğı Katibi Fateh Niyazi, Kırgızistanlı şaire Mayramhan Abılqasımova, Moldovalı şaire Vera; Türkmən, Kazak, Gürcü, Ermeni, Rus, Ukrayna, Belarus vd. cumhuriyetlerden gelen katılımcıların tamamı Anton Hansen Tammsaare’nin yüzüylığı dolayısıyla bir araya gelmişlerdir. Finlandiya, Çekoslovakya, Almanya Demokratik Respublikası, Yugoslavya, Bulgaristan, Macaristan yazarlarıyla birlikte, saat 11’de Tammsaaren’in mezarı üstüne çiçek koyarlar. Azize Caferzadə Azərbaycan’ı təmsilən proqramda katılmışdır.

Gündüz proqramlarının ardından akşam saat 19:00’da göstərişli bir edebî proqram daha yapılmışdır. Burada Sovyet Yazarlar Birliğinin birinci katibi olan Paul Kuusberg, şair və yazarlardan O.Testinski, Stelmak vd. konuşmalar yapmışlardır.

Caferzadə, sosial ilişkileri, diqqat və özgüveni sayesinde bulunduğı her ortamda önəmli dostluklar kazanan bir insandır. Burada da daha önceden tanıştığı və ilk gelişi sırasında kaleme aldığı Estonya hatıraları vb. yazıların yayımlandığı gazete ve dergileri, Tammsaare’ye hasrettiğı makale ve Eston edebiyatı örneklerini takdim etiğı Sovyet Yazarlar Birliğinin katibi Eston asıllı yazar Paul Kuusberg ve eşi Berta ve daha birçox Estonyalı yazar ve çevirmen tarafından özel olarak ağırılanmışdır.

Yazar bu seferinde, özellikle klasik Türk edebiyatı örneklerinin Estoncaya tərcüməsi işinde Estonyalı mütercimlərə təvsiyelerde bulunmuş; Nizâmî ve Fuzûlî’nin Leylâ ve Mecnûn mesnevilerinin, Nevâî’nin bazı mesnevilerinin ve Nizâmî Hamsesinin Estoncaya çevrilmesi yönünde fikirler vermişdir.

Bu gezi dönüşünde Moskova'da Rimma Kazakova ile de görüşen yazar *Vetene Gayıt (Vatana Dön)* romanındaki şiirlerin tercümesini ona havale etmiş, *Alemde sesim var benim* romanının Rusçaya tercümesini "Sovetski Pisatel (Sovyet Yazarı)" neşriyatına takdim etmiştir. Meşhur mütercim Zoya Kedrina'nın bu eseri çok beğenerek Rusçaya çevrilip basılması yönünde olumlu rapor vereceğini de yazar, bu sefer sırasında öğrenmiştir.

5. Volgaboyu Gemi Seferi

16 Haziran -4 Temmuz 1979 tarihinde, gemiyle yaptığı 18 günlük bu seyahatin sonunda yazar, yirmi iki şehir, köy ve kasabayı gezdiğini ve bunlar arasından daha önce sadece Qorki'yi biraz, Moskova'yı ise çok iyi gezip gördüğünü bildirmektedir. Diğer yerleri ilk defa bu gezi sırasında bu kadar ayrıntılı gezmiştir.

Bu gezinin amacı Azize Caferzade'nin yazmak üzere olduğu *Yad Et Meni* adlı romanının kahramanlarından meşhur şair ve doktor Abbas Sehhet'in ve 20. yüzyıl başlarında yaşamış birçok Azerbaycan aydınının buralardaki izini sürmektir.

Gezi sırasında ilk durakları Haciterhan-Heşterhan'dır. Gittiği bütün coğrafyalarda Azerbaycan şairlerinin izlerini arayan yazar, burada da Memmed Hadi, Abbas Sehhet, doktor Veysov Hakkı Paşa, Memmed Seid Ordubadi, Neriman Nerimanov gibi bu şehirde eğitim almış veya buralardan geçmiş olan Azerbaycan aydınlarının ismini yad ederek onların gözüyle buraları seyretmiştir.

Ekip, Vyatslav Vorovski adlı bir gemiyle Volga-İdil çayı boyunca ilerleyerek kıyıda yerleşen bütün şehir, kasaba ve köyleri ziyaret etmiştir.

Nikolsk kasabası, Voljsk, Voljsk Su Elektrik Santrali, Değirmen, Pavlov'un Evi, Mamay Kurganı, Hezi Aslanov'un mezarı; Saratov şehri, Usovsk adası, Vinnovka durağı, Osinsk köyü, Kuybişev, Ulyanovsk-Simbirsk şehri, Ulyanovsk vilayetinin Staraya Mayna ilçe merkezi, Çuvaşistan'ın başkenti Çeboksar, yeşil dayanacaq olarak bilinen İlyinka, Eski Novgorod- Gorki şehri, (Yazar, daha önce buraya 1966 yılında eşi ve oğluyla birlikte uçakla gelip arabayla döndüklerini de ifade etmiştir.) kuş ve çiçekleriyle yazarı hayran bırakan Lunevo, Eski Samara, Kostroma, Yaroslavl, Ugliç, Moskova, İsviçre'yi anımsatan Pless şehri, orman kıyısında bulunan Novookatovo köyü, Zimenki plajı, Morkvaşi durağı, tarihi Kazan şehri, Volgograd, Stalingrad, Sarisin şehirleri bu seferde gezilen yerlerdir.

Yazar, bu sefer sırasında hem seyahat etmiş hem de *Bakı-1501* romanının bölümleri üzerinde çalışmıştır. *Derviş İbrahim Şahla Hatai'nin Görüş-tüğü* bölüm burada yazılıp tamamlanmıştır.

6. Özbekistan- Semerkant-Harezm Seferi

Yazar, bu seyahatten önce 1962 ve 1977 yıllarında Özbekistan'a iki defa seyahat etmiş, fakat bu gezilerin sefernamesini yazmamıştır. 4-12 Ekim 1986 tarihinde 8 gün süren bu seferin amacı, Özbekistan'da yaşayıp Özbek ve Tacik edebiyatı alanında önemli eser ve sözlükler yazan, Sovyetler tarafından hapsedilip sürülen ve sürgünde vefat eden Azerbaycan asıllı alim ve eğitimci Seyid Rza Elizade'nin doğumunun 100. yılında, mezarının ailesi ve özellikle torunu Ferhad Elizade'nin çabaları sonucunda Semerkant'a getirilip gömülmesi merasimine katılmaktır.

Yazarın "Cavid kaderli" diye tarif ettiği Seyid Rza Elizade, hapsedilerek Rusya'nın Vladimir şehrine sürülmüş ve 24 Aralık 1945 yılında burada vefat etmiştir.

Ferhad Elizade, dedesinin eserlerini ve hayatı ile ilgili bilgileri bulma konusunda kendisine yardım eden Azize Caferzade'yi Azerbaycan yazarlarını temsilen bu törene davet etmiştir.

Defin töreninin 12 Ekim tarihine ertelenmesi üzerine yazar Özbekistan'ın çeşitli yerlerini, özellikle Buhara, Urgenç, Hive ve Harezm'i görmek ister. Önce Semerkant pazarını ve Semerkant'ı gezdikten sonra uçakla Buhara'ya gider. Burada bütün tarihi mekanları ziyaret eder.

Caferzade, gittiği coğrafyalarda hep roman kahramanlarının izlerini sürmektedir. Burada da özellikle Zeynalabdin Şirvânî, Celaleddin Harzemşah'ı vb. araştırır. En çok araştırdığı ise Zeynalabdin Şirvânî'dir. Yazar kendisi bu durumu birkaç yerde şöyle ifade eder:

"Sabah Zeynalabdin babamın ruhu ilə birlikdə Xivəni ziyarətə gedəcəyəm. İlahi! Onlar necə fəxrlə danışirlar Xivədən." (Cəfərzadə, 2022b: 87)

"...Yolüstü Buxarada dayanıb əzizim və yazdığım romanda yarımçıq qalmış Zeynalabdin Şirvani marşrutu ilə gəzməli, Buxaranın VII-XIX əsr abidələrinə bircə-bircə baxmalıyam..." (Cəfərzadə, 2022b: 73)

"...Gözüm əlvan gözəllikdə, "Ləbi-havz" çinarları, saçaqlı söyüdləri altında dincələrək milli xörelər dadan turistlərdədir. Dilim, əllərim mənə əfsanə danışan qadına təşəkkür edir. Ürəyim... Ürəyim isə pıçıldayır. "Baba! Zeynalabdin Şirvani baba! Sən bu yerlərdə olmusan, bu gözəlliklərlə görüşmüşən,

bu əsrlik ağaclar altında dincəlmisən. Bəlkə də həmin bu Nadir Divanbəyi Xanəgahında bir müddət qalmısən da. Bu gözəllik, bu möcüzə ilə görüşəndə nə düşünmüsən, baba?!..." (Cəfərzadə, 2022b, 75-76)

Uçakla Semerkant'tan Buhara'ya giden yazar, Zerefşan otelinde yer bulur. Buhara'da önce Leb-i Havuz'u gezdikten sonra 17. yüzyılda Nadir Divanbeyi'nin inşa ettirdiği medrese ve hanegahı ziyaret eder. Emir-i Buhara'nın kış sarayı olan Erk'i, tarih müzesini, İsmayıl Samani Türbesi'ni, Çeşme-Ayyub anıtını, Gelyan Minare ve mescidini, Taci-Zergaran, Ebdüleziz medresesi, Uluğbey medresesi, Eski bazar ve şehirden 4 km uzakta yerleşen Emir'in yazlık sarayını ve Sitareyi-Mahi-Hasa Sarayını gezer.

Urgenç, Hive ve Harezm seyahatine çıkan yazar, önce Urgenç'e gider ve temizlik, genişlik ve ferahlık yönüyle buraya hayran olur.

Urgenç'te "Harezm heqiqeti" gazetesinin redaktörü Erkin Semendevrov'la, Özbekistan Yazarlar Birliği Harezm şubesinin sorumlu katibi Erkin Madrahimov'la, genç kadın şairlerden Harezm Hakikati gazetesinin muhabiri Ullibibi, İsmayıl, Sefa ve Ullibibi'nin kocası mühendis Adil Bay'la tanışan yazar, onları evladı gibi sever. Onlar da Ezize Ceferazde'yi hem bir yazar ve aydın hem de bir anne olarak sevip sayarlar.

Yazar, alışkın olduğu üzere, erkenden Urgenç Pazarı'nı gezmeye çıkar. Daha sonra Ullibibi ve Adil Bay'la birlikte Urgenç'teki önemli abidelerden 1780 yılında tamir edilen İçen Kale'yi (İçeri Şehir'i), Pehlevan Mahmud Türbesi'ni (1247-1326), Seyid Alaeddin Türbesi'ni (1363), Cuma Mescidi'ni, (1316-1510), Medrese-yi Şergazihan'ı (1719-1726), Anuşahan Hamamı'nı (1657), Pelvan Kapısı'nı (1221-1806), XIX. yüzyılda yapılmış önemli mimari eserleri ve Emir'in Yaz Sarayı'nı, Ölümə Mahkumlar Mahpesi'ni, Kadın Kabristanı'nı; *Firdevsü'l-İkbal* müellifi Şeyh Muhammed Mirab adlı Munis Harezmi (1778-1829), Muhammed Rıza Agahi (1809-1874), Evez Utar (1884-1919), Kurban İsmayıl oğlu (1869-1940) gibi şairlerin mezarlarını ziyaret ederler.

Ertesi gün, öğlen kolhozda çalışan kızlarla ve akşam da Pedagoji Fakültesi öğrencileriyle görüş geçirmesine izin vermek şartıyla Erkin Bay, Azize Caferzade'yi gezmek için Ceyhun- Amuderya ırmağı kıyısına götürür.

Urgenç'ten Semerkant'a dönen yazar, Seyid Rza Elizade'nin defin törenine katılır, Azerbaycan Yazarlar Birliğini temsilen burada konuşma yaparak hem Seyid Rza Elizade'nin ailesine hem de burada yaşayan bütün Azerbaycan Türklerine moral verir, onların ana dili vb. konulardaki sıkıntı-

ları hakkında bilgi sahibi olur. Yazar, vatana döndükten sonra aynı yıl içinde Bakü'de de Seyid Rza Elizade'nin doğumunun 100.yılı anısına uluslararası bir sempozyum düzenlenmesi konusunda çalışmalarda bulunur ve bu sempozyum gerçekleşir.

Azize Caferzade, Özbekistan yemeklerinden, burada yaşayan Azerbaycanlıların Özbek, Tacik, Rus dilini ve Azerbaycan Türkçesini karıştırarak konuşmaya başlamasından ve ana dillerini kaybetmek üzere olduklarından bahseder. O, Özbekistan yemeklerini tatmayı, Özbekistan'ı ve Özbek Türklerini çok sever. Onların yaşamına ve maiyetlerine hayrandır. Özellikle tarihlerine ve kültürel miraslarına sahip çıkmalarını çok takdir eder. İlerleyen yaşına ve sağlık sorunlarına rağmen ruhu ve kalbi gençlik aşkıyla dolu olan yazar, bu seyahatlerinde hep mutludur ve yeni yerler, yeni insanlar tanımının, yeni bilgiler elde etmenin heyecanını yaşamaktadır.

Fakat gördüğü eksikleri dile getirmekten de asla çekinmez. Ömrünü Özbek ve Tacik halklarının eğitimi ve gelişmesi yolunda harcayan Seyid Rza Elizade'nin defin törenine Özbekistan ve Tacikistan resmilerinin katılması yazarı çok üzer ve bunu bu yazısında da eleştirir.

7. Suriye-Türkiye Seferi

Yazar bu ülkeye 11-24 Ekim 1987 tarihinde seyahat etmiştir. Bu gezi programı çerçevesinde kalabalık bir ekiple, 11-17 Ekim tarihlerinde Suriye'de, 18-23 Ekim'de ise Türkiye'de bulunmuşlardır. 23 Ekim'de İstanbul'dan Moskova'ya, 24 Ekim'de ise Moskova'dan Bakü'ye dönmüşlerdir.

Bu gezide yazar, Suriye'de Dımışk-Şam, Palmira, Halep, Lazkiye'yi gezmiştir. Buradan uçakla Türkiye'ye geçmişler, İstanbul ve Çanakkale'yi gezdikten sonra Bursa ve İzmit yoluyla İstanbul'a geçerek İstanbul'u biraz daha gezmiş ve geziyi tamamlamışlardır. Bu, yazarın Türkiye'ye ilk seferidir ve âdeta tatlı bir rüyanın etkisindeymiş gibi ilk Türkiye seyahatini anlatmıştır.

Yazar, gittiği yerleri hep meşhur şairlerin bulunduğu bölgelere göre düşünüp hayal etmekte, Özellikle Zeynalabdin Şirvânî'nin izini sürmektedir. Suriye ve Türkiye gezisinde de Mevlânâ'nın ayak bastığı toprakları, Nesîmî'nin mezarını ve Zeynalabdin Şirvânî'nin güzergahındaki iki ülkeyi daha göreceği için sevinçlidir.

Kültür ve sanatçılardan oluşan 30 kişilik grupta sinema sanatçısı Leyla Bedirbeyli, yazar Nahid Hacıyev, hanımı ile, yazar Ezize Ehmedova'nın

bacısı Hebibe, sunucu Halide ile birlikte yazarın birkaç daimî okuru ve hayranları da bulunmaktadır.

Kılı kırk yararcasına yapılan can sıkıcı kontrollerden ve gecikmelerden sonra uçak havalanır, Simferopol'de 30 dakikalık bir moladan sonra Şam'a yönelir. Uçak, Kara Deniz'in ve Türkiye'nin, karlı Anadolu dağlarının üstünden uçarken herkes heyecanlıdır. Bu yolculuklarda yazarın ve ekiplekilerin canını sıkan, insanlık ve aydın onurunu rencide eden husus Sovyet yönetiminin, vatandaşlarının komik bir parayla ülkeden çıkmalarına izin vermesidir. Bütün seferlerinde yazar ve yol arkadaşları bunun acısını yaşamaktadır. Burada da aynı durum söz konusudur.

Şam'da programın değiştiğini, önceden belirlendiği gibi Haleb'e değil Lazkiye'ye gidileceğini öğrenen yazarın morali çok bozulur. Oysaki yazar, Şamahı'dan, Bakü'nün köylerinden al kırmızı güller toplamış, Halep'te Nesîm'nin mezarına serpmek için Şamahı'dan vatan toprağı getirmiştir. Haleb'e gitme konusunda 30 kişilik gruptan kimse yazara destek çıkmaz. Fakat onun, "Ben ulu babamın mezarını ziyarete gideceğim. Ya hemen beni geri götürün ya da bana araba ayarlayın" şeklindeki ısrarı karşısında resmi makamlardan çok zorlukla izin alınarak rehber eşliğinde yazarın Haleb'e gitmesi ve Nesîmî'nin mezarını ziyaret etmesi sağlanır.

Şam'da Sid-Naya adlı kadın manastırını, oradan Kutsal Fekla-Tekla Manastırını, dönüşte ise Hz. Zeyneb'in mezarı üstünde yapılan mescidi ve Emeviler mescidini ziyaret ederler. Akşam Kasyun Dağı'nın zirvesinden Şam'ın yıldızlı ve parlak semalarını seyrederek. Palmira'da Meridian otelinde konaklayan ekip dinlendikten sonra şehrin tarihi yerlerini, Kadim Şark Kapısını, Pavel'in yeraltı mabedini, beş katlı 95 merdivenli kadim türbeyi gezer.

Yazar, Humus'a kadar ekiple birlikte gittikten sonra rehber eşliğinde Haleb'e geçer. Burada Nesîmî'nin türbesini ziyaret ettikten sonra Haleb'in 35 dönümlük yeraltı çarşısını dolaşır. Daha önceki gezilerinde Bağdat'ta gördüğü Suk'er-Raşid bunun yanında sönük kalmaktadır. Kızların ricası üzerine 4-5 sürme alarak pazardan ayrılan yazar, akşamüzeri rehber ve konsolosluk görevlisiyle birlikte Haleb'i gezmeye çıkar. Haleb'in şaşaa ve zenginliğine hayran kalan yazar, amacına ulaşp Nesîmî'nin mezarını ziyaret ettiği için çok mutludur. Sabah erkenden Lazkiye'ye doğru yola çıkarlar.

Yazar, geziden ve programdan memnun değildir. Zira bu zamana kadar katılmış olduğu en verimsiz gezilerden birini gerçekleştirmektedir. Bu

zamana kadarki tek kazancı Haleb'e giderek Nesîmî'nin mezarını ziyaret etmektir. Birkaç mescit ve kilise, çarşı-pazar dışında hiçbir kültür-sanat insanıyla görüşmemiş, dostluk ilişkisi kuramamışlardır. Zaten yazar dışında kimsenin de bu geziden böyle bir beklentisi yoktur.

İstanbul gezisi ise Suriye gezisinin tam tersine çok verimli geçmiştir. Yolculuk iyi başlamış, uçağa çok iyi izzet-i ikram görmüşlerdir.

Havaalanında yazarı, hiç beklemediği halde Tercüman gazetesi muhabirlerinden Fuat Turgut, Erzurum'dan, Atatürk Üniversitesi hocalarından Ali Kafkasyalı, İstanbul Üniversitesinden Halil Açıkgöz Beyler arabayla karşılamaya gelmişlerdir. Fakat kurallar gereği yazarın ekiple birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Kendisini karşılamaya gelenlere katılamayacağı için yazar çok üzgündür. Akşam konaklayacakları Kilim otelinde görüşmek üzere anlaşılırlar.

Ekip öğle yemeğinden hemen sonra Ayasofya ve Topkapı Müzesini ziyaret eder. Yazar, buradaki kılıç ve kamaları gördüğünde çok şaşırır. Zira romanlarında bunların tasvirini görmeden yapmıştır. Aslında bunlar Şam'da veya başka bir yerde gördükleriyle asla mukayese edilemeyecek muhteşem şeylerdir. Şah İsmail'in müzede sergilenen tahtını, kemer ve kolçaklarını da daha önce hiç görmeden *Bakı-1501* romanında tasvir ettiğini yazar burada ifade eder.

"Ən çox Şah İsmayılın taxtı, kəməri, qolçaqları və b. əşyaları. Allah, mən onları "Bakı-1501"-də görmədən təsvir etmişəm..." (Cəfərzadə, 2022b: 130)

Yazar, Abbas Zamanov'un ricası üzerine Ahmed Caferoğlu'nun müzede çalışmakta olan kızı Nezaket Caferoğlu'nu arasa da bulamaz. Akşam yemeğinden az önce fırsat bulup Halil Açıkgöz'ün evine gider, nazik eşi, kızı ve oğlu ile tanışılırlar. Çay ve börekle ağırlandırırlar. Sonra arabayla İstanbul turu yaparak önce Galata'yı sonra ise Avrupa ve Asya kıtasını dolaşırlar. Bir tatlıcıda ballı baklava yiyerek geceyi tamamlarlar.

Yazar İstanbul'a hayran olmuştur. *"...Bütün məscidlər nur saçan, yumşaq solğun bir işıqla elə işıqlandırılır ki, gecə onlar bir nurlu xəyala bənzəyir..."* (Cəfərzadə, 2022b: 131) diyerek bu hayranlığını dile getirir.

Sabahtan Boğaz'da tekne gezisi yaparlar, öğlen yemeğinde Boğaz kıyısında Palamut balığı yerler.

Yazar, konsolosluktan Konya gezisi için izin alsa da vakit azlığından dolayı gidemez. Kendisini karşılayan hocalarla birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine giderler. Yazar burada büyük bir ilgiyle karşılanır.

Oradan çıktıktan sonra Türk Edebiyatı Vakfına geçerek Profesör Amiran Kurtkan Hanımla tanışır. Burada kendisine birçok kitap hediye edilir. Oradan Türk Edebiyatı Dergisinin yayınevine geçerler. Burada Bahtiyar Vahabzade ve eşi Dilare Hanım'la karşılaşır. Yazar, Yavuz Bülent Bakilerle de burada tanışır. Akşam Ali Kafkasyalı, Yusuf Gedikli ve Tercüman gazetesinin muhabiri Beşir Ayvazoğlu ile otelde buluşup hep birlikte Halil Açık-göz'ün evine misafirliğe giderler. Beşir Ayvazoğlu ile bir saat süren bir röportajdan sonra burada güzel bir akşam yemeği yiyip folklor, divan edebiyatı, tasavvuf üzerine edebiyat sohbeti yaptıktan sonra saat 22.00'de otele dönerler.

Ali Kafkasyalı, yazara bir teyp hediye eder. Yazar, onu Erzurum'a dönme konusunda ikna etmeye çalışsa da sabah erkenden Türkiye'nin önemli edebiyatçılarından Ali Kafkasyalı, Halil Açık-göz, İsmayıl Esed vb. yazarı gül-çiçek ve çeşitli hediyelerle birlikte Çanakkale'ye uğurlamaya gelirler.

Yazar, *"...Əlidən, təzəcə tanış olduğum Xəlil bəydən ayrılında elə bildim canımdan ayrıldım..."* (Cəfərzadə, 2022b: 134) diyerek sevdiği bu insanlardan ayrılmanın üzüntüsünü dile getirmiştir.

Çanakkale yolculuğunda rehberleri, 1978 yılında Türkiye'ye göçmüş olan Bulgar Türklerinden nasir Nihad Altınok'tur. Moskova'da, Leningrad'da Üniversiteyi bitirmiştir. İstanbul Üniversitesinde Rus Dili ve Edebiyatı Bölümünün hocasıdır. Satirik içerikli kitaplarından birini yazarın ricası üzerine Cahangir Aslanoglu'nun adına imzalar.

Gemi ile tarihi Troya'ya geçerler, bir saat dolaştıktan sonra Güzelyalı Moteli'nde konaklar. Dardanel sahilindeki yumuşak kumlarda yürümeye bir türlü doyamazlar. Oysaki sabah erkenden Bursa'ya gidecek akşamüzeri ise oradan İstanbul'a döneceklerdir.

Bursa'da Osman Gazi, Orhan Gazi Türbelerini, Yeşil Cami'yi, Çelebi Mehmed'in mezarını, Ulu Cami vb. yerleri ziyaret ederler. Dönüşte İzmit'ten geçerler. Öğlene doğru İstanbul'a varırlar.

Yazar, merhum Mehmet Çavuşoğlu'nun kız kardeşi Gürbüz Hanım Çavuşoğlu ile buluşarak Dolmabahçe Sarayı'nı gezmeye gider.

Yazar burada, meşhur klasik edebiyat uzmanı Mehmet Çavuşoğlu'nun trafik kazasında vefat ettiğini, eşi Emine'nin omzunun, oğlunun ise ayağının kırıldığını ama şu anda ikisinin de iyileştiğinin bilgisini verir. Yazar hem

kendi adından hem de Profesör Elövset Abdullayev ve Abbas Zamanov adına Gürbüz Hanım'a başsağlığı diler.

Dolmabahçe'ye hayran olan yazar, Gürbüz Hanım'ın ısrarıyla onun evine gider. Akademisyen ve yazar olan eşi Durali Yılmaz Bey'le ve 9-10 yaşlarındaki kızı ve oğluyla tanışır. Otelde, kendisini bekleyen üniversite hocalarından Yaşar Akdoğan, Halil Açıkgöz Bey'le ve İsmayıl Esed, Fuad Turgut'la buluşup gece yarısına kadar edebiyat-sanat üzerine sohbet ederler. Türkiyeli akademisyenler Azize Caferzade'den Azerbaycan yazarlarından Anar, Elçin vb. kitaplarını isterler.

İstanbul'dan ayrılmadan önce İstanbul'un merkezi yerlerini, eski anıtları, Sultan Ahmet, Süleymaniye Camilerini ve Kapalı Çarşı'yı gezerler. Akşam yemeğini Haliç sahilinde bir restoranda yerler. Çeşitli zorluklardan sonra Moskova'ya, bir gün sonra da Bakü'ye dönerler.

Bu, yazarın yıllarca hayal ettiği ilk Türkiye seferidir ve o bu seferden unutulmayacak anılarla dönmüştür. Bu seferinde yazar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocalarıyla, özellikle Halil Açıkgöz ve ailesiyle, Yaşar Akdoğan Bey ile tanışır. Mehmet Çavuşoğlu'nun eşi Gürbüz Hanım'la, onun eşi Durali Yılmaz Bey ve çocuklarıyla, Tercüman Gazetesinden Beşir Ayvazoğlu ve Fuat Turgut'la, Türk Edebiyatı Vakfı'ndan Amiran Kurtkan Hanımefendi'yle, Yavuz Bülent Bakiler'le, daha önceden tanıştığı Erzurum'da çalışan akademisyen Ali Kafkasyalı Bey'le vb. görüşür. Şiir ve edebiyat çevresinde şekillenen bu sohbetler, bu geziler yazarı çok mutlu etmiş ve o aradığı zengin edebî muhiti burada bulmuştur.

8. Türkiye Seferleri

Azize Caferzade Türkiye'ye 18-24 Ekim 1987 yılından itibaren toplam sekiz defa seyahat etmiştir. Yazarın Türkiye'ye ikinci seferi 14-25 Eylül 1988, üçüncüsü 13 Ağustos- 2 Eylül 1989; dördüncüsü 1990, beşincisi 1991, altıncısı 1992, yedincisi 1995, sekizincisi ise 1996 yılında gerçekleşmiştir. Bu seferlerin hepsi ile ilgili sefername yazılmamıştır. Sefername yazılan geziler, yazarın 1987 (ilk), 1988 (ikinci), 1989 (üçüncü) ve 1996 (sekizinci) yılındaki gezileridir.

8.1. Suriye-Türkiye Seferi: 11-24 Ekim 1987

Yazar, ilk seyahatini Suriye seferi ile birlikte yaptığı için Suriye seferinin anlatıldığı bölümde bu geziden ayrıntılı olarak yukarıda bahsedilmiştir.

8.2. 14-25 Eylül 1988

19-23 Eylül 1988 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen VI. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'ne 2 bildiri (*Bayatı Düşüncelerim* ve *Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları*) ile katılan yazar, burada İstanbul ve Ankara'yı da gezme fırsatı bulmuş, Türkiye'nin ve dünyanın önemli Türkologlarıyla tanışmıştır. Dördü Azerbaycanlı olmak üzere bu kongreye Sovyetler Birliğinden 18 Türkolog katılmıştır. Ekibin başkanı Tatar asıllı Türkolog ve Moğolca uzmanı Edhem Tenişev'dir. Yazar bu gezisinde Türkiye'de bulunan çeşitli kademedeki okulları da ziyaret ederek Türk eğitim sistemini Azerbaycan'da tanıtan yazılar hazırlamıştır.

Yazarın dışında Azerbaycan'dan katılan akademisyenler Pedagoji Üniversitenin rektörü Afat Qurbanov, Aydın Memmedov, Zümrüd Quluzade ve Moskova'da yaşayan Azerbaycanlı Türkolog Tofiq Melikov'dur. Ekip önce Ankara, sonra İstanbul havaalanına iner. İstanbul'da Osman Fikri Sertkaya, İstanbul Büyükelçisi Vehdet Sultanzade ve Celal İlhan tarafından karşılanıp Ataköy'de bir motele yerleştirilirler. Çok geçmeden Halil Açıkgöz, Birol Emil, Beşir Ayvazoğlu, Fuat Turgut, vb. yazarı görmeğe gelir. Ekipteki herkes yazarın bu kadar tanınır olmasına, gösterilen saygı ve sevgiye çok şaşmıştır.

Celal Bey, ekibe Ayasofya, Sultan Ahmet camilerini, eski abideleri ve Boğaz'ı gezdirir, Asya kıtasına geçirir. Akşam kendi evinde eşi Fatma Hanım'la birlikte onlara ızgara, sarma, biber dolması, patlıcan salatası gibi Türk yemekleri ve meyve ikram ederler.

Burada yazarın sesini, okuduğu şiirleri kasete kayd ederler. Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlıların sünnet düğününe davet edilip ve düğüne katılırlar.

Bu seferde, İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi hocalarından Profesör Nuri Muğan ve eşi Nezahet Hanımla görüşürler, Halil Açıkgöz'ün evine misafir olurlar. Televizyoncu şair Yağmur Tunalı ve Raşid Demirtaş da bu misafirliktedir. Halil Bey'in hanımı Asuman Hanım'ın pişirdiği leziz yemeklerden tadarlar. Halil Bey'in çocuklarından küçük Ümman, Kuran-ı Kerimden ayetler, namaz duaları ve ilahiler okur. Teypten ilahiler vb. müzikler dinlerler. Yazar da Şamahı'nın Nabır köyünden bulup getirdiği zikir kasetini Halil Bey'e hediye eder. Dinleyenlerin hepsi Sovyet döneminde böyle bir kasetin ve zikrin var olabileceğine inanamaz.

Yazar, saat 16:00-da Türkiye Demokrat Kadınlar Kulübünde yapılan görüşmeye katılır, Feride Kurtulan, Cemiyetin başkanı Filiz Tarakçı vb. tarafından kendisiyle röportaj yapılır. Kadın meseleleri üzerine konuşulur.

Enver Altunel ve hanımı Sevgili ile görüşüp sohbet ederler. Gece Ankara'dan, Azerbaycan Kültür Derneğinden Mehmed Kengerli ile telefonda konuşur. Bakü'den muhacerette bulunan Azerbaycanlıları bulup aileleri ile kavuşturma görevini üstlenen Vatan Cemiyeti başkanı yazar Elçin'in ve cemiyetin isteklerini Kengerli'ye ulaştırıp ondan yardım konusunda söz alır.

Profesör Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin, Cavad Heyet, Gürbüz Çavuşoğlu, eşi Duralı Yılmaz, kızları Elbilge, Yavuz Bülent Bakiler, Güney Azerbaycan'dan Ehmed Azerlu ve onlarca gençle ve Azerbaycan şairlerinden Abbas Abdulla ile yazar burada görüşüp sohbetler eder.

Sempozyum günü, Cavad Heyet vasıtasıyla Şehriyar'ın vefat haberini alırlar. Dünyanın dört bir tarafından kongreye katılan yabancı ve Türk filologlar yazara başsağlığı dileklerini iletir.

Bu gezide birçok acı olayın, özellikle Hankendi'nde Ermeni saldırılarının başladığı haberinin etkisiyle sarsılan yazar, bildirileri bile dinleyemez haldedir. Sadece Batı Almanya'dan kongreye katılan Doktor Timur Kocaoglu'nun *Türkistan Edebiyatında İstiklal Savaşının Yankıları* adlı 1937 yılında katledilen Özbek şairleri Mağcan Cumabayoğlu ve Abdulhamid Süleyman Çolpan hakkındaki bildirisi yazarın ilgisini çeker.

Bir sonraki gün de koşturmacayla geçer. İlk oturumun başkanları Necila (Pekolcay) Hanım ile Fethi Tevetoğlu'dur. İlk konuşma yazarındır. Yazar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine hediye edeceği on kitabı burada yetkililere takdim eder. Osman Fikri Sertkaya'nın *Amerika'nın Sesi* radyosunda Şehriyar üzerine konuşma yapması teklifini reddedemez.

Sonra Edhem Tenişev ve Tofig Melikovla birlikte Mehmet Çavuşoğlu'nun vefatı dolayısıyla başsağlığı dilemek için Duralı Yılmaz Beylerin evine giderler.

Yazar, Halil Açıkgöz ve Yağmur Tunalı Bey'le birlikte Aşıyan müzesine gider. Tevfik Fikret, Yahya Kemal ve bütün o eski mezarlıklarda defnolunmuş Türk aydınları için rahmet okur.

Bu seferde yazar, Orhan Şaik Gökyay'la ve Meserret Diriözle de tanışıp sohbetler eder. Edebiyat Fakültesinin neredeyse bütün öğrencileri ile görüşüp konuşur ve bu görüş sonucunda yolculuktaki bütün yorgunluğunu unuttuğunu ifade eder.

Caferzade, bu seferinde İstanbul'daki okulları ziyaret ederek Türkiye'deki eğitimle ilgili bilgiler edinir. Bakü'ye döndükten sonra ise *Mektebi, Ananı Unutmamışdım* başlıklı bir yazıyla Türk eğitim sistemini ayrıntılı bir

biçimde anlatır.

Bu dönemde Azerbaycan Kadınlar Şurasının Başkanı görevinde bulunan yazar hem bir kadın yazar ve akademisyen hem de bir bürokrat olarak İstanbul'da VI. Türkoloji Kongresinde Azerbaycan'ı temsil etmiştir. Burada o aynı zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet elçisi misyonunu da üstlenmiştir.

8.3. 13 Ağustos- 2 Eylül 1989

Yazarın Türkiye'ye yaptığı bu üçüncü seyahat, Gürcistan üzerinden kara yoluyla gerçekleşmiştir. Azize Caferzade eşiyle birlikte Gürcistan'dan trenle Sarp Sınır Kapısı'na kadar gelmiş, Sarp'ı geçtikten ve bir gece burada kaldıktan sonra gezerek Erzurum, Kars, Konya, Ankara ve İstanbul'a gitmişlerdir. Bu gezide de önemli edebiyatçılarla, devlet adamları ve sanatçılarla görüşmüşlerdir.

Üçüncü Türkiye sefernamesinde yazar, Tiflis'ten trenle Türkiye sınırına kadar geldiklerini, Batum'da bir gece kaldıktan sonra Gürcistan sınırını geçip öğlen saat 13.00'te Sarp sınır kapısından Türkiye'ye geçtiklerini yazmıştır. Burada Halil Açıkgöz Bey ve arkadaşı Doktor Selçuk Bey'le görüştükten sonra otele yerleşirler. Ertesi gün otobüsle Erzurum'a yola çıkarlar. Burada Ali Kafkasyalı Bey'in misafiri olur ve Erzurum'u gezerler.

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin dekanı Profesör Şerif Bey'le görüşüp öğrenci ve hoca değişimi üzerine konuşurlar. Buradaki tarihi camileri, kale ve anıtları ziyaret ederler.

Erzurum'da yazarı Azerbaycan Cumhuriyeti Kadınlar Şurası Başkanı olarak "kadın-ev-aile" konusunda ve bir yazar olarak da edebiyatla ilgili olmak üzere iki ayrı konferansa davet ederler. Pilot Memmed İbrahimov ise askeri teknoloji konusunda konuşma yapar.

Erzurum'dan Kars'a geçer ve deniz seviyesinden 2000 metre yüksekte bulunan Sarıkamış'ı ziyaret ederler. Horasan'da çay içip çorba ve güzel yemeklerden tadarlar. Türkiye'de gördüğü Öğretmen Evlerine yazar hayran olur ve daha önce hiçbir yerde böyle bir uygulamayı görmediğini özellikle vurgular.

Bu yolculukta yazar rahatsızlanır fakat Konya'ya bilet almışlardır ve 20 Ağustos'ta artık Konya'dalardır. Yıllarca hasretle görmek istediği ve *"...Gözəl sanatlar muzesi"* adlanan bu bina doğrudan da gözəl və gözəlliyi içinə toplamış aləmdir..." (Cəfərzadə, 2022b: 188) diye tarif ettiği Mevlana

Müzesi'ni ziyaret ederler. Akşam yemeğini Meram Bağlarındaki modern bir yemekhanede yerken yazar eski Meram'da Mevlana'nın izlerini arar.

Konya'daki Selçuk Üniversitesini gezerek burada Halil Cin Beyle görüşürler. Müzeler ve tarihi yerleri gezdikten sonra Ankara'ya doğru yola çıkarlar.

Ankara'da onları Mehmet Kengerli ve eşi Sabiha Hanım karşılar. Eşyalarını otele yerleştirip Hacı Arif Gaziantepi lokantasında ziyafete giderler. Yağmur Tunalı Bey de onlara eşlik etmektedir. Sabah ilk işleri Hacı Bayram Veli Camii ve türbesini ziyaret etmektir. Yazarın "Memmed arzusuna çatdı" ifadesinden eşinin ne zamandır bu ziyareti gerçekleştirmek istediği anlaşılmaktadır. Sonra Türkolog Ahmet Bican Ercilasun Bey'le buluşup Anıtkabir'i ziyaret ederler. Azerbaycan Kültür Derneğine misafir olurlar. Burada Mehmet Kengerli, Feyzi Aküzüm, Millet Vekili Yasin Bozkurt vb. ile birlikte uzun ve keyifli sohbetler ederler.

24 Ağustos'ta Ankara'da "Gün Başlıyor" programına katılırlar. Programın sunucusu Azerbaycan asıllı Mehpere Hanım'dır. Kendisi de çeşitli televizyon ve radyo programları hazırlayıp sunmuş olan yazar, onun işindeki ustalığını ve sorduğu güzel soruları takdir eder. Yazarın eserleri, özellikle *Anamın Nağilları* üzerine sorular sorulur, maniler okunur. Bu programda saz ve müzik eşliğinde şarkılar da söylenir.

Program çok ses getirir ve kanala Kıbrıs'taki izleyicilerden de olmak üzere birçok telefon açılır. Aynı günün akşamı otobüsle İstanbul'a giderler. Şehirlerarası otobüs yolculuğunun rahatlığını ve konforunu takdir eden yazar, yolculuk esnasında tıpkı Bakü'de olduğu gibi yolcuların zaman zaman gülümseyerek kendilerine "Sabah sizi televizyonda gördük" dediklerini belirtir.

Sabah erken saatlerde İstanbul'a inince TRT'nin misafirhanesine yerleşirler. İstanbul'da Türk Edebiyatı Dergisine giderler. Ahmet Kabaklı ve Ayla Ağabegüm ne yazık ki o sırada orada değildir. Onları Belkıs İbrahimhakkıoğlu karşılar. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na giderek Profesör Turan Yazgan'la görüşürler. Boğaziçi'nde Turan Bey ve ailesiyle birlikte akşam yemeği sırasında İstanbul'daki Kültür Derneğinin başkanı Nihat Çetinkaya ile tanışırlar. Bu süreçte sürekli ziyaretlerine gelen ve onları evinde ağırlamak isteyenler çoktur. Durali Yılmaz ve eşi Gürbaz Hanım'ın, Fırat Kızıltuğ'un, Halil Açıkgöz Bey'in evinde misafir olurlar. Halil Açıkgöz Bey her gün arabasıyla gelip onları almakta ve neredeyse bütün İstanbul'u dolaştırmaktadır.

Bu seyahatlerinde de Celal İlhan, Enver Altunel ve eşi Sevgili, Yusuf Gedikli, Ayla Ağabegüm, Belkıs İbrahimhakkıoğlu ve Aydınla görüşür, sohbetler ederler.

Boğaziçi'ni ve Anadolu Hisarı'nı, Kapalı Çarşı'yı, Beyoğlu'nu gezerler. Sümbül Efendi, Merkez Efendi, Telli Baba türbelerini ziyaret ederler.

Yazar, İstanbul Müftüsü Selahettin Kaya, yardımcıları Mehmet Çiçek ve Salih Güneşle yaptığı sohbetlerden mutluluk duyar. Kendisine tespih ve birkaç Kur'an-ı Kerim hediye edilir.

İstanbul Üniversitesinde Basın Yayın Yüksek Okulu müdürü Tayfun Akgüner'le görüşüp okulu gezerler.

Yazar İstanbul'da iken Azerbaycan'da Karabağ olayları patlak vermiş, Meydan Harekâtı başlamıştır. Bu sebeple aklı hep Azerbaycan'dadır ve hiç rahat değildir. Buna rağmen Türkiye'de her ânı bir ömre bedel 19 gün geçirmiş, birçok şehri gezerek değerli kültür ve sanat insanlarıyla, akademisyen ve siyasetçilerle tanışmış, adeta 70 yıllık özlemin acısını çıkarmaya çalışmıştır.

8.4. 16-21 Ekim 1996

Yazarın Türkiye'ye yaptığı bu son Türkiye-Edirne seferi 6 gün sürmüştür. Gezinin temel amacı 1998 yılında Bahailerle ilgili yazdığı *İşığa Doğru* romanı için malzeme toplamaktır. Türkiye'deki Bahai topluluğu tarafından Edirne'ye davet edilen yazar, Bakü'den uçakla İstanbul'a gelmiş, karşılanarak İstanbul otogarından otobüsle Edirne'ye gitmiştir. Yolculuğun çok rahat geçtiğini ifade eden yazar, yine İstanbul üzerinden geri dönmüştür.

Ekim 1996 sabahı İstanbul'a inen yazarı, Bahai toplumu liderlerinden Ferhad'ın şöförü havaalanından alıp otogara getirir ve Edirne otobüsüne bindirir. 2 saat 15 dakika süren yolculuktan sonra Edirne'de yazarı Bahai temsilcilerinden Sima Hanım karşılar. Yazar, Baha'nın evini gezdikten sonra Efe Otel'ine yerleşir.

Hollanda'da yaşayan ve o sırada otelde kalmakta olan Güney Azerbaycanlı Huşeng Bey de Bahai'dir ve yazarın Bakü'den geldiğini öğrenince onu odasında ziyaret eder. Bundan sonraki bütün gezilerde Sima Hanım, eşi Mustafa Akgün Bey ve Huşeng Bey genellikle birlikte bulunmaktadır.

Yazar Edirne'yi çok beğenir, âdeta bir müze şehire benzetir. Özellikle mimarisine, han, kervansaray ve camilerine hayran olur. Ölümsüz Sinan'ın Selimiye Camii'ni ve şehirdeki diğer tarihi abideleri anlatırken üslubu anında değişir ve modern bir Evliya Çelebi üslubuna dönüşür.

Yazarın duyduğuna göre Baha da Selimiye'ye çok gelirmiş. Hacı Mehmet Yağmur, Selimiye'den sonra yazarı Kırkpınar Parkı, Bedesten Çarşısı ve XVI. asırdan kalma Rüstem Paşa Kervansarayı'na götürür.

Baha'nın "Rza Bey Evi'nde Sima Hanım, eşi Mustafa Bey, Bahailerin lideri Taleb Kocabıyık Bey, onun eşi vb. görüşüp Bahailik konusunda sohbetler ederler.

Yazar, Bahailerin Azerbaycandaki lideri ile ilgili roman yazmayı düşündüğü için Bahailerin izlerini sürmektedir. Bu seyahate de Edirne'deki ve Hayfadaki Bahai liderlerin hayat ve düşünceleri ile ilgili malzeme toplamak için çıkmıştır.

Edirne'ye gelen Baha'nın ilk kaldığı yeri, sonradan yerleştiği mekanları, gittiği semt ve mahalleleri, Cami ve kervansarayları araştıran yazar Edirne'yi ve buradaki tarihi eserleri de ayrıntılarıyla anlatır. Yazar, buradaki sohbetleri sırasında kendisinin Bahai olmadığını, burada bulunma sebebinin de romanlarına malzeme toplamak için olduğunu özellikle bildirmiştir:

Azerbaycan muhacirleri ve muhaceret edebiyatıyla ilgili önemli yazı ve araştırmaları olan yazar hangi ülkeye giderse gitsin mutlaka gittiği ülkedeki hemşerilerini de arayıp bulma çabasındadır. Edirne'de de Azerbaycanlı veya Azerbaycan asıllı insanlarla, öğrenci ve hocalarla karşılaşmış, onlarla hasbihal etmiştir.

Edirne'deki Kültür Müdürlüğünü, Belediyeyi vb. yerleri ziyaret eden yazar, aslen İrevan'dan olan Azerbaycanlı müdür Gür Karasu'yla ve 4 yıldır Edirne'de çalışmakta olan Azerbaycanlı müzisyenlerden Vasif Hesenovla da burada karşılaşmıştır.

Trakya Üniversitesini, özellikle Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü ziyaret etmiş, Profesör Hidayet Bayatlı (Kerküklü) ve burada okuyan Azerbaycanlı öğrencilerle (altısı kız, ikisi erkek öğrenci) görüşmüştür. Azerbaycanlı öğrenciler akşam otelde de yazarı ziyaret etmişlerdir. Bu gençler, aynı yıl içinde üniversiteyi bitirip Azerbaycan'a dönecekleri için devlet tarafından işle temin olunup olunmayacakları endişesini taşımaktalar.

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü panolarında Azerbaycanlı şair ve yazarların isminin ön sıralarda yer alması, Azerbaycanlı öğrencilerin okul yönetimi ve hocalar tarafından övülmesi yazarı çok mutlu etmiştir.

Yazar, üç yüz bin şehitten yalnız yirmi bininin adının ve kimliğinin bulunduğu Balkan Şehitliğini ziyaret etmiş, Tunca, Meriç nehirlerini seyredip Karağac İstasyonu 'nu gezmiştir.

Oldukça verimli geçen bu gezi yazarın son Türkiye seferidir.

9. Moskova Seferi

15 Ekim 1988 tarihli bu seferi yazar, Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurasının Başkanı sıfatıyla, görev icabı gerçekleştirmiştir. Karabağ hakikatlerini canı pahasına da olsa burada savunmuş ve önemli işlere imza atmıştır. Yazarın buradaki konuşması Karabağ'la ilgili başka bir yazımızda değerlendirildiği için burada üzerinde durmuyoruz.

10. Hindistan, Singapur ve Malezya seferi- 11-30 Ekim 1989

10.1 Hindistan Seferi

Yazar, kalabalık bir ekiple 11-18 Ekim'de Hindistan, 19 Ekim'de Singapur, 20-30 Ekim tarihlerinde ise Malezya'ya seyahat etmiştir. Bu seferde de Zeynalabdin Şirvânî'nin izini sürmüş, onun hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi bulmak ümidiyle araştırmalar yapmıştır.

Bu seferde, Hindistan'ın Delhi, Agra, Bombay şehirleri gezilmiştir. Büyük bir ekiple gerçekleştirilen gezi, muhtemelen yazarın Sovyetler Birliği dağılmadan önceki son gezisidir. Yazar, 11-30 Ekim 1989 tarihinde Bakü-Moskova- Delhi-Bombay-Agra-Singapur-Kuala Lumpur-Moskova-Bakü güzergahında Azerbaycan'dan şair Fikret Koca ile birlikte bu geziye katılmıştır.

Gezi, Asya ve Afrika Ülkeleri Dostluk Cemiyetinin desteği ile yapılan ilk gezidir. Yazar, biletlerin bile alınmış olmasına rağmen bu gezinin gerçekleşeceğine bir türlü inanamaz. Çünkü daha 1980 yılından beri defalarca Sovyet Yazarlar Birliğine dilekçelerle başvurarak eserleriyle ilgili malzeme toplamak için Hindistan'a gitmek istediğini bildirmiştir. Hindistan'da sekiz yıl yaşayıp burada eserler veren Hacı Zeynalabdin Şirvânî'nin hayatını anlatan bir roman yazmakta olduğunu ve onun gezip dolaştığı yerleri görmek istediğini anlatan önemli evraklarla bu dokuz yılda üç defa başvuruda bulunsa da bir sonuç elde edememiştir. Bu başvuruların birinde yazar olumlu cevap alıp bütün evraklarını hazırlamış, hatta aşısını da olmuş fakat bu defa da İndira Gandhi'ye suikast yapıldığı için gidememiştir. Bir diğerinde ise Sovyet Yazarlar Birliğindeki Dış İlişkiler biriminde çalışan birisi yazarın gitmesine engel olarak adını listeden çıkarttırmıştır. Dolayısıyla yazar Hindistan'a gitme konusunda ümidini kaybetmek üzereyken bu gezi gerçekleşmiştir.

Ekibi Delhi'de Sovyet Büyükelçiliğinin ve yerli Turizm Teşkilatının temsilcileri samimiyetle karşılayıp otobüslerle bindirmişlerdir. Afrika-Asya Kültürel İlişkiler Cemiyetinin teşkil ettiği bu Dostluk seferine her cumhuri-

yetten 1 veya 2 kişi olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Moskova ve Leningrad'dan temsilciler katılmıştır. Ekibin lideri sözde Kırgızistan Devlet Üniversitesinin rektörü akademik Huseyn Hesenov'dur. Aslında ise Nikolay Nikolayeviç Topçeev'dir.

Azerbaycan şair ve yazarları Hindistan'a böyle bir program çerçevesinde ilk defa gitmektedir ve çeşitli mahfillerde konuşmak için önemli hazırlık gerekmektedir. İlk günlerde Kutb misafirhanesinde kalırlar. Yurtdışına çıkacak Sovyet vatandaşlarına verilen para yine kısıtlıdır. Bu geziye Karabağ olayları ve Ermenilerin bu konudaki yaygarası damga vurmuştur.

İlk günün akşamında ekibi Hindistan'ın Turizm firmalarından birinin yöneticisi olan Ram Kohli ve eşi Dipak Kohli, iki oğlu ile birlikte evlerinde ağırlamışlardır.

Yazar, Hanım Dipak Kohli'ye seyyah Hacı Zeynalabdin Şirvânî'yi tanıyıp-tanmadığını, Hindistan'da onun adıyla anılan bir okul, kütüphane vb. olup olmadığı sormuş ve burada onun tanınmadığını üzülenle öğrenmiştir.

Hindistan'ın büyük lideri Mahatma Gandhi'nin ve İndira Gandhi'nin anıtlarını, Moğol hükümdarları tarafından dokuz yılda inşa edilen 5kilometre uzunluğundaki Hindistan'ın özgürlük anıtı olan Kırmızı Fort'u, Mirvari Mes-cidi, Eski Delhi'yi gezmişlerdir. Sefalet ve ufunet arasında yarı çıplak dolaşan, rastgele her yerde uyuklayan insanları görünce yazar ve ekiptekiler dehşete düşmüşlerdir. Hintli rehber Puşba Hanım, taraflı davranarak burayı ancak Müslümanların yaşamakta olduğu cinayet ve sefalet yuvası gibi tanıtırken yazar buna isyan ederek: "Zira dünyaya Taç Mahal'ı, dünyada bir benzeri daha olmayan Kutb Minaresi'ni vb. gibi değerli abideleri, bilim ve kültür alanındaki önemli gelişmeleri bahşedenler de Müslümanlardır. Şimdi onları burada böylesi bir sefalete mahkûm edenler daha çok sorumludurlar." diye düşünür.

Milli giysili insanlar, Demir Sütun, inşası tamamlanamayan Alay Minaresi vb. gezidekilerin de ilgisini çeker.

Bir sonraki gün Hint-Rus Bilimsel-Kültürel merkezinde görüş düzenlenir. Oldukça uzun ve sıkıcı geçen bu görüşten sonra başka bir yerde Hint Müslümanlarının ilahilerden oluşan konserini dinlerler. Sabah olunca İndira Gandhi'nin ev müzesini ziyaret ederler. Burada gördükleri televizyonlarda ve belgesellerde gördüklerinden farklı ve sıra dışı bir şey değildir. Sadece Gandhi'nin özel hayatı ve eşi Firuz Gandhi ile ilgili bazı yeni bilgiler elde ederler.

Bu gezi sırasında gezdirilen dükkân ve pazarları, çoğu Avrupa resim ve heykel ürünlerini taklitten başka bir şey olmayan eserleri görmekten yazar ve ekipteki diğer kültürlü insanlar pek de memnun değildir. Özellikle Azize Caferzade, Delhi'deki Milli Kütüphane'ye bir günlüğüne bile olsa gidip yazma eserleri incelemek için ekip başkanından izin ister. Hint halkıyla, bu halkın önemli aydınları, kültür ve sanat adamları ile tanışıp görüşmek isterler. Ne yazık ki bunlar gerçekleşemez.

Nihayet Pars-ateşperestlerinin konseri ve geleneksel dansları, ekiptekilerin özleminde olduğu esrarengiz Hint müziği, dansı ve kültürüyle tanışmaya kapı aralar. 15 Ekim'de dünyaca ünlü Agra şehrine giderler. Kavurucu Hindistan sıcağında ekiptekilerin çoğu Sovyet sisteminin vatandaşlarına yaptığı "iyilik dolayısıyla" parasızlıktan su bile alıp içemez.

Yol boyunca inekleri, mandaları, fil, deve, at, maymun, rengârenk kocaman pitonları ve piton oynatan insanları seyrederek Agra'ya ulaşan ekip ilk önce Taç Mahal'ı ziyaret eder.

Agra'da Ekber Şah'ın inşa ettirdiği uzunluğu üç kilometreyi bulan muhteşem kale duvarlarını, İskender şehrinde Maharaca'nın muhteşem sarayını, Ekber Şah'ın Mozolesini, Mümtaz Mahal'ın Makberesini, Taç Mahal'ı hayranlıkla izlemiş, Ölü Şehir'i, Pir Şeyh Selim türbesini ziyaret etmişlerdir. Yazar özellikle Pir Şeyh Selim Türbesi'nin güzelliğine hayran olmuş ve yapılış hikayesini de ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Bütün bu olağanüstü güzelliklerden sonra yazar artık Hindistan'da hiçbir şeye hayret edemeyeceğini düşünmektedir.

Yazar, Bombay-Horizon'da çok görmek istediği eski Hint anıtlarıyla karşılaşır. Çok kalabalık bir şehir olan Bombay'de Hint Okyanus'u kıyısındaki Fil Adası'nın tasvirini yazar, Evliya Çelebi üslubuyla yapar.

120 merdiveni aşarak dağın tepesinde bulunan taş ibadetgahttaki kocaman abideyi hayranlıkla izlerler. Üç yüzlü Şiva Tanrısı, onun eşi Parvati, dört yüzlü Rama vb. bunlardandır.

Yazar, daha 27 yaşındayken Hindistan'ı görmeden burayı anlatan *Manar Sahillerinde* adlı büyük bir povest kaleme almıştır. Bu gezisinde ise kitaplardan okuyup öğrendiklerini gerçek hayatta kendi gözleriyle görmüş ve bütün güzel ve çirkin yanlarıyla, bütün ihtişam ve sefaletiyle Hindistan'ın renkliliğine, çeşitliliğine hayran kalmış ve bu hayretini "...Hindistan qalbi-mizda Şivanın əzəmətli heykəli, Tac-Mahalın bəyaz məhəbbət mahnısı kimi qalıb." (Cəfərzadə, 2022b: 228) sözleriyle ifade etmiştir.

11. Singapur Seferi

19 Ekim 1989 tarihinde Hindistan'dan ayrılan ekip, uçakla Singapur'a gitmiştir. Yolcular daha uçaktayken şehrin güzelliğine hayran olmuşlardır. Yazar, Singapur'un tamamen yeni, modern bir Avrupa şehri olduğunu ifade eder.

Muhteşem binalar, gökdelenler, neon ışıkları, vitrinler ve reklamlarıyla bu şehir âdeta ziyaretçilerin gözlerini kamaştırmak için yapılmıştır. Şehri ikiye bölen Singapur nehri, köprüler, yemyeşil çimenlikler, parklar, bakımlı sokaklar ve bin bir çeşit gül, çiçek ve ağaç zenginliğini seyrederken geziyi ayarlayan sorumluların Singapur vizesi almadıklarını da üzüntüyle öğrenmiş bulunuyorlar. Saatlerce bekledikten sonra problem çözülür ve geceyi otelde geçirip sabah şehri gezmeye başlarlar. Âdeta cennetten bir köşe gibi görünmekte olan bu şehir, içinde yaşayan halkın menşesine göre Çin, Hint ve Malay mahalleleri şeklinde üç kısma bölünmüştür.

Yazar, Evliya Çelebi'ye has bir üslupla 42 km uzunluğu, 23 km eni bulunan bu adanın tarihini; sokaklarını, adalarını, mahallelerini ve mimarisini anlatmaya başlar. Singapur, yeni yapılan bir şehir olduğu için tarihi abideleri neredeyse yok gibidir. Dünyanın bütün tanınmış firmalarının dükkanları burada bulunmaktadır.

9 Ağustos 1965 yılından itibaren bağımsız bir şehir-devlet olan Singapur'un yüzölçümü 570 kilometrekaredir. 57 küçük adadan oluşan bu ülkeden dünyanın 49 ülkesine hava yolu bulunmakta olup nüfusu 2 milyon 650 bindir. Ülkede Çinli çok olup (%76) diğerlerini Malaylılar (%15), Hintliler (%6,5) vb. milletlerden oluşturmaktadır.

12. Malezya Seferi

20-30 Ekim 1989 tarihinde Singapur'dan çıkıp 8 saatlik otobüs yoluyla Malezya'ya giden yazar burayı da çok beğenmiştir.

Güzel ve mutluluk verici ortamlarda yazarın seyyah üslubu hemen kendini göstermeye başlar. Singapur'da olduğu gibi Malezya'da da yazar, çevreden ve insanların yaşam şartlarından memnundur. Bu sebeple üslubu canlılık kazanmış ve hevesle anlatmaya başlamıştır.

17 milyon nüfusu olan ülkenin %'60'ı Müslüman Malaylardan oluşmaktadır.

"17 milyon əhalisi olan Malayziyanın 60%-i müsəlman malaylar, 30%-i çinlilər, qalan 10%-inin hindlilər və b. təşkil edir. Ölkə 13 ştata bölünmüşdür.

Bunlardan doqquzunu sultanlar, 4-nü qubernatorlar idarə edir. Ümumi hakimiyyətin başında kral durur. Bu kral 5 ildən bir həmin o doqquz sultan arasından, seçki yolu ilə hakimiyyətə gəlir. Sultanlıq isə irslə, sülalə şəklində babadan ataya, atadan oğula keçir..." (Cəfərzadə, 2022b: 232)

Geceyi Malezya'nın Malakka şəhrindeki Merlin-Malakka otelinde geçirdikten sonra Malakka'dan Kuala Lumpur'a giden yolda, Dukson limanı yakınlığındaki Minqurtbiç otelinde birkaç gün dinlenirler.

Bu seyahatte ve özellikle Müslümanların yoğunlukta olduğu bu güzel ülkede yazar, sıklıkla Bakü'yü, Hazar Denizi'ni özlemekte, annesini ve nine-sini hatırlamaktadır.

Yazar, bu ülkedeki çeşitli milletlerin bir arada dostça yaşamasına hayrandır. Televizyonun üç kanalında üç ayrı dilde programlar yayımlanmakta, insanlar kendi ibadetlerini rahatça yapıp kendi dillerinde rahatlıkla konuşmaktadır. Süslü, rengarenk ışıklarla parlayan Kuala Lumpur'da o sırada Güney Doğu Asya blokuna üye olan altı ülke başkanının toplantısı gerçekleşmekte olduğundan şehirde bir bayram havası vardır.

Burada turistleri çekmek için her yola başvurulmuştur. Hatta binaların, motel ve otellerin, sinema salonlarının ismi bile efsane, masal ve eser kahramanlarının adıyla adlandırılmış olup "Kontiki", "Münhauzen", "Merlin", "Pirat" vb. isimli mekanlar görmek mümkündür. Ülkenin gelirinin büyük kısmı turizmden sağlanmaktadır. Şehri gezen ve çeşitli kurumlara ziyaretlerde bulunan ekip bu ülkedeki imara, refaha hayranlık ve gıptayla bakmaktadır. İnsanların tamamı güler yüzlü ve dost canlısıdır.

Ekipteki herkes, özellikle gençler "Peki biz neden bu kadar kötü durumdayız?" diye homurdanmaktadır. Singapur ve Malezya'yı gördükten sonra herkes "... bir ağızdan deyir ki, "Burada behiştə gördük...Sabah isə cəhənnəmə qayıdıraq." (Cəfərzadə, 2022b: 240) diye söylenmektedir.

Yazar, 200 merdivenle çıkılabilen Özgürlük Anıtı'nı, Yüksek bir tepede bulunan mağaradaki eski Hint ibadetgahını ilerleyen yaşına ve sıhhatine bakmayarak ziyaret eder, tepenin ve buradaki bütün mekanların ayrıntılı tasvirini yapar.

Bu gezi sırasında sadece yazar değil ekipteki herkes Uzak Doğu'da gördüğü konforlu ve güzel yaşamın neden kendi ülkelerinde olmadığını sorgulamaya başlamıştır. Yazar da aynı şekilde düşünmektedir. Dönüş yolunda Arap Emirliklerinin havaalanında gördüğü konfor ve ihtişama da yazar hayran olur ve kalp acısıyla aşağıdaki düşüncelerini dile getirir:

“Mən paxıl deyiləm, amma bütün o gözəllikləri yaradanlara “afərin” söylədikcə, vətənimizin bu yoxsul, bu natəmiz ekalogiyalı aləmini, o gözəl məktəbləri gördükcə uçuq-sökük kənd məktəblərimizi xatırlayır, doğrusu çox əzab çəkir, qibtə edirdik. Nə üçün? Nə üçün bütün bunlardan bizdə də yoxdur? Xalqımızın günahı nədir? Sərvətimizmi azdır? Sənətkarlarımızı yoxa çıxıb? Alimlərimizmi yoxdur? Memarımız, rəssamımız, dizaynerimiz, vətənin hər guşəsini gözəlləşdirməyə qadir olan vətənsəvər bəylərimiz, xanımlarımızmi çatışmır? Bizim qədim əl sənətlərimiz, misgərlik, zərgərlik, güləbətin düzmək, əlvan kələğayılar, qanovuzlar, dünya şöhrətli darayı toxuyan zərbəflərimiz harada qalıb? Neyçün öldü bu sənətlər? Milli məniyyətimizi, milli mədəniyyətimizi dərin kökləri ilə qoparıb adımızı belə bizə unutduran qanlı düşmənimiz! Lənətə gəlsin! “Biz buna 50 yıl sonra bile ulaşamayız...” (Cəfərzadə, 2022: 246) Bu güzel gezi, sadece bu düşüncelerin değil aynı zamanda Azerbaycan’da ve bölgede patlak veren kargaşanın, üzüntü dolu haberlerin de gölgesinde geçmiştir. Üstelik gezi ekibinde bulunan Ermenistanlı şovenist temsilciler burada bile her fırsatta Azerbaycan’ı kötüleyip işgalci devlet olarak yansıtmakta ve en kötüsü ise ekipteki diğer cumhuriyetlerin temsilcilerini de bu yönde etkilemektedirler.

Bütün olumsuzluklarına, sıkıntılarına, parasızlığa, heyecan ve yorgunluğuna rağmen bu gezi yazarın ufkunu açmış, daha 1948 yılında Hindistan’ı görmeden yazmış olduğu *Manar Sahillerinde* povestindeki tasvirleri âdetâ zihninde tamamlamış, yaklaşık 40 yıllık özlemine gidermiştir. Üstelik bir seyyah olarak peşinden gittiği Zeynalabdin Şirvânî’nin güzergahlarından birini veya birkaçını daha bu gezide tamamlamış olmanın sevincini ona yaşatmıştır. Bu gezideki bazı sahnelerin tasvir ve izlerini yazarın ömrünün sonlarında kültür ve güzel sanatlarla ilgili yazdığı *Hayalim Benim* povestinde bile görmek mümkündür.

13. Kıbrıs Seferi

19-24 Haziran 1990 tarihinde gerçekleşen bu sefere yazar İstanbul üzerinden, Profesör Turan Yazgan’ın özel misafiri olarak onunla birlikte gitmiştir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin ilk defa resmi olarak kutlanacak Bağımsızlık Gününe katılmak amacıyla gerçekleştirilen bu seferde Azize Caferzade, Kıbrıs’ı ve Kıbrıs Türklerini tanımış, birçok kültür, sanat ve devlet adamlarıyla da burada tanışmıştır. Bu seferle ilgili olarak yazar Bakü’de çeşitli yazılar yazıp Kıbrıs’ı ve Kıbrıs Türklerini tanıtmıştır. *Kıprde Neler Gördüm?* ve *Kıpre Seferim* başlıklı yazılar bunlardandır. Bu yazıların, o dö-

nemde özellikle Kıbrıs Türklerinin haklı mücadelesinin dünyaya ve Azerbaycan'a duyurulmasında önemli rolü olmuştur.

Önce Lefkoşa şehrine, Ercan Havaalanına inmişler, burada Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'la ve diğer devlet adamlarıyla görüşmüşlerdir. Sovyet Milli Meclisinin milletvekili, Aral Ekonomi Komitesinin başkanı, Kazakistan Yazarlar Birliğinin yöneticilerinden olan Muhtar Şahanovla, aslen Genceli olan Hasan Yumuk adlı Azerbaycanlı bir Kıbrıs Bakanıyla ve daha birçok kişiyle de yazar burada tanışmıştır.

Tören sırasında askeri geçidi izleyen yazarın heyecandan gözler dolar. 120 bin nüfusu olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kendi ordusu, top ve tanklarının olması yazarı hem mutlu etmiş hem de düşündürmüştür: *"İlahi! 120 minlik Kiprin qüvvəsi, ordusu var; düşməninə meydan oxuyur. Bizim cənublu-şimalı 30 milyondan çox Azərbaycanlıların heç bir qoşunu yoxdur...Türkiyə və Kipr deyilsə, bütün başqa 200 milyonluq türk xalqlarının (qırğız, qazax, türkmən, özbək...) heç birinin öz ordusu yoxdur. Ona görə də bizə divan tuturlar..."* (Cəfərzadə, 2022b: 249)

Yazar, akşam düzenlenen resmî törende, *Rus İmperializmine Hayır, Orta Asiya Türklerine Hürriyyət* başlıklı bir konuşma yapar.

Güzel izlenimlerle dolu bu gezinin sonu buruk geçer. Kıbrıs'tan İstanbul havaalanına indiklerinde *"Ülkeye giriş-çıkış hakkınızı Kıbrıs'ta kullanmışsınız, İstanbul'a giremezsiniz"* diyerek yurtdışından gelen Muhtar Şahanovla Azize Caferzade'yi İstanbul'a sokmazlar. Turan Yazgan Bey araya girip meseleyi çözmeye çalıştığı sırada yazar kalbinden rahatsızlanıp hastaneye kaldırılır. Ancak tedavi edildikten sonra Azerbaycan'a dönebilir.

Azize Caferzade, Azerbaycan'dan Kıbrıs Türk Cumhuriyetine ilk defa giden ve resmi bir törene katılan ilk yazar ve Azerbaycan vatandaşıdır.

Burada, Karabağ olaylarında ve 20 Ocak 1990 yılındaki katliamlarda, haklı mücadelesinde Azerbaycan'ın yanında olan bütün Kıbrıslılara da yazar teşekkür etmiş ve Türk dünyasının birliği ve birbirini desteklemesi gerektiğini ısrarla dile getirmiştir.

Azerbaycan'a döndükten sonra da çeşitli makale ve yazılarıyla bu geziyi anlatmış, Azerbaycan'da Kıbrıs'ın ve Kıbrıs Türklerinin daha iyi tanınmasını sağlamıştır.

14. İran Seferi

Yazarın ailesinin bir kısmı 20. yüzyıl başlarında bu ülkeye göç etmiştir. Bu yüzden o, akrabalarını ziyaret amacıyla buraya iki defa gitmiştir. Ca-

ferzade, İran'a ilk seferini 1926 yılında 5 yaşındayken; ikincisini ise 1990 yılında gerçekleştirmiştir. 5 yaşındayken gittiği ilk seferin ayrıntıları yazarın *Rübabe Sultanım* romanında anlatılmıştır.

1-22 Ekim 1990 yılında yapılan ikinci İran seferinde Azize Caferzade ve Ehmed Caferzade, Nahçıvan-Culfa üzerinden Tebriz'e gitmiş, oradan da İran'ın çeşitli şehirleri gezilerek aynı güzergâhla geri dönmüşlerdir.

Zencan, Miyane, Kazvin, Kerec, Tahran, Kum, Meşhed, Nişabur ve Tus gibi kadim şehirleri gezmişler, Firdevsi, Feridüddin Attar, Ömer Hayyam ve daha birçok şair ve mutasavvıfın mezarını ziyaret etmişlerdir. Bu gezide daha çok Tahran ve çevresindeki şehirleri gezmişlerdir. Tebriz'den de ısrarla davet almışlar ama oraya çok kar yağıp havalar soğuduğu için gidememişlerdir. Gidiş sırasında trenle geçerken hava karanlık olduğundan Tebriz'i trenden de görememişlerdir.

Yazar, İran'da iken Güney Azerbaycan'ın Cavad Heyet, Eli Tebrizi gibi meşhur şairleri, bilim ve kültür insanlarıyla da görüşmüştür. Ayrıca Güney Azerbaycan'daki gençlerle de görüşüp Kuzey Azerbaycan'ı ve genel olarak Türk dünyasını anlatmış; dünyadaki yeni sosyal düzenle ilgili bu gençleri aydınlatma çabasında olmuştur. Yazar bütün gezilerinde yaptığı gibi burada da daha çok kütüphanelerde bulunmuş, tarihimiz, kültür ve edebiyatımız açısından önemli kaynakları araştırmıştır. Özellikle 20 yıl boyunca aradığı Azerbaycan Türkçesine çevrilen ilk Kuran-ı Kerim'i bu gezisinde, Meşhed Kütüphanesinde bulmuştur. Yazar yurda döndükten sonra bu bilgiyi basın-yayın aracılığıyla okurlarına ulaştırmıştır.

İran'da şair ve sanatçılara, halk kahramanlarına verilen değere hayran olan yazar, Firdevsi, Ömer Hayyam, Nadir Şah ve daha birçok kültür-sanat ve devlet adamının heykellerine, onların anısına yapılan anıtların mimarisine hayran olmuş ve bu eserlerin mimarı, o dönemde İtalya'da yaşamakta olan meşhur Huşeng Ceyhun adlı heykeltıraşı da başarılı eserleriyle tanıma fırsatı bulmuştur.

Yazar bu seferiyle ilgili *İran Seferimden Qeydler, Haşimiler Ailesi, İran Seferi "Seher" Üçün ve Bir Quranın İzi ile 20 İl* başlıklı yazıları yayımlatmıştır. *Haşimiler Ailesi* başlıklı yazıda ailesinin bir bölümünün İran'a nasıl göçtüğünü, 1918 yılında Şamahı'da yapılan Ermeni mezalimini ve daha birçok tarihi olayı anlatmıştır. Bu yazı birçok yönden önemli ipuçları barındırmaktadır.

15. İsrail-Hayfa Seferi

Yazarın Bahailerle ilgili *İşığa Doğru* ve Babilerle ilgili *Zerrintac-Tahire* isimli romanları vardır ve bu romanları yazmak için o İran, Türkiye, İsrail vb. ülke kütüphanelerinde araştırmalar yapmıştır. Bahailerin lideri Bahauallah'ın mezarı Hayfa'da bulunduğundan yazar, 6-12 Aralık 1995 tarihinde burada bulunan Bahai topluluğu tarafından davet edilip ağırlandı ve gezdirilmiştir. Bu seyahatte o, Tel-Aviv, Hayfa, Kudüs, Akka şehirlerini, Mescid-i Ömer, Mescid-i Aksa, Göz Yaşı Duvarı vb. mabetleri ziyaret etmiş, Dünya Bahailerinin Merkezindeki kütüphaneyi de incelemiştir.

Yazar, Hayfa'daki Bab ve Abdülbeha'nın (Bahauallahın oğlu) mezarı "Makamı-Ala"yı, Dünya Bahailerinin Merkezi'ni, Akka'da Baha'nın kendi mezarı olan "Rozeyi-Mübareke"yi ziyaret etmiş, Baha neslinin devamcılarıyla görüşüp onların misafiri olmuştur.

Azize Caferzade, daha çok Bahailerin çevresinde gerçekleşen bu gezide eserleri, Azerbaycan edebiyatı, özellikle *Zerrintac-Tahire* romanı hakkında ve kendi inancı ile ilgili konuşmalar yapmış ve Bahai olmadığını her fırsatta dile getirmiştir.

Sonuç

Yazarın aile çevresinde de şair, yazar ve seyyahlar vardır. Eliheyder Garisi adıyla şiirler yazan, dünyayı dolaştığı sırada Irak'ta vefat eden seyyah bir dedenin torunu olan Azize Caferzade'nin seyahat aşkı dedesinden kendisine miras kalmıştır. O, bu mirasa sahip çıkarak dünyanın pek çok ülkesini defalarca gezip dolaşmış, kütüphane ve müzelerde, bölge halkı arasında araştırmalar yapmıştır. Caferzade, aynı zamanda romanını yazdığı büyük Azerbaycan şairi, bilgin ve coğrafyacı, seyyah Zeynalabdin Şirvânî'nin peşinden giderek onun gezdiği coğrafyalardan daha fazlasını gezmiş bir modern zaman seyyahıdır. Aralarındaki fark ise Caferzade'nin bu işi bir kadın olarak yapmış olması, aile ve iş ortamında, birçok yükümlülüğün arasında bu zorlu seyahatleri gerçekleştirmiş olmasıdır.

Yazar kendisinin de bir seyyah olduğunu sefernamelerinde vurgulamaktadır. Suriye seferinde 5 katlı, 95 merdivenli bir kulede bulunan kadim bir anıta çıkmak isterken kendisini bu kadar yükseğe çıkmaması konusunda uyarılara verdiği cevapta gerçek seyyahın üşenmeden her yeri, her şeyi gezip görmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

“Amma beşmərtəbəli, 95 pilləli qədim sərdabə ağlagəlməz, heyratamiz bir binadır. Qülləyə bənəyir. Qalxanda məni qoymurdular, bir çox gənclər belə çıxmırdı. Mən isə dostlarıma qoşulub çıxdım. Necə ola bilər bu qərribə binanı görməyəsən, onun Qız qalası kimi uca zirvəsindən Palmiranı seyr etməyəsən – bəs nə səyyahısan? Niyə gəlmisən bura?” (Cəfərzadə, 2022b: 118)

İki ciltlik bu sefernamelerden, buradaki anlatım, dil ve üslupta, temas edilen konulardan hareketle yazarın seyahat edebiyatını iyi bildiği, klasik seyyahlardan birçoğunun özellikle Evliya Çelebinin, Zeynalabdin Şirvânî'nin eserlerini okumuş olduğunu anlaşılmaktadır.

Yazarın üslubu, hoşuna giden ve kendisine mutluluk veren ortamlarda aniden canlanır ve şevkle anlatmaya başlar, kalemi hızlanır. Üzüntülü ve sıkıntılı ortamlarda ise daha çok Şirvan edebî ekolünde önemli bir yeri olan hicve sadık kalarak eleştiri ve yergiye yönelir.

Yazarın en çok seyahat ettiği ve her gittiğinde doyamadan döndüğü ülke Türkiye'dir. Aynı husus Irak ve Özbekistan gezileri için de geçerlidir.

Yazar bütün seyahatlerine hevesle başlamış, bulunduğu bütün mekanları öncelikle Azerbaycan'ın alim, şair ve sanatçılarıyla bağlantılı olarak değerlendirmiş, adeta onların gözüyle de bu toprakları gezmiştir. Seyahatnameler arasında bu yönüyle en verimli olanı yazarın Irak sefernamesidir. Ondan sonra Suriye, Türkiye ve Özbekistan seyahatnameleri gelmektedir.

Irak sefernamesinde yazar kültür ve medeniyet coğrafyamız açısından önemli bir mekân olan Irak ve Bağdat edebî muhitini araştırmış, çok eski zamanlardan buraya gelmiş olan Hâkânî-i Şirvânî'nin, Fuzûlî'nin, Hatâî'nin, Seyyid Azim Şirvânî'nin, Gəmər Almaszadə'nin ve daha nice ismini sayamadığımız Azerbaycanlı, özellikle Irak'a göç etmiş Şirvanlı şair ve sanatçıların izlerini burada aramış, onların ruhuyla âdeta hasbihal yapmıştır. Suriye'de Nesîmî'nin, İran'da Şehriyâr'ın, Volgaboyu'nda, özellikle Heşterhan'da Neriman Nerimanov'un, Mehemed Hâdî'nin, Abbas Sehhet'in, Memmed Seid Ordubadi'nin, Hezi Aslanov'un vb. izlerini aramıştır.

Yazar gittiği ülkelerdeki bilim, kültür-sanat ve edebiyatın önde gelen isimleriyle tanışmış, kendi bilgi ve birikimini onlara aktarmış, onlardan öğreneceği hususları titizlikle derleyerek muhafaza etmiş ve yeri geldiğinde roman, povest ve hikayelerinde başarıyla kullanmıştır.

Bu yönüyle Sefernamelerin edebiyat ve kültür tarihimiz açısından önemi büyüktür. Ayrıca bu Sefernamelerin dil ve üslup açısından yazarın

diğer eserlerinden ayrı ve seyahatname türleri içinde bir bütün olarak incelenmesi de gerekmektedir.

Azize Caferzade'nin Sefernameleri hem uzak geçmişe hem de yüz yıllık geçmişimize, aynı zamanda Sovyet Yönetim sistemine de ışık tutmaktadır. Bu yönüyle tarihi, edebî, sosyal ve siyasi açıdan çok zengin malzemeler içermektedir.

11. AZİZE CAFERZADE'NİN SEFERNAMELERİNDE KARABAĞ VE ŞUŞA'NIN TARİHİ ÂBİDELERİNİN KORUNMASI MESELESİ¹

Azize Caferzade'nin (d.1921-ö.2003) eserlerinde tarihî, mitolojik ve folklorik unsurlarla birlikte maddi, manevi ve kültürel mirasımızın da önemli bir yeri vardır. Yazar, hikâye, povest ve romanlarında genellikle Azerbaycan'da bulunan tarihi ve kültürel yapıları anlatmış, evliya ve pirlere ilgili hususlara yer vermiştir. Diri Baba, Ashab-ı Kehf vb. önemli inanç yerlerinin, pirlere ve çeşitli sebeplerle buraya yapılan ziyaretlerin ayrıntılı tasvirini yapmıştır.

Azize Caferzade, Karabağ'a ve Şuşa'ya defalarca gitmesine rağmen bu bölgelerle ilgili yalnız üç seyahatinde sefername yazmıştır. Bunlardan ilki 3 Eylül 1975, ikincisi 21 Mayıs -16 Haziran 1980, sonuncusu ise 28 Şubat 1988 yılında yaptığı iş gezisidir. Son seferinde yazar, Respublika Kadınlar Şurasının Başkanı olarak Ağdam, Karabağ, Hankendi ve Şuşa'ya seyahat etmiş ve bu topraklar Ermeniler tarafından işgal edildiği için 1990 yılından itibaren hiçbir Azerbaycan bürokrati veya sıradan vatandaşı bu topraklara ayak basamamıştır.

2022 yılında yayımlanan 2 ciltlik Sefernamelerinde yazar, Orta Asya'da, Uzak Doğu'da, İran, Irak ve Türkiye'deki abide ve inanç merkezlerindeki mimari eserlerden ayrıntılı biçimde bahsederek bu eserleri okurlarına tanıtmıştır. Ülke dahilindeki Şuşa, Nahçıvan, Ağdam vb. yerlere yaptığı gezilerin sefernamelerinde ise yazarın kaybolmaya yüz tutan kültürel mirasımızla ilgili önemli icraat ve tespitleri yer almaktadır.

Çalışmada yazarın bu tespitleri üzerinde durulacak ve Karabağ'da, Ağdam ve Şuşa'da kaybolmaya yüz tutan bu abidelerin tamiri ve yaşatılması için yaptıkları inceleneyecektir.

¹ Bu çalışma, 22 Kasım 2022 tarihinde Şuşa'da düzenlenen *Tarihi Yerler ve Abideler IV Uluslararası Şuşa Sempozyumu*'nda sunulmuş ve bildiri kitabında tam metni basılmıştır. *Tarihi Yerler ve Abideler IV Uluslararası Şuşa Sempozyumu*, 22 Kasım 2022, s. 85-92. (Hazırlayanlar: Qafar Cəbiyev, Fəriz Xəlilli, Nəzmin Cəfərova). Bakı: "AFPoliqrAF", 2022.

Giriş

XXI. yüzyılın ilk 20 yılında Azerbaycan tarihinde yaşanan en önemli olaylardan biri de 30 yıllık Ermeni işgalinden sonra Karabağ zaferinin kazanılması, özellikle Karabağ'ın en seçkin ve stratejik beldelerinden olan Şuşa'nın Azerbaycan askerleri tarafından insanüstü çabalarla işgalden kurtarılmasıdır. Azerbaycan Türkleri, bir daha bu acı günleri yaşamamak için çok dikkatli ve teyakkuzda olmalı, hiçbir şekilde düşmana fırsat vermemelidir. Zira Karabağ'ın ve Şuşa'nın işgali uzun yıllar boyunca titizlikle uygulanan sinsi ve acımasızca bir planla gerçekleştirilmişti.

Geçen yüzyılın 70'li yıllarından itibaren Azize Caferzade, Karabağ'a yaptığı ziyaretlerinde burada Ermeniler lehine uygulanan iskân politikalarını ve Azerbaycan halkına ait Türk-İslam eserlerinin, maddi-manevi servetlerin ve kültürel mirasın talan edildiğini kalp acısıyla fark etmiştir. Özellikle *Natavan Haqqında Hekâyeler'i* yazmak için 1950'li yılların sonlarından itibaren Ağdam, Şuşa ve civar yerlere seyahatlerde bulunan yazar, Şuşa'da ve Karabağ'ın çeşitli yerlerinde bu tahribatla karşılaşmış ve ısrarla bunun çözüm yollarını aramıştır. Yazar, bu tahribata ve kaderine terk edilmişliğe çare bulmak için bütün yolları denemiş, bölgelerdeki yöneticilere, kültür-sanat insanlarına ve ders verdiği Karabağlı öğrencilere durumu anlatarak çözüm yolları aramıştır. O, bu endişeden hareketle *Natavan Haqqında Hekâyeler'i* yazmış, bu hikayelerle Han kızı Hurşidbanu Natevan'ın Azerbaycan edebiyatı tarihinde yeniden gündeme gelmesine, çeşitli edebî eser, piyes, tiyatro, opera ve poemalarda yaşatılmasına önayak olmuştur. Bir taraftan kültürel hayatta Natevan'ı yaşatırken, Şuşa'yı imar eden, uzaklardan su kanalları açtırıp şehre su çektiren Han kızının aile yadigarı İmareti, han, hamam vb. abidelerinin, mezarının; halası Gövher Ağa'nın yaptırdığı mescitlerin ve ismi saymakla tükenmeyen eşsiz mimari örneklerinin tahrip edilmekte olduğunu görüp kolları sıvamış ve bu işle bizzat kendisi ilgilenerek gerekli mercilerle görüşmüştür. 19. yüzyılda mimarisi, kültür ve sanattaki, şiir ve edebiyat alanındaki önderliği ile adeta Kafkasların Paris'i konumunda bulunan Şuşa'daki birçok abidenin ve ecdat izlerinin kaybolmasının engellenmesi konusundaki çabaları, yazarın Şuşa sefernamelerinde ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

Şuşa Sefernamelerinde Yazarın Genel Olarak Üzerinde Durduğu Hususlar

Azize Caferzade, *Natavan Haqqında Hekayeler*'i yazarken malzeme toplamak için defalarca Şuşa'ya gitmiş fakat bu gezilerin hepsinde sefername yazmamıştır. Onun Şuşa ile ilgili sefername yazdığı üç gezisi vardır. Bu geziler, kültür ve medeniyet tarihi açısından da önemli ipuçları içermektedir.

Yazarın ilk sefernamesi, 3 Eylül- 1975 tarihlidir. Sonraki ise 21 Mayıs -16 Haziran 1980 yılında yapılan gezi sırasında yazılmıştır. Bu sefer dönüşünde yazar, Şuşa sefernamesinden başka, Şuşalılara hitaben *Beş İlden Sonra Şuşa* başlıklı bir açık mektup da yazıp yayımlatmıştır. Üçüncü ve son seferi ise Sovyetleri Birliğinin dağılmasından iki yıl önce, Karabağ'daki kargaşaların ve Ermeni ayaklanmalarının şiddetlendiği ve onların Azerbaycan Türklerine saldırıp iki genci şehit ettiği bir dönemde gerçekleşmiştir. 28 Şubat 1988 yılında yapmış olduğu 11 günlük bu seferde yazar, Nahçıvan, Ağdam, Hankendi, Şuşa vb. yerlere giderek bu sıkıntılı ve bir o kadar da tehlikeli günlerin kanlı olaylarına şahit olmuş ve bu konudaki görüşlerini burada anlatmıştır. Yazar, Nahçıvan ve Karabağ'daki olayları yerinde gözlemlemiş; halkla, özellikle kadınlar ve annelerle konuşarak hem sevilen, güngörmüş bir yazar hem bir devlet adamı hem de bir anne olarak provokasyonlara karşı onları sükûnete çağırmıştır.

Azize Caferzade, gençliğinden itibaren hem ailesiyle birlikte hem de görev icabı kendisi Azerbaycan'ın bütün bölgelerini gezmiş, çalışan işçi kadın ve kızlarla çeşitli mahfillerde sohbetler etmiş, emek kahramanlarını tanıtan yazılarıyla her zaman Azerbaycan kadınının yanında olmuştur. Yazarın sefername karakterli yurt içi gezilerini daha çok 1975 yılından itibaren kaleme aldığı görülmektedir. Bunlar daha çok Ağdam, Şuşa, Laçın, Kelbecer, Hankendi ve Nahçıvan'a yapılan gezilerin sefernameleridir. Yazar, Şuşa güzergahındaki Berde ve Yevlah şehrinde bulunan abide ve anıtlardan da bu yazılarında sıklıkla bahsetmiştir.

3 Eylül 1975 yılındaki bir günlük ilk Şuşa seferinde yazar, Karabağlı şair ve yazarların, özellikle çok sevdiği ve hayranı olduğu Ebdürrehim Bey Hakverdiyev'in eserlerinin verdiği ilhamla şehri gezmiş, gördüğü bütün mekân ve olaylarla yazarın eserleri arasında bağlantılar kurmuştur. Bu sırada Azize Caferzade, *Natavan Haqqında Hekayeler* kitabını bastırarak, üstelik kitabın ilk baskısından sonra bu konuda çeşitli hikâye ve bilimsel mak-

leler de yayımlatmıştır. Fakat bu seferdeki amacı 1960'lı yıllarda, burada veri toplamak için gezerken gözünden kaçan bazı detayları yeniden canlandırıp bazı isimler üzerinde yeniden durmak ve önceden gezdiği yerleri bir daha görmektir.

Yazar Şuşa'yı gezerken çevreye de duyarsız kalmaz, Şuşa'nın ve bölgenin esrarengiz doğasını betimler, tarlalarda pamuk toplayan kadınların ellerini, açılıp kapanan güvercin kanatlarına benzetir. Düşüncelerinde Şuşa'yı ve Karabağ'ı Azerbaycan müziğinin beşiği olarak canlandırırken aslında sadece müzik alanında değil şiir ve sanat alanında da bu bölgenin yetiştirmiş olduğu Üzeyir Hacıbeyov, Süleyman Sani Ahundov, Necef Bey Vezirov, Yusif Vezir Çemenzeminli, Hürşidbanu Natevan, şair, alim ve ressam Mir Möhsün Nevvab, Kasım Bey Zakir, Ebdürrehim Bey Hakverdiyev vb. de anarak sadece 19. yüzyılın ilk yarısında Şuşa'da 90'ı aşkın alim, şair, ressam ve müzisyenin yaşadığını hatırlatır (Cəfərzadə, 2022a: 265-266).

Yazar, Hürşidbanu Natevan'la ilgili konularda çalışırken ve *Natavan Haqqında Hekayeler*'i yazarken faydalanmış olduğu Şuşa ve Karabağ'la ilgili birçok hususu Hakverdiyev'in eserlerinden, özellikle onun *Uca Dağ Başında ve Xortdanın Cehennem Mektubları*'ndan öğrendiğini belirtmiştir. Yevlah'a, Ağdam'a giden yolları seyreden yazar, çevreyi hep bu eserdeki karakterlerin gözüyle tasvir edip hâl ile mâzi, eski Şuşa, Ağdam ve Berde şehirleri arasında kıyaslamalar yapar. Şuşa'nın birkaç kilometre ötesinde bulunan rahat yolcu trenlerine ve şehirdeki güzel kafelere dikkat çeker.

1. Şuşa Sefernamesinde Değerlendirilen Hususlar

Yazarın Şuşa sefernamesinde tasvir ettiği 1975, 1980 ve 1988 yılındaki Şuşa ile ilgili yerlerin anlatımı da bu açıdan günümüzde önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Şuşa Sefernamesi bu yönden zengin malzemeler içermektedir.

Azize Caferzade'nin 1975 yılında gezdiği Şuşa'da turizm tesisleri, şehrin imarı ve bakımı, modern binalar; kafe vb. sosyal tesislerin yapımı önceki yıllara oranla artmıştır. Yazar, bunları takdir etmekle birlikte, eksik gördüğü birçok hususta da görüş ve önerilerde bulunmuştur. Bunlar şöyle tasnif edilebilir:

1. Hürşidbanu Natevan ile ilgili bütün abidelerin bakımsızlığı, kaderine terk edilmişliği. Şuşalı bile olmayan insanlara Şuşa'nın birçok yerinde heykel ve büstler konulduğu halde ne mezarında ne de şehirdeki onunla

ilgili hiçbir yerde Natevan'ın adının anılmaması, küçücük bir büstünün bile yer almaması. Birçok zahmet ve masrafla, emekle yapılmış olan Han Kızı Bulağı'nın kurnalarının eskimiş ve bakımsız olması.

2. Şuşa, Ağdam, Berde, Laçın vb. yerlerdeki önemli abidelerin, meşhur evliya ve şairlerin türbelerinin, mezarlarının, han, hamam, kervansaray, cami ve mescitlerin yok olmaya yüz tutması. Şehirdeki âtil ve bakımsız durumda olan tarihi cami ve konakların tamir edilerek müzecilikte, kültür ve sanat alanında kullanılması. Tarihi abidelerin tamir edilerek turizme kazandırılması. Karabağ'a ve özellikle Şuşa'ya özgü müzelerin varlığı ve geliştirilmesi.

3. Şuşa'daki bütün Şuşalı şair, yazar, müzisyen vb. kültür-sanat insanların tarihi evlerinin, han ve konaklarının tamir edilmesi, en azından dış kapısına tanıtıcı hatıra levhalarının asılması.

4. Yazarın, şair Kasım Bey Zakir'in mezarının yerini bulmaya çalışması.

5. Şuşa Pedagoji Mektebinin o seneki mezunlarının bilgi düzeyinin düşük olması ve geleceğin öğretmenlerinin vasıfsız öğrenciler yetiştireceği endişesi.

6. Yazar, o yıllarda üstü kapalı bir biçimde, Şuşa'da birkaç yerde Ermenilere de heykel konmasına ve özellikle Hankendi'nde Ermenilerin söz sahibi olup onların Azerbaycan'la ilgili programların yapılmasına soğuk bakmasına, bir şekilde bu programları engellemesine değinmiştir.

Yazarın en çok üzerinde durduğu husus Hurşidbanu Natevan ile ilgili bütün abidelerin bakımsızlığı, kaderine terk edilmişliğidir. Azize Caferzade Ağdam'da, Han kızı Hurşidbanu Natevan'ın İmarat adındaki aile mezarlığını ziyaret ederken hüsrana uğrar. Natevan'ın ve Karabağ hanlarının mezarlığı olan bu yer âdeta bir harabe gibidir:

"...Yolumuzu İmarət adlanan qəbristanə çevirdik. Darvazadan içəri ürək döyüntüsü ilə girdik. Təkcə bir gözətçi Məhərrəm kişinin qeyrətinə tapşırılmış "İmarət" İmarətləkdən düşüb. Qarabağın iki əsrdən ziyadə tarixini özündə əks etdirən "İmarət" təəssüf ki, baxımsızdır. Şuşa qalasının binasını qoymuş Pənah xanın qəbri yerində ot basmış təpədən başqa bir şey yoxdur. Başqa tarixi qəbir və abidələr də o cümlədən, xalqımızın tarixi ilə əlaqədar görkəmli şəxsiyyətlərin qəbri, Natəvana yaxın, əziz olan insanların məzarı ot, daş, torpaq altındadır. Natəvanın qəbri də xarabəzərə bənzəyir, nə abidə, nə sinə daşı, nə bir yazı..." (Cəfərzadə, 2022a: 266-267)

Yazar, gelişen, her yerde boy gösteren yeni binalara, otel ve dinlenme tesislerine karşılık, perişan ve öksüz bir halde kaderine terk edilen kadim abidelerin, özellikle İmarət'in son durumunun bir tezat oluşturduğunu bildirir. Bu konuda önerilerde bulunarak İmarət'in yanında bulunan kadim "Ağdam" binasının yeniden inşa edilerek Ağdam'ın ihtiyacı olan etnografya müzesine dönüştürülmesini, hemen yanında bulunan ve bir zamanlar Natevan'ın inşa ettirdiği, şimdi ise yıkılmak üzere olan mescidin de tamir edilerek bu tarz işlerde kullanılabileceğini önerir. Böyle yapıldığı takdirde buraya turist kabilelerinin de çekilebileceğini bildirir. Yazar, Natevan'ın sağlığında sırayla dikilmiş 14 çınardan da bahsederek buralar imar edildiğinde ve yenileri dikildiğinde bu çınarların sayısının yüzleri bulacağını ümit etmektedir (Cəfərzadə, 2022a: 269).

Azize Caferzade'nin Karabağ'daki tarihi abidelerin korunup tamir edilerek turizme kazandırılması konusundaki görüş ve önerileri bununla sınırlı değildir. Birçok ülkeye seyahat eden ve buralardaki abidelerin nasıl korunup hem turizme kazandırıldığını hem de gelecek nesillere aktarıldığını yerinde izleyen yazar, dünya müzecilik tecrübesi örneklerinden, özellikle Türk-İslam abidelerinin korunmasında izlenen spesifik yöntemlerden de burada bahseder.

Karabağ'da yıkılmakta olan han, hamam, mescit, mezarlık, türbe gibi abidelerin tamiri sırasında, özellikle turkuaz renkli çinilerin renginin korunmasında Özbek ve Tacik sanatkarlarının, arkeolog ve sanat tarihçilerinin uygulamalarından faydalanılması gerektiğini bildirir. Milli kültür ve mirasın korunmasının elzemliğine dikkat çeken yazar, Berde, Pirsaat vb. yerlerde bulunan nice tarihi abidelerin tamir edilip yeniden inanç ve kültür turizmine kazandırılmasının zamanı geldiğini özellikle vurgular. O, mimari eserlerin onarılmasında Özbekistan'daki Registan, Şah-ı Zinde vb. abidelerin onarım tecrübesinden faydalanılmasının gerekliliği üzerinde durur.

Yazar, 1962, 1977 ve 1986 yıllarında gerçekleştirdiği Özbekistan gezilerinde bu abidelerin nasıl korunduğunu yerinde görüp incelemiş ve 1986 yılında yazdığı Özbekistan sefernamesinde bu abidelerin korunmasından hayranlıkla söz etmiştir. Burada bu uygulamaların kendi ülkesinde de yapılması gerektiğinin altını çizer:

"Bərdə, Ağdam və digər yerlərdəki abidələr Şuşa turist marşrutu üzərində yerləşir. Bərdədəki qədim abidələr də Ağdam "İmarət"indən yaxşı vəziyyətdə deyil. Bərdə qəbristanındakı məscid, yanındakı köhnə məqbərə

görməmini çoxdan itirib, uçub dağılır. Heç birinin yanında yenidən qurma işlərinin aparıldığını görmədik. Halbuki tacik və özbək sənətkarları, vaxtilə bizim abidələrin də bəzəyi olan, solmayan mavi-firuzəyi rənglərin sirrini tapmışlar. Bizim Pirsaat, Bərdə və digər abidələrin əvvəlki göz oxşayan gözəlliyini qaytarmaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Şuşa yolu turist yoludur. Nizaminin təənnüm etdiyi Bərdəni çoxları görmək istər. Amma belə yox... Zamanın, təbii hadisələrin xarab etdiyi möhtəşəm binaların indi əski görkəmini qaytarmaq xalqın əlindədir. "Şahi-Zində", "Registan" abidələrini yenidən xalqa qaytaran özbək sənətkarlarının yaradıcı fədakar əməyi bizim üçün də örnək olmalıdır." (Cəfərzadə, 2022a: 267-268)

Burada özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Ağdam'da bulunan ve Türk-İslam tarihi açısından önemli beldelerden olan Qaraağac Kabristanlığı, burada bulunan birçok önemli hükümdarların mezarları, birçok sufi hanegahlarının, aynı zamanda Qarapirim Hanegahı'nın varlığı meselesidir. Ermeni işgali sırasında Türk tarihini, Türk izlerini bu topraklardan temelli silebilmek için yalnız insanlara değil, taşlara, toprağa, mezar ve anıtlara da her türlü tahribat, her türlü vahşet yapılmıştır. *"Qarabağın Türk tarixinin düyün nöqtəsi olan Qaraağac qəbristanlığı erməni vandalları tərəfindən işğal zamanı bilərəkdən məhv edilib, yeri şumlanaraq əkilib."* (Xəlilli, 2022. 75-77) Sefernamelerde bu mezarlık ve hanegahlarla ilgili tarihi yer isimlerine temas edilmemekle birlikte Azize Caferzade de özellikle bu hususlar üzerinde durmuş ve yıkılmakta olan bu türbe ve anıtların, mes-citlerin ihya edilmesini ısrarla tavsiye etmiştir.

Şehirdeki imar faaliyetleri ve turistik merkezlerin sayısındaki artış ve devletin bu alandaki yatırımları yazarı mutlu etmiştir. O, tarihi abidelerin de tamir edilerek turizme kazandırılması ve milli kimliğin korunması gerektiğinin altını çizmiştir.

Yazar, şehrin turizme kazandırılması için yapılan çalışmaları sıralayarak dokuz katlı otelin yapımından, tarihi İsa Bulağına giden yolda, Kızıl Kaya'nın göğsünde yapılmış olan 100 kişilik modern otelden, bu otelin yan tarafında bulunan tarihi binada bulunan yaz sinemasından, spor tesislerinden ve biraz daha yukarıda inşa edilecek olan 400 kişilik yeni bir otelden bahsederek *"...Şuşa hər gün, hər saat əziz qonaq gözləyən səliqəli ev sahibinə bənzəyir."* (Cəfərzadə, 2022a: 271) demiştir.

Yazar, bölgeye has önemli kültürel öğelerin yaşatılmasından, tarihi mülk ve binaların değerlendirilerek İpek fabrikasına dönüştürülmesinden,

Hacıgulular ailesine ait kadim, muhteşem malikaneden, Cıdır Düzü'nde inşa edilmekte olan meşhur şair ve devlet adamı Molla Penah Vagif'in 95 metre yüksekliğindeki muhteşem anıtının tamamlanmakta olduğundan bahseder. Yaptırdığı hayır işleri ve anıt eserlerle, Şuşa'ya çektirdiği su kemerleri ile vefatından sonra bile Şuşalılara hizmet etmekte olan Han kızı Natevan için böyle bir anıtın neden yapılmadığını üzüntüyle düşünmektedir:

"Kaş bir beləsi də Natəvan üçün ucalaydı. Axı Üzeyir Hacıbəyovun yenice sahmana salınmış ev muzeyinə gedəndə, Natəvanın Şuşaya çəkirdiyi bulaq başında indi də qız gəlin su doldururdu. İmarətində bir dəfədə 600 fəhlə-kəndli balası istirahət edir." (Cəfərzadə, 2022a: 272)

Yeniden yapılandırılan Şuşa'nın birçok yerinde farklı isimlere onlarca heykel konulurken nedense Natevan hep unutulmuştur. Bu durum da yazarı çok etkiler:

"Şəhərdə iki Nelson Stepanyanın abidəsi və təzə çəkilmiş Turş su povilyonu ətrafında mərmərlərlə örtü işləri aparılırdı. Üzeyir Hacıbəyovun, N. Nərimanovun və başqalarının abidəsi qoyulub. Yenə də Natəvan unudulub. Nə Ağdamda məzarı üstə, nə də Şuşada evinin önündə bircə yarım büstünə də rast gəlmədik. Oxucular məni qadın olduğum üçün tərəfkeşlikdə təqsirləndirməsin. Natəvanın buna haqqı var. Natəvanın Şuşa və şuşalıların boynunda haqqı böyükdür." (Cəfərzadə, 2022a: 273)

Müzeler ve müzecilik konusunda da yazar önemli tespitlerde bulunmuştur. Şuşa'da faaliyet gösteren Şark Müzik Aletleri Fabrikasını dolaşırken meşhur kadın aşıklardan Aşık Senem tarafından kendisine hediye edilen eski bir tanburdan bahsederek Aşık Senem'den duyduğu tanburla ilgili maniyi de burada zikretmiştir. Bu tanbur günümüzde yazarın ev müzesinde sergilenmektedir. Yazarın ziyaret ettiği bu fabrikada Şark müziğinin nadide örnekleri yapılmakta idi ve ne yazık ki işgal sırasında Ermeniler tarafından burası da talan edilmiştir.

"İttifaqda, bilmirəm bəlkə də dünyada yeganə şərq musiqi alətləri fabrikinə gördüm. Kaman, tar, nağara və s. istehsal edən bu fabrikin də işçiləri musiqi biliyi olan bir şəhərin vətəndaşlarına yaraşan həvəslə işləyirdilər." (Cəfərzadə, 2022a: 271)

Kadim abidelerin topluma hizmet için kullanılması meselesi de yazarın takdir ettiği hususlardandır: *"Marağı cəlb edən işlərdən biri də qədim abidələrdən yeni məqsədlə istifadə məsələsi idi. 1718-ci ildə Gövhər ağanın tikdirdiyi məsciddə gözəl etnoqrafiya muzeyi açılıb, indi onun 6 yaşı olsa da*

xeyli milli-maddi sənət əsərləri toplanıb, muzeyin gənc, işə həvəsli kollektivi var. Amma təəssüf ki, maddi vəsait azlığından bir çox sənət əsərlərini lazımınca toplaya, ala bilmirlər.” (Cəfərzadə, 2022a: 273)

Natevan'ın yaptırmış olduğu abidelerin yıkılmak üzere olduğu, birçok kişiye heykel ve büst yapılırken onun unutulmuş olması yazarı çok üzer ve harekete geçirir. 1980 yılında Şuşa Pedagoji Mektebindeki mezuniyet sınavlarını yapmak için görevlendirildiği ve bir süre kaldığı Şuşa'da yazar, yetkililerle görüşüp bizzat buradaki abidelerin tamir ettirilmesi işini başlatır. Bakü'den mimarlar getirterek Natevan'ın büstünü koydurtur, zamanla tahrip olmaya başlayan Han kızı Bulağı'nın kurnalarını tamir ettirir, Gövhər Ağa məscitlərinin, digər anıtların tamir ettirilməsinə və yaşatılması üçün kultural mərkəzlərə dönüştürülməsinə önayak olur. Şair Kasım Bey Zakir'in mezarının bulunması üçün çaba göstərir. Natevan'ın harap olmuş mezarının ot və çalılardan, Sarı Aşığın mezarının və türbəsinin ineklərdən və tavuklardan təmizlənməsini sağlar. Azizə Cəfərzadə, şəhirdən ayrılırken Şuşa'ya və Şuşalılara məktup yazaraq onları sahib olduqları paha biçiləmez mirası korumaya dəvət edir.

İlk sefernəsinə Karabağ'ın bin illik tarixinə şahitlik edən, xüsusilə başda Hürşidbanu Natevan olmaq üzere, 19. yüzillik Karabağ hanlığının önəmli təmsilçilərindən miras kalmış türbə, tarixi anıt, han, hamam və kervansarayların dağılmaq üzere olduğunu görünce yazar çox üzüldür. Fəqət Şuşa'da yeni binaların inşa edilməsindən, 19. yüzillik önəmli şairi və dövlət adamı Molla Pənəh Vəqif'in bina halindəki 95 metr yüksəklikindəki anıtının, çeşitli otel və turistik təsislərin bina olmağundan, dünyada bir nümunəsi daha bulunmayan Şuşa'daki Şark Müziği Aletləri Fabrikasını görməkdən, yıqılmaqda olan tarixi özəl mülklərin onarılaraq kultural fəaliyyətlər üçün istifadələndirilməsindən təhlilətlik duyur. Şuşa'nın o dönmədəki bəşarılı yönəticisi Gəşəm Aslanov'u bu yönədən təklir edir.

2. Şuşa Sefernəsinə Üzerində Durulan Hususlar

Yazar, 21 Mayıs 1980 yılında yazdığı Şuşa ilə ilgili ikinci sefernəsinə aktif bir şəkildə Şuşa'daki tarixi abidələrin təmiri üçün çalışmışdır. Yazar, Şuşa Pedagoji Mektebinin məzunlarına bitirmə sınavı yapmağdadır və öğrencilərin bilgisindən məmnun değıldir. Bu da onu çox üzmetdə və gelecək adına endişələndirməkdədir. Bu məzunlar yarın öbür gün öğrətmen olaraq birçok öğrenciyə dər verecek və cahil nəsilərin yetişməsinə səbəp ola-

caklardır. Burada yazar eğitim ve öğretmenlerle ilgili görüşlerini *“Dəhşətdir. Xalqımızın gələcəyi savadsız müəllimlərə tapşırılır.”* (Cəfərzadə, 2022b, 41) şeklinde dile getirmiştir.

İkinci sefername sırasında yazar, Şuşa'da yeni yapılan otelde misafirdir. Hem mezunların bilgisinin kıt olması hem de Natevan'la ilgili vurduymazlık onu çileden çıkarır. O, Ağdam'ın belediye başkanını ziyaret ederek Natevan'ın mezarının içler acıtan halini ona göstermek ve bunların tamiri için gerekenlerin tespit edilmesini ister. Arabaya binerek birlikte İmaret'e giderler. Yazar daha önceki gelişinde de perişan halini gördüğü mezarlığın ve İmaret'in bu seferki halini şöyle anlatır:

“Kaş gəlməyəydim. Natəvanın son illəri keçən otaqda Məhərrəm kişinin toyuq-cücləri gözümü çıxartdı. Qəbirlərə baxdıq. Sağ olsun katib, söz verdi ki mən ona heykəltəraş tapıb İncəsənət fonduyla əlaqəni yaratsam Natəvanın qəbri üstünə yarım heykel düzəltdirər. Təcili aspirantım Raqub Kərimovu Bakıya, Teyyub Yufisovu dəvətə göndərdim. Yaxşı sənətkardır. Bir neçə işini görmüşəm.” (Cəfərzadə, 2022b: 42)

Yazarın bu çabaları sonuç verir ve 1982 yılında kendisi hastanedeyken bu heykelin ve tamir edilen diğer anıtların açılışı yapılır. Bu seferinde yazar, Şuşa'nın rayon parti komitesinin 3. katibi (vali yardımcısı) Sevil Babayeva ve yanındakilerle Şuşa'nın eski ev ve mescitlerini, tarihi abidelerini dolaşır, Gövhər Ağa'nın ikiz mescitlerini ziyaret ederler.

“Təəssüf ki, bərbad haldadırlar. Biri də muzeydir. Natəvanın tikdirdiyi su anbarı və erməni məhəlləsində tikdirdiyi indi yaddan çıxmış və mənim xatirələrə əsasən yada saldığım Xanqızı bulağının ekizini tapdıq. Hər ikisinin üstünə xatirə lövhəsinin vurulmasını qərarlaşdırdıq. Özüm burdaykən bunu etdirməliyəm.” (Cəfərzadə, 2022b: 44)

30 Mayıs'ta Şuşa Pedagoji Mektebinde Sabir poeziya gününü kutlarlar. Burada hem Azərbaycanlı şair ve yazarlar hem de Ermeni temsilciler bulunmaktadır. Aslında programın bir ayağının daha önceden belirlendiği gibi Hankendi'nde geçirilmesi gerekirken Ermenilerin olaya soğuk bakmasıyla sadece Şuşa'daki program gerçekleşir.

Duyarlı bir vatandaş olarak yazar, bazı sıkıntılı meseleleri gündeme getirip köylülerin, çiftçi ve çobanların problemlerine ışık tutar. Koyun sürülerinin yaylaya çıkarılırken 2-3 günlük bol yeşillik ve sulu derelerle değil 10-12 günlük kupkuru asfalt yoldan götürülüp telef olmasından veya zayıfla-

masından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Bu yol Hankendi- Kırkkız yaylasına giden yoldur.

Yazar, zamanının çoğunu Şuşa'daki yaşlılarla görüşüp konuşmakla ve kadim abidelere bakmakla geçirmektedir. Natevan'ın Şuşa'ya yaptırdığı çeşme ve su deposuna astırmak için sipariş verdikleri levhalar hazırlanarak getirilir.

"Nəhayət ki, lövhələr hazır oldu. Onları Natəvanın su anbarının və indiki Turbaza ərazisində erməni məhəlləsində tikdirdiyi bulağın üstünə vurdurduq. Hamı bu bulağı göstərdi. Üç kurnalıdır. Mis kurnalar cəng atıb. İçəri saxsı hövzəsi əla qalıb, üzünün mərmər qurşağı da salamatdır. Eynilə "Xanqızı bulağı" kimi boz-mavi rəngdə, həmin ölçüdədir. Afərin, rəhmət sənə." (Cəfərzadə, 2022b: 49)

Azize Caferzade, Şuşa'daki "Gönçələr" adlı şiir kulübündeki gençlerle görüşür. Şehir valisi ile görüşerek onlar için bina temin eder. Âtıl duran 3 tane boş mahalle mescidinden birini, Memo Bey Mamayi'nin evine yakın mahalledeki mescidi, çalışmak için onlara tahsis ettirir (Cəfərzadə, 2022b: 51).

Bu gezisinde o, şəhrin tamamını, özellikle kadim bina ve yapıları, şəhri iyi tanıyanların eşliğinde gezip her şeyi yerinde incelemiştir:

"Bu gün piyada olaraq şəhərin əski binalarını gəzməyi qərarlaşdırmışdıq. Qəribə vətənpərvər və öz sahəsini yaxşı bilən Tofiq (o qədim binaların mühafizə və ehyasına rəhbərlik edir) məni gəzdirirdi. Pənah xan qəsri də xərabə qalıb. Ehyası da dəyəsən qeyri-mümkündür. Qızı Qara Böyükxanımın qəsri əla mühafizə olunub. Uğurlu bəyin binası da yaxşıdır. Haqverdiyev, Cəmənzəminli və başqa bədbəxtlərin evləri xüsusi adamlara satılıb. Üstündə xatirə löhvəsi var. Amma muzey yoxdur. 250 ilde Şuşa, xalqımıza elə dahilər verib ki! Hamısının evlərini muzey etmək olmaz. Amma qorunur, həm də yaxşı qorunur. Sağ olsunlar Tofiq kimi qeyrətli cavanlar..." (Cəfərzadə, 2022b: 51)

Azize Caferzade, Necəf Bey Vəzirov'un evinin yıkılıp yerine başqa bir yapı inşa edildiğini, eve ait levhanın isə postane binasının üstünə yapışdırıldığını kalp acısıyla ifade eder (2022b, 52). Şuşa'da şiir, sanat meclislerinin yapıldığı tarihi mekanlara giderek buraları inceler, Şuşa'nın manzarasına hayran olur. *"Şuşa açıq, olduqca maraqlı tarixi hadiselerle dolu bir kitab kimi qarşımda açılib. Oxuyana minnət. Dünən "Məclisi-Fəramuşan"ın məclislər keçirdiyi mağaraya baxdım. Cıdır düzünün yüksək sinəsindən də ucada."* (Cəfərzadə, 2022b: 52)

Yazar, Kasım Bey Zakir'in mülkünde hastane binasının faaliyet gösterdiğini ama bu binanın da berbat durumda olduğunu bildirmektedir. Güzel bir tepe üzerinde, "Gence darvazası"ndan aşağıda bulunan eski kabristanda içi kırmızı kerpiçten yapılmış güzel nakışlarla süslü Haydari Türbesinden, bu kabristandaki dize kadar ot ve çalı arasında, çoğu yıkılmak üzere olan tarihi mezarlardan bahseder (Cəfərzadə, 2022b: 51-53).

Azize Caferzade, bu seferinde bütün Karabağ'ı bir daha gezmiş, Ağcabedi'ye, Laçın'a, Gubadlı sınırındaki Gülebird köyüne gitmiş, buradaki abide ve türbeleri, özellikle Sarı Aşık'ın türbesini ziyaret etmiştir. Bu sırada hem Sarı Aşık'ın türbesinin perişan halini hem de diğer tarihi hayvan figürlü birçok mezar taşının yıkılıp harap olmak üzere olduğunu görünce üzüntüsünden kahrolmuştur:

"Sarı Aşık eşqiyle Laçına, oradan da Qubadlı sərhəddindəki Gülebird kəndinə yollandıq. Bu yanı dıbsız yalçın qayalı uçurum, o biri yanı zümrüd qayalı dağlar, dolaylar, aşırımlar, Həkəri çayı... Gözəl, ruh oxşayan mənzərələr içi ilə irəlilədik, lakin kaş ki, Sarı Aşığın qəbrini heç görməyəydim. Üstündəki günbəzinin altında inəklər kölgələnirdi. Aşiq qəbrinin dövrəsinə möhkəm dəmir barmaqlıq çəkilməşdisə də qapısı açıq qoyulub, heyvan içini xarablayıb, künkdə ocaq qalanıb, yerdə kösövlər, gözlər olsun görməsin... Qəbristanda əski heyvan biçimli memarlıq abidələri -heykəllər... "Ölən adamın eşşəyini yeyərlər" — Allah sənə rəhmət eləsin, ah bu məsəli yaradan baba! Ölüyük! Yoxsa asari-əntiqəmizin bu gününü görməzdik." (Cəfərzadə, 2022b: 55)

Yazar, dönüşte bütün olumlu izlenimleriyle beraber olumsuz bulunduğu durumları belirten bir açık mektupla, Şuşa halkına hitap eder. Azize Caferzade, bu mektubunu süreli yayınlarda da yayımlatarak bütün ülkede okumasını sağlamıştır.

3. Şuşa Sefernamesinde Üzerinde Durulan Hususlar

Yazarın, Ağdam-Karabağ-Hankendi-Şuşa seferini kapsayan üçüncü sefernamesinde, Karabağ olaylarından ve Ermenilerin burada yaptıklarından bahsedilmiştir. Yazar ve ekibindekiler, 28 Şubat 1988 tarihinde öğlene doğru Hankendi'ne ulaşmışlardır. Bu sırada yazar Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurası Başkanıdır. Her taraf insanla dolu olup ortam çok gergindir. Meydanlara toplanan Ermeniler hep bir ağızdan "birleşelim-birleşelim" diye bağırıyorlar. Onları yönlendiren ise elinde megafon tutarak sahnede konuşan Ermeni kadın liderlerdir. Bir önceki miting 13 Şubat'ta gerçekleşmiş ve

o sırada iki Azərbaycan Türkü şəhit edilmişdir. Bugün isə özəlliklə qadınlar və uşaqlar miting meydanını doldurmuşlardır. Yazarın Azərbaycan Respublikası Qadınlar Şurasının Karabağ Qadınları üzəre muavini olan Greta Vaçaganovna da mitingdə konuşanlar arasındadır. O, görevi icabı yazarla, yani amiriyle birlikte Şuşa'ya gitmesi gerekirken buna karşı koymuştur.

Yazarın bu mitingler sırasında gözlemlediği hususlar Karabağ'da yaşayan Ermenilerin sokak ve meydanlarda kalabalıklar halinde toplanarak izdiham ve kargaşa oluşturmaları, açtıkları pankartlarla ve attıkları sloganlarla ısrarla Ermenistan hükümetiyle birleşmek istediklerini dile getirmeleridir. Onlara karşı çıkan ve kadim topraklarını vermeyeceklerini duyuran iki Azərbaycan Türkünü birkaç gün önce şehit etmişlerdir (Cəfərzadə, 2022b: 145).

Yazar, bütün Ermeni ve Sovyet basınında Azərbaycanlıları, özellikle Ağdamlıları eşkıya olarak nitelendirenlere şu soruyu sormaktadır: Nizami'den günümüze kadar yüzyıllardır bütün dünyaya insan sevgisi ve hümanizm duyguları aşılamakta olan Azərbaycan düşünür ve şairlerine karşılık, ermeni şair ve yazarlarından Raffi ("İskrı", "Hent", "Samvel"), S.Ayvazyan, S.Kapitukyan, S.Hanzadyan, Zori Balayan ("oçak", makaleler) vb. yalnız Azərbaycan Türklərinə değıl bütün Doğı halklarına (Arap, Fars, Türk, Kürt vb.) karşı nefret ve kin yaymaktadırlar. Özellikle yetişmekte olan genç nesli de bu duygularla eğitmekteler. Peki neden böylesi bir durumda Azərbaycan halkı hem toprak kaybetmekte hem de şehit vermektedir? Katledilen bu masum gençler kime saldırmış? Kimin toprağını elinden almaya kalkışmıştır? (Cəfərzadə, 2022b: 146)

Azerbaycan tarihinin çok önemli ve bir o kadar da ağır günlerine ışık tutan bu sefer sırasında yazar, Karabağ olaylarının başlangıcından ve bu olayların ciddi bir biçimde, bir plan çerçevesinde örgütlenerek başlatıldığından, bu süreçte gittiği yerlerde yaptığı önemli işlerden bahsetmektedir:

"Bu sınaq günlərində mən üç gün Naxçıvanda, bir gün Xankəndidə, iki gün Şuşada və beş gün Ağdamda qaldım. Ən ağır, ən çətin günlərini yaşadım ömrümün. İyirmidən çox idarə, məktəb və müəssisədə, sadəcə evdar qadınların qarşısında çıxış etdim. Belə vətənpərvər övladlar yetirdiyi üçün xalqımın atalarına minnətdarlığımı bildirməklə bərabər onları, əbəş qurban gedə biləcək cavanlarımızı qorumağa çağırıdım. İki qurban bəsdır. İki igidimiz şəhid olub: Bəxtiyar Quliyev və Əli Hacıyev. İkisi də əli silahsız." (Cəfərzadə, 2022b: 147-148)

Sonuç

Azize Caferzade'nin Şuşa sefernamelerinde dilbilimi, tarih, edebiyat, mimari, arkeoloji vb. alanlarda önemli görüş, bilgi ve öneriler yer almakta olup bu bilgiler özellikle işgalden sonra yerle yeksan edilmiş Karabağ ve Şuşa şehrinin yeniden yapılandırılması sırasında değerlendirilmesi gereken önemi bilgilerdir.

Şuşa sefernamelerinde yazar, Şuşa'nın tarihi abidelerinin çoğunun yıkılmakta olduğunu, acilen bu eserlerin tamir edilerek hem tarihimize hem de turizme kazandırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla da yetinmemiş, kendisi bu konuda fikirler vererek dünya müzelerindeki restorasyon örneklerine uyulmasını tavsiye etmiştir. Yazarı en çok rahatsız eden Hurşidbanu Natevan'a ve onun zamanından kalan anıt ve abidelere karşı olan vurdumduymazlıktır. Azize Caferzade, bir sonraki gelişinde bizzat kendisi bu iş için kolları sıvamış ve gerekli çalışmalarda bulunmuştur. Natevan'ın mezarlığını ot ve çalılardan temizletmiş, tarihi çeşmesine anıt levhası yaptırmış, büstünü hazırlatarak evinin önüne koydurtmuştur.

Milli kültüre, tarihi abidelere sahip çıkılmaması, bu değerli eserlerin korunmaması, özellikle Sarı Aşık'ın türbesinde ineklerin gölgelenmesi, Natevan'ın ihtişamlı İmaret'inde misafirlerini ağırladığı, ömrünün son demlelerini geçirdiği odalarda tavukların eşelenmesi, 19. yüzyıl satirik ve realist Azerbaycan şiirinin gelişmesinde önemli hizmetleri olan Kasım Bey Zakir'in mezarının kaybolması, evinin harabeye dönmesi ve bunun gibi daha nice tahribat yazarı dehşete düşürmüştür.

Azize Caferzade'nin Sefernameleri bu açıdan önemli kaynaklardır. Savaş zamanı dağıtılıp talan edilmiş Karabağ şehirlerinin, özellikle Şuşa'nın halkın hafızasındaki eski mimarisini ve kültürel dokusunu koruyarak yeniden imar edilmesi sırasında bu eserler önemli belge niteliğindedir.

Yazar bu sefernamelerde, okurları için âdeta kültürel ve fiziki bir Şuşa haritası çizmiştir. Günümüzde büyük çoğunluğu yıkılıp talan edilmiş mescit, han, hamam ve türbeler; Şuşa'nın ve Azerbaycan'ın siyasal ve kültürel hayatında önemli iz bırakmış olan Penah Han, Uğurlu Bey, Hurşidbanu Natevan, Ağabeyim Ağa Ağabacı, Fatma Hanım Kemine, Aşık Peri, Gemerbeyim Şeyda, Üzeyir Hacıbeyov, Kasım Bey Zakir, Ebdürrehim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov, Firudin Bey Köçerli ve ismi saymakla tükenmeyecek olan yüzlerce şahsiyetin evi, hanı, mülkleri ve bunlarla ilgili çeşitli ipuçları burada yer almaktadır.

KAYNAKLAR

- Cəfərzadə, Əzizə (2022a), *Seçilmiş Əsərləri. Səfərnamələr*. C.XIII. (Editör və Önsöz yazarı: Pərvanə Bayram). Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2022b), *Seçilmiş Əsərləri. Səfərnamələr*. C.XIV. (Editör: Pərvanə Bayram). Bakı. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Xəlilli, Fəriz (2022). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İrsini Sənədləşdirmə Məsələləri*. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Amasya Universiteti, Miras Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Respublikasının Geyr-i Hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəgi Agentliyi və Ağdam Rayonu İcra Hakimiyyəti'nin birlikdə Ağdam-Guzanlı'da, 17-19 Mayıs 2022 tarixində *Şuşa Yılı* anısına düzenlenen "Aşkın Kâni Karabağ'dır"-V. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu'nda sunulan bildirinin tam metni. Cilt I. s.69-78.

12. AZİZE CAFERZADE SANATINDA GÜNEY AZERBAYCAN KONUSU¹

Azize Caferzade (d.1921-ö.2003), hikâyelerinde, uzun hikâye ve romanlarında Güney Azerbaycan'a ve Güney Azerbaycan'daki Millî Bağımsızlık Harekâtına, bu hareketin temsilcilerine özel bir yer vermiştir. Yazarın hikâye ve uzun hikâyelerinde daha çok 20. yüzyılda gerçekleşen bağımsızlık hareketinden bahsedilirken, romanlarında 20. yüzyılda ve 20.yüzyıl öncesi dönemde gerçekleşen mücadeleler, dini ve fikri hareketler, bazı tarikat liderlerinin hayat ve mücadelesi anlatılmıştır.

Yazarın Güney Azerbaycan konusundaki çalışmaları edebî eserleri ile sınırlı değildir. Özel hayatındaki bazı kesitlerden, günlük ve hatıralarından, yayımlanmak üzere olan Sefernamelerinden hareketle bu ilginin boyutunun çok daha derin olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan konusunda yazdığı bütün hikayeleri ilk defa ayrıntılı olarak incelenecek; *Zerrintac-Tahire*, *İşığa Doğru*, *Rübabe Sultanım*, *Xezerin Gözyaşları* adlı romanlarında geçen Güney Azerbaycan'la ilgili hususlar üzerinde durulacaktır.

Giriş

19. yüzyılda, Aras nehrinin sınır kabul edilip Azerbaycan topraklarının parçalanarak iki ayrı devlet tarafından sömürülmesinin yıkıcı etkisi, halkın bütün yaşamında silinmez izler bırakmıştır. Binlerce Azerbaycanlı aile, yüzyıllar boyunca birbirinden ayrı düşerek iki ayrı devletin sınırları arasına sıkışan Güney ve Kuzey Azerbaycan'da birbirlerine hasret yaşamışlardır. Bu hasretten Azize Caferzade'nin ailesi de nasibini almış ve yazarın anne tarafından akrabalarının bir kısmı Güney Azerbaycan'ın Erdebil vb.

¹ Bu çalışma, aynı isimle Kafkas Üniversitesi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, V. Mayakovski adına Leningrad Kütüphanesinin Şark Merkezi, Bakü Slavyan Üniversitesi ve Elger Uluslararası Bilim ve Eğitim Merkezi'nin birlikte düzenlediği *Ezize Ceferzade'nin Doğumunun 100. Yılı Anısına Medeniyetlerarası Dialog* adlı Uluslararası Sempozyum'da, 28 Kasım 2021 tarihinde sunulmuş ve sempozyum kitabında tam metni s. 30-41 arasında basılmıştır.
<https://elger-etm.com/konfranslar/beynelxalq-konfranslar/83-the-xx-nternational-scientific-symposium-the-dialogue-of-cultures-dedicated-to-the-100th-anniversary-of-azza-jafarzada.html>

şehirlerinde yaşamlarına devam etmişler, büyük babası ve anneannesi de Kuzeydeki akraba ve çocuklarına hasret olarak Meşhed'de vefat etmişlerdir.

Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili çalışmalarını 6 ayrı kategoride değerlendirebiliriz:

1. Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili ilmî eserleri
2. Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili edebî eserleri
3. Azize Caferzade'nin hatıra ve günlüklerinde yer alan Güney Azerbaycan'la ilgili yazıları.
4. Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili gezi yazıları, bu yazılardaki görüş ve tespitler.
5. Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili süreli yayınlarda çıkan röportaj ve yazıları
6. Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la ilgili radyo ve televizyon yayınları.

Bir bildiri metnin sınırlarını zorlayacak olan bu 6 maddenin arasından burada sadece 2. madde, yani yazarın Güney Azerbaycan'la ilgili yazmış olduğu edebî eserleri, hikâye ve romanları incelenecektir.

2021 yılı Azize Caferzade'nin doğumunun yüzüncü yılıdır. Bu jübile çerçevesinde yurt içinde ve yurt dışında çeşitli edebî, bilimsel ve kültürel etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Bunlar arasında en önemlisi yazarın ailesi tarafından gerçekleştirilmekte olup, bütün arşivinin yeniden tasnif edilmesi ve 1936-37'li yıllardan itibaren yazmaya başladığı bütün eserlerinin Arap, Kiril ve Latin alfabelerinden, elyazmalarından taranarak günümüzde kullanılan Latin alfabesinde yeniden yazılıp sistematik, kronolojik ve tematik tasnife tabi tutulmasıdır. Bütün bu zorlu işleri tek başına, basın-yayın ve dizgi masraflarını da üstlenerek yapan kişi ise yazarın oğlu Turan İbrahimov'dur. Bu zamana kadar *Seçilmiş Eserler* başlığı altında 12 cilt basılmıştır ve yakın zamanda bu cilt sayısının 20'yi aşacağı ön görülmektedir.

Seçilmiş Eserler'de yazarın daha önce basılan bazı hikâye, uzun hikâye ve romanlarıyla birlikte bir romanı, sanatının erken dönemlerinde kaleme aldığı ve Sovyet döneminde birçoğu sansürden geçip yayımlanamayan veya bazıları 1948 yılında yayımlanır yayımlanmaz yakılan *Hikayeler* adlı kitabında yer alan 40 civarında hikâyesi ve birçok uzun hikâyesi de ilk defa yayımlanmıştır. *Seçilmiş Eserler*'in VIII-IX. ciltleri yazarın bütün hikayelerini, X-XI-XII. ciltleri ise uzun hikâyelerini kapsamaktadır. *Seçilmiş Eserler*'in yayımlanmasının en önemli yanı, yazarın hikâye ve uzun hikayelerinin siste-

matik olarak tasnifinin de tamamlanmış ve hepsinin bir arada, yazıldığı yıllar esas alınıp kronolojik biçimde basılarak okurların hizmetine sunulmuş olmasıdır.

Azize Caferzade'nin Güney Azerbaycan'la İlgili Hikâyeleri

Yazarın elde olan bütün hikâye metinleri tarafımızdan incelenerek konularına göre on bir ana başlıkta tasnif edilmiştir. Bu başlıklar sırasıyla şöyledir: *Aile-Maişet Konusunda yazılan ve yazarın şahsi hayatından kesitlerin yer aldığı hikâyeler, II. Dünya Savaşı konusundaki hikâyeleri, II. Dünya Savaşından Sonra Cemiyette Meydana Gelen Manevi Çöküntülerden Bahseden Hikâyeleri, Güzellik ve Güzel Sanatlarla İlgili Lirik-Romantik Hikâyeleri, Güney Azerbaycan Konusundaki Hikâyeleri, Yabancı Ülkelerdeki Yaşamı Anlatan Hikâyeleri, Karabağ Konusundaki Hikâyeleri, Satirik Hikâyeleri, Sosyalist Realizminin Etkisiyle Sovyet Yaşam Tarzından Bahseden Hikâyeleri, Tarihi-Biyografik, Efsanevi ve Masal Kahramanlarıyla İlgili Hikâyeleri ve Çocuk Hikâyeleri* (Bayram, 2021: 110).

Azize Caferzade, içinde bulunduğu toplumun bütün tarihi, sosyal-siyasi olaylarına, bütün sıkıntılarına temas eden bir yazardır ve bu husus daha ilk gençlik yıllarından itibaren onun önemli özelliği olarak görülmekte, mücadelecî ruhunu yansıtmaktadır. 1945-46 yılları arasında kurulan ve kısa sürede kanla bastırılıp yıkılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve burada yaşayan soydaşlarımızla ilgili olaylar, özellikle de Güney'de yapılan katliamlar hem bu hadiselerin cereyan ettiği 1945-46 yıllarında hem de daha sonraki yıllarda yazarın gündeminde olmuştur. Müellif ilk gençlik yıllarından itibaren bu hikâyeleri yazsa da yazıldığı yıllarda bunların çok az bir kısmını yayımlatabilmiştir. Büyük ihtimalle bu hikâyeler Sovyetler Birliği ile İran arasındaki müttefiklik anlaşmaları ve döneme hâkim olan politik hava dolayısıyla o yıllarda yayımlanamamıştır.

Azize Caferzade, Güney Azerbaycan meselesini, bu uğurda şehit olan fedailerini, onların yakınlarının acı hayatını bu hikâyelerde başarılı bir şekilde anlatmış, aynı zamanda yazdığı bu eserlerle bu tarihi olayların kayda geçirilmesini de sağlamıştır (Bayram, 2021, 119).

Yazarın Güney Azerbaycan'la ilgili toplam 11 hikayesi vardır. Bunlar, *Araz Qızı, Müğenni, Sabah Xanım, İyne Derdi, Ata ve Oğlu, Fotoaparar, Dağlar Qoyunda, Arazın Mahnısı, Xerite, Simaver ve Bire*'dir.

Azize Caferzade bu hikayeleri, 1945-1946 yılları arasında kurulan ve bir yıl gibi kısa bir süre tarih sahnesinde kendini gösteren Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kanlı bir şekilde yıkılması ve ülkedeki demokratik mücadele yanlısı fedailerin işkencelere maruz kalıp katledilmesi üzerine yazmıştır. Bilindiği üzere, 1941 yılında Sovyet orduları İran'a girerek Güney Azerbaycan topraklarını ele geçirir. Bunun üzerine Kuzey Azerbaycan'daki vatansever şair ve yazarlar kısa sürede bu topraklara giderek özgürlük duygu ve düşüncelerini telkin eden eserlerini burada yaymaya başlarlar. 20. yüzyılın ilk 20 yılında iki defa bağımsızlık mücadelesine kalkışan ve ikisinde de bu mücadelesi kanla boğulan Güney Azerbaycan Türkleri bağımsızlık ateşiyle tutuştuğu için ayaklanma hemen başlar. Bu ayaklanma sonucu 12 Aralık 1945 tarihinde Seyid Cefer Pişeveri önderliğinde Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulur. 1946 yılının aralık ayına kadar varlığını devam ettirebilen bu devlet, Pehleviler Devleti'nin 20 yılda gerçekleştiremediği birçok sosyal, kültürel, ilmî ve siyasi reformlara kısa sürede imza atar. Başlangıçta bu hükumeti Sovyetler Birliği her yönden desteklemektedir. Fakat reformlardan, halkın ve liderlerin özgürlükçü tutumundan korkan İran ve Rusya, gizli bir şekilde anlaşır; İran'ın kârlı bir petrol vadinden sonra Sovyetler Birliği, başlangıcından beri koruyup silahla donattığı Güney Azerbaycan topraklarından çıkarak Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yıkılmasına ve Güney Azerbaycan Türklerinin katledilmesine resmen göz yumar.

1946 yılının aralık ayında Amerikalılar tarafından örgütlenen ve ağır silahlarla donanmış olan İran ordusu savunmasız Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Tebriz'e saldırır. Karşı koyan milisleri ve fedailerini katleder, halka zulmederek evleri yağmalar. Günlerce sokaklarda su yerine kan akar. Fedailer son nefeslerine kadar savaşırlar. Ülkeden kaçıp Kuzey Azerbaycan'a geçmek isteyenlere sınırda Sovyet askerleri engel olur. Bu sırada 25 binden fazla insan ölür. Pişeveri Sovyet yöneticileri ile görüşmelerde bulunmak için Moskova'ya gitse de bir sonuç alınamaz. Sınırlar kapalı olduğundan kendisi de Tebriz'e dönemeyip Bakü'de kalır. Seyid Cefer Pişeveri 1947 yılında bir trafik kazasında muammalı bir şekilde Şamahı yolunda vefat etmiştir (Kaygusuz, 2013).

Böylece, kısa sürede yaptığı başarılı reformlarla gelecek vaat eden bir Türk devleti daha Rusya ve İran'ın iş birliği sonucu tarih sahnesinden silinmiş olur.

Bu olay, resmi tarih kitaplarına fazla yansımaya da gerçekleştiği dönemden itibaren halkın vicdanını kanatmış, bütün zulüm ve sansrlere rağmen çeşitli edebî eserlerde üstü kapalı bir şekilde anılmıştır. Aslında anlatılanlar İran'ın zulmü olarak gösterilse de bu zulüm sadece İran'ın değil aynı zamanda Sovyetlerin de zulmdr.

Azize Caferzade, eserlerinde Güney Azerbaycan meselesini, bu uğurda şehit olan fedaileri, onların yakınlarının acı hayatını hikâyelerinde gerçekçi ve başarılı bir şekilde anlatmıştır. Bu hikâyelerin bir kısmı *Mene Danışıblar* (*Bana Anlatılanlar*) başlığı altında yazılmıştır.

1. Araz Qızı

Bu hikâye, bir misafirlik sırasında hatırlanan kederli bir olaydan hareketle, 1938 yılında yazılmıştır. *Araz Qızı* hikayesi, yazarın dost ve arkadaş ortamında bahsi geçip sonradan yazıya dönüştürülen hikayelerindendir. Tahkiyeye giriş kısmı aynı *şekil* hikayesinde olduğu gibidir. Bu hikâyede olaylar, bir yaz akşamı Sdabe, eşi ve annesinin penceresi eşiş deniz manzarasına açılan odasında anlatılmaktadır. Gerçek olayın geçtiği yer ise Aras Nehri kenarındaki "V" köyüdür. ay sofrasındayken Merziye isimli bir kızın kaçırılması haberini duyup çok kederlenen Enver, yıllar önce zorla kaçırılan ablası şle'yi hatırlayarak ah çeker ve kız kaçırma eyleminin zorbalara has bir eylem ve dünyada yapılan en kötü işlerden biri olduğunu söyler. Bunun zerine Sdabe, kuzeni Enver'e ısrar ederek şle'nin başından geçenleri anlatmasını ister.

Söhrab, şle'nin ve Enver'in amcasının oğlu olup aynı zamanda şle ile nişanlıdır. Birbirlerini çok seven bu iki gencin evleninceye kadar görüşüp konuşmasına şle'nin babası Meşedi Semed izin vermez. Gizlice görüştüklerini haber alınca şle'yi dver. Küçük Enver bu duruma isyan eder ve bulduğu her fırsatta ablası ile kuzeninin Aras nehri kıyısındaki sazlıklarda görüşmesine yardımcı olur. Yine bir ilkbahar günü, sazlıkta buluştuklarında, haydutlar şle'yi kaçırırlar. Onu aramak için karşı kıyıya geçen Söhrab'ı ise başından ölümcül biçimde yaralarlar ve o, birkaç gün sonra vefat eder. Ailesi şle'yi her yerde arar, fakat bir türlü bulamayıp perişan olur. Aradan bir yıl geçtikten sonra bir gün şle'nin babasına bir mektup gelir. Mektupta şle'nin Kürt aşiretlerinden birinin reisi tarafından kaçırılıp zorla evlendirildiği, bu evlilikten yeni doğmuş bir erkek bebeği olduğu ve izin verdikleri takdirde gelip anne babasıyla barışmak istediği yazılmıştır. Ailesi, cevapta

hemen gelmelerini söyler ve Şöle kocasının kalabalık ailesi ile birlikte baba evine misafirliğe gelir. Şöle, kocasını sevmediğini, bu evliliği devam ettirmek istemediğini ailesine söyleyerek baba evinde kalmak istese de kocası ve çevresindekiler onu zorla geri götürür. Bir daha da Şöle'den haber alamazlar. Çocukluğunun bu acı hatırasını ve çok sevdiği ablasını asla unutamayan Enver, zorla kaçırılıp hayatı karartılan bütün genç kızların şahsında ablasını hatırlamakta ve üzüntüden kahrolmaktadır.

Bu hikâyede kadınlarla ilgili oldukça önemli bir soruna temas edilmekle birlikte tasfiye edilmesi gereken birçok gelenek ve yaşam biçimine de dikkat çekilmiştir. Asıl üzerinde durulması gereken ise Aras nehri ile ilgili tasvirlerdir. Hikâyenin dil ve üslubu yazarın erken dönemde yazmış olduğu bütün eserlerindeki gibi romantiktir. Aras Nehri ve Söhrab'ın ölümüyle ilgili tasvirlerin tamamı romantik bir üslupla anlatılmıştır. Aras Nehri, küçük Enver'in dertlerine, Şöle ile Söhrab'ın trajedisine üzülen bir insan olarak tasvir edilmiştir.

2. Müğenni

Bu hikâye, Güney'de bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan Türklerinin hayatından bahseden en etkili eserlerdendir. Hikâyede, Şeyh Muhammed Hıyabani'nin liderliğinde gerçekleşen bağımsızlık harekâtında, mücadele sırasında bomba patlaması sonucu gözlerini kaybeden Murad isimli bir fedainin, oğlunu da bu harekât sırasında kaybetmesi ve gelininin sefalet ve üzüntüden ölmesi, bunun üzerine tek başına büyüttüğü Şükufe ve Kamandar adlı iki torununun hayat ve mücadelesi anlatılmaktadır.

Yetim ve öksüz torunlarını bin bir zorlukla büyüten fedai âmâ Murad iyice yaşlanmıştır. Torunu Kamandar da fedailere katılıp vatanını esaretten kurtarmak için mücadele etmektedir. Onun silah arkadaşı İbrahim ise büyü-yüp güzelleşmiş Şükufe'yi sevmektedir. İki genci nişanlarlar. Bir gün çatışma sırasında silah arkadaşlarından Ehed oğlu adlı birisi İbrahim ve Kamandar'a ihanet ederek onları düşmana ispiyonlar. İbrahim öldürülür, Kamandar ise ağır yara alır. Bunun üzerine dilenerek ailesini geçindirmeye çalışan güzel Şükufe, uzak akrabaları Hafize Kadın'ı, Ehed oğlunun evinde düzenlediği eğlence meclisinde bir gece şarkı söyleyip bir aylık geçimlerini temin etmesine yardımcı olması yönünde ikna eder. Asıl amacı ise kardeşinin ve nişanlısının intikamını almaktır. Kadın, onu muganni sıfatıyla Ehed oğlunun evine götürüp tanıtır. Eğlence meclisinde hüznü sesi ve güzelliği ile herke-

si hayran bırakan Şükufe'yi Ehed oğlu eğlenmek için özel olarak odasına çağırır. Şükufe onu zehirleyerek kaçır. Ehed oğlu ölür, fakat Şükufe yakalanarak hapishaneye atılır. Hapishanede dövülerek olmayacak işkenceler gören, namusu lekelenen Şükufe, hücreye atıldığında uzun siyah saçlarını boynuna dolayarak intihar eder. Kardeşi Kamandar, arkadaşlarıyla birlikte bekçiye para vererek onu kurtarmak için geldiğinde ise artık çok geçtir. Cılız nefesi duyulsa da ölümden kurtulamaz. Hikâye, Kamandar'ın henüz tam iyileşmeden fedailerin safına katılmasıyla son bulur (Cəfərzadə, 2021a: 121-140).

1945 yılının aralık ayında yazılan bu hikâyede aslında Sovyet sansüründen geçemeyecek birçok husus vardır. Fakat olayların farklı bir zaman ve mekânda, İran yönetimini hedef alarak yazılmış olması eseri sansürden kurtarmıştır. 1945-1946'lı yıllarda Seyyid Cafer Pişeveri'nin Demokratik Güney Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurduğu, fakat Rusya ile İran'ın anlaşması sonucunda Amerika'nın da desteği ile bu cumhuriyetin kanla bastırıldığı, hapishanelere atılan mahkûmların kendilerinin ve yakınlarının fiziki, manevi ve ahlaki işkencelere maruz bırakıldığı bilinmektedir. Bu olaylardan, Azerbaycan Türklerine yapılan zulüm, işkence ve hakaretlerden etkilenen Caferzade, 1946'lı yıllardan itibaren Güney Azerbaycan meselesini eserlerinde sıklıkla yansıtmış, çok güçlü tasvir ve ifadelerle olayları Kuzey Azerbaycan'daki halka duyurmaya çalışmıştır.

Eserdeki sansüre sebep olacak pasajlardan biri de Sovyet döneminin ilk yıllarında yasaklanan milli müzik aletlerinden tarla ilgili kısımdır. Mikayıl Müşfik'in, Şark müziği tarihinde yeri asla başka bir aletle doldurulamayacak olan Tar'ı savunmak, onun konservatuardan, dolayısı ile halkın bilincinden kaldırılmasına engel olmak için yazdığı aynı adlı şiirini ve bu şiirin Azerbaycan edebiyatındaki etkisini çok iyi bilen, tarla ilgili bu tartışmaların cereyan ettiği dönemlerde ürkek adımlarla edebiyat dünyasına girmeye başlayan müellifin, *Muganni* başlıklı hikâyesinde tarla ilgili böyle bir bölüme yer vermesi de büyük bir cesarettir. Çünkü bu yıllarda daha 1937'li yılların katliamları unutulmamış, Stalin ölmemiş, katledilen aydınlar henüz berat almamışlardır.

"Birdən tarzən mizrabı simlərə çaldı. Tellər titrədi, Şükufənin dərdli könlü kimi sızladı... Qız bu həzin təranələr altında xəyala daldı. Muğam inlədikcə sanki hər mizrab qəlbinin bir telinə toxunub fəğan qoparırdı. O, ixtiyarsız, babasının danışdığı bir əfsanəni xatırladı. Onun "baba, tar nədən qayrı-

lib?" sualına qoca baba belə cavab vermişdi: "Qızım, tar; eşqi nakam qalan bir qızın sinəsindən qayrılıb, telləri də onun ürəyindən çəkilibdir. Odur ki, həmişə belə ağlayır... Şükufəyə elə gəldi ki, həmin bədbəxt gözəli görür. O, əllərini yuxarı qaldırmış, yaşlı gözlərini göylərə zilləmiş, kimdənsə yardım istəyir... Lakin birdən ona elə gəldi ki, o qız onun özüdür. Şükufədir... sanki çalınan da tar deyil, sızlayan da kaman deyil, Şükufə idi." (Cəfərzadə, 2021a:136-137).

Bu hikayedeki önemli bir ayrıntı da eserdeki Şükufe karakteri ile Hüseyn Cavid'in *Azer Poeması*ndaki *Nil Yavrusu* başlıklı şiirin kahramanı olan Mısırlı genç ve güzel Şemsa karakteri arasındaki benzerliktir. Her iki eserde de kadın kahramanlar yakınlarının intikamını almaktadır. Genç Şemsa, özgürlük ve hürriyet düşünceleri dolayısıyla ölümcül bir adaya sürülen babasının intikamını, onu sürgüne gönderen İngiliz lordunu iki kurşunla öldürerek almış ve kendisi hapsedilmiştir (Cavid, 2005, 179-182). Şükufe de kardeşinin ve nişanlısının intikamını Ehed oğlunu zehirleyip öldürmekle almış fakat kaçıp kurtulamamıştır. Yakalanıp hapsedildiği zindanda uzun siyah saçlarını boynuna dolayarak intihar etmiştir.

Hüseyn Cavid romantizminin etkisi Caferzade'nin eserlerinde, özellikle ilk dönemdeki hikâye ve uzun hikayelerinde bariz olarak görülmektedir. Bu hikâyede, kahramanların intikam alma yöntemi ve mücadelesi konusunda da birebir etkileşim söz konusudur.

3. Sabah Xanım

Bu hikâye 1946 yılında önce *İki Tale* başlığıyla yazılmıştır. Daha sonra *Sabah* başlığıyla edebî eserler listesinde adı geçen bu hikâye 1966 yılında yapılan ilk baskısında *Sabah Xanım* adıyla yayımlanmıştır.

Meşhur bir sinema oyuncusu olan Sabah Hanım, yıllar önce 5-6 yaşlarındaki oğlunu kaybetmiştir. Bir gün ekip olarak gösteri için gittikleri Güney Azerbaycan'da otelden çıkıp yalnız başına dolaşırken kaybolur. Yolda üstü başı perişan bir hamalla karşılaşır. Hamal, günlerdir onu takip eden bir gençtir. Filmlerini seyredip kendisine hayran olan hamalla bir süre konuştuktan sonra Sabah Hanım, hayat hikâyesini dinlemek için onu otele çağırır ve sonunda onun yıllar önce kaybettiği oğlu olduğunu öğrenir.

Müellif, bu hikâyenin arka planında dilenen, perişan duruma düşürülen Güney Azerbaycan Türklerinden bahsetmiş, onların ihtiyaç ve sefalet içinde yaşamaya, dilenmeye mahkûm edildiklerini yürek acısı ile vurgulamıştır. Hikâyede Sosyalist yaşamını, Sovyet Azerbaycan'ını öven ifadeler de

yer almaktadır. Bu da sistemin gereği olup aynı zamanda Güneydekilerin Kuzeydekilere bakışını yansıtmaktadır. Müellif, yıllar sonra yazdığı *Hezer'in Göz Yaşları* adlı romanında da ayrıntılı bir biçimde tasvir ettiği 1938 yılında Bakü'den sürülüp çıkarılan Güney Azerbaycanlıların trajedisine burada da temas etmiştir.

Sabah Hanım'ın, geçim sıkıntısıyla, mecburiyet karşısında kalıp hammallık yapan oğlu gerçek bir şair olup hassas bir kalbe sahiptir. Bu hikâyede, vatan duygusu, vatan hasreti anne hasreti ile karışarak ağır bir hüzne dönüşse de sonu mutlulukla bitmiş, anne ile oğul kavuşmuştur. Ama çözülmesi gereken bir sürü problem, cevapsız kalan bir sürü soru okuyucunun aklını kurcalar, onu bu konuda düşünmeye mecbur eder. Eseri başarılı kılan en önemli husus ise insanların beyninde cevapsız bırakılan birçok sorunun, olayların alt katmanlarına inilerek araştırılmaya, cevap bulmaya sevk etmesidir.

4. İyne Derdi

1947 yılında yazılan bu hikâyeye 1983 yılında yayımlanmıştır. Hikâyede bağımsızlık uğruna işkencelere maruz kalıp idam edilen kahraman bir Azerbaycanlı kızın hikâyesi annesinin dilinden bir gazeteciye anlatılmaktadır.

Kendi halinde yaşayan fakir bir anne ile terzilik yapan gencecik kızının yüzleri Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde az da olsa güler. Cumhuriyet kurulduktan sonra başarılı bir terzi olan kıza, bağımsız devletin bayrağına işlemeler yapma görevi verilir. Kısa sürede cumhuriyeti deviren İran yönetimi her yere baskınlar düzenler. Askerler dükkâna girdiklerinde kızın elindeki bayrağı görünce saçlarından sürüyerek onu da alıp hapse atarlar. Çeşitli işkenceler yaparak, gözleri de dâhil olmakla bütün vücudunu iğneleyerek kızı öldürürler. Genç kızın ve ülkesinin başından geçenler dertli annenin dilinden ağıtlarla anlatılmıştır. Bu ağıtlar aslında yıkılmış devlete, işgal edilmiş vatana ve bu vatanın zulüm ve işkencelerle katledilmiş bütün evlatlarına yakılmaktadır.

5. Ata ve Oğlu

1947 yılında yazılan bu hikâyede, olayları biz iki fedai arasında geçen sohbet vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Hikâyede anlatılan Azad, genç bir subaydır. Azad'ın, idam edilen silah arkadaşları ve komutanları Emirzade'nin oğlu

olduğunu fark eden fedailer, onun hayat hikayesini birbirlerine anlatmaya başlarlar.

Azad, küçük bir çocuk iken babası 10 yıllığına hapsedilip zindana atılmıştır. Bu sırada hasta olan annesi de vefat edince o, babasının silah arkadaşları tarafından büyütülmüştür. Babası hapisten çıkıp yeniden mücadeleye başladığında küçücük haliyle o da fedailerin safında mücadele etmeye başlamıştır. 14-15 yaşlarındayken babasının idamına şahit olmuş ve onun yolunu devam ettirip intikamını almak için durmadan mücadele etmeye yemin etmiştir.

Güney Azərbaycan'daki bağımsızlık hareketiyle ilgili en önemli hikayelerden olan *Ata və Oğlu*, ilk defa 2021 yılında Seçilmiş Eserlerin VIII. cildinde yayımlanmıştır.

Azize Caferzade'nin anılarından hareketle biz, yazarın bu olayların yaşandığı yıllarda, Tiyatro Okulunda çalışırken işi dolayısıyla zaman zaman Bakü'de bulunan fedailerle ve Azərbaycan Demokratik Cumhuriyetini kurmak ve korumak için mücadele eden subaylarla görüşüğünü öğreniyoruz. "*Bir əlyazmasının tarixcesi (Qulam Rza Cəmşidi)*"² başlıklı yazısında Azize Caferzade, bu konuda edebiyat tarihine ışık tutacak çok önemli bir anılarından bahsetmektedir. Bu anılarından hareketle, yazarın kendisinin ve yakın çevresindeki insanların da 1946-47 yıllarına Güney Azərbaycan'daki bağımsızlık mücadelesine fikren ve fiilen destek verdikleri anlaşılmaktadır³.

² Bir əlyazmanın tarixçəsi (Qulam Rza Cəmşidi) (08.08.2001) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 40, Sənəd № 9, vərəq – 5.

³ "1946-47-ci illərdi. Bakı Teatr texnikumunun müdiri işləyirdim. Gəncdim, müəllim təcrübəm az olsa da, var idi. 4 il Ağsu rayonunda müharibə illərində müəllim işləmişdim. Müharibədən əvvəl M.Ə.Sabir adına pedməktəbi və elə müvazi³ olaraq Bakı Teatr Texnikumunun teatrşünas şöbəsini bitirdiyimdən, guman ki, elə buna görə də teatr texnikumunun müdirliyini mənə etibar eləmişdilər. Bir gün xalam Fatimə xanımın oğlu general Mustafa Nuriyev məndən soruşdu ki, Cənubdan Bakıya hərbi məktəbə oxumağa gələn oğullara yardım edərsənmi? Neynəyə biləcəyimi soruşanda dedi: O cavanlar öz bayramlarını qeyd edəcəklər. Səhnəcik hazırlayıblar. Geyim, dekor... Məmnuniyyətlə edərim, dedim. Səhəri günü kabinetə bir cavan, boylu-buxunlu, mütənasib oğlan gəldi. Əlindəki məktubu utana-utana verdi mənə. Məktub Azərbaycan diviziyasındandı. Mustafa Nuriyevin dediyi sözlər, xahiş yazılmışdı. Əlbəttə dərs hissə müdiri ilə məsləhətləşib özümüzdə olmayan geyim, rekvizit və s. (siyahısını məktuba əlavə etmişdilər) də müxtəlif yerlərdən əldə edib, göndərilən yük maşınına yığdıq. Maşında yenə də həmin gənc gəlmişdi. Bu çox işgüzar, bacarıqlı, çalışqan oğlan həmin vaxt Təbrizdən zabıtlıq oxumağa göndərilmiş, inqilabi hərəkətdə fəal iştirak edən, M.C.Pişvərinin ayrıca diqqət yetirdiyi fədai-Qulamrza Cəmşidiydi. O zaman Milli azadlıq hərəkətində iştirak edənlər fədai adlanırdı. Tədbirlərinə məni də dəvət etdilər. Getdim. Cənub hərəkətində yaxından iştirak edən

Muhtemelen bu hikâyə de yazarın o yıllarda, fedailərdən duyduğu yaşanmış olaylar əsasında yazılmışdır. Bu kiçik hikayedəki gənc subay Azad'ın şəhərində bütün demokratik mücadele yanlılarının və Güney Azərbaycan Türklərinin trajedisi, mücadelesi bəşəriyyətlə anlaşılmışdır:

"...Azğın irticaçılar qəhrəmanlıqla çarpışan sərkərdəmiz Əmirzadəni ələ keçirdilər. Mən onun balaca oğlu Azadı da özüm ilə bərabər şəhərin kənarında dostlarımızdan birinin evində pünhan etdim. Bir-iki gün gizli qaldıq. Dostlarımızla dağlara çəkən fədailərə qoşulmağa can atırdıq. Bir gün əvvəl ev yiyəsi xəbər gətirdi ki, bu gün fərmandeh Əmirzadəni bir neçə fəal dostlarıyla birlikdə asacaqlar: Azad evdə qala bilmədi. Hökmən "gərək gedib atamı görəəm" — deyib durdu. Paltarlarımızı dəyişdirib, zorla tamaşa üçün meydana qovulan camaat ilə birlikdə hadisə məhəlləsinə gəldik. Dar ağacı qurulmuşdu. Asılacaq olanları gözləyirdilər. Nəhayət sərbazların dörd tərəfdən əhatə etdiyi yoldaşlarımız göründü. Ən irəlində Əmirzadə gəlirdi. Onun əlləri dala bağlı, ayaqlarında zəncir var idi. Çətinliklə irəliləyirdisə də çox cəsarətlə və şax yeri-yirdi. Hərbi geyimi cırıq-cırıq olmuşsa da, möhkəm bədəni çox gözəl görünürdü. Enli kürəyi, uca boyu yıxılmaz qalanı andırırdı. O, döşünü qabardıb, sinəsini irəli verib elə bir məğrurluqla irəliləyirdi ki, yaqın cəllad özü də onun ölə bilməyəcəyini düşünürdü. O, cəsur, qorxmaz baxışlarıyla ətrafa od-alov saçır-dı. O cəlladlar isə atəşli baxışlarından qorxub, şax gözünün içinə baxa bilmirdilər. Cəlladlar yığışan xalqın müxalifətindən qorxub hökmü tələsik oxudular. Əmirzadə birinci olaraq kürsüyə qalxdı, atəşin gözləri xalqa çevrildikdə o baxışlardakı qəzəb mehriban bir ifadə ilə əvəz olundu.

... Dostlarım!.. Ruhdan düşməyin. Xalqın oğlu bir deyil, iki deyil! Hamısını qətl edə bilməyəcəklər. Bütün bir xalqı asmaq mümkün deyil. Qəm etməyin,

xalam oğlu Mustafa da ordaydı. Yeri gəlmişkən Azərbaycan generallarından danışan jurnalistlər bilmirəm neyçün II dünya savaşında odlar içindən mətin çıxmış əsl döyüş sərkərdələri bir neçə azəri türk generalının, o cümlədən Məmməd Hüseynov, Hakim (Akim demirdik) Abbasov, Mustafa Nuriyev və b. haqqında ya heç danışmırdılar, ya da... Ya dası yoxdu. Onların gəncliyə nümunə olan cəngavər yürüşləri yada salınmalıdır. Qərək, həmin tədbirdə neyçünsə bir-iki günlüyə Bakıya gəlmiş S.C.Pişəvərini də ilk və son dəfə olaraq gördüm, yardımım üçün təşəkkür etdi. Fədailər əvvəlcə öz marşlarını oxudular. Sonra deyəsən elə Q.Cəmsidi yaratdığı "Hücum davam edir" adlı faşizmə qarşı yönəldilmiş tamaşanı göstərdilər. O gecə mən fədailərdən Sabir Əmiri, İsfəndiyar, Ələkbər Yədulla, Ziya və başqalarıyla tanış oldum. Özlərini qərib hiss etməmələri üçün bütün bizim tədbirlərə dəvət edir, bacardığım köməyi əsirgəməirdim....Sonra onlar daha başqa tamaşalar da göstərdilər: "1905-ci ildə", "Vaqif" və b. Birdən aləm dəyişdi. Dəmir pərdə qapandı. Azərbaycan diviziyası ümumi Sovet ordusu içində əridi, fədailər məktəbdən dağıldı, hərəsi bir peşə seçdi. Kimi həkim, kimi mühəndis....Ana, bacı həsrəti... (Cəfərzadə, 2021: 228-229).

dostlar. Mən dara çəkilirəm. Olsun! Fəqət mənim ki, oğlum var... Oğlum!.. Sən indi haradasan, bilmirəm! Lakin mən əminəm ki, sən məni eşidirsən!

Fərmandeh mərhumun sözü yarımçıq qaldı. Cəllad stulu çəkdi. O məğrur, qəhrəman insan havada asılı qaldı...

Azad əlimi daha bərk sıxdı, lakin cıncırını da çıxartmadı. Onun qup-quru gözlərində bütün bir xalqın qəzəbi yanırdı. Dodaqları bütün bir xalqın gəncləri adından əhd edir, and içirdi..." (Cəfərzadə, 2021a: 182-183)

6. Fotoaparət

1948 yılında yazılan bu hikâyə de ancak 1983 yılında yayımlanmıştır. Burada yurdunun bağımsızlığı uğrunda mücadele ederken yakalanıp idam edilen demokrat bir Azərbaycan gencinin ve yaşlı bir ihtiyarın başından geçenler anlatılmıştır.

İran askerleri tarafından yakalanıp ölesiye dövülen bir genci pazar yerine getirip idam edeceklerdir. Bu sırada Hasan Emi adlı yaşlı bir ihtiyar bu genci tanır. Zira üç yıl önce bu genç ona toprak vermiş o da genci kucaklayıp öpmüştü. Bu hatıraları düşünüp gülümserken birisi onu dürter ve "Neye gülüyorsun kalk vali seni çağırmaktadır" der. Askerler onu çekiştirerek valinin yanına götürürler. Yanındaki İngiliz gazeteci ile konuşan vali, "Bu yaşlıyı ne yapacaksın, bu iş için daha münasip adamalar var" dediğinde gazetecinin amacı anlaşılır. Zira köylü kılığındaki bu yaşlı ihtiyar, idam edileceği sırada genç fedaiye taş atacak, gazeteci de bunun fotoğrafını çekerek dünya gazetelerinde manşet olarak, yıkılan Demokratik Azərbaycan Cumhuriyeti'nin aleyhinde kullanacak, ayrıca bunun için Hasan Emi'ye para da verecektir.

Askerler kızgınlık içinde Hasan Emi'nin taşı gence atmasını beklerken genç fedai de ihtiyarı tanımıştır. Gözleri ile âdeta "At emi, yoksa seni öldürecekler" demektedir. Gazeteci de fotoğraf makinesini hazırlayıp sabırsızlıkla çekeceği anı beklemektedir. Bu sırada ihtiyarın bütün nefreti makineye toplanır ve elindeki taşla makineyi paramparça eder. O sırada askerler ihtiyarı sürükleyip apar topar meydandan uzaklaştırırlar. Genç fedai ise "Aferin amca, halk artık bıkmıştır bunların zulmünden" diyerek göğüs geçirir.

7. Dağlar Qoynunda

1947 yılında yazılan bu hikâyə, 1948 yılında Bakü'de Azərbaycan Demokrat Fırkasının yayını olan "Azərbaycan" gazetesinin 54. (425) numara-

sının üçüncü sayısında, 3-4. sayfalarında Arap alfabesiyle yayımlanmıştır. Hikâye, Latin alfabesiyle ilk defa *Seçilmiş Eserler*'de basılmıştır. Burada da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti uğrunda mücadele eden fedailer ve onların başından geçenler anlatılmaktadır. *Dağlar Qoynunda* hikayesinin kahramanı 50 yaşındaki fedai Berho'dur. Berho, bir yıldır evinden, ailesinden uzakta, dağlarda mücadele eden, bütün sevdikleri düşmanlar tarafından işkenceyle öldürülen ve zamanla ümitsizliğe duçar olan genç fedailere hayattıyla, mücadelesiyle örnek bir kahramandır. Asla ümitsizliğe kapılmamasını tembihlediği genç fedaiye elindeki tespihi gösteren Berho, kendi hikayesini anlatmaya başlar. Gençliğinde yakalanarak Tahran hapishanelerine götürüldüğü ve 15 yıl hapis cezasına çarptırıldığı günlerde, Kasr-ı Kacar hapishanesindeki en ümitsiz bir anında kafasında parçalanan bir sopanın kırıklarından yaptığı bu tespihle o, sabrın ve mücadelenin sembolü olmuştur. Berho'nun başından geçenleri duyan 19 yaşındaki fedainin ümitsizliği aniden kaybolur ve o geleceğe ümitle bakarak silahına sarılır:

"...Nə vaxt ayıldığımı bilmirəm. Gecə idimi, gündüz idimi, məlum deyildi. Nə pəncərə var idi nə də işıq düşən bir yer. Rütubət iliklərimə qədər işləmişdi. Üşüyürdüm. Hər yer su içində idi. Yavaş-yavaş gözlərim qaranlığa alışdıqdan sonra ayağa qalxdım. Zincir imkan verdiyi qədər otaqda gəzdim. Axı mən burada 15 il yaşamalı idim. Bu isə az deyildi. Bala! Sənin ömründən cəmişi dördcə il kəm idi! Otaqla tanış olurkən ayağım altında nə isə qaldı. Götürdüm, hamısını yığdım. Otağın bir tərəfindən ayaqyolu borusu gedirdi. Onun üfunət saçan çirkabı otağa süzülürdü. 15 il... Bəli, tam 15 il mən burada yaşamalı idim. Bilirsənmi, oğlum, əgər ümid olmasaydı, əgər haqlı olduğumu, işimin haqq olduğuna inamım olmasaydı, mən elə ilk günlərdəcə orada ölərdim. Məni orada ümid yaşatdı..."

Həmin bu təsbeh o günlərin yadigarıdır. Özüm də bütün bu dünya nemətlərindən bir bu qara, soyuq daşa söykənmişəm, lakin ümidimi itirməmişəm..." (Cəfərzadə, 2021a:192-195)

8. Arazın Mahnısı

1945-46 yılları arasında yazılan bu hikâye ilk defa 2021 yılında *Seçilmiş Eserler*'de basılmıştır. *Arazın Mahnısı* (*Arazın Şarkısı*) hikâyesi romantik dil ve üslupta yazılmıştır. Aras Nehri'nin kuzeyinin Ruslara, güneyinin ise İran'a peşkeş çekilerek bir ülkenin parçalanmışlığının, ezikliğinin, zulüm ve hasretin sembolü olan Araz'a âdeta burada ağıt yakılmıştır. Tarihin belli dönemlerinde başından geçenler, ayrılık, zulüm ve hasretle birlikte 1945-

46'lı yıllarda yaşanan önemli gelişmeler, Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasının verdiği sevinç ve heyecan, kurulan bu Demokratik Cumhuriyetle birlikte iki tarafın da ayrılık ve hasretinin son bulacağına dair yeşeren ümitlerin izleri bu hikâyede görülmektedir. Ne yazık ki yazarın ve Güneyli-Kuzeyli iki tarafın da yaşadığı bu sevincin ömrü çok kısa olmuş, yeşeren ümitler bir türlü çiçek açamamıştır. Fakat yazar, asla ümitsizliğe kapılmamakta, mücadele ruhunu kaybetmemektedir.

Arazın Mahnısı hikayesi, Azize Caferzade'nin bir vatandaş ve bir yazar olarak Güney Azerbaycan konusuna gösterdiği duyarlılığın, temas ettiği konuların ve satır altı imgelerin çokluğu yönüyle en önemli hikayelerindendir. Stalin zulmünün kol gezdiği II. Dünya Savaşı yıllarında böyle bir konuya temas etmek, parçalanmış millî kültürden, uzak kalınmış millî unsurlardan, ayrı düşmüş kardeşlerden bahsetmek büyük bir cesaret gerektirmektedir. İki sömürgeci devleti hedef alarak Güney Azerbaycan konusunda yazılan hikâyeye bu yönüyle tarihe ışık tutan önemli bir eserdir.

"...Biz süzölmüş, dağları-daşları yalayaraq qıvrılmış, axar çaya, coşğun selə dönmüşük. Lakin hər birimiz, hər damlamız bir arzu ilə toplanmış; qocaman Xəzərdə birləşmək ehtirası ilə çağlamışıq. Mənbəyimiz bir, arzumuz, ehtirasımız bir olmuşdur.

Lakin illər keçmiş, üzümüz gülməmişdir. Ümidimiz xəzriyə uğramış, tufana tutulmuş, həsrətə düşmüş... Bizi əsrlər boyu gah Qacar qılıncı ikiyə böldü, gah da başqa yadelli işğalçılar parçaladı. Düşməni dişləri üzərimizə qıcandı, yad atların polad nali sinəmizi yaraladı, yanan xanımanların acı tüstüsü göz-lərimizi kor etdi. Atəşi ciyərimizi dağladı. Eyni sudan içə bilmədik. Həsrətlə yandıq, arzu ilə qıvrıldıq... Yandıq, külə dönmədik! Ayrıldıq, birləşmək üçün ayrıldıq...

Səsimə səs verin qolubağlı ellər!

İllər həsrəti bitmiş, milyonlar coşub daşmış, xilaskar bağrını açıb deyir: Gəl, gəl, qovuşaq, dərdli ürək!..." (Cəfərzadə, 2021a: 195-197)

9. Xerite (Harita)

1949 yılında yazılan bu hikâyeye ilk defa 1983 yılında basılmıştır. Burada, Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, İran Devleti tarafından yıkıldıktan sonra burada yaşayan ve bağımsızlık uğrunda mücadele eden Azerbaycan Türklerinin idam edilmesinden ve geride kalan ailelerinin sürgüne gönderilmesinden bahsedilmektedir.

Hikâyede aynı sınıfta okuyan on yaşındaki Redife ile Simenber'in arkadaşlığı anlatılmaktadır. Redife'nin babası fedai olduğu için Fars askerleri tarafından idam edilip evleri talan edilmiş, kendisi de okuldan kovulmuştur. Simenber artık okulda gülüp oynamaz, kimseye karışmaz olmuştur. Bir gün Redife, arkadaşı Simenber'e şehirden sürülerek çok uzaklara, çorak Belucistan'a gönderileceklerini söyler. Derste Simenber bu yerin neresi olduğunu öğretmenine sorduğunda o, burasının çok çorak ve susuz bir yer olduğundan bahseder. Simenber ağlayarak öğretmenine Redife'lerin bu susuz yere sürüleceğini söyler.

10. Simaver

1982 yılında kaleme alınan bu hikâye, Güney Azerbaycan doğumlu olup yıllarca Kuzey Azerbaycan'da yaşayan edebiyatçı âlim Gulam Memmedli'ye ithaf edilmiştir.

Burada,1938 yılında evlendiği Güney Azerbaycanlı eşi ve eşinin çocukları ile birlikte zorla Kuzey Azerbaycan'dan Güney'e göçürülen Urhan isimli Şirvanlı bir kadının hayatı anlatılmaktadır. Bir sonbahar akşamı Tahran'dan Tebriz'e giden bir subayın arabası yolda bozulunca bir misafirhaneye gider. Şoför arabayı tamir ederken misafirhaneden çıkıp yanlarına gelen orta yaşlı bir kadının sorduğu "Ağa zabıt, sizinçün simaver qoyum?" sorusu ile irkilir. Kadının konuşması, davranışı ve özellikle söylediği simaver kelimesi onun buralı değil Şirvanlı olabileceğini düşündürmektedir.

Kadının hikâyesini dinleyen subay, onun Bakü'de iken üç çocuğuyla dul kalan Güney Azerbaycanlı petrol ustası Veliyulla Eliyulla oğlu adlı bir erkekle evlendiğini, 1938 yılında ise Sovyetler bütün İran vatandaşlarını ülkeden kovarken eşi ve eşinin çocukları ile vatanından kovulup buralara geldiğini öğrenir.

Subay ayrılırken, kadın ölen eşine Sovyetler tarafından verilen bir nişanı ona vererek "*Al bunu da geri verirsın, burada çocukların üstünde yakarlarsa bize olmazın divan tutarlar*" diyerek kocasının emanetini teslim eder.

11. Bire

1986 yılında yazılan bu hikâyede yazar, aradan yıllar geçtikten sonra bile yıkılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinden, bu kutsal dava uğrunda mücadele eden insanların azim ve metanetinden bahsetmiştir.

Hikâyenin baş tarafında yazar, 1986 yılında hastanede yatarken Güney Azerbaycan inkılapçılarından olan bir fedai ile karşılaştığından bahseder. Oldukça kibar ve hoş sohbet olan bu şahsın dış görünüşünden bile ne kadar acı ve ıstırap çektiği belli olmaktadır. Zira, sağ kulağının yarısı, sol kolu ise tamamen yoktu. Sol ayağı aksıyordu. Galiba protez idi. Bacağı hiç katlanmıyordu ve nerede otursa özür dileyerek bu tahta ayağını uzatmak zorunda kalıyordu. Köşeli gibi duran yüzündeki yara izlerinden dolayı suratında sert bir ifade göze çarpmakla birlikte gülümsediğinde yüzü çok güzel ve cana yakın oluyordu.

Bir kolu ve bir bacağı olmadan, aksayarak yürüse de uzun ve mütenasip vücudu, geniş omuzları, gençliğinde onun çok yakışıklı olduğunu kanıttır. Önceleri yazar onun II. Dünya Savaşı gazisi olduğunu zannetmiştir.

“...Lakin... lakin sən demə o heç də Böyük Vətən müharibəsinin bilavasitə iştirakçısı deyilməmiş, cəbhədən çox-çox uzaqlarda, Cənubda müharibə, qanlı döyüşlər getdiyini yalnız radioda eşidən, qəzetlərdəki xəbərlərdən oxuyub bilən bir ölkədəymiş. Amma döyüşçüymüş. O da qara qüvvələrə, heç faşistlərdən geri qalmayan şah xəfiyyəsinə, polisinə qarşı vuruşurmuş. Gizli. Vətəninə vətənsiz imiş — bütün həmvətənləri kimi. Anasının doğmaca dili ola-ola dilsiz imiş — bütün milləti kimi. Dili qadağan olunubmuş, məhbus imiş — özü kimi. Analar bu dili övladları ilə gizlicə, beşik başında laylalarla, qürbət zamanı bayatılar, vəsfi-hallarla, təndir, ocaq qırağında nağıllarla, cənazə üstündə ağıllarla qoruyanda, o da bu ananın yetirdiyi başqa övladlarla birlikdə ana vətənin, doğma diyarın, yurdun istiqlaliyyəti, millətin azadlığı, ana dilinin xilasını üçün çarpışmış. Qeyri-bərabər qüvvələrlə. Onun əlində bir ürəyi, bir də bütün varlığını sarsıdan qəzəbi varmış. Düşmənin əlində top-tüfəng, təyyarə, qumbara... qandal... Qandallar varmış. Amma düşmənin arxasında bir saray, bir saray ətrafını saran ərkan, bir xarici müdaxilə qüvvələri... Fədai-nin arxasında bir el, bir el dolusu ana varmış, bir el dolusu ata dururmuş...” (Cəfərzadə, 2021b: 232- 233)

Günün birinde, savaş meydanında bu fedai yakalanıyor ve İran'ın zulmüyle meşhur hapishanelerinden birine atılıyor. Burada çeşitli işkencelere sine geren fedai, bir gece beynindeki uğultulardan çıldırmak derecesine gelir. Ertesi gün zindan bekçisi Gulamrza Dayı'ya durumunu anlatınca kulağına pire kaçtığını öğrenir. Islatılmış küçük bir pamuk parçasıyla pireden kurtulan fedai, ihtiyar bekçi Gulamrza Dayı'nın aracılığıyla zindandan kaçırılır.

Hikâyede Güneyli ve Kuzeyli olarak bütün vatan evlatlarının yaşamış olduğu trajedilere değinen yazar, Kuzeydeki Azərbaycan Türkleri, Sovyetler uğrunda uzak diyarlarda ölüm makinelerinin önüne sürülürken, Güneydeki kardeşlerimizin de zulüm, işkence ve haksızlıkta faşistlerden geri kalmayan İran rejiminin pençesinde inleyip her türlü zulüm, hakaret ve işkenceye maruz kaldığını bildirmektedir. Bütün bunlara rağmen tuttuğu yolun Hak yolu olduğunu bilen fedai, hep gülümsemekte, mücadele azminden bir an bile dönmeden hayata umutla bakmaktadır.

“Görürsünüz də... Bu həyatdır. Bəzən bir birənin dızılısı ölüm hökmünü yaddan çıxarır. Qəsr keşikçisi “iman sahibi olur”. Küt kömbə içərisində azadlıq sorağı gətirir. Qədim kişilər demişkən, “Naümid şeytandır!” Gərək heç vaxt ümidini itirməyəsən. Ölüm hökmünün icrasını gözləyə-gözləyə, birə qulağında zurna çalanda da...” (Cəfərzadə, 2021b: 236)

Azize Caferzade'nin Güney Azərbaycan'dan Bahseden Romanları

Yazarın *Zerrintac-Tahire*, *İşığa Doğru*, *Rübabe Sultanım*, *Xezerin Göz Yaşları* romanlarında Güney Azərbaycan'dan bahsedilmiştir. *Bakı1501*, *Bela* romanlarında bütün Azərbaycan'dan veya Azərbaycan'ın bütünlüğünden bahseden yazar, bu romanlarda parçalanıp karanlığa mahkûm edilen Güney Azərbaycan halkının yaşamını, millî bağımsızlık mücadelesini anlatmıştır.

Zerrintac-Tahire romanda 19. yüzyılın 40'lı yıllarında İran'da ortaya çıkan Babilik tarikatından ve bu tarikatın önde gelenlerinden olan Zerrintac Tahire Gurretü'l-ayn adlı Azerbaycanlı bir kadın şairin hayat ve mücadelesinden bahsedilmektedir. *Zerrintac-Tahire* romanında birçok meseleden bahsedilmiş, özellikle 19. yüzyılda İran'ın işgal ve zulmü, bu zulüm ve haksızlığa direnen özgürlük aşığı Azerbaycanlı isyancıların Babilik mezhebini benimseyerek İran'a karşı başkaldırması anlatılmıştır. Eser, müellif tarafından yazılan *Özümün Ön Sözü* başlıklı giriş yazısıyla başlar. Bu bölümde yazar, bu eseri yazmak için onlarca kitap, makale ve deneme okuduğunu, İngiltere, Türkiye, İran, Rusya, Taşkent, Alma-Ata, Harezm, Düşenbe ve Bakü arşivlerinde 1949 yılından beri aralıksız olarak çalıştığını bildirerek Babilikle ilgili yayımlanmış birçok eserden bahsetmiştir. Bir Ön Söz için oldukça hacimli olan bu bölümde 19. yüzyılda ortaya çıkan ve Doğu'da yaygınlık gösteren bu tarikatla ilgili yapılmış önemli çalışmaların da açıklamalı künyesi verilmiştir.

Romanda, Azize Caferzade'nin eserlerinin temel konularından olan kadın meselesi, esarete karşı mücadele, işgalciliğe karşı nefret vb. hususlar ortak bir zeminde değerlendirilerek anlatılmıştır. Müellifin 1949-1991 yılları arasında çeşitli kaynaklardan derleyip tamamladığı bu roman, 1996 yılında Bakü'de Göytürk Neşriyatında basılmıştır.

Yazarın Güney Azerbaycan konusundaki önemli romanlarından biri de *İşığa Doğru*'dur.

Azize Caferzade bu romanda, İran'da ortaya çıkan Bahailik tarikatından, bu tarikatın lideri olan Mirze Hüseyinalı'nın-diğer adıyla Bahaullah'ın hayat ve mücadelesinden bahsetmiştir. Eserde Bahaullah ile birlikte onun arkadaşları olan Ataullah, Andelib Lahicani, Molla Sadık, Bahaullah'ın oğlu Abbas ve birçok müridinden bahsedilmiştir.

Romanda 19. yüzyıl İran muhitinden, Bahailik tarikatının İran, Türkiye, Rusya, Azerbaycan vb. ülkelere yayılmasından da bahsedilmiştir. Müellif ele aldığı bütün konuları Azerbaycan'la bütünleştirdiği gibi burada da Bahailiğin Azerbaycan'daki temsilcisi Mirze Sadık'tan ve onun feci ölümünden bahsetmiştir. Tasavvufi ve felsefi birçok meseleye temas edilen bu eserde Bahaullah'ın dilinden insanın gerçek insan olmak uğrundaki çabası, gerçek sevginin Allah sevgisi olduğu ve insanın yeryüzünde bütün yaratılanlara sevgi ile davranması gerektiği vurgulanmaktadır.

İşığa Doğru romanı 1998 yılında Bakü'de Şirvanneşr tarafından yayımlanmıştır. Roman, Profesör Gulamrza Sabri Tebrizi tarafından yazılan *Ön Söz Yerine Yahut Işıklı Ömrün Behresi* başlıklı bir yazıyla başlamaktadır. Sonra, müellif tarafından yazılan *Sene İlk Sözüm Ohucum* başlıklı bölüm yer alır. Burada, yazar bir önceki *Zerrintac Tahire* adlı romanından bahsederek bu romanın, Zerrintac Tahire'nin ölümünden sonraki İran'ın durumunu, daha çok da Bahailik tarikatını anlatan bir eser olduğunu bildirmiştir. 1996-1997 yılları arasında yazılan roman sırasıyla *Sarayda, Siyehçal, Gardaş ve Bacı, Sürgün-Sergerdan, Atabat-i Ali'ye Doğru, Mehebbet Ne Bela Şeymiş, Birinci Teklif, İkinci Teklif, İki Toy, Son Görüş, Üçüncü Teklif ve Hükm, Velvele, Toy, Ata, Münacat, Edirne'ye* (Bu bölümde müellif Edirne ve Türkiye ile ilgili bilgiler de vermiştir), *Rekabet, Halaskar, Akka, Son Sözüm Sene Ohucum* başlıklarından oluşmaktadır.

Eserde, müellif Bahailikle ilgili söylemek istediklerini diyaloglar ve halk konuşmaları şeklinde çeşitli karakterlerin dilinden aktarmıştır. Bahai-

lik tarikatının Azerbaycanlı temsilcilerinden olan Molla Sadık'ın Bakü'ye geldikten sonra başından geçenler ve sonunda öldürülmesi de bu diyaloglarda anlatılmıştır. Romanda düğün gelenekleri, düğün sahneleri, İstanbul'dan Edirne'ye kadarki güzergâhta bulunan kasaba ve köyler, Edirne'deki cami, külliye vb. ilgili birçok husus anlatılmış, Bahailik tarikatının mensuplarının 19. yüzyıl Osmanlı Devletindeki menzillerinden bahsedilmiştir.

2001 yılında yazılan *Rübabe Sultanım* romanı, yazarın diğer romanları gibi yarı biyografik bir eserdir. Romanın kahramanı Azize Caferzade'nin anneannesi- anne taraftan son Şamahı hanı Mustafa Han soyunun ve baba taraftan yine Şamahı şehrinin meşhur seyitlerinden olan Mir Haşım soyunun son temsilcisi olan Rübabe Sultan'dır. Müellif, Rübabe Sultan'ın hayatı, davranışları, Azerbaycan kadınına has olumlu özellikleri fonunda 20. yüzyılda Azerbaycan halkının başından geçen birçok trajik olayı anlatmıştır. Ermenilerin ve Rusların Azerbaycan Türklerine uyguladığı katliamlardan, kıtlık, savaş yıllarında bazı insanların fırsatçılığından, torunu Ezime'nin şahsında yeni yetişen Azerbaycan Sovyet neslinin özelliklerinden bu eserde bahsedilmiştir. Romandaki Ezime karakteri Azize Caferzade'nin prototipidir. Bu eserle yazar, kendi biyografisini, soy kökünü, ailesini, çocukluk ve gençlik, kısmen de orta yaş dönemini anlatmıştır.

Rübabe Sultanım romanında 1926 yılında, Azize Caferzade küçük iken ailesinin Türkmenistan üzerinden gittikleri ve iki yıl kadar kaldıkları Meşhed'deki yaşamlarından da bahsedilmiştir. Meşhedde ve Dönüş (Cəfərzadə, 2021: 111-128) başlıkları altında anlatılan bu bölümde yazarın 5 yaşında bir çocuk olduğu dönemde yaşananlar kaleme alınmıştır.

Azize Caferzade'nin son tarihi romanlarından olan *Xezer'in Göz Yaşları* 2003 yılında Bakü'de El-Alliance Şirketi tarafından yayımlanmıştır. Roman- da, 1937 yılının katliamları devam ederken, o kargaşada Azerbaycan halkına oynanan daha bir çirkin oyundan bahsedilmektedir. Eserde, Güney Azerbaycan'dan gelip Bakü'ye yerleşen, Bakülü kızlarla evlenip ev bark, çoluk çocuk, en önemlisi ise bir parça ekmek sahibi olmuş Güney Azerbaycanlı erkeklerin ve onların yakınlarının yaşadığı trajedi anlatılmıştır⁴.

⁴ Bu romanın ayrıntılı incelemesiyle ilgili bakınız: Parvana Bayram: *İki Dünya Savaşı Arasındaki Bir Göçten "Xezer'in Göz Yaşları"na Yansıyanlar*. Antalya Bilim Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi ve AKVAÇAM (Akdeniz ve Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin düzenlediği "Uluslararası Dünya Göç Hare-

Xezerin Göz Yaşları romanı, yazarın bağımsızlıktan sonra yazdığı en başarılı romanlarından biridir. Bu dönemde ve bundan sonra da bütün bir halkın hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan'dakilerin 1938 yılında yaşadığı faciayı bu kadar ayrıntıyla, bu kadar inceliklerine kadar anlatan başka bir eser yazılmış değildir.

Sonuç

Güney Azerbaycan konusu ve bir yüzyılda üç defa bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan Türklerinin trajedisi Azize Caferzade'nin bütün sanatında etkili olmuştur. Yazar, edebî eserlerinde, ilmî çalışmalarında ve radyo-televizyon programlarında bu konuya defalarca temas etmiş, Güney Azerbaycan Türklerinin davasını sürekli gündemde tutmuştur. Bir halkın, bir ülkenin ikiye parçalanması vatan sevdalısı duyarlı bir aydın olan yazarı sürekli rahatsız etmiş, vicdanını sızlatmıştır. Sadece halkın değil kendi ailesinin de böyle bir parçalanmaya, aile fertlerinin Aras'ın iki yakasında birbirlerine hasret yaşamasına şahit olan yazar, bölünmüşlüğü verdiği bu travmayı derinden hissetmiştir.

Azize Caferzade, sanatının ilk yıllarından itibaren hikayelerinde Güney Azerbaycan'daki bağımsızlık mücadelesini ve Azerbaycanlı demokratlara yapılan zulüm, takip ve işkenceleri anlatmıştır. Yazarın 1945'li yıllardan itibaren bu konuda yazdığı 11 hikayesi vardır ve bu hikayelerin birçoğu ancak 2021 yılında yayımlanabilmiştir. Sadece bu hikayeleri okumakla bile Güney Azerbaycan mücahitlerinin maruz kaldığı zulüm ve işkenceler hakkında yeterli bilgi sahibi olunabilir.

Azize Caferzade, romanlarında da Güney Azerbaycan Türklerinin sıkıntılarını dile getirmiştir. Özellikle *Zerrintac-Tahire*, *İşığa Doğru*, *Rübabe Sultanım*, *Xezer'in Göz Yaşları* romanlarında Güney Azerbaycan Türklerinin millî bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. *Xezer'in Göz Yaşları* romanında Rus ve İran zulmüyle inleyen Azerbaycan vatandaşlarının trajedisi kaleme alınmış; 1938 yılında, bir lokma ekmek için Bakü'de petrol madenlerinde çalışıp hayata tutunan Güney Azerbaycanlı ailelerin dramı etkili bir dille anlatılmıştır.

ketleri" Sempozyumunda sunulmuş bildirinin özeti. Antalya Bilim Üniversitesi. 6-7-8 Mart 2022. Antalya. Ayrıca çalışmanın tam metni aynı başlıkla bu kitapta da yer almıştır.

KAYNAKLAR

- Bayram, Parvana (2013), *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi*. Ankara. Akçağ Yay.
- Bayram, Parvana (2021), "Ezize Ceferzade'nin Hikâyelerinin Konusu". *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872. s.107-129.
- Cavid, Hüseyin (2005), *Əsərləri I*, (Haz.: Turan Cavid), Bakı, Lider Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (1996), *Gülüstandan Öncə*, Bakı, Şur.
- Cəfərzadə, Əzizə (1996), *Zərrintac-Tahirə*, Bakı, Göytürk.
- Cəfərzadə, Əzizə (1997), *Bir Səsin Faciəsi*, Bakı, AzKC mətbəəsi.
- Cəfərzadə, Əzizə (1998), *İşığa Doğru*, Bakı, Şirvannəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001), *Bəla*, Bakı, Şirvannəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə; Cəfərzadə Məmməd və Cəfərzadə Əhməd (2001), *Biz Cəfərzadələr* (Nəşr etdirən: Turan İbrahimov), Bakı, Şirvannəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2003), *Xəzərin Göz Yaşları*, Bakı, El-Alliance Şirkəti.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021), *Tanıdıklarım, Sevdiklərim Xatirələrimdə*. Hzl. Turan İbrahimov. Bakı. Xan Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*. C.I. (Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. IX (Hekayələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. V (İşığa Doğru, Bir Səsin Faciəsi romanları. Editör: Vaqif Sultanlı). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021ç), *Seçilmiş Əsərləri*, C.VI (Rübabə Sultanım romanı. Editör: Kəmalə Cəfərzadə). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021d), *Seçilmiş Əsərləri*, C. VII (Xəzərin Göz Yaşları, Eşq Sultanı Romanları. Editör: Vaqif Sultanlı). Bakı: Elm vəTəhsil Nəşriyyatı.
- Kaygusuz, Hakan (2013), Seyid Cafer Pişeveri ve Güney Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu. (<http://www.gunaz.tv/?id=4&vmode=1&sid=732&lang=1>.) (Alıntılanma tarihi: 12.12. 2013)
- Qarayev, Yaşar Vahidoğlu (1992), "Seyid Cefer Pişeveri". Başlangıcından Günümüze Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.VI, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

13. MİLLÎ-MANEVÎ VE BEŞERÎ DEĞERLERİN ÖĞRETİLMESİ AÇISINDAN AZİZE CAFERZADE’NİN ÇOCUK HİKAYELERİ¹

20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan çocuk edebiyatında önemli eserler yazılmıştır. Hikâye, povest ve tarihi roman yazarı, folklor araştırmacısı ve akademisyen Azize Caferzade (d.1921-ö.2003)’nin de bu konuda önemli eserleri vardır. Yazarın çocuk edebiyatıyla ilgili ilk eseri *Qızımın Hekâyeleri* (1964) adlı küçük bir kitapçıktır. Bu eserden sonra o, sırasıyla *Anamın Nağılları* (1982), *Çiçeklerim* (1988) ve *Pişik Dili* (2001) adlı üç kitap daha yayımlatmıştır.

Azize Caferzade, sadece çocuklarla ilgili eserlerinde değil, hikâye ve romanlarında da güçlü, vatanına ve insanlara sevgi dolu, geleceğe umutla bakan, özgüvenli çocuk karakterleri oluşturmuştur. Hatta tarihi romanlarında herhangi meşhur bir karakterin hayatını anlatırken bile onun çocukluğunu çok daha farklı ve millî zeminde, başarıyla tasvir etmiştir.

Yazarın çocuk hikayelerinin en önemli özelliği, bu hikayelerdeki kahramanların gerçek hayattan ve daha çok aile çevresinde yaşayan çocuklardan seçilmesidir. O, sadece çocuk edebiyatı alanında eserler vermekle yetinmemiş, yeri geldiğinde bu alandaki eserlerin tenkit ve tanıtımını da yapmıştır. Bu çalışmada, Azize Caferzade’nin çocuk edebiyatı alanındaki ilmî ve edebî çalışmaları ile birlikte Azerbaycan’da yayımlanmamış olan çocuk hikayeleri de incelenecektir.

Giriş

Azize Caferzade’nin çocuk hikayeleri ile birlikte 200’ü aşkın hikayesi, 18 uzun hikayesi, 15 tane tarihi-biyografik romanı bulunmaktadır. Yıllarca akademisyen olarak görev yapmış ve yüzlerce öğrenci yetiştirmiş olan yazar, hocaların hocası olmuştur. Onlarca bilimsel kitabın ve yüzlerce ilmî makalenin müellifi olan Caferzade’nin edebiyat, kültür ve medeniyet tarihimizde devasa hizmetleri olmuştur.

¹ Bu çalışma, aynı isimle Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Yazarları Birliği tarafından 22-23 Ekim 2021 tarihinde İstanbul’da düzenlenen VIII. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu’nda sunulmuş ve tam metni bildiri kitabının 347-361.sayfaları arasında basılmıştır.

<https://www.cogeyb.org/sempozyum/8-sempozyum-bildirileri-kitabi/>

Çağının önemli seyyahlarından olan yazarın çocuk edebiyatı alanında da çok sayıda eserleri vardır. Bunların büyük çoğunluğu çocuk hikayeleridir. Azize Caferzade, sadece çocuk hikayeleri yazmakla yetinmemiş, döneminde bu alanda yazılan eserleri inceleyerek onların tanıtım ve eleştirisini de yapmıştır. Çeviri sahasında da önemli çalışmaları olan yazar, dünya edebiyatından ve Türk edebiyatından hem çocuk hikayelerini hem de diğer edebî türleri Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir. Yazarın kendi hikayeleri de birçok dünya diline tercüme edilmiştir. Bunlar arasında çocuk hikayeleri de vardır.

Caferzade, ortaokul ve lise öğrencileri için klasik edebiyatı sevdirecek ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacak şiir toplusu da hazırlamıştır. Azize Caferzade'nin çocuk hikayelerinin büyük çoğunluğu basılmıştır. Doğumunun 100.yılında yazarın arşivini incelediğimizde basılmamış çok sayıda hikayesinin de bulunduğunu öğrenmiş olduk. Bu çalışmada yazarın basılan ve basılmayan bütün çocuk hikayeleri incelenecektir. Ayrıca onun çocuk edebiyatı alanındaki tanıtma ve eleştiri niteliğindeki makaleleriyle birlikte çocuklar için hazırlamış olduğu topludan da bahsedilecektir.

Azize Caferzade'nin Kitap Olarak Basılmış Çocuk Hikayeleri

Caferzade'nin basılan çocuk hikayeleri sırasıyla, *Qızımın Hekayeleri* (1964), *Anamın Nağılları* (1982), *Çiçeklerim* (1988) ve *Pişik Dili* (2001) adlı kitaplarda toplanmıştır.

19.yüzyılda yaşamış olan Karabağ Hanlığının son varisi şaire Hurşidbanu Natavan'ın hayatından bahseden *Natavan Haqqında Hekayeler* (1963) eserinde bile, yazar çocuk edebiyatıyla ilgili hususlara yer vermiştir. Buradaki hikayelerin bazıları büyük şairin kendi çocukluğunu, etrafındaki çocukları ve kendi çocuklarını anlatan hikayelerdir. Toplam 22 hikâyeden oluşan bu kitaptaki hikayelerin çoğunun dil ve üslubu genellikle çocuklar göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Özellikle eserdeki *Hediyye*, *Neğme*, *Ceyran*, *Semiş* ve *Qırxbuğum* hikâyelerinin de muhteva yönünden çocuk hikayeleri içinde incelenmesi gerekmektedir. Yazarın çocuk edebiyatıyla ilgili basılmış kitaplarının içeriği aşağıda verilmiştir:

1. Qızımın Hekayeleri

1964 yılında yayımlanan bu küçük, 20 sayfalık kitapçıkta toplam 10 tane kısa hikâyeye yer almıştır. Kitapçık, yazarın bu alanda basılmış ilk eseridir. Hikâyelerin esas kahramanı Kemale adlı henüz okula başlamayan altı

yaşında bir kız çocuğudur. Hikayelerin kahramanı olan zeki ve hazırcevap Kemale, yazarın evlat olarak yetiştirdiği öz yeğenidir. Bu küçük çaplı kitap, âdeta bir okuma kitabı olarak tasarlanmıştır. Hikâyelerin başlığı sırasıyla şöyledir: *Diyircekli (Tekerlekli) Araba, Sağ El, Hardal, Güneş, Elçin'in Dersi, Mestan ve Derman, Diş, İnek, Yağış (Yağmur), Tüfeyli (Asalak)*.

Kitapta, Kemale, onun akrabaları, arkadaşları ve yakın çevresi ile ilgili gerçek hayatta yaşanmış olaylar anlatılmaktadır. *Qızımın Hikâyeleri* görsellik açısından da önemli bir kitaptır. Burada her bir hikâye ile ilgili oldukça etkili ve konuya uygun resimler çizilmiştir. Bu eserin yazarı kadar ressam D. Kazımzade'nin başarısı da ön plana çıkmaktadır.

Azize Caferzade, hatıralarında çocuk hikayelerinden oluşan *Qızımın Hikâyeleri* kitabının meşhur şair Mirvarid Dilbazi'nin teşvik ve yönlendirmeleri sonucu basıldığını ifade etmiştir. Yazar, başlangıçta bu hikayelerin hassas çocuk kalbine hitap etmeyeceğini düşünse de çocuk edebiyatı alanında eserler vermiş olan Mirvarid Dilbazi onu destekleyerek cesaretlendirmiştir. Yazar, hatıraları içinde yer alan "*Şaire ve Ana Mirvarid Dilbazi*" başlıklı yazısında bu eserle ilgili olarak şairden büyük destek gördüğünü şöyle ifade etmiştir:

"Mən Mirvarid xanımı çoxdan tanıyırdım. Sevirdim. Mahnılarını dinləmişdim: "Evimizə gələn gəlir"... "Çoban Qara"... Lap çoxdan dönə-dönə evində olmuşdum... Müharibənin o acı illərində cəbhələrdə çarpışan ömür yoldaşımızın dərdini birgə çəkmişdik. Həsrət, hicran qəlbimizi birgə qovuran günlərdə qələbəni eyni ehtirasla gözləmiş, arzulamışdıq. Bəzi şeirlərinin ilk dinləyicisi mən olmuşdum. Mənim də "Qızımın hekayələri" kitabıma ilk xeyir-duanı o vermişdi. Məni az qala məcbur etmiş, inandırmışdı ki, onlar uşaq hekayələridir. Halbuki mən onları çap etdirməyi ağılıma da gətirmirdim. İnənmirdim ki, onlardan bir şey çıxar, uşaq ruhunu duya bilməyimə məni Mirvarid Dilbazi inandırmışdı. Redaksiyaya da özü təqdim etmişdi..." (Cəfərzadə, 2021: 134)

Bu kitapta yer alan hikayelerin çoğu Kemale'nin Bakü'de ve köye gittiğinde köyde kardeşleri, arkadaşları ve akrabalarıyla birlikte yaşadığı olaylardan hareketle yazılmıştır.

2. Anamın Nağılları

Anamın Nağılları, 1982 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde basılmıştır. 176 sayfalık eserde, ünlü şair Memmed Aslan tarafından yazılmış "*Ecel*

Macal Verseydi" başlıklı bir tanıtma yazısından sonra 25 masal yer almaktadır. Bu masalların ismi sırasıyla şöyledir:

*Çörek, İlde Bir Yalan Danışan, Yumurta Ehvalatı, En Böyük Derd, Üç Öpüş, Yahşı Komşu, Ponzabığın Nağılı, Artık Tamah Baş Yarar, Sedaget, Salhım Söyüdün Efsanesi, Yuhuyozan, Şefa Bulağı, Daş Oğlan, Şam ve Pervane, İt Küçüyü Doğan İli, Kim Güclüdür, Salatın Ana, İki Ana, Aşımızın Kişmiş, Gün Güneş Oğlunun Nağılı, Ay Doğdu O Da Para, Deşikli Daşın Nağılı, Moda Kariyla Müde Karının Nağılı, Balkabak Oğlanın Nağılı, Palazkulağın Nağılı*².

Bu masallarda, Azerbaycan toplumundaki ekmeğe, anneye, insanlara ve kutsal değerlere olan sevgi, saygı ve sadakatten bahsedilmektedir. Eserin en önemli özelliği, yetişen nesillerin insanlara, ekmeye, emeğe saygı duymasını, yalandan ve haramlardan uzak durmasını, nefsin esaretinden kurtulmayı, gelenek ve göreneklere olan sevgi ve saygının azalmasını önlemektir.

3. Çiçeklerim

30 sayfa civarında küçük, resimli çocuk hikâyelerinden oluşan bu eser 1988 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevinde basılmıştır. Kitabın dış kapağında pembe çiçekli, bol yeşil yapraklı bir ağaca konmuş üç kuş resmi yer almaktadır.

Eserde yer alan *Şirin Olasan, Mestan ve Derman, Pis (kötü) Söz, Gözümdede Televizor (Televizyon) Var, Ana İyi (Kokusu), Dost, Tüfeyli (Asalak), Yağış (Yağmur), Diş, Elçin'in Dersi, Sağ El, Hardal, Güneş, Taze (Yeni) Ev, Di-yircekli (Tekerlekli) Araba, O Nedir Ele (Öyle) Kuyruklu, Demir İnek, Güneş Bacı, Sakkallı Baba, Gağayılar (Martılar) Öyretti* başlıklı 21 hikâyeden 10'u yazarın 1964 yılına yayımlanmış olan *Qızımın Hekâyeleri* eserindeki hikâyelerdir. Geri kalan 11 hikâyede ise Tuğay, Turan, Tural, Elçin, Kemale ve Aysu'nun başından geçenler anlatılmıştır.

4. Pişik Dili

Müellifin bu kitabı da çocuklar için yazılmış hikâyelerden oluşur. 2001 yılında Bakü'de Şirvanneşr'de basılan eserde, müellif tarafından yazı-

² Bu çalışma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Parvana Bayram: *Anamın Nağılları'nda Kaybolmaya Yüz Tutan Millî-Manevî Değerler*, Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Qafqaz Üniversitesi, Azerbaycan Yazarlar Birliği ve Türkiye Yazarlar Birliğinin düzenlediği II. Uluslararası Türk Halkları Çocuk Edebiyatı Kongresi, 11-13 Ekim 2012, Bakü. s.243-249.

lan “*Menim Dadlı Duzlu Nevelerim*” başlıklı bir girişten sonra 12 küçük hikâye yer almaktadır.

Pişik Dili’nin kahramanı yazarın torunu Aydan’dır. *Qızımın Hekayeleri*’nde anlatılan hikayeler yazarın evladı gibi büyüttüğü Kemale’nin etrafında cereyan etmekteyken *Çiçeklerim*’de daha çok Turan’ın, Tuğay, Tural, Elçin, Leyla, Samir, Semaye ve Aysu’nun başından geçenler anlatılmaktadır. Bu isimlerin ve olayların tamamı yazarın aile çevresindeki çocuklardan ve onların maceralarından alınmıştır.

Bu hikâyeler de günlük hayatın içinden alınmış eğlenceli, bir o kadar da düşündürücü küçük hikâyelerdir. Çocukların masum ve oyun odaklı dünyasını, zekâ ve pratikliğini konu edinmiştir. 10 sayfadan oluşan kitabın sadece üst kapağında kucağı meyve dolu, ağzında da dişleri ile sapından tutmuş olduğu bir armut bulunan tatlı bir kız çocuğunun resmi dışında başka bir resim yer almamaktadır. Bu kitapların temel özelliği, kısa ve özlü hikayelerden oluşması dolayısıyla okula yeni başlayan çocuklar için okuma kitabı gibi de kullanılabilir olmasıdır.

Yurt Dışında Yayımlanan Çocuk Hikayeleri

Azize Caferzade’nin çocuk hikayeleri Sovyetler Birliği dahilindeki ülkelerde, özellikle Tacikistan’ın başkenti Duşanbe’de, Özbekistan’da, Karaçay Malkar’da vb. yerlerde bu ülkelerin diline çevrilerek yayımlanmıştır. *Qızımın Hekayeleri* kitabından *Diyircekli Araba*, *Mestan ve Derman*, *Yağış* hikayeleri ile yazarın Azerbaycan dilinde yayımlanmayan *Atam Ezrayıldır?* (*Telejka*, *Mestan i Lekarstvo*, *Dojd*, *Azrail*) adlı 4 hikayesi 1964 yılında *Literaturniy Azerbaydjan* (*Azerbaycan Edebiyatı*) dergisinin 4. sayında ve 78-79. sayfaları arasında P. Lidinoy’un çevirisiyle Rus dilinde yayımlanmıştır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonraki yıllarda, yazar İran, Irak gibi ülkelere sefere çıktığı zaman, bu ülkelerde de çocuk hikayelerini yayımlatma fırsatı bulmuştur. Bağdat’taki Yurt dergisinde, İran’daki çeşitli dergilerde yazarın çocuk hikayeleri bu ülkelerin dil ve alfabesine çevrilerek yayımlanmıştır. 2000 yılında Almanya’da Nemat Rahmati tarafından hazırlanıp Almanca-Türkçe yayımlanan *Oxu* kitabında da yazarın *Çörek* (17-18), *Daş Oğlan* (50-51) ve *Bülbülün Nağılı* (52) adlı çocuk hikayelerine yer verilmiştir.

Çocuk Edebiyatıyla İlgili Çevirileri

Tercüme alanında önemli çalışmaları olan yazar, Türkiye Türkçesinden, Rusçadan Azerbaycan Türkçesine çeviriler yapmıştır.

Bulgaristan'da yaşayan Türk alim Rza Mollov, şaire eşi Mefkure Mollova ile 1973 yılında Bakü'ye geldiğinde onları ağırlayan yazar, Rza Mollov'un *Hörümçek ve İpekgurdu*, *Baykuş ve Pervane* adlı iki hikayesini Azerbaycan Türkçesine çevirerek *Edebiyat ve İncesenet* gazetesinde yayımlatmıştır. Mefkure Mollova'nın *Lenin*, *Zencinin Sesi*, *Hesret*, *Köhne Evim*, *İllerce*, *Sevgi* başlıklı şiirleri de Abbas Abdulla tarafından çevrilerek aynı sayıda yayımlanmıştır.

Azize Caferzade, 1992 yılında Ahmet Kabaklı'nın *Ejderha Taşı* adlı eserini Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine aktararak Bakü'de yayımlatmıştır. Bu eser de efsane ve rivayetlerden esinlenen esrarengiz çocuk edebiyatı örneklerinden oluşmaktadır.

Çocuk Edebiyatı Konusundaki İlmî Eserleri

Aynı zamanda bir klasik edebiyat uzmanı olan yazar, Elyazmalar Enstitüsünde çalıştığı sırada klasik şairlerimizin arşivlerde kaderine terk edilmiş gazel, kaside, kıta ve rubailerini derleyerek *Her Budaktan Bir Yaprak* başlığıyla kitap halinde bastırmıştır. Eser, müellifin 17-19.yüzyıllar arasında yaşayan halk ve divan şairlerinin çeşitli cönk ve yazmalardaki şiirlerinin toplandığı 232 sayfalık bir antolojidir. Klasik şiirin ve halk şiiri örneklerinin yetişen nesillere ulaştırılması açısından önemli olan bu eser, 1983 yılında Bakü'de Genclik Neşriyatında basılmıştır.

Azize Caferza'denin Çocuk Edebiyatıyla İlgili Diğer Hikâyeleri

Yazarın masal, efsane ve rivayet kökenli birçok hikayesi vardır. Bunların bir kısmı *Anamın Nağıllar'ında* basılmıştır. Fakat ilk eseri olan *Hekayeler* içinde, 1948 yılında basılıp eline geçmeden yakılan kitapta yer alması muhtemel olan *Terlan*, *Bülbül*, *Bülbülün Nağılı*, *Defne Yarpaqları* ve *sonraki yıllarda yazmış olduğu Qızbike Qız Qalası*, *Qoy Hemişe Sülh Olsun*, *Hediye* başlıklı 8 hikayesinin yanı sıra *Natavan Haqqında Hekayelerde* yer alan *Hediye*, *Neğme*, *Ceyran*, *Semiş* ve *Qırxbuğum* başlıklı 5 hikayesi de yazarın çocuk edebiyatı ürünleri arasında değerlendirilmelidir.

Buradan da Azize Caferzade'nin sanatının ilk dönemlerinden itibaren çocuk hikayeleri yazmaya başladığı görülmektedir. 1948 yılında basılan *Hekayeler* kitabında da muhtemelen bu hikayelerin birçoğu yer almaktay-

miş. Ne yazık ki eser daha matbaadayken toplatılıp yakıldığından bu konuda kesin bilgi vermek mümkün değildir. Fakat o kargaşa dolu yıllarda yazarın köyde, kuytu bir yere saklanılan elyazmalarından hareketle elde edilen arşivini incelediğimizde bu hikayelerden bir kısmının eski metnine ulaştık ve 2021 yılında yayımlanan *Seçilmiş Eserlerinin* VIII-IX. ciltlerinde bu hikayelere yer verdik.

Bu çalışmada Azize Caferzade'nin yayımlanan ve yayımlanmayan çocuk hikayeleri ilk defa olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Yazarın bugüne kadar çeşitli çocuk kitaplarında yayımlanan 33 çocuk hikayesi dışında yayımlanmayan 12 hikayesi de araştırılmıştır.

Ayrıca *Natavan Haqqında Hekayelerde* yer alan *Hediyye*, *Neğme*, *Ceyran*, *Semiş* ve *Qırxbuğum* başlıklı 5 hikâye ile 2021 yılında yayımlanmaya başlayan ve şimdilik 12 cildi basılan *Seçilmiş Eserleri* içinde yer alan *Qehramana Hediyye*, *Bülbül*, *Bülbülün Nağılı*, *Terlan*, *Defne Yarpaqları*, *Qızbike Qız Qalası*, *Qoy Hemişe Sülh Olsun*, *Hediyye* başlıklı 8 hikâyenin de yazarın çocuk edebiyatı alanındaki eserleri arasında incelenmesi gerekir. Bu hikayelerin tamamına *Anamın Nağıllarında* yer alan 25 masal-hikâyeyi de ekleyecek olursak yazarın toplam 73 çocuk hikayesi vardır. Bu hikayelerden 12 tanesi henüz yayımlanmamıştır.

Azize Caferzade, 1960'lı yıllardan sonra yazdığı çocuk hikayelerinde kendi himayesinde evladı gibi büyüttüğü yeğeni Kemale, oğlu Turan ve aile içindeki diğer çocukların hikayelerine ağırlık vermiştir. Zamanla torunlarının hikayelerini de kaleme alan yazarın çocuk hikayelerinin temel özelliği, biyografik içerikli çocuk hikayesi olmasıdır. Bu hikâye kahramanlarının her biri gerçek hayatta ve yazarın yanı başında bulunan çocuklardır. Hatta bu hikayelerde bahsi geçen dış ve iç mekanlar da yazarın evi, köyü veya yakın çevresidir. Büyükler ise yazarın kendisi, annesi veya etraftaki diğer dost ve akrabalarından oluşmaktadır.

Azize Caferzade'nin Bugüne Kadar Basılmayan Çocuk Hikâyeleri

Yazarın *Qızımın Hekayeleri*, *Çiçeklerim* ve *Pişik Dili* adlı kitaplarında basılan toplam 33 çocuk hikayesi vardır.

Doğumunun 100.yılı dolayısıyla Azize Caferzade'nin arşivini bir daha incelerken bazıları basılmamış olan "*Uşaq Hekayeleri*" dosyasında yazarın basılmayan 12 tane çocuk hikayesine daha ulaştık. Bunlar sırasıyla, *Öküz*, *Teyyareçi Olmaq İsteyirem*, *Neftçi Deyil*, *Atam Ezrayıldır?*, *Hind Qozu*, *Min-*

*dünyalı Ana, Ver Telegramını Öpüm, Ana Da..., Dostluq, Atanın Belini Sındıran Oğul, Atamı Mene Göster, Uşaqqlar Haqqında Miniaturler'*dir.

Bu hikayelerde de yine yazarın evladından ve yakın çevresindeki çocuklardan bahsedilmiştir. Bu hikayelerde yazarın yurtdışında bulunduğu dönemlerden de izler vardır. Yakutsk'ta, Gana'da geçen günlerin ve kendi köylerindeki yaşamın izlerine bu hikayelerde rastlanmaktadır. *Öküz, Teyya-reçi Olmaq İsteyirem, Atam Ezrayıldır?* hikayelerinde özellikle çocukların kıvrak zekasından bahsedilir. Diğer hikayelerde ise baba hasreti, dostluk ve arkadaşlık, sevgi, vefa, sadakat gibi insani hasletler ön plana çıkarılmıştır.

Azize Caferzade'nin Çocuk Hikâyelerinin Konusu

Konusuna göre tasnif edecek olursak erken dönemde kaleme aldığı *Terlan, Bülbül, Bülbülün Nağılı, Defne Yarpaqları, Qızbike Qız Qalası* hikayeleri ile *Anamın Nağılları* içinde yer alan 25 hikâyeden çoğu, özellikle *Yumurtta Ehvalatı, Salhım Söyüdün Efsanesi, Şefa Bulağı, Daş Oğlan, Şam ve Pervane, İt Küçüyü Doğan İli, İki Ana, Deşikli Daşın Nağılı* gibi masal-hikâyeler daha çok efsane ve rivayetlerden esinlenerek yazılmıştır.

1960 sonrası kaleme aldığı hikayelerde ise gerçek hayattan, ev ve aile çevresinden alınan konular yoğunluktadır. Bu dönemdeki hikayelerde bir anne ve toplumun bilinçli bir ferdi olarak yazarın realist unsurlara dikkat ettiği görülmektedir. Daha çok ailede çocuk terbiyesinin çok önemli olduğunu ön planda tutan hikayeler ağırlıktadır. Bu hikayelerde öne çıkan konular çocukların zeki, hazırcevap, akıllı ve söz dinleyen, özgüveni tam, her türlü sorun karşısında pratik çözümler üretebilen, kalbi ve ruhu sağlam çalışan bireyler olmasıdır.

Bu hikayelerde köyden şehre, şehirden köye giden ve buradaki yaşama alışmaya çalışan, gördükleri karşısında hayranlık ve şaşkınlıkla bocalayan, söyledikleri sözler fıkra gibi dillerde dolaşan çocuk safiyetinin izleri de görülmektedir.

Millî ve manevi değerlerle birlikte beşerî değerleri de ön planda tutan, dostluk, sadakat, büyüklere saygı ve sevgi duygularıyla birlikte sırası geldiğinde büyüklere faydalı nasihatler verebilecek pratik zekalı çocuklar bu hikâyelerin temel kahramanlarıdır. *Atam Ezrayıldır?* hikâyesinde Kemale'nin hazırcevaplığına ve duyduklarıyla öğrendikleri arasında bağlantı kurma yeteneğine tanık oluyoruz:

"Qonşumuzdaki Baxtı nənə öldü. Dünyadan yaxşı bir insan getdi. Bütün

həyatın adamları kədərlənmişdi. Hamı mehriban qarıya son borcunu verir, onun cənazəsini ötürürdü.

Kəmalə də burada idi. O nənəmin tumanından tutmuş, dizlərinə qısılmış, nəvaziş gördüyü Baxtı nənənin nədənsə tabuta qoyub aparılmasına anlaşılmaz bir qorxu və həyəcanla baxırdı. Cənazə aparıldıqdan sonra qız, nənəsilə birlikdə evə dönürkən soruşdu:

— Baxtı nənəni kim öldürdü?

Həmsöhbətinin vəfatından kədərlənən nənə, gözlərinin yaşını silərək cavab verdi:

— Əzrayılın yolu yumrulsun bala, dünyadan nə canlar aparıb, yazıq Baxtı da onların biri.

Bundan bir az sonra dəst fincanlarımızdan birində gəlinciyinə su içirməyə çalışan Kəmalə, fincanı salıb sındırdı. Səsə gələn nənə:

— Vay, neynədin, ay bala, atan gəlib səni öldürəcək. Kəmalə gözlərini kələkbazlıqla nənəsinə zilləyib soruşdu:

— Nənə, bəyəm atam əzrayıldı? (Cəfərzadə, 2021: 31)

Hind Qozu başlıklı hikâyede ise dostluk ve arkadaşlıkta sadakatli olma duyguları işlenmiştir. Bu hikâyenin kahramanı yazarın oğlu minik Turan'dır.

Çocuk Edebiyatı Konusunda Yazılan Eserlerle İlgili Tenkit ve Tanıtma Yazıları

Yazarın çocuk edebiyatı konusunda yazılan eserlerle ilgili oldukça önemli eleştiri ve tanıtma yazıları vardır. Bunlar dönemin meşhur şair ve yazarlarının çocuk edebiyatı alanındaki eserlerinin tanıtılması ve eleştirisi amacıyla yazılmıştır. Azize Caferzade'nin *Tanıdıqlarım, Sevdiklerim Xatirelerimde* başlıklı anılarından oluşan eserinde, çocuk edebiyatı alanında çalışmalar yapan bazı kişilerden ve eserlerinden de bahsedilmiştir. Bu da yazarın çocuk edebiyatı alanında hem edebî eserler ürettiğini hem çeviriler yaptığını hem de bilimsel-eleştirel eserler yazmakta olduğunu göstermektedir. Bu yazılarda, Xalide Hasilova, Ezize Ehmedova, Enver Yusifoğlu, Fikret Sadiq, Abdulla Şaiq, Mirvarid Dilbazi gibi şair ve yazarların çocuk edebiyatı alanındaki eserleri tanıtılmıştır.

Bu yazılar vasıtasıyla biz dönemin çocuk edebiyatı ürünlerini tanımakta ve bu dönem çocuk edebiyatındaki edebî süreçle ilgili bilgi sahibi olmaktayız. İlk yazı, "Yazıcı, Redaktor Xalide Hasilova" başlıklıdır. Müellif

burada Xalide Hasilova'nın edebî ve bilimsel çalışmalarından bahsederek onun çocuk edebiyatı alanındaki eserlerini tanıtmıştır:

"...Bunların içində uşaq və gənclər üçün yazılmış "İki yoldaş", "Lalənin kitabı", rus, gürcü və ... dillərində çap edilmiş "Sirli atlı", "Təmizkar sağsağan", "Ulduzlu papaq", "Rəna evlərini axtarır", "Lalələr", "Yaşıl ayna", "Dəniz çağırır", "Zəhra" və başqa kitabları vardır." (Cəfərzadə, 2021: 171)

İkinci yazı yazarın adaşı Ezize Ehmedova hakkındaki *"Adaşım, refiqem Ezize Ehmedova"* başlıklıdır. Bu makale *"Uşaq Nesrimizdə İlk Trilogiya"* başlığıyla 9 Temmuz 1998 tarixli *Edebiyyat* gazetesinin 4. sayında da yayımlanmışdır. Burada, Ezize Ehmedova'nın çocuk edebiyatı konusundaki faaliyetlerinden ve eserlerinden ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiş, onun ilk defa Azərbaycan çocuk edebiyatında bir triloji yazması üzərində durulmuşdur. Bu yazı hem tanıtma hem de eleştiri içeriklidir.

"...Və elə "Mavi gözlərin işığı" nacan mən Əzizə Əhmədovanı uşaqların sevimli yazıçısı kimi qəbul etmişəm. Çünki o, uzun illər məhz "Gənclik" nəşriyyatına rəhbərlik edib, uşaqlar üçün kitablar çap edib; uşaqlar üçün yeni-yeni əsərlər yaranmasına və nəşrinə çalışıb; uşaqlar üçün dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini tərcümə edib (C. M. Barri — "Piter və Vendi", A. A. Miln — "Vinni Pux və hamı, hamı, hamı", A. Rıbakov — "Atəş", V. Hauf — "Balaca Muk", A. Qaydar — "Məktəb", "Təbilçinin taleyi", İ. Franko — "Balaca Miron" və b.) ... Təəssüf ki, o zaman tənqidçilərimiz və kino sənətkarlarımız Damdabaca surətinin yanından ötüb keçdilər; sonrakı illərdə də başımıza gətirilən bəlalər əsərin diqqət mərkəzindən uzaq qalmasına səbəb oldu. Amma Əzizə Əhmədova öz ədəbi kəşfini yeni kitabla zənginləşdirdi və nəticədə "Köz kürəsi hörümçəklər ölkəsində" və "Açgöz quldurlar" əsərləri meydana gəldi. Əvvəlcə onu deyim ki, elə o zaman Damdabaca surəti bu kitabın yazılmasını tələb edirdi. Uşaqlar bilməliyd ki, bu Damdabaca kimdir? O haradan uçub gəlib? İndi məlum olur ki, bu gün görüşə gələn bu yeni kitabda Damdabaca ilə bağlı daha iki əsər verilib. Deməli, ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq uşaqlar üçün trilogiya yaranıb. Bu trilogiyada müəllif uşaqların anlayışına, ruhuna uyğun obrazlar, hadisələr, macəralar, yeni çağdaş məzmunlu nağıllar, vətənimizin başqa-başqa dilbər guşələri, zəngin, rəngarəng təbiətiylə bağlı hekayətlər yaranıb. Onları şirin, yumorlu bir dillə, əlvan türkcəmizin atalar sözləri, tapmaca, nağıl, düzgü, yanıltmac və sairələrlə bağlı təsvir edir. Həm də bu dil folklorumuzla sıx bağlıdır, zərifdir, axıcıdır, surətlərin səciyyəsinə uyğun olaraq müxtəlifdir... Doğrusu elə mətləbim də mütəxəssislərin: Tənqidçi və uşaq

ədəbiyyatı haqda yazanların diqqətini Əzizə Əhmədovanın trilogiyasına cəlb etməkdə..." (Cəfərzadə, 2021: 177-181)

Azize Caferzade'nin sadece bu yazısını dikkate alırsak çocuk edebiyatı alanındaki gelişmeleri nasıl takip edip eleştirel yorumlarda bulunduğunu, çocuk edebiyatının sadece edebî alanda değil sinema, tiyatro ve belgeseller aracılığıyla da geliştirilmesinden yana olduğunu görmekteyiz. Yazar, sinema ve tiyatrodaki aldığı ilk eğitimin izlerini bütün sanatı boyunca devam ettirmiş ve kendi yazdığı roman ve hikayelerinde de bunu uygulamaya çalışmış, önemli olduğunu düşündüğü konularla ilgili hikâye, uzun hikâye ve romanlarını piyes şeklinde de düzenleyerek sahneye uyarlamıştır.

Bu yazıda, yazarın Azerbaycan çocuk edebiyatının millî ve uluslararası bir zeminde gelişmesinden yana olduğu görülmektedir. Sadece millî konularda eserler vermekle yetinilmemesi, çeşitli dillerde yazılmış eserlerin de dilimize çevrilerek çocuklara sunulması gerektiği üzerinde durmuştur.

Gerçekten de Sovyet Dönemi edebiyatında *Dünya Uşaq Edebiyatı Kitabhanası* serisi altında külliyatlar halinde hazırlanan dünya çocuk edebiyatı ürünleri, dünya masalları serisiyle, Azerbaycan çocukları ve gençliği bütün dünya edebiyatını tanıma fırsatı buluyordu. Yetişen çocuklar hem kendi edebiyatlarını tanıyıp seviyor hem de dünya edebiyatı örnekleriyle tanışarak mukayeselerde bulunma fırsatını yakalıyordu. Bu da nesillerin kendini tanıyıp mukayese etmesi bakımından oldukça önemli bir husustur.

Yazarın çocuk edebiyatıyla ilgili üçüncü edebî-eleştirel yazısı "*Tebiete ve insana qayğıkeş yazıcı — Enver Yusifoğlu*" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazıda çocuk edebiyatı alanında eserler veren Enver Yusifoğlu ve eserlerinden bahsedilerek onun vatan tabiatına olan vurgunluğu, eserlerinde bu tabiatın korunması için verdiği mesajlar üzerinde durulmuştur. Bu eserlerden hareketle biz Sovyet edebiyatında Ekoeleştirinin neredeyse 1960 sonları, 1970'li yıllardan itibaren başladığını görmekteyiz. Bu durum sadece Azerbaycan edebiyatına has değil, bütün Sovyet edebiyatına özgü bir durumdur. Sebebi de yanlış tarım ve ilaçlama politikalarıdır. Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüyalari*, *Kassandra Damgası* gibi romanlarında ve genel olarak bütün Sovyet yazarlarının eserlerinde de bu durum görülmektedir. Azize Caferzade'nin 1960 sonrası yazdığı *Bir Zerre İz* povestinde de vatan toprağına, çevreye duyarlı bir öğretmen olan Reşad'ın şahsında vatanın yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin korunması gerektiği üzerinde durulur, genç öğretmenin bu yolda verdiği mücadelelerden bahsedilir. Yazar bu po-

vestte ele aldığı temel meselelerle ilgili anılarını Enver Yusifoğlu ilə ilgili makalesində de dile getirmiş və Rusya'da iken tabiatə qarşı duyulmuş olan bir tərbiyəçinin bu konudakı endişələrindən bəhs etmişdir.

“Ənvər Yusifoğlunun insana, təbiətə böyük məhəbbət və qayğı dolu “Cərrahlar”, “Düşmənin düşməni” romanlarını oxuyandan sonra mən də müasirlərimizin bitkin surətini yarada bilən qocaman ədibimizə qibtə edirdim. Onun kiçik hekayə və povestləri demək olar ki, xatirimdə az qalmışdı. Çünki adını çəkdiyim romanlarında o günün elə aktual məsələlərinə toxunurdu ki, oxuculardan ətraf mühiti və insan qəlbini qorumaq, ona qayğı ilə, məhəbbətlə yanaşmaq tələb edən ədib özü də təbiətin və insanın vurğunu kimi nəzərimdə yüksəlirdi... O da Salam kimi az qala axırıncı ceyranı meşədə kabab edib araqla ötürə-ötürə “İstəyirəm Qafqaz cüyürü barədə elmi əsər yazıb, alim olam” deyən üzdənirə meşəbəyi Kamran, xalqın sərvətini — meşələri qırıb öz dədə malı kimi xərcləyən meşə “qoruqçusu” Sərvər və başqaları ilə mübarizəyə girişmək istəyir. İstəyir ki, onların əlini meşə qırıcıları balta ilə üzünsün, “bəsdir meşələrdə bəylik elədiyiniz, bəsdir Azərbaycanı yaşıllıqlardan məhrum etdiyiniz” desin...” (Cəfərzadə, 2021: 182-186)

Azizə Cəfərzadə'nin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı bir digər yazısı isə *“Sən kimsən, Fikrət? (Fikrət Sadiq)”* başlıqlıdır. Bu yazıda, şair haqqında məlumat verilərək onun uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki əsərlərindən bəhs edilmişdir.

Yazarın tanıtma və anı xarakterli bir digər yazısı *“Şaiq Efəndi (Abdulla Şaiq)”* başlıqlı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının önəmli təmsilçilərindən olan Abdulla Şaiq'le bağlı yazısıdır. (Cəfərzadə, 2021: 73-75)

Azizə Cəfərzadə'nin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı tanıtma və ələstəri nitəlikli son yazısı *“Şairə və Ana Mirvarid Dərbəzi”* başlığı ilə yazılmışdır. Bu yazıdan hərəkətlə, *Qızımın Hekayələrinin* nəşrinin də Mirvarid Dərbəzi'nin təşviqi nəticəsində gerçəkləşdiyini öyrənmiş oluruq. Ayrıca burada, Sovyet dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əsas məsələləri haqqında və aparılan bəzi projələr haqqında da məlumat verilir.

“...1947-48-ci illərdə “Uşaqgənclər” uşaqlar üçün çiçəklər haqqında əlvan bir kitab buraxmaq istəyirdi. O kitabın səhifəsində uşağa tanıtmaq istənilən müəyyən bir çiçəyin, gülün rəssam tərəfindən çəkilmiş rəngbərəng şəkli, o biri yanaşı səhifəsində həmin çiçəyə aid şeir verilməliydi. Lap böyük ana şairimiz Xurşidbanu Nəvəsinin “Gül dəftəri” adlanan (təəssüf ki, indiyə qədər fotofaksimili və ya əlvan surəti oxuculara çatdırılmayan) albomu kimi bir kitab nəzərdə tutulmuşdu. Yadımdadır ki, o vaxt nəşriyyat şairlərimizə müraciət edib güllərə dair şeirlər, xirdəca miniatürlər istəmişdi. Bu miniatürlərdə

həmin çiçəklərin ən vacib xüsusiyyətləri canlandırılmalıydı ki, uşaqlar həmin çiçəkləri tanıya bilsinlər, təbiəti sevsinlər, qorusunlar. O zaman həmin çağırışa böyük həvəslə cavab verən şairlərimiz içərisində mərhum Mirvarid xanım Dilbazi var idi. Yadımdadır ki, o zaman bir neçə çiçək haqqında gözəl, ətirli şeirlər yazmışdı. Təəssüf ki, onlar üçcildliyə daxil olmayıb. Amma burada şairin son bir neçə ildə təbiətə böyük məhəbbətlə yazdığı şeirlər, oxucusuna bir-başla təbiəti sevin demədən, ana torpağa məhəbbət, onu gələcək nəsillər üçün bütün gözəllikləri ilə birlikdə qoruyub saxlamağa, mühafizə etməyə çağırır. O zaman çiçəklər haqqında kitaba ən ciddi yanaşanlardan biri Mirvarid Dilbazi (heç bilmirəm həmin kitab çıxdımı sonralar), görünür ki, mövzunu unutmayıb, təbiətin gözəlliklərinə məftun şair ürəyi ilə davam etdiribdir..." (Cəfərzadə, 2021: 144-148)

Sonuç

Azize Caferzade'nin çocuk edebiyatıyla ilgili eserlerinde de hikəye ve romanlarında olduğu gibi tarih ve vatan şuuru, millî-manevi dəğərlərə sahip çikılması, bu değərlərin çocuklara ve gençlərə tanıtılması amaç edinilmişdir.

Kendi ailesindeki ve yakın çevresindeki çocukların yaşamından kesitler sunan *Qızımın Hekayeleri*, *Çiçəklerim*, *Pişik Dili* kitablarında yer alan hikayelerde daha çok günlük yaşamdaki ve hayatın normal akışı içindeki çocuklardan, onların tutum ve davranışlarından bahsedilmişdir. Toplum içinde duyarlı bir insan olmanın gerekleri, erdem, dürüstlük, pratik zekalı olup iş bitirebilme ve yerinə göre pratik zekasını ve çözüm odaklı fikirlerini büyük-lerə ve yaşlılara da sunabilme, Azize Caferzade'nin çocuk kahramanlarının temel özellikleridir.

Bu hikayelerin esas konusu özgüvenli ve adaletli, millî-manevi değərlərinə bağlı, merhametli ve vicdanlı, vatanına ve ailesine sevgi dolu mutlu bireylerin yetiştirilmesidir.

Bu çalışmada Azize Caferzade'nin yayımlanan ve yayımlanmayan çocuk hikayeleri ilk defa olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Yazarın bugüne kadar çeşitli çocuk kitaplarında yayımlanan 33 çocuk hikayesi ile *Anamın Nağılları'nda* yer alan 25 masal-hikəyesi dışında yayımlanmayan 12 hikayesi de araştırılmışdır.

Bu hikayelerin tamamı incelenerek yazarın çocuk edebiyatı alanında yazılmış toplam 73 hikayesinin varlığı tespit edilmiştir. Bu hikayelerden sadece 12'i yayımlanmamıştır.

Azize Caferzade çocuk edebiyatı alanında sadece hikâye yazmakla yetinmemiş, bu alanda önemli bilimsel çalışmalara imza atarak bilimsel ve eleştirel yazılar yazmış, çeviriler yapmış ve çocukların kullanması amacıyla klasik edebiyat örneklerinden oluşan şiir toplusu da yayımlatmıştır.

KAYNAKLAR

- Bayram Parvana (2012), "Anamın Nağılları"nda Kaybolmaya Yüz Tutan Millî-Manevi Değerler", Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Qafqaz Universiteti, Azərbaycan Yazarlar Birliyi və Türkiyə Yazarlar Birliyi'nin düzenlediği "II. Uluslararası Türk Halkları Çocuk Edebiyatı Kongresi", 11–13 Ekim 2012, Bakü. s.243-249.
- Bayram, Parvana (2013), *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi*. Ankara. Akçağ Yay.
- Bayram, Parvana (2021), "Ezize Caferzade'nin Hikâyelerinin Konusu". *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872. s.107-129.
- Caferzade, Azize (1990), *Anamın Masalları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cəfərzadə, Əzizə (1963), *Natəvan Haqqında Hekayələr*, Bakı, Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1964), *Qızımın Hekayələri*, Bakı, Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1963), *Balacalar Üçün*. Bakı: *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 08.03.1963.
- Cəfərzadə, Əzizə (1963), *Nəvəm Aydanın Hekayələri*. Bakı: *Cik-cik, Noyabr, No:01 (56)*.
- Cəfərzadə, Əzizə (1982), *Anamın Nağılları*. Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1988), *Çiçəklərim*. Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1988), *Azərbaycanlı Professor Əzizə Cəfərzadə İrakda (Dış və Tüfeyli Hekayələri)*. Bağdad, *Yurd Jurnalı*.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001), *Pişik Dili*. Bakı: Şirvanəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021), *Tanıdıklarım, Sevdiklərim Xatirələrimdə*. Hzl. Turan İbrahimov. Bakı: Xan Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*. C.I. (Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Seçilmiş Əsərləri*, C. VIII. (Hekayələr I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. IX (Hekayələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil.

- Djafarzade, Aziza (1964), Rasskazı o Doçurke (perevod: O. Lidinoy. Telejka, Azrail, Mastan i Lekarstvo, Dojd,) Literaturnıy Azerbaydjan. No:4. c.78-79.
- Firuz, Baxrom (1981), Galasitora, (Sovyet yazarlarının uşaq hekaye ve şeirlərindən seçmələr) Duşanbe, Naşriyeti Maorif. 168-178.
- Mollov, Rza (1973), Hörümçək və İpəkqurdu, Baygış və Pərvanə (çevirən: Əzizə Cəfərzadə) Bakı, *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 27.10. 1973. No:43.
- Rahmati, Nemat (2000), Oxu kitabı (Aserbaidşanische Chrestomathie), Engelschhoff.

14. AZİZE CAFERZADE'NİN ESERLERİNDE KARABAĞ KONUSU¹

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli kadın yazarlarından olan Azize Caferzade'nin eserlerinin temel konusunu yurt ve vatan sevgisi oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı, yazarın eserlerinin önemli konularındandır. Müellif, 1988 sonrası patlak veren Karabağ savaşı ve Karabağ meselesine roman, hikâye ve gazete yazılarında geniş yer vermiştir. Azize Caferzade, Karabağ'ın ilmî, edebî, kültürel ve toplumsal muhitini derinden araştırmış ve bu çalışmalarını daha çok *Natevan Hakkında Hekayeler*'de ve yazdığı ilmî eserlerinde ortaya koymuştur.

Bu çalışmada Azize Caferzade'nin Karabağ edebî muhitiyle ilgili ilmî eserlerinden bahsedilecek; ayrıca *Natevan Hakkında Hekayeler*'de, *Gülüştandan Önce* romanında, *Onda ve İndi* (üç bedbext) ve *Qara Qayalar* adlı hikayelerindeki Karabağ'la ilgili hususlar incelenecektir.

Giriş

Azize Caferzade'nin eserlerinde genel olarak Azerbaycan'ın bütün bölgeleriyle ilgili ayrıntılı edebî, kültürel, tarihi ve folklorik bilgilerle karşılaşmaktayız. Özellikle Karabağ konusu son iki yüz yılı aşkın süreçte, bu bölgeyle ilgili yabancı güçlerin sinsi planlarını fark eden bütün şair ve yazarlarımızın dikkat merkezinde olmuştur. Azize Caferzade sanatında da Karabağ ve bu bölgenin yetiştirdiği kültürel değerler, sosyal-siyasi ve edebî şahsiyetlerden bahsedilmiştir. Yazarın Karabağ'la ilgili çalışmalarını 6 ayrı kategoride değerlendirebiliriz:

1. Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili ilmî eserleri
2. Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili edebî eserleri
3. Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili süreli yayınlarda çıkan röportaj ve yazıları
4. Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili radyo ve televizyon yayınları.
5. Azize Caferzade'nin hatıra ve günlüklerinde yer alan Karabağ'la ilgili yazıları.

¹ Bu çalışma, aynı isimle 24 Nisan 2021 tarihinde Bakü'de, Garbi Kaspi Üniversitesinde düzenlenen *Ədəbiyyatda Qarabağ Konulu Respublika Elm Konfransı*'nda sunulmuş ve bildiri kitabının 46-55. sayfaları arasında tam metni basılmıştır.

6. Azize Caferzade'nin gezi yazılarında yer alan Karabağ'la ilgili önemli görüş ve tespitler.

6 ayrı kategoride tasnif edilen maddelerin hepsinden bahsetmek bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağı için burada sadece 2. madde üzerinde durulacaktır.

2. Azize Caferzade'nin Karabağ'la İlgili Edebî Eserleri

Bu başlığı iki alt başlıkta değerlendirmek mümkündür:

2.1. Azize Caferzade'nin Karabağ konusundaki hikâyeleri

2.2. Azize Caferzade'nin Romanlarında geçen Karabağ ve Ermenilerle ilgili konular.

2.1. Azize Caferzade'nin Karabağ Konusundaki Hikayeleri

a) Natevan Hakkında Hikayeler

Yazarın Karabağ'la ilgili önemli eserlerinden biri *Natevan Hakkında Hikayeler*'dir. Bu hikayelerin bir kısmı 1960'lı yıllardan itibaren süreli yayınlarda basılmış veya tefrika edilmiştir. İlk defa 1963 yılında Bakü'de kitap halinde yayımlanan bu eserde üç ana başlık altında toplam 15 hikâye yer almıştır. Eserin 1970 yılındaki baskısında bu hikayelerin sayısı 22'ye ulaşmıştır.

Bu hikayelerin başlıkları şöyledir: *Semiş, Görüş, Bibiheybet, Hediye, Dünyaya İnsan Gelir, Ayıl Gecede, Mehebbet, Elçi (Görücü), Vergi, Ağdam Yolunda, Su Derdi, Atlı, Kimsen? İki Arzu, Dayan Derviş, Bayramdır, Ceyran, Kırkbuğum, Şaire, Garapapag Gebilesinin gızı (Karapapak Kabilesinin Kızı), Sevenler, Aman Evi, Neğme (Nağme), Bu Gün Senin Yaşadını Gördüm* (Bayram, 2021: 48-49).

Natevan'ın çocukluk döneminin ve daha çok da evlendikten sonraki ve yaşlılık çağlarının anlatıldığı bu hikayelerde şairin özel hayatından da belli kesitlere yer verilmiştir. Bu hikayelerde Han kızı Natevan, yüce duygular sahibi bir şair, güzel ve akıllı bir Şark ve Azerbaycan kadını, adil bir yönetici, dert ortağı, hak ve hukukların savunucusu dertli bir anne ve Karabağ'ın son hâkimi olarak anlatılmıştır. Bu hikâyelerin en önemli özelliği yarı biyografik olup yazılışı sırasında çeşitli kaynaklardan, tezkire ve cönklerden ve yaşamakta olan aile fertlerinin bilgilerinden faydalanılmasıdır.

Bu hikâyeler, Azerbaycan tarihi, edebiyatı ve özellikle de klasik kadın şairlerin tanıtılıp anlatılması açısından çok önemlidir. Ayrıca bu hikâyeler,

kadim vatan toprağı olan ve Rus işgaliyle birlikte iyileşmeyen bir yara haline gelen Karabağ'a bir güzelleme ve sahip çıkma olarak da değerlendirilebilir.

Azize Caferzade, Hurşid Banu Natevan'ın hayat ve sanatına 1955'li yıllardan itibaren özel bir önem vermeye başlamış hem edebî eserleri hem de çeşitli ilmî makaleleriyle bu konuyu enine boyuna ele almıştır. Bu makalelerden biri SSCB Bilimler Akademisi'nin muteber bir yayını olan Sovetskogo Turkologiya dergisinin 1958 yılı 3. sayısında *Albom Xurşidbanu Natavan* (Hurşid Banu Natevan'ın Resim Albümü) başlığıyla Rusça yayımlanmıştır (Djafarzade, 1958: 132). Diğeri ise *Xurşid Banu Natavan-Poetessa i Xudojniça Azerbaydjana XIX Veka*. (Hurşid Banu Natevan-XIX yüzyıl Azerbaycan Şair ve Ressamı) başlığıyla yine muteber bir yayın olan Azerbaycan Respublikası Elyazmaları Fondunun Eserleri arasında Rusça yayımlanmıştır (Djafarzade, 1961: 43-53).

Azize Caferzade'nin Natevan'la bağılı çalışmaları Türkiye'de de yayımlanmıştır. Aylık olarak yayımlanan siyasi, kültürel ve akademik *Tanıtım* Dergisindeki *Hurşid Banu Natevan* başlıklı bir yazıda, şairin hayatı ve sanatından bahsedilmiş ve Sovyetler Birliği tam olarak dağılmadan Türkiye ile Azerbaycan arasındaki edebi-kültürel ilişkilerin yeniden canlanmaya başladığı bu yıllarda Natevan, Türkiyeli okurlara ve akademisyenlere tanıtılmıştır (Caferzade, 1989: 29-30).

Yazar, Natevanla ilgili çeşitli dergilerde bilimsel makaleler yayımladıktan sonra hikayelerini neşretmiştir. Buradan da Azize Caferzade'nin herhangi bir yazıya, herhangi bir tarihi ve edebî şahsiyetle ilgili eser yazmaya başlamadan önce onunla ilgili ayrıntılı bilgi ve belgeleri ilk elden kaynaklardan araştırıp incelediği ortaya çıkmaktadır. Müellif, Hurşid Banu Natevan'ın portresini hem ilmî hem de edebî zeminde araştırmış ve öyle yazıya geçirerek ebedileştirmiştir.

Azize Caferzade, Natevan'la ilgili bir film senaryosu da yazmış, hatta çekimleri için de epey uğraşmış fakat çekimler sırasında Moskova'dan gönderilen senaryo yazarının müdahalelerini kabul etmediği için filmin çekimleri durdurulmuş ve film çekilememiştir (Bayram, 2021: 49).

1974 yılında Cefer Cabbarlı adına *Azerbaycanfilm* kinostudiyası yazara, Natevan'la ilgili çekilecek bir filmin senaryosunu yazmayı teklif etmiştir. Bu senaryo yazıldıktan sonra onaylanmış ve yapımcı Hüseyin Seyidzade'nin yönetiminde hazırlıkları tamamlanmıştır. Daha sonra o yıllarda hep yapıldı-

ğı gibi bu film Moskova'ya gönderilmiş ve 1976-77 yıllarında, Elga Lindina adlı bir senaryo yazarını da bu işte görevlendirmişlerdir. Lindina senaryoda köklü değişiklikler yapmaya kalkışınca bu değişikliklerin meşhur şair ve Karabağ'ın son hâkimi Natevan'ın karakteri ile uyuşmadığını fark eden Azize Caferzade, buna itiraz etmiştir. Sonuçta film çekilememiştir.

Yazarın 1975 yılında Şuşa seferinde Elqa Lindina'nın adı da su mühendisi olarak bir yerde geçmektedir. Senaryonun Azerbaycan ve Rus dillerindeki varyantları yazarın arşivinde muhafaza olunmaktadır. Bu senaryonun yeniden güncellenerek Natevan'la ilgili filmin çekilmesi aslında Karabağ'la ilgili gerçeklerin bütün dünyaya duyurulması açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca Karabağ'ın son hâkimi, başarılı bir divan şiiri temsilcisi ve hayırsever bir kadın yönetici ve güzel sanatlar uzmanı olan Hurşidbanu Natevan karakterinin canlandırılacağı bir filmin tarihi geçmişimizin ve kültürel mirasımızın gelecek nesillere ulaştırılmasının sinema ve kültür tarihimiz açısından da büyük önemi olacaktır.

b) Yazarın 1990'lı yıllarda kaleme aldığı Karabağ Konusundaki Hikayeleri

II. Dünya Savaşı'nın Azize Caferzade'nin hayat ve sanatında önemli bir yeri vardır. Yazar hem savaş yıllarında hem de savaştan sonraki 43 yılda bu konuda onlarca hikâye yazmıştır. Tam da savaşın yaraları sarılıp acısı dinceği sırada Azerbaycan'da yeni bir savaş patlak vermiştir. Bu, Azize Caferzade'nin ve genel olarak Sovyet Azerbaycan'ındaki insanların beklemediği ve alışık olmadığı tarzda bir savaştır. Zira saldırı komşu olarak bildiğimiz ve her şeyimizi paylaştığımız yakınımızdakiler tarafından yapılmıştır. Adı bile tam olarak konmamış olan bu savaşta kin ve öfke eşit olmadığı gibi kuvvetler de eşit değildir. Çökmekte olan Sovyet yönetimi Azerbaycanlıların elindeki en basit av tüfeklerini bile toplarken en ağır zırhlılarını, mitralyöz, top ve tanklarını saldırgan Ermenilere teslim etmiştir. Düşmanımız, karşısındaki insan olarak değil, neredeyse bin yıllık aşağılanış ve ezikliğinin müsebbibi olarak görmüş ve karşısındakinin canını almadan önce bütün mukaddesatına saldırıp hakaret etmiş, her türlü insanlık dışı davranışı sergilemiştir. Bunu yaparken yaşlı, çocuk, kadın ve anneleri özellikle hedef tahtasına koymuş, tarihi süreçte ekmeğini yiyip suyunu içtiği ve iyilikten başka bir şey görmediği bu halkın, çok iyi bildiği kültürel ve ahlaki değerlerine saldırmayı amaç edinmiştir.

II. Dünya Savaşı konusundaki onlarca hikâyesine karşılık, yazarın Karabağ Savaşı konusunda yazılmış sadece iki hikayesi vardır. Bunun sebebi ise yazarın bu konuda hikâye yazmaktan ziyade çağın gerektirdiği gibi davranması, meydanlardan, radyo ve televizyonlardan halka, Azerbaycan ve Rusya'daki devlet yetkililerine hem direkt hem de dolaylı yollarla hitap ederek, bu savaşı durdurmaya çağırmasını; bu hak mücadelemizde dünya devletleriyle birlikte dağılmakta olan Sovyetler Birliği içindeki ülkelerin de Azerbaycan'a destek olmasını sağlamaktır. Bu işin bir tarafıdır. Diğer ve en önemli tarafı ise kuvvetlerin ve şartların eşit olmadığı bu savaşın yenilgisiyle içine kapanan, ruhi bunalım geçiren Azerbaycan insanına, özellikle gençlere ve ergenlere mücadele ruhunu aşılamış; geleceğe ümitle bakarak Semender Kuşu gibi adeta yeniden, küllerinden şahlanmayı onlara tavsiye etmiş, gün görmüş bir akbirçek ve bir anne olarak sürekli ümit ve moral vermiştir. Bu husus yazarın daha çok radyo ve televizyon programlarında ve meydanlardaki konuşmalarında görülmektedir. Süreli yayınlarda da bu durum aynıdır.

Halkımızın, özellikle savaşın ilk hedefi olan kadın ve kızlarımızın trajedisi ise yazarın hikayelerinde yansıtılmıştır. Sadece bu iki hikâyede bile Ermeni vahşetinin 100 yıllık tarihini ve dinmeyen kin ve nefreti görmekteyiz.

Bu hikayelerden ilki *Onda ve İndi* başlığıyla yazılmıştır. Hikâye ilk defa 08.07.1993 tarihli *Seher* gazetesinin 2. sayfasında *Mene Danışblar (Bana dediler ki)* başlığıyla yayımlanmıştır. Daha sonra 12.06.1999 tarihli *Olaylar* gazetesinin 48.sayısında *Üç Bedbext* adıyla da neşr olunmuştur. Hikâyenin isminin *Onda ve İndi* (O Zaman ve Şimdi) olma sebebi aslında yüz yıl önce de Ermenilerin aynı kin ve nefretle Azerbaycan'a saldırıp, erkeklerimizi öldürmesinin, özellikle kız ve gelinlerimizi, bütün mukaddesatımızı hedef almasının ve günümüzde de aynı vahşetlerin tekrar olunmasının arka planını açıklamaktadır. Aslında düşman düşmandır ve 100 yıl da 1000 yıl da geçse yine aynı kalacaktır. Önemli olan ise bizim nerede olduğumuzdur! Biz ninelerimizin, dedelerimizin yaşadıklarından ders almış mıyız? Eski düşmanın asla dost olamayacağı gerçeğine varmış mıyız? 70 yıllık Sovyetler Birliği döneminde, halkların birliği şiarlarıyla bizler uyutulurken en güzel topraklarımız düşmana peşkeş çekilmiş, bizlerden toplanan silahlarla düşman silahlandırılmıştır.

Onda ve İndi hikayesinin *Giriş* bölümünde, 1918-20 yıllarındaki Ermeni katliamından ve katliam sırasında tecavüze uğramış gencecik kızların

ilerideki hayatının daha da kararmaması için ninesinin yapmış olduğu olağanüstü fedakarlıktan bahseden yazar, günümüzde de benzer trajedilerin yaşandığını anlatmıştır. Eserde, 1989 yılından itibaren başlayan Karabağ savaşından sonra Hocalı katliamında, Ermenilere esir düşmüş çocuk denecek yaşta bir kızın ve ailesinin yaşadıkları anlatılmıştır. Namusu kirletilerek hamile bırakılan 14 yaşındaki kızının durumunu öğrenen üzüntülü babanın bu acıya dayanamayarak kalp krizi geçirmesi, zavallı kızın evden kaçıp intihar etmesi ve bütün bu yaşananlar karşısında aklını oynatan çilekeş annenin dramı gözler önüne serilmiştir (Bayram, 2021: 51-52).

Eserdeki üç bedbaht, oğulları Sedar'ı Hocalı'da kaybeden dertli baba ile anne ve henüz 14 yaşını doldurmayan kızlarıdır. Hikâyenin baş tarafında yazar *"1918-ci ilin yazında erməni əsarətində toxunulmuş iki yetim qızı öz ərinə "öz günüsü" kimi kəbin kəsdirəndən 4-5 ay sonra dul adı ilə cəhizləyib ərə verən Seyid Rübəbə Mirağası qızının böyüklüyünə baş əyirəm."* (Cəfərzadə, 2021: 297) şeklinde bir not düşmüştür. Hikayedeki diyaloglar, olayların anlatılış biçimi oldukça etkili olup sadece o anki durumu değil, Xocalı katliamı sırasında yaşanan bütün trajedileri kapsamaktadır.

Nurhanım arvad, henüz kırk yaşı bile olmadan saçları bembeyaz olmuş, kırkıdayken altmışında gibi görünmektedir. Hocalı faciasında aslanlar gibi oğlunu, Serdar'ı şehit vermiş, yirmi üç yıllık evlilik hayatında bin bir zahmetle, alın teriyle yapmış olduğu ev-barkını içindekilerle birlikte bir gecede kaybetmiştir. Fakat yine de diğer eski komşularına nazaran o şanslı sayılır. Zira diğer komşuları, oğullarını çifter çifter şehit vermiş, esir düşen kız ve gelinlerinden hiçbir haber alamamış, hiçbirini kurtaramamışlardır. Üstelik sığındıkları yerlerdeki soğuk çadırlarda aç susuz, yaşam mücadelesi vermektedirler. O ise en azından bu dertlerin bazısından kurtulmuş, sığındıkları köydeki okulun küçük odasına yerleştirilmişti. Kocasını Öter kişi, kaçıp kurtulabilenler arasından karısını çabuk bulmuş, sağ kalan yegâne kızları 14 yaşındaki Zerengiz'i de esir değişimi sırasında bulup getirmiş, zorlukla bir araya gelebilmişlerdir.

Fakat kötünün iyisi sayılabilecek bu şartlarda bile kızlarını bulduktan sonra kadın çok huzursuz ve çaresizdir. Diğer zamanlarda kocasına teselli vermeye çalışan, "Oğlumuz Serdar şehadet şerbetini içti, vatanını korurken kahramanlıkla şehit oldu, en azından buna şükre delim" diyen kadın, son günlerde iyice karamsarlaşmıştır. Sebebi ise esirlikten kurtarılan ve daha çocuk yaşta olan Zerengiz'in gittikçe artan bulantı ve kusmalarıdır.

"On dörd yaşı bitməmiş qız elə solmuşdu ki, onda zərdən nişana da qalmamışdı, adına Zərəngiz deyilə. Amma bütün bəlalарına baxmayaraq, Nurxanım öz qonşularından, tanış-bilişdən "bir qədər irəliydi". "Sərdar kimi oğulun anası ömrü uzunlu ağılar, qara geyər, yas saxlar. Sinə didər, saç yolar, ağı söylər... Amma bəs o birilər? Dərd böyükdü, hamıya gəlib bu dərd. Tək bizim başımıza gəlsəydi, el yığılıb matəmimizə şərik olardı..." (Cəfərzadə, 2021: 298)

Nurhanım arvad, kızını doktora götürüp hamileliyi sonlandırmak istese de doktor bu iş için geç kalındığını ve Zerengiz'in hayatının tehlikeye gireceğini söyler. Çare olarak da doğuma kadar ücra bir yere götürmelerini tavsiye eder. Kadın, derdinden delirmek üzeredir. Nihayet bir gün durumu kocasına anlatır. Dertli baba, uğradıkları bütün zulüm ve hakaretler yetmezmiş gibi bir de evinde düşman kanından gelen bir bebeği büyütecek olmanın dehşetiyle sarsılır. Bu sarsıntıya kalbi fazla dayanamaz ve oracıkta ölür.

"...İlahi!.. Kişinin səmində, bu yavaşdan, güclə eşidilən səsdə elə bir fəryad vardı ki!.. Amma bu dərd üçün el içinə çıxıb "Ay el, ay camaat, kömək eləyin, balam əldən gedir"— deyə bağıra da bilməzsən... Murdarlanmış tikəni kim yeyər, Nurxanım? Kimin üzünə, necə baxarıq, Nurxanım? Niyə ölmədi o əsirlikdə, niyə don vurub gəbərtmədi yollarda qar onu, çovğun onu?..

..Axsam düşənəcən üz-gözü yaş içində qaldılar Ötər kişilə Nurxanım arvad. Mallar mələşəndə hər ikisi birdən bədtale Zərəngizi yadlarına saldılar...

Qız oturduğu künədə yox idi. Nurxanım arvad evin ətrafını ələk-vələk elədi. Qaranlıq evdə donub oturmuş Ötər kişinin yanına əliboş döndü. Kişi, o bayaq gedəndə necə oturmuşdusa, eləcə də tərpənmədən divara söykənmişdi. Sağ əlini yana uzatmışdı; çubuğundan hələ də azacıq mavi tüstü tüstüləyirdi. Dünənmi ölmüşdü, bu günmü? Kim deyə bilərdi?" (Cəfərzadə, 2021:303-304)

Zerengiz isə bu sohbet sırasında kalkıp odadan çıkmıştır. Annesi yokluğunu fark edip onu ne kadar arasa da bir tülü bulamaz. Böylece baba, üzüntüsünden ölürken Zerengiz utancından canına kıymış, zavallı anne ise aklını kaçırmıştır.

Aslında Zerengiz'in intihar ettiği hikâyede tam olarak yazmaz. Yazar, okurlarının bunu hissetmesini sağlar. O, Ekspres gazetesine verdiği bir röportajda günümüz edebiyatında en önemli konunun Karabağ konusu olması gerektiğini vurgularken *Üç Bedbext* hikayesine de değinmiş ve Zerengiz'in kayalardan atlayarak canına kıyıldığını kaydetmiştir (Cəfərzadə, 2001b: 17).

Millî trajedimizin en başarılı ve yalın örneklerinden olan bu hikâyede yazarın tiyatro unsurlarını da göz önünde bulundurduğu gözlemlenmektedir. Eseri başarılı kılan unsurlardan biri de bütün ülkeye has trajedinin eserde 4 karakterin şahsında ortaya konmasıdır. Oysaki sadece Hocalı faciasındaki kayıplarımızın sayısı henüz tam olarak saptanamamıştır. Vahşeti gerçekleştiren Ermeni kaynaklarına ve buna şahitlik eden yabancı ve Rus kaynaklarına dayanarak biz bu katliama maruz kalan insanlarımızın sayısının ne kadar çok olduğunu tahmin edebilmekteyiz.

Azize Caferzade'nin Karabağ savaşıyla ilgili diğer hikayesi *Qara Qayalar*'dır. Bu hikâye, 27 Haziran 2001 tarihli *İmpuls* Gazetesinin 14. sayfasında yayımlanmıştır. Karabağ kelimesinde zaten ciddi bir sembolizm vardır. Seyyid Nigârî daha 19. yüzyılda Rus işgali sonucunda Karabağ'ı *Karabağ'ım kanlı kara bağrımdır* diye tarif etmiştir. Bu hikâyede *Kara Kayalar* ifadesi hem sembolik hem de gerçek anlamda kullanılmıştır. Hikâyenin kahramanı gencecik, yüreği sevgi ve ümitte dolu Şerife'dir. Şerife, Ehmedallar köyünde yaşamaktadır. Köy halkı civar köylerdeki ve il merkezindeki Ermenilerin her türlü saldırısına uğramaktadır. Köyün önemli yerlerinden biri de Kara Kayalar'dır. Kara Kayalar'ın altından kaynayıp çağlayan pınar bütün köy halkını suyla temin etmektedir. Halk, özellikle de yaşlı nesil, Kara Kayalar'dan hep tedirginlikle, üzüntüyle bahsetmektedir. Zira yıllar önce yani 31 Mart 1918 yılındaki Ermeni katliamlarında bu köyden Alagöz adlı bir kızı Ermeniler yakalayıp namusunu kirletmişler, bunun üzerine Alagöz muhtemelen Kara Kayalardan atlayarak intihar etmiştir. Son yıllarda yeniden olaylar alevlenmeye ve Ermeniler saldırganlaşmaya başlayınca kadınlar kızlarını pınara yalnız gönderemez olmuşlardır. Nihayet korkulan başa gelir ve günün birinde yeniden savaş başlar. Savaşın başlamasını ve yaşanacak kara günleri Şerife rüyasında görür. Kapkara bir duman, kendisi de dahil bütün köyü kaplar, silahlı Ermeniler köy halkını katletmeye başlar.

Bu rüya ne yazık ki kısa zamanda gerçekleşir; gençler ve bütün erkekler savaşa gider. Gidenlerin arasında Şerife'nin sevdiği, köyün delikanlılarından İbrahim de vardır. Şerife, helikoptere doldurulup bölgeden uzaklaştırılan kız-gelinin arasından ayrılır ve İbrahim'le birlikte savaşmak için Kara Kayalara doğru yola koyulur. O, Alagöz'ün kaderini yaşamayacak, düşmanla mücadele ederek, savaşıp vatanını koruyacaktır.

Hikâyede, Ehmedallar'daki Kara Kayaların altından kaynayan pınarın suyu ve bu suyu güğüm ve saksılarla taşıyan kız gelinin tasviri de çok başa-

rılıdır. İki yüz yıllık süreçte burada yaşayan yerli halkın arasına Ermeniler yerleştirilmiş ve zamanla onlar yönetimden aldıkları destek ve pohpohlamalarla oldukça şımarmışlardır. İş o yere varmıştır ki köyün kız gelinine sataşır olmuşlardır. Hikâyede, anlatım ve tasvir şiirseldir. Çeşme ve çeşmeden su taşıyan kızların anlatımı sırasında pastoral tasvirlerle yer verilmiştir. Köy hayatı, rengarenk giyinmiş kız ve gelinler, güğümelerini omuzlayarak şiirsellikle çaydan eve su taşımakta, çeşme başında sohbet edip mutluluklarını, hüznün ve kederlerini paylaşarak sosyalleşmektedirler. Hikâyede Aşık Elesger'in meşhur "*Çarşamba gününde çeşme başında...*" dizeleriyle başlayan koşmasından da alıntı yapılmıştır.

Burada, 1988 yılında ve öncesinde başlayan olaylar anlatılmaktadır. Ermeniler iyice azgınlaşmış, fırsat buldukça halka sataşmaya başlamışlardır. Bazen meralardaki çobanları döverek dalga geçiriyorlar, bazen kamyonu üzüm bağlarına sürerek en güzel üzümleri toplayıp götürüyorlar; bekçiyi döverek "yarın gelip paranı valilikten alırsın" diye dalga geçiriyorlar. Ermeniler yönetimi de ele geçirmiş, her yerde onları koruyup kollayan adamları olduğu için kimseden çekinmeden iyice saldırganlaşmışlardır.

"...Kənddə isə xırda-xırda, heç kəsin dilə gətirmədiyi, ya hündürdən deyə bilmədiyi bir həyəcan artırdı. Heç kəs bu haqda danışmırdı. Amma hamı ürəyini yeyirdi. "Bu xına o xınalara" oxşamırdı. Qabaqlar da olurdu. Kimisə çöldə döyüblər. Hansısa bir tək çobanın papağını dığalar futbol topuna çevirib oynadı, bu ona, o buna atır, ya əlləriylə tulazlayır, ya ayaqlarıyla təpikləyirdilər. Çoban ferma müdirinə şikayətlənəndə bircə bunu eşidirdi:

— Xuliqanlara tuş olmusan, gileylənmə, yaxşı deyil. Gedər hökumətin qulağına çatar, bizi karı görəllər, deyərlər görünür sizin çoban onlara neyləyib ki... Xuliqanlar da...

Gah görürdün ki, qoruqçunun gözünün qabağında yük maşınıni çəkdilər üzümlüyə, əla muskatla² doldurdular, qoruqçunu da əzişdirib sənin sağlığına, türkün qanın içəcəyik bu muskatdan deyir, sürüb hırıldaya-hırıldaya getdilər: "Sabah gəl pulun apar raykomdan" deyirdilər üstəlik.

Qoruqçu, sədrə olanı danışanda, kişinin qanqaysan olmuş sifətini görsə də, sədr ehmallıqla deyirdi:

² Muskat – Hoş kokusu olan bir üzüm çeşididir.

— *Neynəyək, əşi, xuliqana rast olmusan. Gedib şikayət eləyəcəyik, deyəcəklər ki, bizimkilərin xəbəri yoxdu, öz qoruqçunuz satıb, bizi şərrəyirsiz...*" (Cəfərzadə, 2021: 332)

Son aylarda kızlar, tek başına Kara Kayalardaki pınara gidemez olmuştur. Yaşlı kadınlar "Qara qayalar mart davasında birimizi uddu, besdi" diyorlardı. İşin kötüsü, yönetimin korkusundan "Ermeni, dığa adını, ermeni-müselman qırğını" gibi kelimeleri bile söyleyemiyor, sadece "mart davası" diyorlardı.

Her yerde önemli mevkileri işgal eden Ermeniler, Azerbaycan Türklerine hayat hakkı tanımamaktadır. İl Milli Eğitim Şubesinde öğretmenlere verilecek gıda yardımı işlerine bakan Ermeni Vazgen çeşitli bahanelerle Ehmedallar köy okulunun Türk öğretmenlerine erzak paylarını vermemektedir. Öğretmenler mecburen ya borç un alıyor ya da il merkezine giderek oradan bir şekilde gıda bulmaya çalışıyorlar. İl merkezine giden otobüsün Ermeni şoförü de çeşitli bahanelerle Ehmedallar köyünden binecek veya inecek yolculara zorluk çıkarır.

Günün birinde köyün bütün sürülerini toplayıp götürüyorlar, bunun üzerine köy halkı Ermenilerin üzerine yürüyüp sürüyü kurtarıyor. Fakat bundan sonra daha büyük bir saldırıya maruz kalıyorlar.

Hikâyede verilen mesaj nettir. Hikâyenin yazılış yılı 2001'dir. Daha önceki yıllarda yapılan katliamlar unutulmuş olsa bile 1989 yılından sonra yaşanan olaylar, özellikle Hocalı trajedisi ve arkasından çorap söküğü gibi gelen Azerbaycan topraklarının işgali, aslında kimsenin unutamayacağı boyutta hezimet ve trajedidir. Zira vatanın en güzel toprakları düşman elindedir. Vatanın kızı gelini, yağız askerleri düşman elinde esirdir. Bütün Azerbaycan halkı gibi bu düşüncenin ağırlığı altında ezilen yazar, *Qara Qayalar* adlı bu hikayesinde kademe kademe Karabağ olaylarının başlama sürecini anlatmıştır. Şerife'nin şahsında vatanını, sevgilisini ve hemcinslerini koruyup kollayan, düşmanın önünden kaçmadan onu alt etmenin yollarını arayan bir vatan kahramanı, gerçek hayatta da örneklerini çok gördüğümüz bir Azerbaycan kadınıyla karşılaşmaktayız (Bayram, 2021: 52-54).

2.2. Azize Caferzade'nin Romanlarında Geçen Karabağ ve Ermenilerle İlgili Konular

Azize Caferzade'nin *Gülüstan'dan Önce* ve bu zamana kadar yayımlanmayan *Gobustan Çökeklerinde* adlı romanlarında Ermenilerin doğrudan ve dolaylı olarak Azerbaycan Türklerine yaptıkları anlatılmıştır. Yazarın

Gülüstan'dan Önce romanında, Ruslar tarafından siyasi amaçlarla Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeni ailelerinin kısa sürede bilgi toplamak ve bu bilgileri Rusya'ya uçurmak için halkla içli dışlı olmaları anlatılmıştır. Burada esnaflıkla geçimini sağlayan Ermeni ailelerinden ve onların halka ve hanlıklara vurduğu zararlardan bahsedilmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra Azize Caferzade Rus işgalini, Azerbaycan'ın Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye parçalanmasını, Güney Azerbaycan'daki Fars, Kuzey Azerbaycan'daki Rus zulmünü anlatan eserler kaleme almıştır. Bu eserlerin tamamı tarihi konulu olup birçok gerçeği gün yüzüne çıkarmaktadır. Müellif, araştırmaları sırasında arşivlerden elde ettiği bazı belgeleri de zaman zaman bu romanlara yerleştirmiştir.

Yazarın 1992-1993 yılları arasında yazılıp tamamlanan *Gülüstandan Önce* romanı 1996 yılında Bakü'de Şur Yayınevinde basılmıştır. Bu eserde Rus işgali, Kürekçay Antlaşması, Şamahı Hanı Mustafa Han'ın bu işgali durdurmak için mücadele etmesi, Azerbaycan hanlıkları arasındaki münasebetler, Rus askerlerine yol gösteren, vazife almak ve ganimet koparmak ümidiyle Ruslarla birlik olup Azerbaycan Türklerine divan tutan, kadın ve çocukları katleden Ermenilerden de bahsedilmiş; o dönemde, Şamahı'daki sosyal-kültürel hayat, şiir-sanat meclisleri, halkın yaşam biçimi de başarılı bir biçimde anlatılmıştır (Bayram, 2021: 50).

Azerbaycan halkı, Türkmençay ve Gülüstan Sulh Antlaşmalarından sonra iki yüz yıldan fazla bir zamanda hem Rus hem de Ermeni zulmüyle karşı karşıya kalmıştır. O tarihten beri Azerbaycan topraklarında daimî bir istikrar hüküm süremez olmuştur.

Azize Caferzade, bu anlaşmanın hezimetini, parçalanan ve yabancılara peşkeş çekilen vatanın birlik ve beraberliğini hep hayal etmiş, acısı dinmeyen bu yara ile ilgili olarak ister derslerinde isterse de edebî eserlerinde her fırsatta bilgi vermiştir.

Aslen Şamahılı olan ve son Şamahı Hanı Mustafa Han'ın soyundan gelen Caferzade, Rusların güdümünde olan Ermenilerin bu topraklarda yapmış olduğu katliam ve musibetleri eserlerinde anlatmıştır. Bu konu ayrıntılı olarak yazarın *Gülüstandan Önce* romanında yayımlanmış olmakla birlikte ondan önce 1967 yılında yazmış olduğu *Gobustan Çökeklerinde* adlı romanında da anlatılmış, Ermenilerin 1918 yılında Bakü'de, Şamahı'da ve Azerbaycan'ın birçok yerinde yaptığı katliamlara değinilmiştir.

Gülüstandan Önce romanında müellif, halkın arasına katılarak her türlü bilgiyi öğrenip Ruslara sızdırmaya çalışan Ermenilerden ve bu işi ustalıklarla yapmakta olan bir Ermeni ailesinden bahsetmiştir. Bu aile, menfur emellerine ulaşmak için yeri geldiğinde karısını ve kızını bile kullanmaktan çekinmez.

Romandaki başlıklar sırasıyla *Bulak Başında, Şiir Meclisi, Edep Meclisi, Zevk Meclisi, Edalet Divanı, Kürekçaya Doğru, Şuşadan, Şekiden, Şirvandan, Gece, Sisianov, Bağlaşma, Dayem Necedir, Haber, Gülhatın Ana, Hayır İşler, Mihek Etri, Gürcü Kızı, Gülle, Başlandı, Uşaq Harayı, Yağı Gelir, Fit Dağı* şeklinde yer almaktadır.

Romanın *Uşaq Harayı* adlı bölümünde saldırgan Ermenilerin Türk çocuklarına yaptıkları vahşet ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Sonuç

Azize Caferzade'nin hem edebî hem de ilmî eserlerinde Karabağ konusu ayrıntılı bir biçimde yer almıştır. Yazar, *Natevan Hakkında Hekayeler*'inde Karabağ'ın tabiatını, bitki örtüsünü, doğal güzelliklerini ve en esası da önemli kültürel değerlerini başarıyla anlatmış, Natevan'ın edebî portresini çizmiştir. Diğer ilmî eserlerinde de yine bu bölgenin değerli alim ve şairlerinden bahsederek eserlerini derleyip toplamış, ansiklopediler dahilinde incelemiştir. Müellif, Karabağ konusundaki hikâye ve romanlarında ise Ermeni mezalimini anlatmıştır.

Azize Caferzade, son iki yüzyılda millet olarak yaşamış olduğumuz trajedilerin müsebbibi olan Ermenilerle ve Ermeni katliamlarıyla ilgili eserlerinde önemli bilgiler vermiştir. Bizzat bu trajedileri yaşayan neslin ağzından, özellikle ninesi ve annesinden duymuştur. Muhtemelen çocukken duymuş olduğu bu trajediler, ne yazık ki yazarın hayatının ilerleyen yıllarında da tekrar yaşanmıştır. Bu sebeple yazar, bulduğu her fırsatta Karabağ konusunu gündeme getirmiş, edebî ve ilmî eserlerinde Karabağ'ın vatanımızın ayrılmaz bir parçası olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

KAYNAKLAR

Bayram, Parvana (2013), Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi. Ankara. Akçağ Yay.

Caferzade, Azize (1989), Hurşid Banu Natevan, Aylık Siyasi, Kültürel, Akademik Tanıtım Dergisi, sayı 115. Şubat, s.29-30.

- Caferzade, Azize (1988), Köklerimiz Üstünde Yücelmeliyiz, *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 6 Mart, s.9.
- Caferzade, Azize (1989), Azərbaycan'ın Dramı, *Türkiye Gazetesi*, İstanbul, 14 dekabr, s.15
- Caferzade, Azize (1989), Ermeniler Vahşeti Yalanla Örtüyorlar, *Türkiye Gazetesi*, İstanbul, 16 dekabr. s.15.
- Caferzade, Azize (2005), Azərbaycanın Aşık və Şair Kadınları, (Həl: Cengiz Alyılmaz) Ankara: Belen Yay.
- Cəfərzadə, Əzizə (1960), Vergi; Toy (hekayələr), *Azərbaycan*, № 12.
- Cəfərzadə, Əzizə (1961), Dünyaya İnsan Gəlir (hekayə). *Azərbaycan Qadını*, № 1.
- Cəfərzadə, Əzizə (1962), Xan Qızı Bulağı (hekayə), *Azərbaycan Qadını*, № 2.
- Cəfərzadə, Əzizə (1963), *Natəvan Haqqında Hekayələr*, Bakı: Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1967), Qırxbuğum (hekayə), *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 1 iyul.
- Cəfərzadə, Əzizə (1967), Şairə (Xurşudbanu Natəvan haqqında məqalə), *Azərbaycan Qadını*, № 9.
- Cəfərzadə, Əzizə (1971), Fatma Xanım Kəminə, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1972), Könül Çırpıntıları, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1974), Azərbaycanın Aşiq və Şair Qadınları, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1981), Azərbaycan Poeziyasında Xalq Şeri Üslubu- I (XIX esr materialları əsasında), Bakı: BDU nəşri.
- Cəfərzadə, Əzizə (1983), Hər Budaqdan Bir Yarpaq, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1991), Azərbaycanın Aşiq və Şair Qadınları, II nəşri, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1993), Uşaq Harayı, *Azərbaycan Gəncləri*, 1 dekabr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1995), Siraci Kimdir? *Ədəbiyyat qəzeti*, 10 mart.
- Cəfərzadə, Əzizə (1996), Gülüstandan Öncə, Bakı: Şur Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Azərbaycan Poeziyasında Xalq Şeri Üslubu-II, Bakı: BDU nəşri.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Haray (hekayə), *Həftə*, 26 fevral.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Üç Bədbəxt, *Olaylar*, 12-18 iyun.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Ağlamayın, Ümid Verin, *525-ci qəzet*, 2 iyul.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Barışıq Olarsa, *Yeni Azərbaycan*, 8 sentyabr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2000), Natəvan və Kəminə (Yaradıcılıq Əlaqələri), *Ulduz*, № 12. S.32-39.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001a), Ağlağan Oğlanlarıma, *Ədəbiyyat qəzeti*, 16 fevral.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001b), Bu saat ədəbiyyatda ən vacib mövzu Qarabağdır. *Ekspress qəzeti*, 13 Sentyabr.s.17.

- Cəfərzadə, Əzizə (2003), *Azərbaycanın Şair və Aşıq Qadınları*, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*, C.I. (Natəvan Haqqında Hekayələr, Qobustan Çökəklərində. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Seçilmiş Əsərləri*, C. VIII. (Hekayələr I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. IX (Hekayələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Djafarzade, Aziza (1958), *Albom Xurşidbanu Natavan (Hürşidbanu Nəvan'ın Rəsim Albümü)*, Sovetskogo Vostokovedenie, Akademiya Nauk SSSR. № 3. s.132.
- Djafarzade, Aziza (1961), *Xurşid Banu Natavan-Poetessa i Xudojnitsa Azerbaydjana XIX Veka*. Trudi Respublikanskogo Rukopisnogo Fonda. Baku, Tom 1. s. 43-53.

15. AZİZE CAFERZADE YARADICILIĞINDA KARABAĞ'IN TARİHİ, EDEBÎ VE SOSYOKÜLTÜREL MUHİTİ¹

Azerbaycan'ın ilk kadın profesörlerinden olan Azize Caferzade, (d.1921-ö.2003), edebî kişiliğinin yanı sıra başarılı ilmî eserleriyle ve gazetecilik faaliyetleri ile de meşhurdur. İçinde bulunduğumuz 2021 yılında yazarın doğumunun 100. yılını idrak etmekteyiz. Bu sebeple ev arşivi incelenirken yazarın bu zamana kadar tamamı okurlarla buluşmayan hatıralarının ve dünyanın çeşitli ülkelerine yaptığı seyahatlerinin de yekûn tuttuğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışmada Azize Caferzade'nin, Azerbaycan'ın önemli kültürel merkezlerinden olan Karabağ muhiti ile ilgili ilmî, edebî ve gezi yazıları, ayrıca hatıralarından ve gazete yazılarından bahsedilecektir.

Giriş

Hikâye, povest ve romanlarıyla tanınan Azize Caferzade, XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının birçok alanında önemli eserler yazmıştır. Azerbaycan'ın zengin tarihini, edebî şahsiyetlerini derinlemesine araştıran ve eserlerinde ayrıntılı bir biçimde yansıtan yazar, Karabağ'ın ilmî, edebî ve kültürel muhitini de çok erken yıllardan itibaren araştırmaya başlamıştır. Azize Caferzade sanatında Karabağ ve bu bölgenin yetiştirdiği kültürel değerler, sosyal-siyasi ve edebî şahsiyetlerden bahsedilmiştir.

Müellif, 1988 sonrası patlak veren Karabağ savaşı ve Karabağ meselesine roman, hikâye ve gazete yazılarında geniş yer vermiştir. Azize Caferzade, Karabağ'ın ilmî, edebî, kültürel ve toplumsal muhitini derinden araştırmış ve edebî çalışmalarını daha çok *Natevan Hakkında Hekayeler*'de ve Karabağ savaşıyla ilgili yazdığı hikayelerde ve romanlarında yer alan belli başlı bölümlerde ortaya koymuştur.

Bu yazıda yazarın Karabağ'la ilgili çalışmalarını aşağıdaki 3 ayrı kategoride değerlendireceğiz:

¹ Bu çalışma, *Azerbaycan Edebiyatının Sönmez Meşeli Əzizə Cəfərzadə-100*, Nurlar Neşriyyatı S.83-118. ISBN: 978-9952-559-02-6. Bakı, 2022" künyeli kitapta aynı isimle yayımlanmıştır.

1. Azize Caferzade'nin Karabağ'la ilgili ilmî eserleri

5. Azize Caferzade'nin hatıra ve günlüklerinde yer alan Karabağ'la ilgili yazıları.

6. Azize Caferzade'nin gezi yazılarında yer alan Karabağ'la ilgili önemli görüş ve tespitler.

Önceki çalışmalarımızdan olan "Azize Caferzade'nin eserlerinde Karabağ Konusu" başlıklı bildirimizde bu 6 maddeden sadece ilk dördünden bahsetmiştik. Günler geçtikçe ve yazarın arşivindeki bütün yayınlar incelendikçe bu maddelerin sayısının daha da artacağı kanaatindeyiz.

1. Azize Caferzade'nin Karabağ'la İlgili İlmî Çalışmaları

Karabağ konusu, ister savaşla ilgili olsun isterse de ilmî, edebî, tarihi ve kültürel konularla ilgili olsun Azize Caferzade'nin eserlerinin önemli konularındandır.

Azize Caferzade, yazarlığının yanı sıra başarılı bir akademisyendir. O, yıllarca Azerbaycan'daki ve Sovyetler Birliği dâhilindeki üniversitelerde çalışmış, Azerbaycan edebiyatının ilmî-nazarî meseleleri üzerine dersler vermiştir. İlmî çalışmaları daha çok 19-20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı ve bu edebiyatın divan ve halk şiiri temsilcileri ile ilgilidir. O, aynı zamanda Azerbaycan kadın edebiyatı, halk şiirindeki ve klasik şiirdeki kadın şair ve âşıklarla ilgili önemli çalışmalara da imza atmıştır. Bunlardan Karabağ'la ilgili olanlar, *Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları*, *Azerbaycan'ın Şair ve Âşık Kadınları*, *Fatma Hanım Kemine*, *Könül Çırpıntıları*, *Her Budaqdan Bir Yapraq ve Azerbaycan Poeziyasında Xalq Şeiri Üslubu I-II* (XIX. Asrın Edebi Ürünleri Esasında) adlı eserleridir.

Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınlarının ilk baskısı 1974 yılında, sonraki baskılar ise 1991 ve 2005 yılında yapılmıştır. Sonradan yapılan baskılar eserin genişletilmiş, biyografilerinin artırılmış ve yeniden gözden geçirilmiş halidir. İlk baskıda 40 biyografiden bahsedilirken sonuncuda yetmiş civarında kadın şair ve âşığın biyografisi anlatılmıştır. Kitapta, 12. yüzyılda Selçuklu döneminin meşhur kadın şairi olan Mehsetî Gencevî, Raziyye Gencevî ve sonraki dönemlerde yaşayıp eserler veren Gülşad, Sahib Sultan Dünbülî, Fatma Hanım Ani, Hatice Sultan Hanım, Mâhî Hanım, Gülgez, Ağabeyim Ağa Ağabacı, Cemâlî, Güller Perisi, Heyran Hanım, Âşık Peri, Tahire Gurretü'l-

ayn, Zöhre Hanım, Goncabeyim, Gövher adlı diğer şairler, Tuğra Hanım, Hurşidbanu Natevan, Fatma Hanım Kemine, Şahnigar Hanım Rencûr ve ismini saymadığımız yetmişe yakın şairin biyografisi ve şiirlerinden örnekler yer almıştır.

Azerbaycan'ın Şair ve Âşık Kadınları adlı 2003 yılında Maarif Neşriyatı'nda yayımlanan bir diğer eser, daha önce yayımlanan *Azerbaycan'ın Âşık ve Şair Kadınları* adlı eserin ikinci cildi olup 280 sayfadan oluşmaktadır. Müellif tarafından yazılan *Ön Sözden* sonra bu ciltte sadece 20. yüzyılda yaşayıp eser veren çağdaş kadın şairlerden bahsedilmiş ve şiirlerinden örnekler verilmiştir. Eserin önemli özelliklerinden biri de şairlerin resimlerine yer verilmesi ile birlikte hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan'daki kadın şairlerden bahsedilmesidir.

Müellif, bir başka ilmî eseri olan *Fatma Hanım Kemine*'de 19. yüzyılda yaşayıp Hurşidbanu Natevan'ın çağdaşı ve arkadaşı olan şair Fatma Hanım Kemine'nin hayatı, sanatı ve şiirlerinden bahsetmiştir. Natevan'dan sonra Karabağ'ın en meşhur kadın şairi olan ve 400'den fazla şiiri bulunan Fatma Hanım Kemine, 1841-1898 yılları arasında yaşamış ve Mir Möhsün Nevvab'ın yönettiği Meclis-i Feramuşan edebî meclisinin de müdavimlerinden olmuştur. O, aynı zamanda çağının birçok meşhur şairi ile müşâirede bulunmuştur. 1971 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde basılan 97 sayfalık bu eserde şairin divanından seçmeler yer almıştır. Eserin ilaveler yapılmış 171 sayfalık yeni baskısı 2022 yılında Bakü'de Elm ve Tehsil Yayınevinden çıkmıştır.

Könül Çırpıntıları adlı eserinde de müellif, Sovyet İnkılabına kadar ve Sovyet döneminde faaliyet gösteren kadın şair ve yazarların bir kısmının biyografisinden bahsederek eserlerinden seçmelere yer vermiştir. 126 sayfalık bu eser, 1972 yılında Azerbaycan Kadınlarının IV. Kurultayı arifesinde, Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde basılmıştır.

Her Budaktan Bir Yaprak adlı bu eser, Azize Caferzade'nin 17-19.yüzyıllar arasında yaşayan halk ve divan şairlerinin çeşitli cönk ve yazmalardaki şiirlerini toplandığı 232 sayfalık bir antolojidir. Klasik şiirin ve halk şiiri örneklerinin yetişen nesillere ulaştırılması açısından önemli olan bu eser, 1983 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi'nde bastırılmıştır.

Azerbaycan Poeziyasında Halk Şiiri Üslubu I-II***(XIX. Asrın Edebi Ürünleri Esasında):***

Âlimin uzun araştırmaları sonucunda ortaya çıkan bu eserde Azerbaycan halk edebiyatının, edebiyat biliminin ve folklorun önemli meselelerine temas edilmiştir. Eserin birinci cildi 1981, ikinci cildi ise 1999 yılında Bakü Üniversitesi'nde ders kitabı olarak basılmıştır. 42 sayfa hacminde olan birinci ciltte, yazar 19. yüzyılda yaşamış Âşık Peri, Mehmed Bey Âşık, Mücrim Kerim Vardanî, Abdulla Padarlı, Melikballı Kurban, Baba Bey Şakir, Hilalî, Heddad, Udulu Musa, Hacı Rıza Sabir, Mirze Rehim Fenâ gibi şairlerin hayat ve sanatından bahsetmiş, çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış şiirlerinden örnekler vererek tahlil ve incelemelerde bulunmuştur. Müellif, eserde 19. yüzyılda yaşayıp daha çok klasik tarzda eser veren şairlerin sanatındaki halk şiiri özelliklerini, halk edebiyatına has olan deyim, atasözleri, teşbih ve ifadeleri, klasik şiir ile halk şiiri arasındaki müşterek yönleri incelemiştir. Azerbaycan klasik edebiyatı ile birlikte sözlü edebiyatını da çok iyi bilen Caferzade, halk edebiyatını, yazılı edebiyatın dayanak noktası olarak kabul etmektedir.

Eserin ikinci cildinde ise daha çok nazari meselelerden bahsedilmiş, *Âşık Tarzında Yazan Şairlerin Sanatkârlık Hususiyetleri* başlığı altında edebî dil, benzetme, tezat, mübalağa, tekrar, teşhis gibi edebî sanatların kullanımı ile ilgili örnek beyitler incelenmiştir. Yazarın iki ciltlik bu eserinin hem üslup çalışmaları hem de Azerbaycan halk şiiri alanında bugüne kadar yazılmış en önemli ve bütün alan araştırmacıları için birinci elden kaynak olduğunu burada vurgulamakta fayda vardır.

Azize Caferzade, akademik çalışmalarında Azerbaycan'ın bütün bölgelerindeki edebî-kültürel olaylardan bahsetmiştir. Özellikle 19. yüzyıldaki edebî mekteplerden bahsederken Şamahî'daki edebî mektep ve şairlerle birlikte Karabağ'da faaliyet gösteren iki önemli edebî meclis ve mektep olan Meclis-i Üns ile birlikte Meclis-i Feramuşan'ı ve bu meclislerin müdavimi olan şairleri de anlatmış, 19. yy. Karabağlı şairlerle birlikte Karabağ'ın edebî ve sosyokültürel muhitinin de tasvirini yapmıştır.

Yazarın Natevan'la ilgili ana dilinde ve Rusça yazılmış bilimsel makaleleri vardır. (Djafarzade, 1961), Seyyid Nigârî'nin genç yaşta vefat eden oğlu şair Sirâcî vb. gibi meşhur şahsiyetlerle ilgili makaleleri de Karabağ şairleri ile ilgili çalışmalarındandır (Caferzade, 1995). Bunun dışında başka bir önemli çalışmanın malzemesi olan ve Azerbaycan Muhaceret edebiyatı araştırmaları kapsamında değerlendireceğimiz birçok Karabağlı isim, özel-

likle Ahmet Ağaoğlu ve onun Türkiye'deki ilmi, siyasi ve sosyal hayatı hakkında makaleler de kaleme almıştır ki bunlar tarafımızdan ayrı bir makale olarak hazırlanmaktadır.

Azize Caferzade, yukarıda bahsettiğimiz bütün ilmî eserlerinde, farklı dönemde yetişmiş Karabağlı şairlerden bahsederek eserlerinden örneklerle yer vermiştir 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı ve genel olarak da kültürel muhiti açısından önemli bir merkez olan Karabağ estetik zevkin, giyim kuşam unsurlarının ve ilmî-edebî ortamın gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Kadın şairlerinin çokluğu, Han kızı Natevan'ın kendisinin de şair ve edebî meclis başkanı olması bu durumu teşvik eden unsurlardandır. İbrahimhalil Han'ın ailesinde bile birkaç kadın şairin varlığı bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Ağabeyim Ağa, Hurşidbanu Natevan, Fatma Hanım Kemine vb. kadın şairler, Molla Penah Vaqif, Mir Möhsün Nevvab, Mirze Rehim Fenâ ve isimlerini burada saymadığımız yüzlerce Karabağlı şair ve yaşadıkları yüzyılda onlarla ilgili tezkireler yazan çok sayıda müellif bu zengin edebî-kültürel muhitin temsilcileridir.

5. Azize Caferzade'nin Hatıra ve Günlüklerinde Yer Alan Karabağ'la İlgili Yazıları

Basın-yayında olduğu gibi yazarın bu sene yayımlanacak olan hatıra ve günlüklerinde de Karabağ olayları ve Karabağ savaşını hazırlayan süreçle ilgili önemli yazıları vardır. Bu yazılarda müellif, Karabağ topraklarında yapılan ve yapılmayan, ama yapılması elzem olan hususlardan bahsetmiştir. Genel olarak Karabağ konusu, Karabağ acısı yazarın birçok eserinde ve hatırasında yer almakla birlikte biz konuyla direkt ilgisi olan yazıları buraya aldık. Bu yazılardan ilki "*Vetensever partiya xadimi Hesen Hesenov*"², ikincisi "*Dağlardan düzlere (Qeşem Aslanov)*"³, üçüncüsü "*Mehemmed Füzuli haqqında xatirelerim*"⁴, dördüncüsü ise "*Bir dostluğun tarixçesi (Şefiqe xanım Meherremova)*"⁵ başlıklı yazıdır.

² Həsən Həsənov (2000-2003) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 21, Sənəd № 34, vərəq – 8.

³ Dağlardan düzlərə (Qəşəm Aslanov) (1984) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 8, Sənəd № 4, vərəq – 8.

⁴ Cəfərzadə, Ə.M. Füzuli ilə bağlı xatirələrım // "Səhər" qəzeti. – 1994, 26 mart. - s. 2. Füzuli haqqında xatirələrım (26.03.1994) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 17, Sənəd № 16, vərəq – 6.

⁵ Cəfərzadə, Ə.M. Bir dostluğun tarixçəsi // "Bizim əsr" qəzeti. – 2002, 14 noyabr. - s. 6. Bir dostluğun tarixçəsi (Şəfiqə Məhərrəmovə) (14.11.2002) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 2, Sənəd № 11, vərəq – 6.

Vetensever partiya xadimi Hesən Həsənov başlıklı yazıda, Azərbaycan'ın önemli devlet adamlarından olan Hesən Həsənov'un hakimiyette olduğu yıllarda kendisi de Azərbaycan Respublikası Kadınlar Şurasına başkanlık yapan yazarın ülke içindeki önemli sorunlara parmak basmasından, getirdiği çözüm önerilerinden bahs olunmaktadır. Özellikle bu yazılarda, Karabağ'daki bazı temel meseleler ve bunlara çözüm bulunması uğrındaki çabalardan bahsedilmiştir.

Yazar, Hesən Həsənov'un daha gençlik yıllarında, Gence şehrinde yönetici olduğu sırada yaptığı önemli icraatlarıyla halk arasında sevilmesinden ve hatta şehri orijinal dokusuyla yeniden şekillendirdiği için "Kerpic Hesən" lakabıyla anılmasından bahseder. Sonradan, 1983 yılında Hesən Həsənov Azərbaycan Merkezi Komitesinde İdeoloji Katip görevindeyken yazarı telefonla arayıp Azərbaycan Kadınlar Şurasına başkanlık yapma teklifinde bulunur ve olumlu cevap almak için de onu ikna eder.

Bu yazıda asıl üzerinde durulması gereken husus Sovyet yönetimi ve yerel yönetimler tarafından desteklenip pohpohlanan ermenilerin Sovyetler Birliği dahilinde, Azərbaycan'ın başkentinde ve bütün beldelerinde, Karabağ'da, özellikle Şuşa ve civarında yerli halka hayat hakkı tanımayıp keyiflerince yaşaması ve her türlü menfur niyetlerini uygulama fırsatı bulmalarıdır. İş o yere varmıştır ki Heyder Eliyev, şair Molla Penah Vagif'i anma gününde, Azərbaycan yönetiminde olan Şuşa'ya gittiği sırada, onun halkla arasını açmak için halka "Eliyev sizleri hiç sevmiyor, sakın sokaklara çıkıp gözüne görünmeyin" diye yalan söylemiş ve onun halkla görüşmesini engellemeye çalışmışlardır. Neyse ki sokağa çıkıp Eliyev'e sarılan Şuşalı bir annenin sözleriyle bütün gerçek ortaya çıkmıştır. Bu gezinin önemli ayrıntılarından biri de Şuşa'da adım başında bulunan taş kitabeli ve eski yazılı Müslüman Türk mülklerine rastlanılmasıdır. Ne yazık ki Ermeni işgaliyle birlikte ecdadın bu izleri tamamen silinmiştir ve günümüzde yeniden eski haline getirmek için maddi-manevi bir hayli çaba sarf edilmektedir. Azize Caferzade 1975'li yıllardan itibaren bu barbarlığın farkına varmış ve yazdığı yazılarla ve bölgede yöneticilik yapan namuslu vatan evlatlarının çabasıyla bu yıkıma ve vatanın elden gitmesine, paha biçilemez kültürel mirasın yok edilmesine bir nebze de olsa engel olabilmıştır. Bu hatıra yazılarının her satırında vatanını seven, onun bir kuruşunun, bir parça taşının bile heba olup yabancılara gitmemesi için didinip duran yazarın çırpınışları görülmektedir.

“O zaman mən tez-tez Azərbaycan rayonlarına gedirdim və bütün işlərim də ideoloji katib olan Həsən Həsənovla, Qəşəm Aslanovla bağlı idi. Qəşəm məni çox istəyirdi, olduqca və mən də onun Şuşada ermənilərə qarşı apardığı mübarizəni, Bakıda qəbristandakı hadisələri yaxşı bilirdim... Beləliklə, Lənkəranı, Qubadlı və eləcə də Azərbaycan kəndlərini çox tanıyıb, oradakı qadınların problemlərini yaxından öyrənmək istəyirdim. Xüsusilə Gədəbəy rayonu ilə maraqlanırdım. Elə gətirdi ki, daha çox rayonun həyatı ilə maraqlandığımı hiss eləyənlər mənə yardım elədilər. Mənə başa saldılar ki, Gədəbəy rayonunda əla mərmər çıxır, boz mərmər, ağ mərmər. Bu mərmərlərdən evlərdə, inşaatda, xüsusilə qəbristanlarda məzarların üstünə qoymaqdan ötrü gedib Kiyevdən o zamankı pulla 5000 manata, 6000 manata güclə gətirib gəlirlər. Halbuki bu mədənlər işə salınsa, həm Gədəbəy rayonunda işsizlik deyilən söz qalmaz, işsiz adam qalmaz, yaxşı sənaye inkişaf edər, mərmər sənayesi, həm də əhalimiz, camaatımız ucuz inşaat materialı əldə eləmiş olar respublikanın özündə. Mən hər mərmərdən iki parça — həm ağ, həm boz mərmərdən götürdüm. Bakıya qayıdanda icazə alıb Həsən müəllimin yanına gəldim. Bunları göstərdim. Ümumiyyətlə, hansı rayona gedirdimsə, xüsusilə Daşkəsəndən, dəmir mədənlərindən, kobalt mədənlərindən qayıdıb gələndə, həmişə gəlib camaatın vəziyyəti haqqında bildiklərimi, gördüklərimi ona danışırıdım və əmin idim ki, Həsən müəllim dərhal bu deyilənlərə çarə qılacaq. Beləliklə, Həsən müəllim artıq məni bir Qadınlar Şurasının sədri kimi yaxşı tanıyırdı.

Belə oldu ki, bir dəfə mənə dedilər ki, Şuşada — indi itirdiyimiz o gözəlliklər diyarında Vəqifin böyük məqbərəsi açılacaq, inşa olunubdu. Həmin məqbərənin açılışına bütöv bir qatarla cənab Heydər Əliyev Respublikanın ən tanınmış şəxsiyyətlərini ədəbiyyat, poeziya, incəsənət musiqi sahələrindən, hamını, xeyli adam toplamışdı və biz qatarla Şuşaya getdik. Qış idi, qar idi. Mən çox çətinliklə yeriyirdim. Anar mənə kömək eləyirdi, yanaşı gedirdik, qolumdan tutub kömək eləyirdi qardan çıxmağıma... Heydər Əliyev isə heç bir istirahətə baxmadan Şuşanı küçəbəküçə gəzirdi. Bu küçələrdən birində, evlərdən birindən bir qadın çıxdı. Halbuki biz bir nəfər də, Şuşanın içində qadın, kişi görmürdük. Yerli əhali sanki bizi baykot eləmişdi, gəlmirdilər görüşə. Bir qadın çıxdı, Heydər Əliyevin boynunu qucaqladı, dedi:

— Bizə deyirlər ki, sizin bizdən acığınızı gəlir, zəhləniz gedir bizdən. Çıxmırıq bayıra ki, sizi əsəbləşdirməyək.

Heydər Əliyev heyratla qadına dedi:

— Nə danışırısan, bacım, anam, neyçün mən sizə nifrət eləməliyəm?

— *Bizə belə deyiblər...*

O zaman orada hakimiyyətdə olan ermənilər yerli camaatı belə inandırmışdılar ki, Heydər Əliyevi qarşılamaq lazım deyil. Onun sizdən, şuşalılardan xoşu gəlmir. Nə isə, bu insident keçəndən sonra xeyli küçələrdə adamlar görünürdü... Hadisələr 90-cı illərdə dəyişəndən sonra mən əlbəttə, Həsən Həsənov kimi, mərhum, torpağı sanı yaşasın, Qəşəm Aslanov kimi, Səyavuş Əlizadə kimi şəxsiyyətlərlə işləyə bildiyim halda, əlbəttə, Əbdürrəhman Vəzirovla birlikdə işləyə bilməyəcəkdim. Xüsusilə də, o, mənə erməni mənşəli, erməni qohum-əqrəbəli Mərkəzi Komitə işçilərinə təhkim eləyəndə lap qanım qaraldı. Ona görə də mən Vəzirov gələndən az bir müddət sonra istefa verdim və əlaqəm tamamilə ictimai aləmlə kəsildi. Mən ictimai aləmdən tamamilə ayrıldım..." (Cəfərzadə, 2021: 406-411)

İkinci yazıda isə vatanın bir parçası olan Karabağ'ı, özellikle Şuşa'yı çox seven yazar, Natəvan hakkında yazdığı hikayeleri devam ettirmek ve malzeme toplamak için gittiği Şuşa'daki izlenimlerinden bahsetmektedir. Burada ermenilerin yaptığı tahribata rağmen değerli bir vatan evladı ve önemli bir yönetici olan Qəşəm Aslanov'un tarihi İsa Bulağı çevresini harabeye dönmekten kurtardığını anlatmaktadır.

Mehemmed Füzuli Haqqında Xatirelerim başlıklı 1994 yılında yayımlanan üçüncü yazıda kaybolan vatan topraklarından, Karabağ'daki Füzûlî şəhərinin düşman işğalində olmasından kalp acısıyla bahsədən yazar, eski güç və kudretimizdən, vatan aşkıyla yanıp tutuşan ecdada rağmen işğale göz yuman liderlərdən və ataletdə olan millətimizin içlər acısı halindən esəflə bahsəder.

"Beləydik! Qeyrətimiz vardı. Ulu babalarımızı, böyüklərimizi gəncliyə tanıdır, onların ruhunu şad etdiyimiz kimi, gənclikdə də vətənpərvərlik, millətin yetişdirmələri üçün öyünmək, iftixar hissi tərbiyə edir, onlara layiq övladlar olmağı aşılayırdıq. Bəs indi nə olub bizə? Füzulinin adını daşıyan torpaqları kimlərin ayaqları murdarlayır? Hanı qeyrətimiz? Ulu Füzulinin, çoxlarına himayət göstərən Natəvanın, cəngisi qanımızı coşduran Üzeyir bəyin vətəninə kimlər meydan sulayır? Hanı qeyrətimiz? Nədən bu günə qaldıq? Öz qəhrəman babalarımıza, dünya şöhrəti qazanmış ulularımıza, onları və bizi yetirən vətən torpağına məhəbbətimiz harda qaldı, kim unutturdu o müqəddəs hissi bizə? Ulu Tanrım, özün saxla bu milləti!..." (Cəfərzadə, 2021: 276)

Bir dostluğun tarixçəsi (Şəfiqə xanım Meherremova) başlıklı 2002 yılında yayımlanan dördüncü yazıda tarihi topraklarımızdan olup Rusların

destəgiylə Ermenilərə başkent yapılan İrevan'da vatan ve millet aşkıyla çalışan fedakar bir öğretmenden və tarixi yurdlarımızdan bahsedilmektedir. Bu yazılar vasitəsilə, günümüzdə birçoğumuzun ismini bile unutmakta olduğumuz Güllüce, Oxçuoğlu, Ağüzüm, Güllübulaq, Qızıldaş, Gümrü, Qaraməmməd, Arpaçay gibi ata yurdlarımızın tamamilə düşman elinə keçtiğini, isimlərinin isə sadəcə belli bir kesimin hafızasında yaşamakta olduğunu eşfle öğreniyoruz.

"Bu nəcib, zərif görkəmiylə diqqəti cəlb eləyən incə xanım 1972-ci ildə Əməkdar müəllim adını almış Şəfiqə xanım Məhərrəmovadır. Deyə bilərsiniz nə olsun, o qədər belə adlı-sanlı müəllimlərimiz olub da, var da! Amma bilirsiniz harda alıb bu adı? Din içində din bəslədiyi Ermənistanda! O zamanlar bir azəri-türk qızı zahiri "dost", batini qatil düşmən olanların içində necə çalışmalıydı, necə əməksevərliyiylə seçilməliydi ki, bu "kirvələr" onu təsdiq edə, ona ad verə? Mərhəbə sənə, Şəfiqə xanım!

Oxucum, qoy onlar xatirələrini təzələməkdə olsunlar, mən də sizə vaxtilə doğma Gümrüdə, ermənilərin Leninakan adlandırdığı bölgənin Oğuz yurdu Güllüce, Oxçuoğlu, Ağüzüm... kimi adları qədər özü də dadlı və gözəl Qərbi torpaqlarımızdan didərgin salınmışlarımızla nə zaman, hansı şəraitdə tanış olduğumdan danışım... Bizi o yerlərdə olduqca əziz mehman kimi qarşıladılar. Gündə bir evə qonaq apardılar. Mənim arzumla ətraf kəndləri gəzdik, Oxçuoğlu ətrafında, əfsanəvi Arpaçayının o tay bu tayındakı kəndləri gəzdikcə qələmədəftər əlimdən düşmürdü: Oxçuoğlu, Güllübulaq, Qızıldaş, Gümrü, Qaraməmməd... Əfsanələri yazırdım: Oxçuoğlu haqqında, Arpaçayının apardıdığı Sara xanım — Sara gəlin haqqında... Bayatıları, nanayları, tapmacaları, atalar sözü və məsəlləri, rəvayətləri... Ağüzümlü 124 yaşlı Şma nəninin həfizəsinə heyran oldum. Onu da deyim ki, Bakıya dönəndən sonra topladığım materiallar əsasında bir neçə məqalə və gözəl şairəmiz Xurşidbanu Natəvanın həyatıyla bağlı, amma Şma nəninin surətini ədəbi qələmə alaraq "Qarapapaq qəbiləsinin qızı" adlı hekayə yazdım, orada da bol-bol bu tayfanın təybüsatıyla bağlı nanaylardan istifadə etdim..." (Cəfərzadə, 2021: 439-446).

6. Azize Caferzadə'nin Gezi Yazılarında Yer Alan Karabağ'la İlgili Önemli Görüş və Təspitləri

Azize Caferzadə'nin arxivindən hərəketlə iki ciltlik gezi yazıları, yazarın oğlu Turan İbrahimov tərəfindən yayımlanmışdır. Bu hacimli eserdə yazarın hem yurt içi hem Sovyetlər Birliğı dahilindəki hem de dünyanın birçok ülkesindəki gezilerini anlatan səyahət yazıları yer almaktadır.

Azerbaycan'ın önemli şair, coğrafyacı ve seyyahlarından olan Zeynalabdin Şirvânî'nin hayatını önce uzun hikâye sonra ise roman olarak ebedileştiren yazar, kendisi de dil ve üslup yönünden Evliya Çelebi gibi bir anlatı ustası, bir seyyahdır. 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının hem kadın hem de erkek seyyahları arasında birinci sırada gelen Caferzade, dünyanın doğusu ve batısı da dahil olmakla birçok ülkeye seyahat etmiştir. Bu seyahatlerin bazısı en az 3 veya 8 kez tekrarlanmıştır.

Yurt içine ve yurt dışına yapılan bu yolculukların ortak yanı yazarın etkileyici dil ve üslubu, mekân ve olayları tasvir ve yorumlayış biçimi ve okudukları ile gördükleri arasında bağlantı kurup olağanüstü biçimde tahkiye etmesidir. Yazarın ilk yurt dışına çıkışı 6-7 yaşlarındayken İran seferiyle gerçekleşmiş olup ikincisini eşinin işi dolayısıyla Sibirya'ya yapmıştır. 1950'li yıllardan itibaren Azerbaycan dahilinde ve Sovyetler Birliği içinde gerçekleşen çeşitli iş gezileri de yazarın bu konudaki tecrübesini pekiştirmiştir. İlk tafsilatlı gezi yazısı ise 1965 yılında eşinin işi dolayısıyla seyahat ettiği ve bir süre yaşamış olduğu Gana ile ilgili yazdığı *Qızıl Sahile Seyahet* adlı eseridir⁶.

Karabağ'a, özellikle Şuşa'ya 1960 yılından itibaren gitmeye başlayan yazar son üç seferinin izlenimlerini tarihlerini de belirterek yazıya geçirmiştir. Bu geziler 1975, 1980 ve 1988 yıllarında yapılmıştır⁷.

Sonuç

Sonuç olarak, Azize Caferzade'nin hem edebî hem de ilmî eserlerinde Karabağ konusu ayrıntılı bir biçimde yer almıştır. Yazar, *Natevan Hakkında Hekayeler*'inde Karabağ'ın tabiatını, bitki örtüsünü, doğal güzelliklerini ve en esas da önemli kültürel değerlerini başarıyla anlatmış, Natavan'ın edebî portresini çizmiştir. İlmî eserlerinde de yine bu bölgenin değerli alim ve şairlerinden bahsederek eserlerini derleyip toplamış, ansiklopedik özellikli biyografik eserler tertip etmiştir. Müellif, Karabağ konusundaki hikâye ve romanlarında Ermeni mezalimini anlatmıştır.

Azize Caferzade, son iki yüzyılda millet olarak yaşamış olduğumuz trajedilerin müsebbibi olan Ermenilerle ve Ermeni katliamlarıyla ilgili eser-

⁶ Konuyla ilgili bu kitapta yer alan *Zeynalabdin Şirvânî'nin İzinde Bir 20. Yüzyıl Kadın Seyyahı: Azize Caferzade* başlıklı çalışmaya bakınız.

⁷ Konuyla ilgili bakınız: Parvana Bayram: *Azize Caferzade'nin Sefernamelerinde Karabağ ve Şuşa'nın Tarihi Âbidelerinin Korunması Meselesi*. Tarihi Yerler ve Abideler IV Uluslararası Şuşa Sempozyumu Bildirileri, 22 Kasım 2022. Şuşa. S. 85-92. (Hazırlayanlar: Qafar Cəbiyev, Fəriz Xəlilli, Nəzmin Cəfərova). Bakı: "AFPoliqrAF", 2022.

lerinde önemli bilgiler vermiştir. Bizzat bu trajedileri yaşayan neslin ağzından, özellikle ninesi ve annesinden duymuştur. Bu sebeple de yazar, bulduğu her fırsatta Karabağ konusunu gündeme getirmiş, edebî ve ilmî eserlerinde Karabağ'ın vatanımızın ayrılmaz bir parçası olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Bu olayların patlak verdiği dönemde Azerbaycan Respublikası Kadınlar Şurası Başkanı gibi önemli bir devlet görevinde bulunan yazar, 1988 yılı Şubat'ında bölgeye gitmiş ve olayları müşahade ederek müdahalede bulunmaya çalışmıştır. Ne yazık ki düşman iliklerimize kadar sızmış ve o karmaşa dolu ortamda halkımızın nice değerli evladı canından olmuştur. Basiretle yönetilemeyen bu kaotik sürecin sonunda ise vatan topraklarının önemli bir kısmı Ermenilerin eline geçmiştir. Görüldüğü gibi Azize Caferzade Karabağ olaylarını sadece bir yazar ve bir aydın olarak değil, bir bürokrat olarak da takip etmiş ve vatanını seven duyarlı bir vatandaş olarak bu olayların ülkesinin hayrına son bulmasına çabalamıştır. Engelleyemeyeceği olaylar karşısında ise görevinden istifa ederek gazete ve dergilerde kalemiyle, meydanlarda ise etkili üslubuyla halkı uyandırmaya, bu işgal ve hezimetlerden sarılan halka, özellikle gençlere moral verip durumdan çıkış yollarını göstermeye çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- Caferzade, Azize (1988), Köklerimiz Üstünde Yücelmeliyiz, *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 6 Mart, s.9.
- Caferzade, Azize (1989), Azerbaycan'ın Dramı, *Türkiye Gazetesi*, İstanbul, 14 dekabr, s.15
- Caferzade, Azize (1989), Ermeniler Vahşeti Yalanla Örtüyorlar, *Türkiye Gazetesi*, İstanbul, 16 dekabr. s.15.
- Caferzade, Azize (2005), Azerbaycanın Aşık ve Şair Kadınları, (Hzl: Cengiz Alyılmaz) Ankara: Belen Yay.
- Cəfərzadə, Əzizə (1963), *Natəvan Haqqında Hekayələr*, Bakı, Azərnəşr.
- Cəfərzadə, Əzizə (1971), *Fatma Xanım Kəminə*, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1972), *Könül Çırpıntıları*, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1974), *Azərbaycanın Aşık və Şair Qadınları*, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1981), *Azərbaycan Poeziyasında Xalq Şeri Üslubu-I (XIX esr materialları əsasında)*, Bakı: BDU nəşri.
- Cəfərzadə, Əzizə (1983), *Hər Budaqdan Bir Yarpaq*, Bakı: Gənclik.

- Cəfərzadə, Əzizə (1991), Azərbaycanın Aşıq və Şair Qadınları, II nəşri, Bakı: Gənclik.
- Cəfərzadə, Əzizə (1995), Siraci Kimdir? *Ədəbiyyat qəzeti*, 10 mart.
- Cəfərzadə, Əzizə (1996), Gülüstandan Öncə, Bakı: Şur Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Azərbaycan Poeziyasında Xalq Şeri Üslubu-II, Bakı: BDU nəşri.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Haray (hekayə), *Həftə*, 26 fevral.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Üç Bədbəxt, *Olaylar*, 12-18 iyun.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Ağlamayın, Ümid Verin, *525-ci qəzet*, 2 iyul.
- Cəfərzadə, Əzizə (1999), Barışıq Olarsa, *Yeni Azərbaycan*, 8 sentyabr.
- Cəfərzadə, Əzizə (2000), Natəvan və Kəminə (Yaradıcılıq Əlaqələri), *Ulduz*, № 12. S.32-39.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001a), Ağlağan Oğlanlarıma, *Ədəbiyyat qəzeti*, 16 fevral.
- Cəfərzadə, Əzizə (2001b), Bu saat ədəbiyyatda ən vacib mövzu Qarabağdır. *Ekspress qəzeti*, 13 Sentyabr.s.17.
- Cəfərzadə, Əzizə (2003), Azərbaycanın Şair və Aşıq Qadınları, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*, C.I. (Natəvan Haqqında Hekayələr, Qobustan Çökməklərində. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021), *Tanıdıklarım, Sevdiklərim Xatirələrimdə*. Hzl. Turan İbrahimov. Bakı: Xan Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2022a), *Seçilmiş Əsərləri*. C.XIII (Səfərnəmələr I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2022b), *Seçilmiş Əsərləri*. C.XIV (Səfərnəmələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Djafarzade, Aziza (1958), Albom Xurşidbanu Natavan (Hurşid Banu Natevan'ın Resim Albümü), Sovetskogo Vostokovedenie, Akademiya Nauk SSSR. № 3. s.132.
- Djafarzade, Aziza (1961), Xurşid Banu Natavan-Poetessa i Xudojnitsa Azerbaydjana XIX Veka. Trudi Respublikanskogo Rukopisnogo Fonda. Baku, Tom 1. s. 43-53.

16. AZİZE CAFERZADE SANATINDA CEFER CABBARLI ETKİSİ¹

Azize Caferzade (d.1921-ö.2003) ilk yüksek eğitimini tiyatro alanında yapmıştır. 1930'lu yıllarda ilk eğitimine başlayan yazar o yıllarda Azerbaycan edebiyatının ve tiyatro sanatının öncülerinden olan şair, nasir, piyes ve drama yazarı Cefer Cabbarlı (d.1899-ö.1934)'dan çok etkilenmiştir. Caferzade, liseyi bitirince hemen Tiyatro Yüksekokuluna kaydolmuş ve eşzamanlı olarak Pedagoji Enstitüde eğitimine devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında o, Cefer Cabbarlı adına Azerbaycan Devlet Kinostudiyasının Senaryo Şubesinde ve buradan ayrıldıktan sonra ise Tiyatro Yüksekokulunda müdürlük yapmıştır.

Yazarın bütün eserlerinde sıklıkla karşılaştığımız piyes, tiyatro ve sinema yazarlığı konusundaki ipuçları, ayrıca bu alanda eserler yazmış Cabbarlı ve diğer önemli sanatçıların izi hep görülmektedir. Özellikle tiyatro ile ilgili motiflerin hikayelerinde geniş yer alması; *Ezrayıl*, *Xezer*, *Gülüş*, *Bextiyar Üçün*, *Qızbike Qız Qalası* vb. hikayelerinde, *Qaratel*, *Qoşqar*, *Ellerini Mene Ver*, *Qorxulu Heqiqet* ve *Xeyalım Menim* adlı uzun hikayelerinde Cefer Cabbarlı'nın etkisinde kaldığı görülmektedir. Makalede Azize Caferzade'nin hikâye, uzun hikâye ve romanlarındaki Cefer Cabbarlı etkisi üzerinde durularak bu etkiler açıklanacaktır.

Giriş

Edebiyat tarihinde, edebî şahsiyetler genellikle kendilerinden önceki sanatçılardan etkilenmişlerdir. Azize Caferzade gibi tarihi roman ustası ve söz sarrafı olan bir yazarın sanatında da kendisinden önceki edebiyatçıların izleri görülmektedir. Bunlar arasında, eserlerindeki Türk ruhunun, millî

¹ Bu çalışma, aynı isimle Trabzon'da Avrasya Üniversitesi tarafından düzenlenen *I. Uluslararası Avrasya Edebiyat Çalışmaları Kongresi (IELSC)*'inde sunulmuş ve özeti bildiri kitabının 45-46.sayfaları arasında yayımlanmıştır. "Hayat ve Sanat" 17-18 Haziran 2021 (Çevrimiçi Kongre). Avrasya Üniversitesi, Trabzon.
https://ielsc.avrasya.edu.tr/?page_id=37
Çalışmanın tam metni 2021 yılında basılan Hayat ve Sanat adlı eserde kitap bölümü olarak yayımlanmıştır. Künye bilgileri: Parvana, Bayram, *Azize Caferzade Sanatında Cefer Cabbarlı Etkisi*. Gazi Kitabevi, Editör: Abdullah Çelik, Adiye Şimşek, Elif Sayar, Eda Tuncer, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:200, ISBN:978-625-8443-91-2, Bölüm Sayfaları:147-170.

meselelere hassasiyetle yaklaşmanın belirtisi olarak 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Hüseyin Cavid'in, Mikayıl Müşfik'in romantizmi çok etkilidir. Bu dönemin önemli şairlerinden olan Cefer Cabbarlı'nın tesiri ise özellikle dil, üslup ve konu seçiminde görülmekte olup Caferzade birçok eserinde ondan etkilenmiştir.

28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıkılarak Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulmuştur. Sovyet yönetim sistemi bu yıllarda, işgal ettiği ülkelerde iyice yerleşmek ve toplumsal hayatın bütün alanlarına nüfuz etmek için bilim, teknik ve özellikle edebiyatın ve güzel sanatların tamamını kendi direktifleri doğrultusunda şekillendirmeye başlamıştır. Bu sebeple eski sisteme ait ne varsa inkılap adıyla hepsini yıkıp yok etmek ve yerine Sovyet ideolojisini oturtmak için katı uygulamalara başlanmıştır. 1937 yılından itibaren bunlara direnen ve uyum sağlamayıp arada kalan kimseler, özellikle de şair ve yazarlar, "halk düşmanı", "pantürkist", "panislamist" yaftasıyla damgalanarak sorgusuz sualsiz, uydurma mahkeme ve suçlamalarla, yalancı şahitlerle yüzleştirilerek suç atfedilip alelacele idam edilmiş, en iyi durumda ise Sibiry'a sürgüne gönderilmiştir. Böyle bir ortamda millî-manevi değerleri ve klasik edebî geleneği devam ettiren Hüseyin Cavid, Mikayıl Müşfik, Ehmed Cavad, Qantemir, Tağı Şahbazi Simurg, Salman Mümtaz, Henefi Zeynalı, Veli Hulufı, Bekir Çobanzade vb. gibi yüzlerce şair, yazar ve edebiyatçı alim katledilmiştir. 1934 yılında kalp krizinden vefat eden şair ve tiyatro yazarı Cefer Cabbarlı ise sırf erken ölümü dolayısıyla kendisi bu katliamdan, eserleri ise yasaklamalardan kurtulabilmiştir. Katledilen bütün şair ve yazarların, akademisyenlerin eserleri de yasaklanmış, birçoğu yakılıp yok edilmiştir. 1953 yılında Stalin'in ölümüyle birlikte az da olsa rahatlayan siyasi ve edebî ortamda, 1937 yılındaki katliama uğrayan aydınlar 1956 yılından itibaren berat almaya ve eserleri yeniden toplanılıp yayımlanmaya başlanmıştır.

Azize Caferzade sanatında Cefer Cabbarlı etkisini incelemeyen önce Cabbarlı'nın Azerbaycan edebiyatı tarihindeki önemine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Cefer Cabbarlı'nın Sanatı ve Eserleri Hakkında

Cefer Cabbarlı, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli şair, nasir ve tiyatro yazarıdır. Şair ve yazarlığının yanı sıra o, drama ustası, tiyatro ve sinema bilimcisi, senaryo yazarı, çevirmen, gazeteci, oyuncu, rejisör vasıfla-

rıyla da tanınmıştır. Azerbaycan edebiyatının, tiyatro ve sinema tarihinin gelişip yaygınlaşmasında ve halka ulaşmasında, millî sinema, millî tiyatro ve millî operanın şekillenmesinde emsalsiz rolü olan Cabbarlı, 1933 yılında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublikasının Emekdar İncesenet Hadimi gibi önemli bir ödülle de taltif edilmiştir (Cabbarlı, 2005a: 278).

İlk edebî faaliyetine 16 yaşından itibaren başlayan ve çeşitli imzalarla eserler yayımlatan Cabbarlı, edebiyat dünyasında şiir, hikâye ve manzumensur karışık yazmış olduğu piyesleriyle tanınmıştır (Cabbarlı, 2005a: 13). Şiirlerini daha çok klasik tarzda ve aruz vezniyle yazmıştır. Sanatının ilk dönemlerinde millî, Türkçü-Turancı bir duruş sergileyen Cabbarlı, 1920 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Sovyetler tarafından yıkıldıktan ve Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra daha çok Sosyalist yaşamının etkisinde eserler vermek zorunda kalmıştır.

Cabbarlı'nın şiirleri, lirik ve satirik olarak 2 kısma ayrılmaktadır. *Ana, Eşidenlere, Bahar, Sen De Bir, Qürub Çağı Bir Yetim, Bilenlere, Edibi-Möhterem Haşım Bey Vezirovun Resmine, Dilençi, Boranlı Qış Gecesi, Novruz Bayramına Hazırlaşan Müselmanlara Töhfe, Bayram Saxlayanlara, Bu Heqiqetdir Ki, Seher Vaxtı Siyasi Bir Mehbus, Hüseyin Ereblinskiye, Sevdiiyim, Azerbaycan Bayrağına, Salam, Dün O Gözelllerde, Yaşamaq, Ölkem, Qara Gözler, Gözleri, Mehebbet Alemleri Qemdir, Mehebbet Eşarı, Menim Tanrım, Mehkum Şerqe, Olmasın, Olsun qoy, Ölmek! O Geniş Körpüden Her Kes Keçecektir, Ey Dan Ulduzu, Men Bir Susmaz Duyğuyam Ki, Düşkün Dünya, Teller Oynadı, Yada Düşdü* başlıklı eserleri şairin lirik şiirlerindendir (Cabbarlı, 2005a: 45-76).

Şücaetim, El Götür, Görmemişem, Eşitmişem, Dübare-sebare, Qaç Baba!, Yumruq (1), Hürriyyeti-Nisvançılara Protesto, Gelir, Qiyametmi Qopar, Birbebir, "Mehter Neim"e, Sebete İthaf, Bilmeseydi, Yumruq (2), Tövbe, Olmağa, Şair ve Artist, Dağlılar, Böhtan Yazılıbdır, Görmekdeyem, Qızlardan Kişilere Protesto, Kontorçularımız, Name, Qızıma, Bulvar Hara, Mekteb Hara, Hürriyyet ve Tesettüri-Nisvan, İranlı Dedi – Bildim, Yumruq (3), Dellek, Yoxsa Yox, Olacaqsan, Bilirem, Arzu, Arvadlar Deyirler, Kişiler Deyirler, Deng Olduq, Demedim, Esrimizin Qehremanları, Bir, İki, Üç Kere, İtilget, Unudulmaz Yara, Özün Bil, Novbahar, Ne Edim, Müznib Efendi, Müdirim, Ne Eceb, Aktyor, Üstüne, Uzun Derya, Halın Necedir, Dram Cemiyeti, Sahib-Zühur, Oyanıb, Ateş, Çalma, Ağa Şeypur, Bilirem, Göye Çıxdı, Viveskalarımız, Özünü Gözle, Tap Görek, Şahname ve yaxud Qaracaname, Allahu-Elem, Olacaq-Olmayacaq, Olacaq, Meqsed Nedir, Parisden-Tehrana, Tehrandan-Parise, Gözün Aydın, O Ne-

dir, *Truppa Deyir* adlı eserleri şairin satirik şiirleri grubunda incelenmektedir (Cabbarlı, 2005a:79-168).

Bu şiirlerin dışında Cabbarlı'nın Azerbaycan edebiyatı tarihinde önemli bir yeri olan *Qız Qalası* adlı bir poeması da vardır (Cabbarlı, 2005a: 171-196).

Sadece şiirde değil, nesir alanında da önemli eserler veren Cabbarlı'nın *Aslan ve Ferhad*, *Mensur ve Sitare*, *Ehmed ve Qumru*, *Parapetden Şamaxı Yoluna Qeder*, *Müfettiş*, *Çocuq*, *Altun Heykel*, *Qara Qenber*, *Gülzar*, *Dilare*, *Dilber*, *Papaq*, *Güler*, *Firuze* adlı hikayeleri bulunmaktadır (Cabbarlı, 2005a: 199-313).

Edebî eserleri arasında Cabbarlı'ya büyük şöhret kazandıran onun tiyatro eserleridir. Bu piyesler, kronolojik sırasıyla *Vefalı Seriyeye* (1916), *Solğun Çiçekler* (1916), *Nesreddin Şah* (1916), *Ulduz* (veya *Trablus Mühariyesi*, 1917), *Edirne Fethi* (1917), *Aydın* (1919), *Oqtay Eloğlu* (1923), *Od Gelini* (1924-1927) *Sevil* (1927), *Almaz* (1931), *1905-ci ilde* (1931), *Yaşar* (1932) ve *Dönüş* (1932)'tür.

Bunların dışında Cefer Cabbarlı'nın tamamlanmamış küçük çaplı piyesleri de vardır. Bunlar *İnce* (1919-1920), *Yaylağa Gedir* (1925), *2000 perde* (1927), *2000 gece* (1927)'dir (Cabbarlı, 2005ç: 199-313).

Millî operanın gelişmesi yönünde önemli hizmetleri olan Cabbarlı'nın *Sitare* (ilk eserlerindendir), *Şahsenem* (1932) adlı opera metinlerinden oluşan librettoları da vardır. *Şahsenem* operası 1934 yılında meşhur şef Efrasiyab Bedelbeyli'nin yönetiminde sahneye uyarlanmış ve aynı yıl M. F. Ahundov adına Azerbaycan Devlet Opera ve Bale Tiyatrosunda başarıyla oynanmıştır. Hatta bu başarısından dolayı Cefer Cabbarlı, Azerbaycan Merkezi İcraiyye Komitesinin ve Halk Komisarları Sovyetinin 25 Mayıs 1934 tarihli kararıyla Türk Operasının ve Azerbaycan Musiki Medeniyetinin Gelişimindeki Hizmetleri Dolayısıyla Fahri Fermanla taltif edilmiştir (Cabbarlı, 2005ç: 278).

Cabbarlı'nın edebiyat, tiyatro ve sinema tarihimiz açısından oldukça önemli olan bilimsel ve eleştirel makaleleri de vardır. *Aşıq Qerib* (1916), *Esli ve Kerem* (1916), *Hacı Qara* (1920), *Darablı ve Anaplı* (1920), *Abbasmirze Şerifzade*, *"Leyli ve Mecnun"* (1920), *O Olmasın, Bu Olsun* (1920), *Ebulüla* (1920), *Emir Ebulüla* (1920), *Peri Cadu* (1920), *Hacıbaba Şerifzade* (1920), *Dağılan Tifaq* (1920), *Otello* (1921), *Şeyx Senan* (1921), *Qiymetli Bir Teşebbüs* (1921), *Edebi Mübahiseler* (1922), *"Ölümler" Eseri Haqqında ve İsgender Hacı*

Hesen Oğlunun Teqsirnamesi (1923), Metbuat ve İctimai Heyat (1923), Dövlət Türk Teatrında (1924), Bizde Teatro (1924), Dilin Tarixi Dirçelişi (1924), El Edebiyyatı Toplaşdırılmalıdır (1924), "Şeyx Senan" Haqqında (1925), Azərbaycan Türk Edebiyyatının Son Veziyyəti (1924), "İblis" in Son Quruluşu (1925), V.A.Uğryumi (1925), Türk Teatr Mektebi (1925), Haruna Cavab (1925), Türkoloji Qurultay Ve Serf-Nehv Meselesi (1926), Tercüme Meselesinə Ehemiyet Verilmelidir (1926), Kend Sehnelerine Kömək Edilmelidir (1926), Bir Münasibetle (1926), Mirze Feteli Axundzade (1928), Sidqi Ruhulla (1928), Teatroların Repertuar Meselesi (1929), Türk Teatrı Olimpiadada (1930), Türk Bedaye Teatrı Yeni Yol İle (1930), Q.Edelmanın Konsertleri Haqqında (1930), "Gülen adam" ın Ehemiyəti (1925), Türk Bedaye Teatrosunda "Hacı Qara" (1926), Qızıl Tatarıstan Mövzusunda Meruze (1920), Hara Gedir Azerkino (1926), Ağac Aktyorlar (1931), Taxta Aktyorlara Geniş Yol Vermeli (1931), Emekçi Qadınlar, Sehnemiz Sizi Gözleyir (1931), Sehnede Qadın (1933), "Şahsenem" Librettosu Haqqında (1932), Men "Almaz" Ssenarisini Ne Üçün Yazdım? (1933), "Efqanistan" Pyesi Üzerinde İşleyirem (4 aprel 1934), "1905-ci ilde" Tamaşası Haqqında (30 May 1934), Böyük Vəzifələr Uğrunda (1934) başlıklı makaleləri bu grupta değerlendirilmektedir.

Cabbarlı, sanatının ilk yıllarındaki tiyatro eserlerinde daha çok Namık Kemal ve Abdülhak Hamit Tarhan'ın etkisinde, tarihi içerikli piyesler yazmıştır. Sovyet hakimiyeti yıllarında yerel unsurları anlatan, direkt Azərbaycan tarihinden ve daha çok da kadın meselesi, yeni çağda kadının toplumdaki yeri ve sorumlulukları, Azərbaycan'da Sovyet hakimiyetiyle birlikte gündeme gelen Sosyalist kuruculuğu, halklar dostluğu, eski zihniyete karşı mücadele vb. konulara ağırlık vermiştir.

O, hayatının son yıllarında yoğun bir şekilde hem tiyatro hem sinema hem de opera ile ilgilenmiş ve bu alanda millî kadroların yetişmesine, millî unsurların bu eserlerde kullanılarak Azərbaycan kültür ve medeniyetinin gelişmesine hizmet etmiştir.

Cabbarlı'nın kadrolaşmasını sağladığı Tiyatro Yüksekokulunda, bizzat kendisini görmemekle birlikte 1939-1940'lı yıllarda Azize Caferzade de okumuş, onun yetiştirdiği kadrolardan ders almıştır. Caferzade, hatıralarında bu okuldan ve genel olarak yetiştiği dönemde tiyatronun Azərbaycan toplumundaki yerinden övgüyle bahsetmektedir:

"...II Dünya hərbindən əvvəl, 30-40-cı illərin əvvəllərində mənim yaşıldırım — məktəblilər arasında Gənc Tamaşaçılar teatrının xüsusi yeri vardı. Bizi ailəməzlə, məktəbimizlə bərabər, həm də bu teatrın tamaşaları, orada candan

çalışan sənətkarlar tərbiyə edirdi. Həmin dövrlərdə biz bu teatrda tamaşaya qoyulan "Çelyuskinlər", "Pozğun", "Qaralar ölkəsində", "Nərgiz", "Vətən", "Fitnə" və başqa indi adı xatirimdə qalmayan tamaşalarla nəfəs alırdıq, vətəni sevməyi, yaxşıdan ibrət götürməyi, pisə nifrət etməyi öyrənirdik. Bu tamaşalarda iştirak edən aktyorlar bizimçün həyat müəllimi kimi əzizdi, nümunəydi. Ağadadaş Qurbanov, Süleyman Ələsgərov, Əlməmməd Atayev, Məmmədəğa Dadaşov, Susən Məcidova, Cəvahir xanım, Rüksarə xanım, Yusif Vəliyev, Əhməd Əhmədov və başqaları..." (Cəfərzadə, 2021: 351)

II. Dünya Savaşı bittikten bir kaç yıl sonra, mezun olduğu Tiyatro Yüksəkolu'nda bu sefer yönetici olarak görev yapan Caferzade, savaş sonrasında bu okulu yeniden canlandırıp eski şöhretine ulaştırmak için kaliteli kadroları bir araya getirme konusundaki çabalarından bahsederken ders aldığı hocaların ismini şöyle anmaktadır:

"...Vaxtilə mən burada oxuyanda bizə geyim tarixini A.A.Tuqanov, səhnə danışığını əvvəlcə Nəzirə xanım, sonra Kazım Ziya, rus ədəbiyyatını Mudrov, Qərbi Avropa ədəbiyyatını qoca Tumbil və b. deyirdi. İndiyə təzə-təzə məhz öz müəllimlərimiz deyəcəkdilər bu dərsləri, sönməkdə olan ocağı yenidən alışdıracaq, gələcək Teatr institutu üçün (indiki İncəsənət) zəmin hazırlayacaq, baza rolunu oynayacaqdı.

Elə də oldu. Teatr texnikumunun ilk direktoru Şövkət Məmmədova, son direktoru Əzizə Cəfərzadə oldu..." (Cəfərzadə, 2021: 306-307)

Azize Caferzade'nin Hikâyelerinde Cefer Cabbarlı Etkisi

Azize Caferzade sanatındaki Cefer Cabbarlı etkisi yazarın sadece hikâyelerinde değil uzun hikâye, roman ve bilimsel makalelerinde de görülmekte olup bunların tamamının araştırılması çok farklı ve geniş bir çalışmanın konusu olduğundan burada hikâye, uzun hikâye ve romanlarındaki etkileşim üzerinde durulacak, bilimsel makaleleri başka bir çalışma dahilinde incelenecektir.

Öğrencilik yılları tiyatroyla içli dışlı bir ortamda geçen Azize Caferzade'nin ilk eserlerinde, özellikle genç yaşlarında iken yazdığı bazı hikâyelerde Sosyalist realizmine ve Sovyet yaşam tarzına geniş yer verilmiştir. Bunlardan özellikle *Xezer*, *Din Direyim*, *Gülüş*, *İntizar* adlı hikâyelerinde Sovyet dönemi başlarında ve öncesinde Azerbaycan cemiyetinde yaşanan kargaşa ve kaostan bahsedilmiştir.

Gülüş hikayesinde, annesi ile arasında zihniyet farkı olan genç bir kızın tepki dolu düşüncelerinden bahsedilmekte olup burada Cefer Cabbarlı'nın *Sevil* piyesindeki meşhur *Gülüş* karakterinin tesiri apaçık görülmektedir. Özellikle 20. yüzyıl başlarında edebiyatçılarımızın gündeminde olan kadın meselesi, kadınların hak ve hürriyetlerine kavuşması, severek evlenme, kadının toplumda ve ailede söz sahibi olması gibi konular, Azize Caferzade'nin hikayelerinin de esas konularındandır.

Cabbarlı'nın *Qız Qalası* poemasındaki romantik deniz kıyısı tasvirleri, Hazar sahilleriyle ilgili tasvir ve dekorlar, Azize Caferzade'nin sanatının ilk döneminde yazdığı *Xezer*, *Bextiyar Üçün*, *O Haçan Gelecek* ve *Axar Sular* başlıklı hikayelerindeki tasvir, dekor ve üslup özellikleriyle örtüşmektedir. *Yazarın Qızbike Qız Qalası*, *Xezer*, *Sahilde Bir Qadın Oturub* hikayelerinin muhtevası, tasvirleri, romantik dil ve üslubu da Cabbarlı'nın *Qız Qalası* eseriyle benzerlik göstermektedir.

Caferzade'nin ilk hikayesi olan *Ezrayıl*'da odanın ve sonbahar gecesi- nin tasvirinde Cabbarlı'nın *Aslan ve Ferhad* hikayesindeki tasvirlerin etkisi de hissolunmaktadır. *Ezrayıl* hikâyesindeki bazı sahneler Cabbarlı'nın *Gülzar* hikayesindeki sahneleri çağrıştırmaktadır. Fitat'ın annesine söylediği "Kurani yere at!" ifadesi veya genel olarak Kuran'ı fırlatıp atma ve güçlü bir inanca sahipken âniden isyan etme motifi Cabbarlı'nın eserlerinde de geçmektedir. Cabbarlı'nın *Gülzar* hikayesinde Kuran'ı yere atan ve bütün inancı sarsılan Gülzar karakteri ile *Ezrayıl*'daki Gülnaz Ana'nın inanç sistemindeki bocalama veya Fitat'ın bu konudaki baskıları ortaktır. Genç pioner Fitat, anası Gülnaz'a "At o Quranı yere!" derken Gülzar'ın kendisi Kuran'ı yere atıp isyan etmektedir:

"Zavallı qızcığaz son dəfə başını qaldırıb, ətrafına baxdı: bütün əvvəlki nəvazişlər, sevimli çöhrələrdə bir əqrəb gülüşü oynayır, hamısında gizli bir nifrət çırpınırdı. Heç kəs öz baxışlarını ondan qaçıрмаq istəmirdi. Gülzar baxışlarını yerə sancdı; sanki bütün kainat üzərinə yuvarlanmış, onu yerə yaslamaq istəyirdi. Birdən neçinsə əlindəki Quranı başına qaldırıb: -Ey Quran, əgər haqq isən, günahkar isəm, bu saat məni küle döndər. Ya haqqı aşkar elə, ya mənim namusum, həyatım, ismətim kimi, sən də ayaqlar altına düşüb, əbədlilik məhv ol!.. – deyə Quranı yerə çırpıb, əsəbi bir həyəcanla tapdalamağa başladı. Ətraf sakit idi. Ruzigar xəfif-xəfif əsir, ağaclar səslənir, bayaqkı çırağban küçələri dərin və qorxunc bir qaranlığa bürümüşdü. Gülzara "Allah" da, "Quran" da kömək etməmişdi..." (Cabbarlı, 2005a: 272)

Cefer Cabbarlı'nın eserlerinde çok geçen Aslan, Ferhad, Züleyha, Sürme isimleri Azize Caferzade'nin eserlerinde de çok kullanılmıştır. *Qoşqar* povestinin esas kahramanlardan olan mühendis Ferhad, bu povestin ilkin varyantı olup hikâye şeklinde yazılan *Aslan* hikayesinin kahramanı olan Aslan, *Qızmar Demirler* hikayesindeki Züleyxa, *Bextiyar Üçün* hikayesindeki Sürme karakterlerinin hepsinin ismi Cabbarlı'nın eserlerinde geçmektedir.

Cabbarlı'nın *Aslan ve Ferhad* hikayesinde kötü bir karakter olan Ferhad mühendistir. Azize Caferzade'nin *Qoşqar* povestindeki iyi karakter olan Ferhad Sabirzade ise jeoloji mühendisidir. Klasik edebiyatta, Nizâmî'nin *Hüsrev ve Şirin* mesnevisindeki Ferhad'ın da mühendis olduğu malumdur. Buradan da hem Cabbarlı'nın hem de Azize Caferzade'nin eserlerinde klasik edebiyatın devamı ve klasik isim ve mazmunların Sovyet dönemi edebiyatında yaşatılması yönündeki olumlu çabaları gözlemlenmektedir.

Azize Caferzade'nin *Bextiyar Üçün* hikayesinde, Cabbarlı'nın *Mensur ve Sitare* hikayesindeki Mensur'un intihara teşebbüs edip sonda vazgeçmesi sahnesinin tesir ve izleri vardır. Cabbarlı'nın kahramanı olan Mensur, hançerin üstüne kendini atarak intihar etmekten son anda vazgeçtiği gibi Caferzade'nin kahramanı olan Sürme de bıçakla kendisine kıymak istemekte, fakat küçük yavrusu Behtiyar'ı düşünerek son anda intihardan vazgeçmektedir.

"Sağ ayağını yerdən götürüb, o biri ayağını da üzmək istədikdə birdən dayanır, rəngi dəyişib filfevr çöhrəsində bir qələbənin əlaməti zahir olur. Xəncəri yerə cırparaq: – Yox, yox! Yox! Əcəbə, mən özümü öldürməklə zalımların ürəyimi yanacaq? Yox! Əsla! Bəəks əmin qüssə çəkib qəmgin olacaq. Yox! Artıq anladım! Bir dərya ki, mənə boy verməsə, mən ona ümman demərəm. Bir bivəfa ki, mənə atıb gedir, mən nə səbəbə ona məhəbbət bağlamalıyam? Qoy getsin, artıq mən onun məhəbbətini ürəyimden çıxardım..." (Cabbarlı, 2005a: 229)

Azize Caferzade'nin hikayesinde de benzer bir sahne tasvir edilmiştir:

"...Sürmə, kiçik çarpayıya yanaşdı. Göy örtüklü lampadan düşən zəif işıq dərin yuxuya dalmış körpənin məsum üzünü işıqdandırır. Ana baxdı... baxdı... Məsum övlad yatağı önündə diz çökdü. Körpənin alnına dağılmış qıvrıq saçlarını əlilə yana tumarladı... Şkafın gözündən bıçağı aldı. Yatağına döndü. "Hə... Bəs haradan? Ürəkdən yaxşıdır. Tez bitər" — deyə titrək əlini çırpınan sinəsinə qoydu. Lakin birdən ürəyinin altında necə də qərribə döyündüyü onun nəzərini cəlb etdi. Saplanmağa hazırlanan bıçaq bir an durdu.... ağ

vərəqlərdən birini qarşısına çəkib yazmaq istədi. Lakin titrəyən bacağılar ayaqda durmasına imkan vermədi. O kürsüyə çökdü və nə üçün yazdığının fərqinə varmadan qaraladı:

“Bəxtiyar üçün!”

...Qadın yatağa yanaşıb dar gündə anasına sığınan körpə kimi balasına pənah gətirdi. Mışıl-mışıl yatan Bəxtiyarın rahat nəfəsini dinlədi: Hər şey sanki unuduldu.

— Zəif, iradəsiz qadın, öz körpəni nə üçün bədbəxt edirsən?!

Bu amiranə səs ananı özünə gətirdi...” (Cəfərzadə, 2021a: 140-147)

Cabbarlı'nın *Sevil* ve *Od Gelini* piyesleri Caferzade'nin hikâyelerinde çok etkilendiği eserlerdendir. *Sevil* piyesindeki Gülüş karakterinden etkilenen yazarın Gülüş adlı bir hikayesi de vardır. Bu hikâyenin kahramanı olan genç Gülüş karakteri de gericiliğe ve cehalete karşıdır.

Ezrayıl hikâyesinin kahramanı olan Fitat, *Sevil* piyesindeki Gülüş'le benzerlik göstermektedir. Fitat'ın annesi Gülnaz ise Sevil'in ilk dönemdeki cahil ve mazlum halini anımsatmaktadır.

Caferzade'nin *Qızbike Qız Qalası* hikâyesinde Cabbarlı'nın *Od Gelini* piyesinden ciddi boyutta etkilenme vardır. Buradaki harf sembolizmi ve kahramanların birçoğunun isminin Quşlu Xan, Quzey, Qızılqaya, Qızbike şeklinde q harfiyle başlaması yazarın uyguladığı edebî yöntemlerden biridir. Erken dönem Azerbaycan ve Bakü tarihi, Ateşperestlikle ve yurt sevgisiyle ilgili hususlar her iki eserde de başarıyla anlatılmıştır. Bu hikâyede, Cabbarlı'nın hem *Qız Qalası* hem de *Od Gelini* adlı eserlerinin etkisi hakimdir. Caferzade, *Bakı-1501* romanının kadın kahramanı olan Bibixanım Sultanım'ı da yine bu doğrultuda ve *Qızbike Qız Qalası* hikayesi ekseninde canlandırmıştır.

Azize Caferzade'nin Uzun Hikayelerinde Cefer Cabbarlı Etkisi

Caferzade'nin 18 uzun hikayesi vardır ve bu eserlerin birçoğu neredeyse bir roman hacmindedir. Yazarın *Qaratel*, *Qoşqar*, *Ellerini Mene Ver* ve *Xeyalım Menim* adlı uzun hikayelerinde Cabbarlı etkisi çok fazladır. Müellif ya alıntılama ya da direkt Cabbarlı'nın adını anmak veya tiyatro eserlerine göndermelerde bulunmak suretiyle şairi bu eserlerinde sürekli anmıştır. Onun, Cabbarlı'dan etkilendiği eserler arasında *Firuze* hikâyesinin ayrı bir yeri olup yazar daha çok bu eserden etkilenmiştir. *Firuze* hikâyesindeki bazı epizotlar ve hikâye içinde yer alan bir şiir de yazarın *Qoşqar* povestinde

geçmektedir. Ayrıca *Firuze* hikâyesindeki bazı tasvir ve üsluplar, *Qaratel* ve *Qoşqar*'da da geçmektedir. Bu da Cabbarlı etkisinin Caferzade'nin sanatının ilk dönemlerinden itibaren belirgin olup hayatının sonuna kadar devam ettiğini göstermektedir.

Caferzade'nin ilk povesti olan *Qaratel*'de Cabbarlı'nın *Firuze* adlı meşhur hikayesiyle örtüşen kısımlardan biri şöyledir:

"Yüngül "QAZ" yeni asfaltın ayna sinəsində axıb getdi. Çox sürətlə sür-mür və hərdən qayıdıb ona baxırdım. O, heyratla ətrafa baxırdı. Elektrik işıqla-rına qarq olmuş küçələri, çoxmərtəbəli yeni evləri, küçələrdə nəşəli qəhqəhələrlə gülən şən azərbaycanlı qadınları və gəncləri nəzərdən keçirirdi. Kommunist küçəsindən enib "Kitab Sarayı" yanından keçərkən, o, köksünü ötürdü; bu, heyratdən deyil, sevincdən idi..." (Cabbarlı, 2005a: 309)

Azize Caferzade'nin *Qaratel* povestindeki benzer bölüm ise şöyledir:

"Aydın bir iyun səhəri... Geniş asfalt küçəylə "101" maşını axır... Önünə vurulmuş dəmir lövhəcikdə "75-39" rəqəmi oxunur. Asfalt ayna kimi parıldıyırdı. Hündür ağaclarlı geniş xiyaban... Maşın xiyabanla axır... Maşının dal hissəsin-de iki gənc oturmuşdur: Aslan və Qaratel — hər ikisi yenicə iynədən çıxmış libasına bəzənmişdir. Dizlərinin üzərində iki böyük çiçək dəstəsi tutmuşlar. Arabir əlləri bir-birinə toxunur, diksindir, biri-birinin gözlərinin içinə baxıb gülümsəyirlər. Şofer, gənclik qaynayan gözlərini önünə vurulmuş balaca ay-naya dikmişdir. Aynadan Aslan və Qaratel görünür. Onlar gülümsəyirlər, bəxtiyarlıq dolu gözlərindən sevinç tökülür..." (Cəfərzadə, 2021c: 19)

Görüldüğü gibi her iki parçada da gelişen Bakü, düzgün ve yapılı asfalt yollar ve bu yollarda yeni Sovyet neslinin rahatlıkla kullandığı otomobillerin hareketi tasvir edilmiş; ülkede Sosyalizmin gelişmesinden bahsedilmiştir.

Qoşqar povestinde ise Cabbarlı'nın *Aslan ve Ferhad*, *Firuze* hikâyeleri-nin, ayrıca *Od Gelini*, *Yaşar* piyesinin belirgin etkisi bulunmaktadır. *Qoşqar* povestinde Cabbarlı tesiri çok daha belirgin olup müellif burada hem şairin şiirlerinden alıntılara yer vermiş hem de kahramanlarından maden müdürü Midhat Demirov'a, Cabbarlı'nın ani ölümünü ve kendisinin Cabbarlı hayranı olduğunu anlattırmıştır. Öyle ki bu kahraman, doğum sırasında ölen sevgili karısının Cabbarlı'ya olan sevgi ve hayranlığından dolayı, onun vasiyeti doğ-rultusunda kızına *Od Gelini* piyesinin kadın kahramanı olan Solmaz'ın ismini vermiştir.

"...Elə bu zaman qonşu otaqdan həzin bir səs yavaş, çox yavaş tərzdə oxumağa başladı:

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəyəm.

Mən bir azad duyğuyam ki, könülləri gəzərəm...

Dəmirov vurulmuş kimi durdu. Sözü yarımçıq qaldı. Fərhad ondakı təğ-yiri görünə yan otağa işarə edib soruşdu;

— *Solmazdırmı?*

— *Bəli...*

— *Nə gözəl oxuyur...*

— *Anası kimi... — deyə Midhət ön divara vurulmuş əksi göstərdi. Fərhad şəkli baxdı. Sanki indicə gördüyü balaca Solmazın on il sonrakı şəkli idi. Qərribə bənzəyişdən heyrətə gəldi. Baxdı... bu zaman isə Midhət Dəmirov deyirdi:*

— *Onun sevdiyi, tez-tez oxuduğu bu havanı heç bilmirəm hansı bir sövq-təbii qızına da oxutdurur. Ah... Fərhad, bilsən mən bu nəğməni eşitdikdə nələr çəkirəm.*

— *Mərhum Cəfər təzəcə həyatdan getmişdi. Elə o il onun ölməz "Od gəlini"ni göstərirdilər. Biz də təzəcə evlənmişdik. "Od gəlini"nə getdik. Qayıdarkən o mənim böyrümə qısıldı, Midhət, dedi — qızımız olsa adını Solmaz qoyarıq, yaxşı mı?". "Yaxşı -dedim -Solmaz qoyarıq". O gündən sonra mən onun ahəngdar səsinə Solmazın nəğməsini dəfələrlə dinlədim. O, başqa nəğmələri də çox oxuyardı, Fərhad, lakin Solmazın nəğməsi dilindən düşməzdi. Axırda mən onu zarafatla Solmaz çağırırdım. Uzaqda olsam, məktubumu mənim "Solmaz çıxayım" deyə başlardım. O çox tez soldu, Fərhad. Mənə kiçik Solmazımı buraxıb soldu... İndi hər dəfə bu nəğməni eşidəndə sarsılıram! Xüsusilə onun səsinə bu qədər bənzəyən bir səsdə...*

Fərhad gözlərini şəkildən çəkmədən atanın hekayətini, qızın həzin nəğməsini dinləyirdi..." (Cəfərzadə, 2021ç: 135-136)

Cabbarlı'nın Firuze hikâyesində yer alan məşhur şiir də bu eserdə bir-kaç defa madenci marşı olaraq söylenmişdir:

"Sözü Solmazımıza veririk. O, sizin üçün "Qazmaçı" nəğməsini oxuyacaq. Solmaz utanaraq irəli gəldi. Qısa qıvrım saçlı başını yuxarı qaldırdı. Əllərini iç-içə köksündən aşağı tutdu, gözlərini Fərhadın başı üzərindən divara zilləyib musiqinin başlanmasını gözlədi. Dillər coşğun bir ahənglə səsləndikdə Solmazın hələ bərkiməmiş, lakin həzin səsi ruh oxşayan bir nəğmə başladı; o ölməz Cabbarlının sözlərini oxuyurdu:

Qızıl toplayardı yerin qatından,

Əzizim qazmaçı, böyük qəhrəman.

Qara qan çəkərdi yerin qatından

Torpağın bağrını burub dələrdi;

Çilgün təbiətə qalib gələrdi." (Cəfərzadə, 2021ç: 167)

Eserin 206-207.sayfasında “*Daha sonra Sabah xanım ölməz Cəfərin sözlərini oxudu*” diyerek aynı dizelere tekrar yer verilmiş ve şairin ismi eserde bir daha zikredilmiştir.

Caferzade, *Qoşqar* povestinde Cabbarlı’nın aynı adlı hikâyesinde geçen Aslan ve Ferhad isimlerini de kahramanlarına vermiştir.

Cabbarlı’nın *Yaşar* piyesinin özellikle son kısımları Caferzade’nin *Qoşqar* povesti ile benzerlik göstermektedir. Her iki eserde yer alan emek nağmeleri, özellikle Yaşar’ın iş arkadaşı Toğrul’un söylediği “*Biz bu gün Azərbaycan əməkçilərinə, Zaqafqaziya və bütün Sovetlər İttifaqı əməkçilərinə birinci rayon elektrik stansiyası veririk... Mən bütün mənimlə işləyən işçi və kəndlilərə, inşaatçı, injener və texniklərə, bizi təbrik edən təşkilatların nümayəndələrinə təşəkkür edirəm. Hamı. Ura... Ura...*” (Cabbarlı 2005c: 267) kısımları *Qoşqar*’ın sonundaki bölümlerle örtüşmektedir. Zira iki eser de Sosyalist yaşamının gelişip şekillenmesini anlatmaktadır. *Yaşar* piyesi, gerçekleşen birçok sabotaj ve psikolojik gerginliklerin sonucunda bütün Sosyalist realizminin hâkim olduğu eserler gibi mutlu sonla tamamlanır. *Qoşqar* povestinin sonunda da mühendis Ferhad yıllardır üzerinde çalıştığı projesi ni gerçekleştirmeyi başarır.

Caferzade’nin *Ellerini Mene Ver* povestinde, Cabbarlı’nın *Almaz* piyesinden ciddi boyutta etkilenme vardır. *Almaz* piyesinde mücadeleci ve idealist bir öğretmen olan genç Almaz’ın yerini *Ellerini Mene Ver*’de, bir çocuk annesi genç inşaat mühendisi Aysu almıştır.

Azize Caferzade’nin *Ellerini Mene Ver* povestinin kahramanı olan Aysu karakteri Cabbarlı’nın *Almaz* piyesinin kahramanı olan Almaz’la birçok yönden benzeşmektedir. Piyeşte kendisi gibi öğretmen olan Fuad’la nişanlı olan Almaz, okulu bitirip öğretmen olduktan sonra doğup büyüdüğü köyünde çalışmakta ve annesi Xanımnaz ile birlikte yaşamaktadır. Caferzade’nin *Ellerini Mene Ver* povestindeki Aysu ise mutsuz bir evlilik geçirip eşinin ihaneti sonucunda yuvası yıkılmış genç bir kadındır. Minik kızı Nazlı ile birlikte gelişmekte olan Azerbaycan köylerinden birine-Güllüce’ye tayin edilmiştir. Burada Anaxanım isimli bir kadının evinde kalmakta olup zaman zaman annesi de şehirden kendisini ziyarete gelmektedir.

İki eserde de olayların tırmanışa geçtiği durumlar bulunmaktadır. Fakat bu eserlerin ikisi de Sosyalist realizmi çerçevesinde yazıldığı için kahramanları planlarını gerçekleştirip amaçlarına ulaşırlar. *Almaz* piyesinde sınıfsal mücadele ve gerginliğin çok daha fazla olmasına rağmen Caferza-

de'nin povesti daha lirik ve romantik unsurlarla zengindir. *Almaz* piyesinde romantizme fazla yer yoktur. Hatta romantik sayılabilecek bazı hususlar bile eserde müellif tarafından eleştirilip alay konusu edilmiştir. Şiir, sanat, edebiyat meseleleri, klasik şiir ve modern şiir karşında genç şairlerin zihnindeki kafa karışıklığı, sahtekarlık, yalancı ve düzenbaz mollalar, ikiyüzlü insanlar ve onların sınıfsal mücadelesi bu eserde çok gergin tonlarla verilmiştir.

Ellerini Mene Ver'de de benzer durumlara ve hafiften çözülmeye yüz tutmuş sınıfsal mücadeleye yer verilmekle birlikte Sovyet sistemindeki Durgunluk Devrinin havası hissolunmaktadır. Eserin sonunda Aysu da Almaz gibi başarılı olmuştur. O, bütün köyde ve iş ortamında kendini ispat edip sevdirmeye başarmış, sevdiği insan olan genç tarih öğretmeni Diyarla birlikte mutluluğu yakalamıştır.

Almaz piyesinde sisteme karşı direnen kolçomaklar ve onların köydeki derebeyliği, kendilerine karşı gelenlere ve Sosyalizmi yaymaya çalışanlara karşı uyguladıkları amansız işkence ve katliamlardan bahsedilir. Kolçomakların tekerine çomak sokan bir agronomun bir gece ansızın öldürülmesini Almaz'a annesi Xanımnaz anlatırken Güllüce'de kendisinden önce mühendislik yapan genç Ayaz'ın yine onlar tarafından trajik biçimde öldürülmesini de Aysu'ya evinde kaldığı Anaxanın arvad anlatmaktadır. Bunlar da iki eserde benzerlik gösteren önemli hususlardır.

"Xanımnaz: -Ay balam, kənd içində hansı evə girirsən, hansı tayanın yanına gedirsən, hamı sənin sözünü danışır, hərəsi bir söz deyir. Çənə-boğaz döyüşürlər. Biri deyir: arvadları yoldan çıxardır. Biri deyir: kişiləri yoldan çıxardır. Qorxuram, ayağının altını qazıyalar. Qulluqdan çıxardarlar səni, yenə qalırıq evvelki kimi eləbelə. O, cəhənnəmə, ay balam, gerisindən qorxuram. Keçən il, deyir, buraya bir aqronom gəlib çıxmışdı, bilmirəm nə deyir, nə demir, bir gecədə elə itirirlər ki, indiyə kimi meyiti də tapılmır..." (Cabbarlı, 2005c: 66)

İki eser de atasözleri, deyim ve meseller açısından oldukça zengindir. İdealist bir öğretmen olan Almaz, köyde Yeni Yol adlı bir kolhoz kurmuştur. Kadınlar arasından işçi grupları oluşturup kredi ile dokuma tezgâhları vb. getirterek istihdamı sağlamaya çalışmaktadır. O, cehaleti gidermek için ayrıca kurslar oluşturup herkesi eğitmektedir.

Aysu da Güllüce'de birçok yeniliğe imza atmış, çeşitli binalar inşa ettirmiş, gençlerin desteğiyle futbol sahası bile yaptırmıştır. Aslında *Ellerini*

Mene Ver'de, aynı yıllarda yazılmış olan *Qobustan Çökeklerinde* romanının-
daki olayların bir sonraki aşaması anlatılmaktadır. *Gobustan Çökeklerinde*
romanında Şamahı'dan, Qobustan'daki ve genel olarak Şirvan'daki kaçak
hikayelerinden bahsedilmektedir. Kaçaklarla yapılan mücadele dolu gün-
lerden sosyalizmin tam anlamıyla yerleşip hem siyasi hem de ekonomik
istikrarın sağlanmış olduğu döneme bir geçiş vardır. *Qobustan Çökeklerinde*
sisteme direnmeye çalışan genç Senem'in yerini *Bir Zerre İzde* Gülbes, *Elle-
rini Mene Ver*'de ise Aysu almıştır. Bu eserlerdeki kahraman kadın karakter-
lerinin tamamı Cabbarlı'nın *Almaz* piyesindeki öğretmen Almaz'ın devamcı-
larıdır.

Ellerini Mene Ver povestinde tiyatro isimleri çok geçmekte olup tiyat-
ro ile ilgili birçok husus burada da yer almıştır. Hem yerli hem de yabancı
oyunlar, bu oyunları icra eden meşhur artistler de burada anılmış, bu sahne
eserleri müellifin gözüyle âdeta yeniden canlandırılmıştır. Bu eserler daha
çok Şekspir, Hüseyin Cavid ve Cefer Cabbarlı'nın tiyatro eserleridir.

"...Qoy, Sənubər onlar üçün gah incə Şirin olub igid Fərhadın qəh-
rəmanlıq mübarizələrinə ilham versin, gah Almaz, Həyat olub sinfi düşmənlərə
qarşı çarpışsın, gah zərif Firəngiz, gah əfsanəvi Südabə, gah məhəbbətindən
məst olmuş Xumar... Gah da kim bilir, bəlkə də Ofeliya, Dezdemona olub
eşqinin yolunda canını qurban versin... Xəyal məni qanadlarına alıb aparırdı...
Mən xumar bir uyğu ilə oyaqlıq arasında öz xəyallarıma gülümsəyirdim.
Qəlbimdə bir səs deyirdi: Lakin bütün bunlar üçün sən də durmadan çalışma-
lısan, sən də xalqın içində yetişən istedadları üzə çıxaranlara yardım
etməlisən. Tək əldən səs çıxmaz, əzizim! Sənin Şirininlə yanaşı Fərhad, Sü-
dabənlə yanaşı Səyavuş, Xumarınla yanaşı Sənan olmalıdır..." (Cəfərzadə,
2021d: 8)

Almaz piyesinde, o dönemde gündemde olan klasik edebiyatla ilgili
meselelere de temas edilmiştir. Şiir ve kafiye, divan şiiri mazmunlarının
yeni çağda modernleştirilmesi çabası vb. bunlardandır. Caferzade'nin *Elleri-
ni Mene Ver* povestinde de klasik edebiyattaki benzetmelerden istifade
olunmuştur. Cabbarlı'nın *Almaz* ve *Dönüş* piyeslerinde klasik şiir mazmun-
ları kahramanların dilinden yerilirken *Ellerini Mene Ver*'de bu unsurlar ba-
şarıyla kullanılmıştır. Bu çok önemli bir husus olup 1920'li yıllarda ve 1960
sonrası Azerbaycan edebiyatında Klasik Edebiyata bakışla ilgili ipuçları
vermektedir. Yüzyılın başlarında Divan şiiri eleştirilip devre dışı bırakılır-
ken 1960 sonrası edebiyatında, önceki yıllarda eleştirilen ve tecrit edilen

birçok hususun yeniden edebiyata getirilmesi görülmektedir. Bu önemli hizmetin ilk öncülerinden birinin de klasik şairlerle ilgili yazdığı hikâye, uzun hikâye ve romanlarıyla, antoloji ve bilimsel makaleleriyle tanınan yazar ve Profesör Azize Caferzade olduğunu ilk defa burada vurgulamak yerinde olacaktır.

Cabbarlı'nın *Dönüş* piyesinde şair Qürbet'in aşağıdaki şiirleri Gülsabah tarafından şöyle eleştirilmektedir:

"Qürbet:

*Mənim yarım bir gözəldir,
Altun kimi saçı var;
Mirvarıdan sırması var,
Göy zümrüddən tacı var.*

*...Göydə uçan durnalara
Kağız yazıb verərəm,
Sevdiyimə yetirsin
Yazda bitən çiçəklərlə
Gözəl bir at bəzərəm,
Getsin gəlin gətirsin...*

Gülsabah: *Evvələn, sənin gəlinin zərgər qızına bənzəyir. Atasının bütün daş-qaşını oğurlayıb yar-yaxasına sancmışdır. Sonra şahənə baxış da bu günün təbiri deyildir. Altun saç... çeynənmiş obrazdır. Həm də tacir təbiridir. Bu günün təbiri deyildir... Sən, Qüdrət, əsrin can damarını axtarırsan. O hər halda burada deyildir. Yeni insan sevdiyinə məktubu durnalarla, göyərçinlərlə göndərməz... Və gəlinini at ilə gətirməz... Yeni insanların ideali bu deyildir. Temp, sürət, dəmir, polad, qüvvət, hərəkət..."* (Cabbarlı, 2005c: 315-316)

Ellerini Mene Ver'de Diyar'ın iç konuşmaları şeklindeki divan edebiyatıyla ilgili benzetme ve ifadelerde yazar, ana kucağındaki bebeği, gül dalına konmuş kelebeğe benzetmiş; Diyar'ın sabah ve akşam nesimi vasıtasıyla sevgilisi Aysu'dan haber aldığını ifade etmiştir. Bunlar divan edebiyatının âşık ve sevgili ekseninde şekillenen gül ve bülbül, sevgiliden haber getiren sabah nesimi gibi önemli mazmunlarının Durgunluk Devri nesrinde kullanılması, bir dönem yasaklanıp sürülerek edebî eserlerden çıkarılan Divan edebiyatı unsurlarının âdeta berat alarak yeniden edebiyata kazandırılmasıdır.

"O yenə də elə bil heç nə görüb eşitmədi. Güllücəyə qohumlarına qonaq getdiyini zənn etdim. Marağım körpəyə çevrildi. Koppuş yanaqları, ütmük qaşları, xırdaca, fındıq burnu, başına vurulmuş yekə bantı ilə bu qız ananın qolu üstündə, cavan qızılgül pöhrəsinə qonmuş kəpənəyə bənzəyirdi. Xəyalımda gənc ana-bala beləcə həkk olub qaldı. Sonra həmin qadının Güllücəyə, Aya-zın yerinə tikinti mühəndisi gəldiyini eşitdim..." (Cəfərzadə, 2021d: 23)

Divan şiirində sevgiliden haber getiren sabah nesimi mazmununu da yazar bu esere başarıyla kullanmıştır:

"Amma sən bunu bilirdinmi, Aysu? Xəbərin vardımı ki, sabahın nəsimi Güllücədən Mərmərriyə əsəndə daha yaxşı dərs deyirdim: burnuma sənin rəyihən gəlirdi... Duyurdunmu ki, axşam yelləri Mərmərridən Güllücəyə əsəndə sənə qəlbimin məhəbbətini, dilimin salamını aparır..." (Cəfərzadə, 2021d: 33)

Her iki eserdeki ortak özelliklerden biri de *Almaz* piyesinde Barat'ın dilinden köydeki gençlerin Almaz'a olan hayranlığının ifadesidir. *Ellerini Mene Ver*'de Uğur'un Aysu'ya olan hayranlığının ifade biçimi Barat'ın hayranlığıyla aynıdır.

"Barat (tutularaq): Söhbət deyəndə ki, həmişə helə kəndin işlərindən danışırıq. Bizə deyir ki, kəndimiz geridə qalıbdır. Biz gərək belə edək ki, bizim kəndimiz ən birinci kənd olsun. Hamı kəndlərə yetək, ötek. Ortaqlı olaq... Maşın alaql... Maşın olsun, hər şey olsun... Özü də elə deyir ki, adamın tükləri biz-biz olur... Həmişə o danışandan sonra adam istəyir ki, durub getsin kəndin qırağındakı o qaya ilə kəlləbə kəllə gəlsin." (Cabbarlı, 2005c: 135)

Ellerini Mene Ver'deki buna benzer ifade, Cabbarlı'nın eserindeki Barat'ın ismi de anılarak şöyle geçmektedir: *"Bir defe Aysu haqqında söhbətimizdən birində Uğur mene dedi: -Vallah, Diyar müəllim, Baratın sözü olmasın, adam Aysu bacı ilə danışandan sonra istəyir durub bax, o təpəsi buluddan nəm çəkən Ağuçqunla kəllə-kəlləyə gəlsin."* (Cəfərzadə, 2021d: 32)

Almaz piyesinde aralarda ve eserin sonunda çocukların okuduğu şiirler ve sergilediği oyun ve tiyatro unsurları, benzer şekilde tiyatro isimleri ve pandomimlerden bahsedilmek yöntemiyle *Ellerini Mene Ver* povestinde de kullanılmıştır.

Xəyalım Menim'de, Cabbarlı'nın *Qız Qalası* poemasından etkilenen yazar, bu eserde Cabbarlı'nın eserlerinde kullanmış olduğu bütün güzel sanatlardan, tasavvuf ve mitolojiden etkilenmiştir. *Xəyalım Menim* povesti Azize Caferzade'nin güzel sanatlarla ilgili 2002 yılında yazılmış son eserlerinden olduğu için ədeta kuğunun son şarkısıdır. İlk gençlik yıllarındaki Cabbarlı

hayranlığı, şairin eserleri və güzel sanatlar, opera, bale, tiyatro ve librettolarıyla ilgili bütün izlenimlerini yazar burada kullanmıştır.

Cabbarlı'nın 1923 yılında yazmış olduğu *Qız Qalası* poeması 21 bölümden oluşmaktadı. şairin vefatından sonra bu eser opera tarzında Azərbaycan sahnəsində oynanmıştır.

Caferzade'nin *Xeyalım Menim* povesti, Efrasiyab Bedelbeyli'nin hazırlamış olduğu *Qız Qalası Balesi'ni* izledikten sonra yazılmış olup Azize Caferzade'nin ömrünün tiyatroyla ve güzel sanatlarla olan son akortlarıdır denebilir. Eserde *Qız Qalası* operasının meşhur şefi Efrasiyab Bedelbeyli'den, onun eşi ve aynı zamanda 1940'lı yıllarda Azərbaycan'ın ilk efsanevi kadın opera sanatçısı olan Qemer Almaszade'den hayranlıqla bahsedilmış, bu uzun hikâye bir bakıma onların sanatına ve hayatına hasredilmıştir.

Bu eserde güzel sanatların neredeyse tamamına değinilmış; resim, tiyatro, opera, bale, halk dansları, ilahi vb.den bahsedilmıştir. İnsan sevgisi, sanatın evrensel gücünün insan hayatının bütün alanlarına nüfuz etmesi gibi konuları da müellif bu eserde ele almıştır.

Azize Caferzade'nin sıkı bir Cefer Cabbarlı hayranı olması da bu son eseriyle, neredeyse 65 yıl sonra âdeta tescillenmiştir. Yazar, eserin başında bestekar Efrasiyab'ın *Qız Qalası Operası'nı* seyrettiğini ve bu eserden çok etkilendiğini şöyle ifade etmiştir:

"Operada bu gün Efrasiyabın "Qız qalası" baleti gedirdi. Bu s hn  tariximizd , ilk balet uzun ömürlü çıxmışdı. C f r Cabbarlının "Quzđunun sahilinde bir qocaman... Bir yapı..." Onlar bu gün h miş ki kimi t r fm qabildilər. Humayla Güray. G lyanaqla Polad. H miş  olduğu kimi tamaşadan sonra Xəzərin sahilinde, bulvarda gəzməyi sevirdiler. Humayla Gəray. Operaya, q nş r sahildeki buxtaya uzanan qol-k rp d n başlayır ta "Quzđunun" sahilindəki o qocaman yapıya — Qız qalasına kimi getməyi sevirdilər. "Quzđun" deyil, X z rdir, yapıysa bir m ht ş m, alınmaz bekar t qalasıdır deyərdi hər dəfə Humay..." (Cəfərzadə, 2021e: 381)

Yazarın, başta mill  danslarımız olmakla bütün mill  kültür unsurlarının bozulmadan korunup gelecek nesillere aktarılması yönündeki endişeleri de bu eserde görülmektedir: *"...Təəssüf ki, bizim rəqslər getdik  itir v  yad hərəkətlər, yad ifadələr bizim rəqsləri korlayır. Mən istərdim ki, Qəmər xanının, xüsusilə Rəfiqə xanımla Maqsudun rəqsləri, bu r qsl rd ki danışan o hərəkətlər, eləcə əbədi rəqs kimi, əbədi sənət nümunəsi kimi həkk olunaydı. Gələcək nəsillər üçün qorunaydı. Tez-tez qədim nənələrimizin, ana-*

bacılarımızın yanan şamlarla, atəş saçan çubuqlarla (benqal odu) rəqs etmələrindən danışar, bunları yeni rəqqasələrə öyrətmək, kütlələrin xəyalında və elə həyatda, konsertlərdə yenidən canlandırmaq lazımdır, -deyirdi...” (Cəfərzadə, 2021e: 412)

Caferzade, burada kahramanlarının dilinden çox önemli bir hususa da değinmiştir. Cabbarlı'nın bu ölümsüz eseriyle Bakü ve Bakü'de bulunan tarihi Kız Kalesi ile ilgili bu efsane, edebiyat ve kültür tarihimizde ebedileştirilmiştir. Caferzade, *Bakı-1501* romanında destanlaştırdığı Azərbaycan kadınlarının şecaat örneği olan Şirvanşah Ferruh Yassar'ın gelini Bibixanım Sultanım'ın Bakü savunmasının ve bu uğurda şehit olmasının da güzel sanatlar, özellikle bale vasıtasıyla anlatılması gerektiğini bu eserde kahramanlarının dilinden bir ukde şeklinde ifade etmiştir:

“...1501-ci ildə elin qoçaq bir qızı, Qazı bəyin qadını Bibixanım Sultanım, Şah İsmayıl Xətai ordusunun partlatdığı bu qala qapısını bir gecənin içində elə bərkətməmişdi ki, böyük sərkərdə və hökmdar qalaya yol tapmaqçün lağım atdırmağa məcbur olmuşdu.

Qız qalasını yazanlara rəhmət olsun. Gözəl abidə qoyub getdilər. Amma hayıf ki, əfsanə deyil, bir tarixi həqiqət olan Bibixanım Sultanımın igidlikləri, Şah babamıza qarşı Bakını müdafiə etməsi haqqında balet yazan yoxdur. Gözəl mövzudur. Nə oynardım Bibixanımı? Sən də ki, “Yeddi gözəl”dən padşah, hökmdar olmağı öyrənmişən. Xalis Şah babamız olardın...” (Cəfərzadə, 2021e: 435-436)

Azize Caferzade'nin Romanlarında Cabbarlı etkisi.

Cefer Cabbarlı etkisi yazarın romanlarında da görülmektedir. Bu çok uzun ve ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, *Qobustan Çökekleri'nde*, *Bakı-1501*, *Zerrintac Tahire*, *İşığa Doğru* romanlarında bu etkileşimin görüldüğünü ifade edelim.

Almaz piyesinde baskın olan sınıflar arası mücadele konusuna *Qobustan Çökeklerinde* de yer verilmiştir. *Almaz*'daki ikiyüzlü Hacı Ehmed ile *Qobustan Çökeklerinde*'ki Muhtar Efendi aynı tiplerdir. *Almaz*'ın yolundan yürüyen genç Senem ne yazık ki bu eserde hedeflerine ulaşamaz.

Cabbarlı'nın *Qız Qalası* poemasının etkisi Caferzade'nin hem *Qızbike* *Qız Qalası* hikâyesinde hem de *Bakı-1501* romanında görülmektedir.

Babilik ve Bahailik Konusu

Cefer Cabbarlı güçlü bir klasik edebiyat eğitimi almıştır. Bu durum onun eserlerinde de görülmektedir. Eserlerinde klasik edebiyata göndermelerde bulunma; zaman zaman tiyatrodan secili ifadelerin kullanılması, tasavvufi unsurlara, son yüzyılda ortaya çıkan Babilik harekâtına, İran inkılabına bakış, Arapça deyim ve kalıplaşmış dinî ifadelerin kullanılması vb. gibi hususlar Cabbarlı'nın belirgin özelliğidir. Caferzade de hikâye, povest ve romanlarında klasik edebiyata, bu edebiyatın temsilcilerine, klasik şiirlerden alıntılara geniş yer vermiştir. Tasavvuf ve tarikatlar konusu, Nakşibendilik, Mevlevilik, Nimetullahilik, Babilik, Bahailik vb. tarikatlar ve bunların ileri gelenleri ile ilgili hususlara Azize Caferzade'nin *Elden Ele* (1992), *Zerrintac Tahire* (1996), *İşığa Doğru* (1998), *Xeyalım Menim* (2002) adlı eserlerinde geniş yer verilmiştir.

Yazar, *Zerrintac Tahire* ve *İşığa Doğru* romanlarında Babilik ve Bahailik tarikatının temsilcilerinin mücadelesini anlatmıştır.

Cabbarlı'nın *Vefalı Seriyə*, *Nesreddin Şah* piyeslerinde olumsuz kahramanların dilinden Babilik tarikatı yerilmekte olup onlara karşı sürekli "Babı, babıların lap böyüyü" şeklinde hakaret edilmektedir. Bu eserlerdeki olumsuz tipler, Meşruteçileri ve demokrasi yanlılarını genelde hakaretle "babı" veya "babî" şeklinde nitelendirmektedirler. Cabbarlı'nın *Vefalı Seriyə* piyesinde bu konu şöyle geçmektedir:

Məhərrəm: -Əlbət! Əlbət! İki nəfər məhəbbət zənciri ilə bağlanmış cavanı zor ilə ayırırsınız. Bu ədalətsizlik deyilmi? Nahaqlıq deyilmi?

Həmzə: -Ay babıların lap, lap belə böyüyü! Bu, babıların kitabının hansı üzündə yazılıb?

Məhərrəm: -Xeyr, babı deyil, öz kitabımızda yazılıb.

Həmzə: -Əcəb eləyib ki, yazılıb. Öl ki, yazılıb. Sən qatışmırsan, cəhənnəmə gora..." (Cabbarlı, 2005b: 9,17).

Yine aynı eserde bu konuda şöyle yazılmıştır: *"Həmzə: Allah vursun sənə kimi övladı. Aləm oxuyar mömin, Axund olar. Amma bu Allah vurmuş oxuyub babı olub. Bu da camaatın təzə uşqollası! Səfər!"* (Cabbarlı, 2005b: 18)

Cabbarlı'nın *Nesreddin Şah* piyesinde de Babilik hakaret olarak geçmektedir:

"Rəhim xan: -Cavad xan, get, molla Sübhani çağır, bu uşağa Quran təlavət edib, dəfn etsin. Səməd ağa gələndə, göndər yanıma gəlsinlər və bu qızı da rədd et. Əhvalım bir az məğşus oldu. Allah şeytana lənət eləsin. (Cavad xan və Sitarə çıxır.) Doğrudan da, mən dünyada nə qədər işlər görmüşdümsə də, bu

qədər mənə əsər eləməmişdi. Mən şahın hökmünə görə məşrutəçilərdən, bəzən babilərdən, bəzən onların adına bigünah adamlardan qətl edib, malını qarət etmişəmsə də, bu qədər mənə əsər etməyiblər. Hərçənd bu nəsl də məşrutəçi və bəlkə də babidirlər, amma gərək onu evimdə öldürməyəydim. Hər halda, keçib, kafir hər yerdə olsa kafirdir. (Bir-iki nəfər müsəlləh gəlib, durub salam verirlər.)” (Cabbarlı, 2005b: 83)

Caferzade, ilk gençlik yıllarından itibaren okumuş olduğu Cabbarlı'nın eserlerinde geçen ve olumsuz karakterler tarafından sürekli yerilip dışlanan Meşrute ve demokrasi yanlısı Bâbilerin ve Bahailerin faaliyetini 1949 yılından başlayarak 1990'lı yıllara kadar fırsat buldukça araştırmış ve bu konuda 2 roman yazmıştır. Bu da Cabbarlı etkisinin yazarın sanatındaki devamını göstermesi açısından çok önemlidir.

Güney Azerbaycan Konusunda Yazılan Eserlerindeki Benzerlikler

İki müellifin de eserlerinde Güney Azerbaycan konusu, Güneydeki Azerbaycan Türklerinin millî mücadelesi, ayrılık ve hasret gibi konulara yer verilmiştir. Bu dönemde bu konu, genel itibarıyla bütün şair ve yazarlarımızın temas ettiği önemli konulardandır. Araz çayı, Azerbaycan edebiyatında hasretin, zulüm ve haksızlığın sembolü haline gelmiştir. Bütün şair ve yazarlarımız satır altı imgelerle bile olsa hep bunu vurgulamışlardır. Cabbarlı, Samed Vurğun, Süleyman Rüstəm ve ismini burada zikretmediğimiz çok sayıda şair ve yazar, eserlerinde hep Araz'ı anmış ve Güneydeki kardeşlerimizin hasretini dile getirmişlerdir. Cabbarlı, 1923 yılında yakalanıp hapsedildiğinde alıkonan eserleri arasında *Qız Qalası* poeması ile birlikte *Araz Çayı* adlı manzum piyesi de vardır. Özellikle *Araz Çayı* piyesi o sıralarda Azerbaycan Devlet Tiyatrosunda oynanmak üzere hazırlanmaktaydı.

“...C.Cabbarlının həbsi onun Bakı Universitetindəki təhsilini və D.Bünyadzadə adına Türk Dövlət Teatrosunun repertuarına salınmış “Araz çayı” mənzum pyesinin tamaşasını yarımçıq qoyur. O universitetdən xaric olunduqdan sonra, 1923-cü ilin sentyabrında yeni açılmış Türk Teatro Məktəbinə girir. Lakin burada da onun sevinci uzun çəkmir. İstanbulda çıxan “Yeni Qafqaziya” jurnalının birinci sayında (sentyabr 1923) çap olunan “Müsavatçıların protestosu” məqaləsinə, Mirzəbala Məhəmmədzadənin Bakıdan qaçmasına və gizli “İstiqlal” qəzeti mətbəəsinin aşkar edilməsinə görə oktyabrın 5-də həbs olunanlar arasında Cəfər Cabbarlı da var idi. Mənzilində axtarış aparan çekistlər onun bütün əlyazmalarını talan etmişdilər. Ədibin

müsadirə olunan əlyazmaları içərisində əvvəli "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1923-cü il 4-5-ci sayında çap olunmuş "Qız qalası" poeması da var idi." (Cabbarlı, 2005b: 37)

Azize Caferzade'nin ilk gençlik yıllarından itibaren Araz Çayı ile ilgili yazdığı *Arazın Mahnısı*, *Araz Qızı* ve Güney Azərbaycan'daki bağımsızlık hərəkatına katılan fedailerle ilgili hikayelerinde de Cabbarlı tesiri duyulmaktadır.

Ayrıca Cabbarlı'nın *Nesreddin Şah* adlı piyesinde bahsedilen Meşrute hərəkatı, Güney Azərbaycan Türklerinin mücadelesiyle ilgili hususlar da Caferzade'nin fedailerden bahseden hikayeleriyle örtüşmektedir.

Sonuç

20. yüzyılın iki önemli edebiyatçısı; şair, nasir tiyatro yazarı Cefer Cabbarlı ile hikəye, uzun hikəye ve tarihi roman ustası Azize Caferzade'nin sanatında önemli paralellikler bulunmaktadır. Caferzade, Cabbarlı'nın *Firuze*, *Mensur ve Sitare*, *Aslan ve Ferhad*, *Gülzar* hikayelerinden, *Qız Qalası Poemasından* çok etkilenmiştir. İnceleme kısmında ayrıntılı biçimde bu hikayelerin etkisinin yazarın hangi eserlerinde ve ne şekilde olduğu belirtilmiştir.

Cabbarlı'nın *Qız Qalası Poeması* da yazarın etkilendiği önemli eserlerdendir. Cabbarlı'nın piyesleri arasında yazarın önemli ölçüde etkilendikleri ise *Sevil*, *Almaz*, *Od Gelini*, *Nesreddin Şah*, *Yaşar ve Dönüş*'tür. Bundan başka direkt hikəye veya piyesten etkilenme olarak değil, sadece konu bazlı olarak etkilenmeler de vardır. Bazı önemli konular vardır ki bunlar her iki sanatçının eserinde benzerlik göstermektedir. Güney Azerbaycan'la ilgili hususlar bu iki yazarın eserlerindeki ortak konulardandır. Mirze Feteli Ahundov, Celil Memmedguluzade vb. edebiyatçılarla ilgili yaklaşım ve kanaatlerin ortaklığı, eserlerine yapılan atıflar da Cabbarlı ile Caferzade sanatındaki ortaklıklardan haber vermektedir.

Ayrıca özgürlük, hür sevgi, sevmeyişi biriyle evliliğe karşı olmak, kadının özgürlüğü ve kadın meselesi iki sanatçının da eserlerinin önemli konularındandır.

Cabbarlı'nın eserlerinde çok kullanılan gül ve çiçek isimleri, tar mazmunu, klasik edebiyata bakış, klasik şiir meseleleri, şekil ve mazmun gibi konular, bazı meşhur şahsiyetlerin isimlerinin kullanımı her iki sanatçının eserlerinin ortak yönlerindendir. Ayrıca Cabbarlı'nın tiyatrolarında sadık kaldığı tarihi konulara ağırlık verme prensibini Azize Caferzade'nin bazı

uzun hikayelerinde ve neredeyse bütün romanlarında uyguladığı görülmektedir. Cabbarlı'nın *Trablus Müharibesi*, *Ulduz*, *Edirne Fethi*, *Od Gelini* vb. tarihi piyesleri, eserlerindeki Türk tarihine ait unsurlar da Azize Caferzade'nin tarihi romanlarıyla örtüşmektedir.

Azize Caferzade'nin direkt Cabbarlı etkisinde olduğu hikayeleri *Ezrayıl*, *Xezer*, *Gülüş*, *Bextiyar Üçün*, *Qızbike Qız Qalası'dır*. *O Haçan Gelecek*, *Arazın Mahnısı*, *Aslan* gibi hikayelerinde de dekor ve üslup benzerlikleri, kahraman isimlerinin benzerliği görülmektedir. Yazarın *Qaratel*, *Qoşqar*, *Ellerini Mene Ver*, *Xeyalım Menim* adlı uzun hikayelerinden son üçünde bu etkileşim ciddi boyuttadır. Romanlarından ise *Qobustan Çökekleri'nde*, *Bakı-1501*, *Zerrintac Tahire* ve *İşığa Doğru*'da yine Cabbarlı tesiri hiss olunmaktadır. Özellikle *Zerrintac Tahire* ve *İşığa Doğru* romanlarının konusu Cabbarlı'nın piyeslerinde çok geçen Babilikle ilgilidir.

KAYNAKLAR

Azerbaycanda Stalin Repressiyaları,

https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_Stalin_repressiyalar%C4%B1
1 (01.07.2021)

Cefer Cabbarlı,

https://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99f%C9%99r_Cabbarl%C4%B1
(01.07.2021)

Cabbarlı, Cəfər (2005d), "Almaz" ssenarisini nə üçün yazdım? Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyatı. s. 271

Cabbarlı, Cəfər (2005a), Əsərləri. C.I. Hzl. Asif Rüstəmli. Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Cabbarlı, Cəfər (2005b), Əsərləri. C.II. Hzl. Asif Rüstəmli. Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Cabbarlı, Cəfər (2005c), Əsərləri. C.III. Hzl. Asif Rüstəmli. Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyatı

Cabbarlı, Cəfər (2005ç), Əsərləri. C.IV. Hzl. Asif Rüstəmli. Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyatı

Cəfərzadə, Əzizə (2021), *Tanıdıklarım*, *Sevdiklərim Xatirələrimdə*. Hzl. Turan İbrahimov. Bakı: Xan Nəşriyyatı.

Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*, C.I (Natəvan Haqqında Hekayələr, Qobustan Çökəklərində romanı. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Seçilmiş Əsərləri*, C. VIII. (Hekayələr I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. IX (Hekayələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

- Cəfərzadə, Əzizə (2021ç), *Seçilmiş Əsərləri*, C. X (Povestlər. I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021d), *Seçilmiş Əsərləri*, C. XI (Povestlər. II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021e), *Seçilmiş Əsərləri*, C. XII (Povestlər. III. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Məmməd, Tahirə (1989), Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının bədii metod təkamülü. Namizədlik dissertasiyası, Bakı: 1989.
- Məmməd Tahirə (1999), XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Uygur, Erdoğan (2002), *Cafer Cabbarlı'nın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.

17. AZİZE CAFERZADE’NİN ESERLERİNDE NİZÂMÎ GENCEVÎ¹

Azize Caferzade, yazarlığının ve akademisyenliğinin yanı sıra aynı zamanda bir klasik edebiyat uzmanıdır. Klasik Azerbaycan edebiyatının derlenip toplanmasında, önemli temsilcilerinin hayat ve sanatının, eserlerinin genç nesillere tanıtılmasında onun önemli hizmetleri olmuştur. 2021 yılında, Azerbaycan’da Nizâmî Gencevî’nin doğumunun 880, Azize Caferzade’nin ise 100. yıl kutlamaları dolayısıyla çeşitli etkinlikler yapıldı. Yazarın bütün külliyyatı incelendiğinde onun Nizâmî Gencevî sanatına hayranlığı ve birçok eserinde şairin mesnevilerinden alıntılara yer verdiği görülmektedir. O, *Celaliyye* povestinde, Nizâmî’nin çağını, biyografisini ve görsel tasvirini başarıyla canlandırmıştır. Müellif, 1991 yılında Azerbaycan’da Nizâmî’nin 850. doğum yıl dönümü dolayısıyla gerçekleştirilen bir yarışmaya, büyük şairden bahseden “*Bir Görüş Efsanesi*” adlı radyo piyesi ile katılmış ve bu eser üçüncülük kazanmıştır. Azize Caferzade, *Qaratel*, *Qoşqar*, *Celaliyye* povestlerinde ve daha birçok eserinde de Nizâmî Gencevî’den hayranlıkla bahsetmiş ve şairin mesnevilerinden alıntılara yer vermiştir. Çalışmada, yazarın bütün hikâye ve povestlerindeki Nizâmî Gencevî etkisi incelenecektir.

Giriş

Azize Caferzade’nin eserlerinde Türk tarihinin en erken dönemlerinden günümüze kadarki olaylarına ışık tutulmuştur. Özellikle Hunlarla başlayıp Selçuklular, Atabeyler, Osmanlılar, Safeviler ve Kacarlara, Çarlık Rusya’sı ve Sovyet Dönemi Türk-Azerbaycan tarihine dair eserleriyle yazar okurlarına hitap etmiştir. Bu tarih şuuru yazarın ilk dönemlerdeki hikâye ve uzun hikayelerinde de görülmektedir. Onun en önemli hizmetlerinden biri de

¹ Bu çalışma 8 Ekim 2021 tarihinde Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Z.M. Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü tarafından düzenlenen *Nizami Gencevi ve Şerq Edebiyyatları: Edebi Tesirin Hüdudları* konulu dâhi Azerbaycan şairi ve mütefekkeri Nizami Gencevi’nin anadan olmasının 880. yılı dolayısıyla düzenlenen Uluslararası Sempozyumda sunulmuş ve özeti basılmıştır. Ayrıca makale olarak da *Ezize Caferzade’nin Eserlerinde Nizâmî Gencevî*. Uluslararası Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi. Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı. Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 3, Ekim/October 2022, s./p. 213-226. ISSN: 2618-6349; e-ISSN: 2618-6349 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2609358> künyesiyle 2022 yılında yayımlanmıştır.

Azerbaycan klasik edebiyatının derlenip toplanması, klasik Azerbaycan şairlerinin hayat ve sanatının incelenerek biyografilerinin oluşturulması ve halka tanıtılmasıdır.

Azerbaycan edebiyatını bir bütün olarak gören ve hem klasik hem de halk edebiyatının kâmil bilicisi olan yazar, 1938 yılından itibaren kaleme aldığı hikâyelerinde de bu şuurla hareket etmiş, 1945-48 yılları arasında yazmış olduğu *Tarihden Dörd Sehne* adlı hikayesinde 12. yüzyılın meşhur kadın şairi Mehsetî Gencevî'yi (d.1089-ö. 1159) anlatmış; Fuzûlî (d.1494- ö. 1556), Sabir (d. 1862-ö.1911) ve Samed Vurğun'un (d. 1906-ö.1956) şiirlerinden hareketle hikâyeler kaleme almıştır (Cəfərzadə, 2021b: s. 87-93).

Azize Caferzade'nin eserleri, onun klasik edebiyat, klasik şairler ve Azerbaycan tarihi ile ilgiliengin bilgi ve birikimini göstermektedir. Onun üslubu, halk edebiyatı ile divan edebiyatının ve 20. yüzyıla damgasını vuran Mirze Celil üslubunun sentezinden oluşmaktadır. İlk romanlarını *Şirvan Trilojisi* adı ile yayımlatan yazar, sonraki eserlerinde de Şirvan edebî muhitini anlatmaya ağırlık vermiştir (Bayram, 2013: 41). Gerçek bir sanatkar, içinde yetişip havasını soluduğu, ninni ve tekerlemeleri ile büyüdüğü toplumu elbette ki eserlerinde yansıtacaktı, bu toplumun genetik hafızasını bey-nine ve ruhuna sindirecektir. İlk çocukluk yıllarında ninesinin, annesinin ve akrabalarının anlattığı masal ve ninnilerden, manilerden, tekerlemelerden Şirvan ve genel olarak Azerbaycan folklorunu öğrenip bilinçaltına sindiren yazar, ilerleyen yaşlarında çeşitli mahfillerde, Şirvan'ın yetiştirmiş olduğu önemli şairlerden Zülfüqar Şirvânî (d.1190-ö. 1291), İmadüddin Nesîmî (d.1369-d.1417), Bahar Şirvânî (d.1834-ö.1883), Nişat Şirvânî (d. 1690-ö. 1740), Seyid Ezim Şirvânî (d.1835-ö.1888), Mirze Elekber Sabir (d. 1862-ö.1911), Abbas Sehhet (d.1874-ö. 1918), Mehmed Hâdî (d.1879-ö.1920), Ağeli Nâseh (d. 1856-ö. 1914) vb.nin şiirlerini duyarak veya kendisi okuyarak ezberlemiştir.

Zülfüqar Şirvânî, Nesîmî ve Nişat Şirvânî dışında, çoğunluğu 19. yüzyıl gibi karışık bir dönemde yaşayan bu şairler, sosyal-siyasi çalkantılarla dolu 20. yüzyılda unutulmaya mahkûm edilmişlerdir. Sadece bu şairleri değil, klasik dönemde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden olup birbirinden kıymetli eserler veren birçok divan şairini, Azize Caferzade arşivlerin tozlu rafları arasından çıkararak hikâye, uzun hikâye ve romanlarında canlandırmış ve onları unutulmaktan kurtarmıştır (Bayram, 2013: 41).

Caferzade, eserlerinde sadece bu şahsiyetleri anlatmakla kalmamış, onları yetiştiren çevre ve kültürü de en ince ayrıntısına kadar tasvir etmiştir. Yazar, aynı zamanda, bu şairleri kahredip onları çeşitli sıkıntılara, yeri geldiğinde ölüme mahkûm eden olumsuz çevreyi eserlerinde anlatmış, insan şahsiyetinin ve şerefının incitilmediği ideal bir toplum arayışını dile getirmiştir.

Bu çalışmada incelenen eserler, yazarın 3 ciltlik povest ve 2 ciltlik hikayeleridir. Tarihi-biyografik roman ustası olan yazar, 8 romanında 10 klasik Azerbaycan şairinin hayat ve sanatını anlatmıştır. Bu tamamen ayrı ve kapsamlı bir çalışmanın konusu olduğu için burada üzerinde fazla durulmayacaktır.

Azize Caferzade, diğer klasik şairler gibi Nizâmî-i Gencevî'yi (d. 1141-ö. 1209) de çok iyi bilmekte ve eserlerinde her fırsatta büyük şairden bahsetmektedir. 1941 yılında, Nizâmî-i Gencevî'nin doğumunun 800. yılı bütün Sovyetler Birliği dahilinde kutlanacakken II. Dünya Savaşının başlamasıyla bu kutlamalar ileri bir tarihe ertelenmiştir (Bayram, 2021a: 9). O sırada 21 yaşında olan Caferzade, eşinin işi dolayısıyla Bakü'den uzaklarda, Sibiryâ'nın Magadan bölgesinde bulunmaktadır. Kocasının savaşa katılmasıyla vatana dönen yazar, 1946-48 yılları arasında yazdığı povest ve hikayelerinde Nizâmî-i Gencevî ile ilgili hususlara geniş yer vermiştir. Bu yıllarda, Nizâmî'nin ertelenen yıldönümü kutlamaları yapılmakta; edebiyat, kültür ve sanatın birçok alanında Nizâmî ile ilgili çalışmalar, eserler yazılmaktadır. Yazar, *Qaratel* (1946), *Qoşqar (Yerin Tekinde)* (1947-1948), *Ellerini Mene Ver* (1969), *Bir Zerre İz* (1966-1967), *Celaliyye* (1981), *Sensen Ümidim* (1985), *Xeyalım Menim* (2022) adlı povestlerinde Nizâmî-i Gencevî'den bahsetmiş ve şairin mesnevilerinden alıntılara geniş yer vermiştir (Bayram, 2021a: 3).

1946 yılında yazılan *Qaratel* povestinde II. Dünya Savaşından bahsedilmektedir. Qaratel ve Aslan isimli çift, tam nikahlarını kıydıracakken savaşın başladığını öğrenip düğünü erteler. Aslan başarılı bir cerrah, Qaratel ise müzisyendir. Aslan ön cephede, Qaratel ise arka cephede kahramanca mücadele ederek savaşın kazanılmasında önemli hizmetlerde bulunurlar. Bu iki genç, Azerbaycan Sovyet gençliğini sembolize etmektedir. Azerbaycanlılara has olan bütün güzel hasletler eserde ön planda yer almaktadır. Olaylar Rusya ve Doğu Avrupa civarında geçse de ağırlık merkezi Bakü'dür. Savaşta yaralanan ve küçük kızı dışında bütün ailesi Almanlar tarafından katledilen Sovyet ordusu komutanı Vlasov, sağ kalabilmiş küçük kızını yaralı olarak

Bakü'de, Qaratel'in evinde bulur. Bu kızı, Aslan cephede yıkıntılar arasından kurtarıp yaralarını sarmıştır. Daha sonra Bakü'deki çocuk yuvasına göndərilmiş olan küçük Vera'ya, təsadüf eseri Qaratel sahib çıkmış və onun baba-sıyla buluşmasını sağlamışdır (Cəfərzadə, 2021b:19-82).

Bestelediği *Dövüş Senfonisi* adlı eseriylə askərlərə mənəvi dəstək olan və onları zəfərlərə sevk edən Qaratel, boş zamanlarında xəstəxanəyə gədərək gəzilərə kitab okumaktadır. Yaralı komutan Vlasov'la da orada tanışan Qaratel ona Nizâmî Həmsəsindən, xüsusilə Yedi Güzəl'dən parçalar okumaktadır. Rus Vlasov, Qaratel'in okuduğu bu mətənlərə həyrəndir.

Yazar'ın bu əsərdə, o yıllarda Sovyetlər Birliğində hâkim olan həkəmlər dostluğu düşüncəsindən təkiləndiği gürülməkdədir. Qaratel'in Vlasov'a okuduğu parçalar *Yedi Güzəl* məsnəvisindəki *Rus Kızının Behram'a Hikâye Söyləməsi* başlığı altındakı Slavyan gürəlinin anlatıldığı bülümdən alıntılanmışdır (Nizami Gəncəvi, 2004ç:169):

"Sarğılarla üz-gözü və bədəni bir çox yerdən sarınmış ağır yaralı komandır Vlasov çarpayıda uzanmışdır. Gözlərini tavana zilləyib nəyisə dinləyir. Çarpayı yanında Qaratel oturmuş, Vlasova kitab oxuyur. Kitabın üzərində zərli hərflərlə yuxarıdan "Nizami", altdan isə "Yedi gözəl" sözləri yazılmışdır.

Qaratel, Vlasova müraciətlə:

-İndi isə biz "Bəhrəmin qırmızı günbəzə gətməsi" və "Dördüncü iqlim padşahı qızı"nın hekayə söyləməsi hissəsini oxuyacağıq...

"Dedi rus elində vardı qabaqlar,

Dilbər gələn kimi gözəl bir diyar."

Vlasov dinləyir.

Bir az aralı başqa çarpayıda oturmuş başqa bir gənc yaralı da qulaq asır, Qaratel həvəslə oxuyur. Vlasov gözlərini ondan ayırmadan dinləyir:

"Orda saray qurub bir şah yaşardı,

Nazla bəslənmiş bir qızı vardı..." (Cəfərzadə, 2021ç: 41-42)

Povestte əsərin adı və okunduğu bülümlərdən də bəhsədir:

"...Bu gün sonudur. "Bəhrəmin mağarada qeyb olmasını" oxuyacağıq.

Qız oxumağa başlayır:

Sürdü öz atını birbaş oraya

...Girdi, bu yer ona pərdədar oldu...

Mağara padşaha sanki yar oldu.

Vlasov tamamilə dalgındır. Qaratel bunu hiss etmədən həvəslə oxuyur:

-Nə zaman ki, coşdu qızğın dimağı

*Hatıfdən eşitdi bir səs qulağı
 Ey divtək özünü hər yana vuran...”
 - ...Qeybin əsrarını axtarıb duran,
 Tanrı bir əmanət vermişdi sənə
 Zaman çatdı, geri istəyir yenə.” (Cəfərzadə, 2021ç: s. 57-60).*

1947-48 illəri arasında yazılan *Qoşqar* povestində, II. Dünya Savaşıdan sonra Sovyetlər Birliyi daxilindəki ölkələrdə və xüsusilə Azərbaycan'da hummalı bir biçimlə gerçəkləşirilən çalışmalardan bəhs edilmişdir. Burada, Azərbaycan'daki metal yataqlarının işlənməsi və əldə edilən mədənlərin bütün ölkənin inkişafında istifadəsindən bəhs edilir. Bu əsərdə ciddi bir Cəfər Cabbarlı (d. 1899-ö. 1934) təsiri olmaqla birlikdə klassik edebiyatın təsiri də yadsızdır. Xüsusilə kahraman adları Nizâmî'nin *Hüsrev və Şîrîn* məsnəvisindən əsərlənərək yazılmışdır. *Hüsrev və Şîrîn* məsnəvisinin önəmli kahramanlarından olan Ferhad, Çin'də mühəndislik və rəsəmlilik təhsilini almışdır. Şîrîn'in sarayına süt arı çəkmək üçün Hüsrev tərəfindən təyinatlandırıldığı Bisütun Dağı'nı yarırkən Şîrîn'in rəsmlərini də kəmərlərə kəsmişdir. Cəfərzadə'nin *Qoşqar* povestindəki mühəndisin adı da Ferhad'dır və o da sələfi Ferhad kimi yerin alt katmanlarını kəsməklə məşğuldür. Mühəndis Ferhad, burada dəmir mədənlərini axtarmaktadır və əsərin sonunda da önəmli bir başarıyla imza ataraq hədəfinə çatır.

Aşağıdakı parçada təsvir edilən mühəndis Ferhad'ın xüsusiyyətləri *Hüsrev və Şîrîn*'dəki Ferhad'ın xüsusiyyətləri ilə uyumludur: “*Şahmar da Fərhadı tamaşa edirdi. Mühəndisin geniş alnını, qıyqac qaşlarını, təbəssümlü üzünü kəşif toz təbəqəsi örtükcə o canlanır, dağın dəmir qəlbini oyuq-oyuq edirdi. Fərhadın perforator işlətmək məharəti bütün mədəniyyətə məlumi idi.*” (Cəfərzadə, 2021ç: 90)

Mühəndis Ferhad'ın iş zamanı kəmərlə keçirib kəmərləməsinə rağmen yəni işi buraxmamasını yazır Hüsrev və Şîrîn məsnəvisindən alıntılarla bəyitlərlə ifadə etmişdir:

“...Onlar Şahini qaldırdılar. Rövşanə və Diyar Fərhadın qoluna girdi. Fərhad özünü ələ almağa çalışırdısa da, başının uğultusu bir an onu tərk etməzdi. Sanki kim isə gözə görünməz bir məxluq qulaqlarına girib, durmadan oxuyurdu:

*Daşlara dəydisə bu yolda başı,
 Yenə yorulmadan qırırdı daşı”* (Cəfərzadə, 2021ç:162).

Qoşqar povestində də 1948 yılında, mimaridən musiqiyə qədər mədəniyyət

ve sanatın her alanında yaygın olan Nizâmî'yle ilgili çalışmaların yaygınlık kazanmasına göndermede bulunulmuştur.

Bir Zerre İz (1966-67) povestinde ise yazar sadece bir yerde, Nizâmî Hamsesindeki *Hüsrev ve Şîrîn* mesnevisi esasında Nazım Hikmet tarafından yazılmış olan *Mehebbet Efsanesi* (1961) balesinden bahsederek dolaylı yolla da olsa Nizâmî'yi anmıştır:

"...Onlar maşını talvarın altına qoydular. Əvvəl Rəşad, bir az sonra da Gülbəs içəri girəndə Güllər arvad televizorda "Məhəbbət əfsanəsi" baletinin son səhnələrinə tamaşa edirdi. Sanki heç bir şey olmamışdı. Sanki qarının qəlbində Kamaladının təpəsində çaxan ildırımlar çaxmır, Dəmirçi meşələrini qıran tufanlar, çovğunlar çovumurdu..." (Cəfərzadə, 2021ç: 401)

Yazarın *Ellerini Mene Ver* (1969) povestinde klasik edebiyata ve klasik şairlere, hatta dünya edebiyatı örneklerine yer verilmiş, meşhur Kleopatra, Romeo ve Juliet gibi tiyatro eserlerinden bahsedilmiştir. Yazar burada Nizâmî'nin *Yedi Güzel* mesnevisindeki *Fitnenin Hikayesi*'ne de göndermede bulunmuştur:

"...Mən bu marağın səbəbini hələ fermaya ilk gedişimdə duymuşdum. Fəndgirliklə cavab qaytardım:

-Yadımdadı Fitnə necə deyir:

Ağzının dadını nə bilir kişi,

Cibə tökərlər ki, qara kişmiş.

-Sonra da əlavə etdim:-Amma heç ürəkciyəzin əsməsin, mənim Fitnə bacım, mənim ələyim ələlib, xəlbirim göydə fırlıdayır. Mən, Nazlımı ögey atalı etmərəm. Sənin Uğurun özünə qismət olsun." (Cəfərzadə, 2021d: 9)

Azize Caferzade'nin Nizâmî'den ayrıntılı olarak bahsettiği en önemli eseri *Celaliyye* (1981) povestidir. Yazar, 1981 yılında yazdığı bu eserde Nizâmî-i Gencevî'nin hem eserlerinden bahsedip alıntılar yapmıştır hem de şairin edebî portresini oluşturmuştur. O, bu eserde tarihi-biyografik unsurlara da yer vermiş ve 12. yüzyıl Azerbaycan Atabeyler Devletini, Atabey Muhammed Cihan Pehlevan'ın kızı Celaliyye'nin Nahçıvan'daki yöneticilik yıllarını ve Türk-İslam tarihinde önemli bir yeri olan Celaleddin Harzemşah'ı anlatmıştır. Bu eserdeki önemli hususlardan biri yazarın, Nizâmî-i Gencevî'nin eserlerinden ve çeşitli biyografik kaynaklardan hareketle şairin edebî portresini oluşturmasıdır.

Celaliyye povestinde Selçuklu dönemi, Atabey Muhammed Cihan Pehlivan vefat ettikten sonra onun sükûta uğrayan devleti ve bu devletin küçük bir eyaleti olan Nahçıvan ve burayı yöneten Melike Celaliyye'nin hâkimiyet yılları anlatılmıştır. Eserde Celaliyye'nin etrafındaki kadınlardan oluşan maiyeti, maruz kaldığı ihanetler, Nahçıvan'ı savunmak için katıldığı ölüm-kalım savaşı ve özel yaşamı anlatılmıştır. Selçuklular dönemi, bu dönemin meşhur şairi Nizâmî-i Gencevî ve şairin Kızıl Arslan ile gerçekleşen görüşmesi, saraydaki Hamse okumaları, Celaliyye'nin sarayı ile *İskendernâme*'de adı geçen kadın hükümdar Nüşabe'nin sarayı arasında kurulan paralellikler eserde başarıyla yansıtılmıştır. Yazar bu bölümleri kaleme alırken Nizâmî'nin Hüsrev ve Şîrîn mesnevisinde geçen Sultan Kılıç Arslan'la Nizâmî'nin Gence'ye 30 ağaçlık mesafede, bir çadırda gerçekleşen görüşme sahnesinden de faydalanmıştır (Nizâmî Gencevî, 2004c:359-368).

Eserdeki bu sahneler esasen, sonraki yıllarda müellif tarafından piyes de yazılmış ve ödülle taltif edilmiştir. Yazar, 1991 yılında, Nizâmî'nin 850. doğum yıldönümü dolayısıyla gerçekleştirilen bir yarışmaya *Celaliyye* povesti esasında yazmış olduğu *Bir Görüş Efsanesi* adlı radyo piyesle katılmış ve bu piyes jüri tarafından üçüncülükle ve 600 manat para ödülü ile taltif edilmiştir. Piyes, sonraki yıllarda da radyolarda seslendirilmiştir. Bu konuyla ilgili 08.12.1991 tarihli Ekran-Efir gazetesinde *Müسابigenin Galibleri* başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Ayrıca aynı gazetenin 11.04.1996 tarihli sayısında bu piyesle ilgili olarak "*Azize Caferzade, Bir Görüş Efsanesi*" başlıklı bir tanıtma yazısı da çıkmıştır. Burada piyesi seslendirenler ve yönetmen hakkında da bilgi verilmektedir.

Celaliyye'nin Nahçıvan sarayında yapılan şiir gecelerinde belli dönemlerde Hamse okumaları da gerçekleştirilmektedir. Böyle gecelerde Canfeda Hanım orijinalden Hamse okumakta ve dinleyenler için Türkçeye çevirmektedir. Tasvirlerin birinde, bir akşam sarayda gerçekleşen müzikli ve eğlenceli Hamse okuma sahnesi ve bu sırada *İskendernâme* mesnevisinde, Büyük İskender'le Berde hâkimi Nüşabe'nin Berde'deki görüşünden bahseden bölümün okunduğu sahne de anlatılmıştır:

"...*Amma şeir gecələrinin də ayrı rövnaqi olurdu və bu gün elə həmin şeir gecələrindən biri idi. Bir neçə ay idi ki, sarayda Mələkə Cəlalyyədən sonra ən savadlı, elmi və bilikli adam sayılan Canfədə xanım, böyük Şeyx Nizaminin "Xəmsə"sini hissə-hissə onlar üçün oxuyub aydınlaşdırırdı. Bu gün böyük İskəndəri-Zülfərnəynin Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşdüyü parça oxuna-*

caqdı. Hamı, lap elə "Xəmsə"yə yaxşı bələd olan Mələkənin özü də, bu gecəni xüsusi maraqla gözləyirdi...Yemək verilməyəcəkdi. Xörək-çörək olmayacaqdı. Yalnız ağıza dad gətirən meyvə və şərbət! Vəssalam. Bundan başqa aradabir Canfəda xanıma dinclik vermək üçün çalğıcı, xanəndə və rəqqasə dəstəsinə də məclisdə iştirak etməyə izin verilmişdi. Süfrələr, döşəməyə boyaboy salınmışdı. Uzunsov qələmkarlar oturanların qarşısına mələfələr şəklində elə döşənmişdi ki, ortalıqda dördbucaqlı, açıq yer qalmışdı, Qısa müddətli oyun və rəqs burada olacaqdı. Bu az vaxt ərzində məclisin canı, hamısının sevimlisi Canfəda xanım meyvə yeyəcək və boğazını yaşlayacaqdı. Canfəda xanım yorğunluğunu alan kimi, yenidən hamısının intizarla gözlədiyi "Xəmsə" oxunuşu başlanacaqdı.

...Canfəda xanım da artıq Mahim ana qədər olmasa da qocalmışdı. Bir zaman bu fars qızını əmisi Qızıl Arslan, Cəlalyyənin anası Zahide xatunun yanına göndərmiş, "Qoy Cəlalyyəyə fars dilini, fars şeirini öyrətsin" yazmışdı. Yazmışdı ki, indi sarayda şeirimizin çoxu bu dildə yazılır. Qoy qız öyrənsin. Bu zəngin poeziya xəzinəsindən bəhrələnsin, məhrum qalmasın. Qız, qadın şeiri sevsə, bilse, daha da incələşər, daha da gözəlləşər, daha da qadınlaşar. Qardaşarvadı, gəlinbaci, elbəttə, sən anasan, nə öyrədim sənə, amma indi birə-beş qat gözün Cəlalyyənin üstündə olsun. Canfəda bilikli, qabiliyyətli qızıdır, Cəlalyyəyə həm müəllim, həm də yaxşı yoldaş olar", yazmışdı..." (Cəfərzadə, 2021d:191-192)

Müəllif burada okunan Hamse kitabının da təsvirini vermiş, İskender'le ilgili folk arasında yaşamakta olan əfsanə və rəvayətlərdən bəhs etmişdir:

"...Canfəda xanım rəhilin üstündən "Xəmsə"ni götürdü. Arasına əlfəcin qoyulmuş vərəqi açdı. Abı, qırmızı, yaşıl rənglər və qızıl suyu ilə başlıqları müzəyyənləşdirilmiş, dördsütunlu təliq xətt ilə yazılmış "Xəmsə"dən İsgəndərin Bərdə səfərini oxumağa başladı...Sən demə qədim Bərdə şəhərində də lap bizim Cəlalyyəyə bənzəyən Nüşabə adında hökmdar varmış.

Hakim qadın varmış adı Nüşabə,

Uymuş il uzununu keyfə, şərabə.

Erkəksiz yaşayan bu diş ceyran

Gözəldi, göyçəkdi erkək tavusdan

Xoşsöhbət, ürəyi saf, mətanətli,

Bir pəri əndamlı, xoş təbiətli.

Önündə minlərcə gözəl qız varmış,

Xidmətə ay kimi kəmərlər bağlamış..." (Cəfərzadə, 2021d:193-194).

Eserde, Nizâmî'nin *İskendernâme* (1201-1211) mesnevisinde Nüşabe ile İskender'in Berde'de görüşmesi ve Nüşabe'nin İskender'in şerefine verdiği ziyafette akli ve cesareti ile onu hayran ettiği bölümler tasvir edilmiş, eserden bazı beyitler alıntılanmıştır. Melike Celaliyye'nin Nizâmî ile gerçekleştiren görüş sahnesi de başarıyla tasvir edilmiştir. Celaliyye'nin dilinden tasvir edilen Nizâmî Gencevî'nin portresi, günümüzde bütün fotoğraflarda yaygın olarak kullanılan Nizâmî portresine uygundur. Burada yazar, büyük şairin, Celaliyye'nin Nahçıvan'ı kadınlardan oluşan maiyeti ile yöneteceği fikrini büyük bir ilgi ve hayretle karşıladığının altını çizer:

"Onu dinlədikə, Cəlaliyyə bu sətirləri yazan o böyük Şeyx Nizamini xatırlayırdı: ...Əmisinin böyük çadırının böyründə Cəlaliyyə üçün göz yeri düzəltmişdilər. Oradan baxdı... Ay Allahı sevən, heç çox qoca da deyilmiş! Xətti, bıqları qapqara. Qara qaşları altından necə baxır əmimə? Gözlərində nə böyük maraq var. Elə bil süngər kimi bütün gördüyünü, eşitdiyini varlığına çəkir... O eşq dastanlarını, o müdrik qoca nəsihətlərini yazana bircə bu ömür necə çatıb? "Məxzənül-əsrar"ı oxuyanda elə bilirsən saç-saqqalı pambığa dönmüş, belə "dal" hərfi kimi əyilmiş, əli əsalı, ağı əbalı bir şeyx danışır sənə. Danəndə bir baba söyləyir nəsihətlərini sənə. Görəsən səsi necədi?"

...Çadırın tən ortasında böyük şair, böyük hökmdar üz-üzə əyləşib. İpək döşəkçə və dirsəkaltılara qər q olublar. Şairin tirmə geyməsi, ağı daray əm-maməsi gözəl üzünü bir az da gözəlləşdirib. Alçaqdan, səssiz danışrlar. Dodaqlar tərpənməsə, hər iki müdriki incə musiqi dinləyən, bir-birinin gözəlliyindən, zəkasından heyrətə dalmış zənn edərsən.

...Sonra Qızıl Arslan məsləhət bildiklərindən ona danışdı." (Cəfərzadə, 2021d: 203-208).

Yazar, burada sadece Nizâmî'den değil, Nizâmî'nin çağdaşı olan Hâkânî-i Şirvânî (d. 1120-ö.1199), Felekî Şirvanî, (d.1108-ö. 1146) Ebu'l-Ula Gencevî (d. 1096-ö. 1159) gibi klasik şairlerden de bahsetmektedir. Eserde, Nizâmî, Melike Celaliyye'nin saraydaki maiyeti ve yönetim tarzını vb. hususları konuşmak için Celaliyye ile de görüşmek ister ve bu görüş gerçekleşir. Celaliyye, Nizâmî-i Gencevî'yi amcası Kızıl Arslan'la birlikte çadırında ağır-lar ve çeşitli konularda sohbetler ederler.

Celaliyye povesti, yazarın üzerinde titizlikle işlediği ve sonraki yıllarda opera ve balede de sahnelenmesini arzu ettiği bir eserdir. Yazarın yayımlanmış olan anılarında da bu konuda ayrıntılı bilgiler vardır. Bu eserin opera ve bale şeklinde uyarlanıp oynanması için yazara birkaç defa teklif gelmiş,

kendisi bu senaryoyu yazıp teslim etse de proje ne yazık ki gerçəkləşməmişdir. Yazar sadəcə bu eserlə ilgili deyil, Nizâmî Hamsesinde yer alan Yedi Güzel mesnevisi əsasında da dünyadakı insan ırklarından və yedi iklimdən bahsədən bir balenin senaryosunu yazıp dənəmin meşhur bestekarı Cahangir Cahangirov'a (d. 1921- ö.1992) vermeyi düşünmüşdür:

"Bu hadisədən bir qədər sonra Cahangir müəllim mənə zəng elədi ki, "Əzizə, sizin o "Cəlaliyyə" əsərinizi yoldaşım oxuyub və mənə məsləhət görür ki, o mövzuda bir balet yazım". Sevincimi deyə bilmirəm nə oldu... Qara dəniz, Ağ dəniz, Sarı dəniz, Qırmızı dəniz. İrqlərin sayı qədər dəniz var. Həmişə ürəyimdə dolanıb ki, nə olaydı, bu mövzuda bir balet yazılardı, mən onun ssenarisini yazardım. Mətdə hər bir irq öz geyimində, öz rəqsləri, öz adət-ənənələrilə...

Cahangir müəllim sağ olsaydı, mən bu mövzunu ona təklif eləyərdim. Günlərin birində bəstəkar Sevda İbrahimova da mənə müraciət elədi ki, "Cəlaliyyə"ni balet yazmaq istəyir. Mən hətta mətni də yazıb ona verdim. Görünür ki, hardasa ağır gəldi ona. Bir neçə gündən sonra zəng elədi ki, mən özüm sizə telefonla dil-cavabı deyərəm. Mən bunu "yox" kimi qəbul elədim. Və... Ondan sonra sevdamız da baş tutmadı Sevda xanımla. Mənimmi, "Cəlaliyyə"ninmi bəxti gətirmədi... Cahangir müəllim yaşasaydı, bəlkə də "Cəlaliyyə" səhnə üzü görərdi. Ruhu hamımıza duaçı olsun o əziz bəstəkarımızın." (Cəfərzadə, 2021f: 326-327).

1985-86 illəri arasında yazılan *İki Ana* povestində də müəllif, şairin adını digər klassik şairlərlə birlikdə anarak klassik edebiyattan modern edebiyata qədər, ana konusunun ən önəmli konulardan olduğuna, Nizâmî, Hâkânî vb. şairlər tərəfindən bu hususta önəmli şiirlər yazıldığına diqqət çəkmişdir. (Cəfərzadə, 2021e: 297-298)

Caferzadə'nin 1985 yılında yazmış olduğu *Sensen Ümidim* adlı povestində, Nizâmî, Fuzûlî və bir çox klassik şairin aşkla ilgili beyitlərinə yer verilmişdir. Bu eserdə yazar, Nizâmî'nin *Hüsrev və Şîrîn* mesnevisində gəçən aşkla ilgili meşhur beyitlərdən də alıntı yapmışdır:

"...Mehran yaylığı ilə Nigarın qızaran gözlərini silirdi. Əl-ələ, ürək-ürəyə, şirin bir qərar vermiş adamlar kimi yeriyirdilər. "Azərbaycan" kinoteatrının qarşısında Natəvanın heykəli önündə dayandılar. Elə bil ondan ana xeyir-duası alırdılar. Mehranın dodaqları asta-asta pıçıldayırdı:

-Şuri-eşqin başıma axırı sevdə gətirir

Bu həqiqətdi, eşq aşiqə qovqa gətirir.

- *Səadətimizə doğru- Nizami muzeyinin yanından ötdülər. Nizami heykəlinin böyründən keçəndə Mehran yenidən pıçıldamağa başladı:*

- *Eşqdır mehrabı uca göylərin,*

Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?" (Cəfərzadə, 2021e: 225-226)

2002 yılında yazılan *Xeyalım Menim* povestinde ise sadece Nizâmî'den değil, birçok klasik şairden ve kültür-sanat meselelerinden bahsedilmiştir. Bu eserde yazar, Nizâmî'nin *Yedi Güzel* mesnevisinden, bu eser esasında yazılan baleden de bahsetmiştir. Azize Caferzade'nin okul ve iş hayatında önemli bir yeri olan tiyatronun etkisi onun hayatının ilk yıllarından başlayıp son yıllarına kadar devam etmiştir. Müellifin biyografisinden ve özellikle ömrünün son yıllarında yazdığı eserden de bu husus anlaşılmaktadır. Eser, 1940'lı yıllardan itibaren önemli opera eserleri yazan Efrasiyab Bedelbeyli'nin (d. 1907-ö. 1976), Cefer Cabbarlı'nın *Qız Qalası* poeması esasında sahnelemiş olduğu baleden ilham alınarak yazılmıştır. Eserde güzel sanatların neredeyse tamamından bahsedilmiştir. Burada, resim, opera, bale, tiyatro, millî danslar, tasavvufi konular, insan sevgisi, sanatın evrensel gücünün insan hayatının bütün alanlarına nüfûz etmesi gibi konulara temas edilmiştir. Bu eserde Caferzade, Nizâmî Gencevî'nin *Yedi Güzel* mesnevisinden ve bu eser esasında yazılan *Yedi Güzel* adlı baleden de bahsetmiştir:

"...Gəray bilirdi, bilirdi onun xəyallarını. Elə gözəl xəyalları var idi ki! Kim ilham etmişdi bunu ona? Deyəsən, Nizaminin "Yeddi gözəl"i, deyəsən, Qara Qarayevin "Yeddi gözəl"i. Humay həmişə onunla bölüşdüyü xəyallarında bu ölkələrin, bu məmləkətlərin, irqlərin rəqslərini ifa etmək istəyindən danışır... Onlar, ilk türk baletimiz "Qız qalası"ndakı sevgililər idilər, Gülyanaqla Polad. Onlar, "Yeddi gözəl"de də sevgili idilər. Bəhram şahla Gözəllər gözəli." (Cəfərzadə, 2021e: 381-395)

Sonuç

Azize Caferzade sanatında klasik Azerbaycan şairlerinin etkisi çok büyüktür. Özellikle 19 ve 20. yüzyıl şairlerinin etkisi ön planda olmakla birlikte bütün eserleri incelendiğinde, yazarın klasik Azerbaycan şairleri arasında en çok Nizâmî Gencevî'den etkilendiği görülmektedir. Bu çalışmada ilk defa olarak Azize Caferzade'nin, Nizâmî'ye hayranlığı, kaleme aldığı eser kahramanlarının dilinden Nizâmî'nin eserlerine göndermelerde bulunduğu ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Nizâmî Gencevî ile ilgili hususlar yazarın daha çok povestlerinde basındır. İlk povesti olan *Qaratel, Qoşqar, Bir Zerre İz, Ellərini Mene Ver, Celaliyyə və Xeyalım Menim*’de yazarın sıklıkla Nizâmî Gencevî’nin eserlerinden bahsedip alıntılar yaptığı görülmektedir. Nizâmî Hamsesindeki mesneviler arasında yazarın en çok alıntı yaptığı veya andığı ise *Yedi Güzel, Hüsrev və Şîrîn və İskendernâme*’dir.

Yazar, bir tahkiye ustası olarak özellikle *Celaliyyə* povestinde, Nizâmî’nin edebî protresini başarıyla çizmiştir. Dönemin önemli tarihçileri ile de fikir alışverişinde bulunan müellif, okurlarını Melike Celaliyyə’nin Nizâmî Gencevî ile görüştüğüne samimiyetle inandırmıştır. Hatta müellif, Nizâmî’nin *İskendernâme*’de oluşturduğu ölümsüz kadın kahramanı Berde hakimi Nüşabə’yi ve onun ideal yönetim sistemini yazarken Celaliyyə’nin Nahçıvan’daki yönetim biçiminden de ilham aldığı varsayımında bulunmuştur.

Azize Caferzade, Nizâmî Gencevî’den sadece povestlerinde bahsetmemiş, *Bir Görüş Efsanesi* adlı radyo piyesi ile de Nizâmî’nin sanatına olan hayranlığını ifade etmiştir. Bu radyo piyes de dönemi içinde sadece şehirlerde değil Azerbaycan’ın en ücra dağ köylerinde bile dinlenerek halka önemli edebî, tarihi ve kültürel mesajlar vermiş; tarihi, edebî ve estetik bilincin, en önemlisi ise klasik şiir zevkinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Azize Caferzade’nin eserlerinde görülen Nizâmî-i Gencevî etkisi, aslında XX. yüzyıl şair ve yazarlarının kendilerinden önceki klasiklerin edebî geleneğini, şiir ve estetik zevkini kendi eserleri ile devam ettirmesinin de başarılı bir örneğidir.

KAYNAKLAR

- Bayram, Parvana (2013). *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi*. Ankara. Akçağ Yay.
- Bayram, Pərvanə (2021). “Əzizə Cəfərzadənin Povestləri” (*Əzizə Cəfərzadə, Seçilmiş Əsərləri C.X içində*). s. 3-15. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Bayram, Parvana (2021a). “Əzizə Cəfərzadə’nin Hikayələrinin Konusu”. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat və Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*.9, Sayı/Issue: 25.s.107-129.
- Bünyadov, Ziya (2007). *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti: 1136-1225-ci illər*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Cəfərzadə, Əzizə* (1990). *Bir görüş əfsanəsi (Nizami-Cəlaliyyə-*

- Cahan Pəhlivan...*) (radio-pyes) (01.01.1990). Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 28, Sənəd № 4, vərəq-51.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021), *Tanıdıqlarım, Sevdiklərim Xatirələrimdə*. Hzl. Turan İbrahimov. Bakı: Xan Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021a), *Seçilmiş Əsərləri*. C. I. (Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021b), *Seçilmiş Əsərləri*, C. VIII. (Hekayələr I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021c), *Seçilmiş Əsərləri*, C. IX. (Hekayələr II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021ç), *Seçilmiş Əsərləri*, C. X. (Povestlər. I. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021d), *Seçilmiş Əsərləri*, C. XI. (Povestlər. II. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, Əzizə (2021e), *Seçilmiş Əsərləri*, C. XII. (Povestlər. III. Hzl. Pərvanə Bayram). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Kanar, Mehmet (2007). *Nizâmî-i Gencevî*. TDV. İslam Ansiklopedisi. C.33. 183-185.
- Komisyon, (1991). "Müsabiqənin Qalibləri". *Ekran-Efir gəzeti*, 12 Avqust. Bakı.
- Komisyon, (1996). "Bir Görüş Əfsanəsi". *Ekran-Efir gəzeti*, 4 Noyabr. Bakı.
- Nizami Gəncəvi (1947). *Məqalələr Məcmuəsi*. Bakı: Elm.
- Nizami Gəncəvi (2004a). *Sirlər Xəzinəsi (Tərcümə edən: Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2004b). *Leyli və Məcnun (Tərcümə edən: Səməd Vurgun)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2004c). *Xosrov və Şirin (Tərcümə edən: Rəsul Rza)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2004ç). *Yeddi Gözəl. (Tərcümə edən: Məmməd Rahim)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2004d). *İskəndərnamə (Şərəfnamə) (Tərcümə edən: Abdulla Şaig)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2004e). *İskəndərnamə (İqbalnamə) (Tərcümə edən: Mikayıl Rzaquluzadə)*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi (2006). *Məxzənü'l-Əsrar. (Tərcümə edən: Mircəlal Zəkiyev)*. Bakı.

18. VEFATINDAN GÜNÜMÜZE KADAR AZİZE CAFERZADE İLE İLGİLİ YAPILAN BİLİMSEL ÇALIŞMALAR ÜZERİNE¹

Azize Caferzade (d. 1921-ö. 2003) hikâye, uzun hikâye, roman, tercüme eserleri, editörlükler, tanıtımlar, bilimsel eserler yazmış; antoloji ve toplular, folklor derlemeleri yapmış ve bu alanda daha sağlığında onlarca eser yayımlanmış bir akademisyen yazardır. Yazarın vefatından hemen sonra, ailesi tarafından yayımlanmış roman ve hikâyeleri de vardır. Bunlardan *Eşg Sultanı* romanı yazarın sağlığında ses kayıt cihazına dikte ettiği önemli bir Fuzuli romanıdır. 2003 yılında, vefatından sonra ses kaydındaki bu roman yazıya aktarılarak yayımlanmıştır.

Daha sağlığında Azize Caferzade'nin hayatı ve sanatı ile ilgili Azerbaycan edebiyatında birçok önemli çalışma yapılmıştır. Yazarın sanatı konusunda, roman, hikâye ve uzun hikâyelerinden hareketle yazılmış çok sayıda kitap ve eleştirel makale bulunmaktadır. Bunlardan Yavuz Ahundov'un *Azerbaycan Sovyet Tarihi Romanı, Tarih ve Roman, Tarihi Roman Yeni Merhalede* adlı eserlerindeki değerlendirmeleri, Memmed Arif'in *Muasırlık, Novatorluk, Kamillik* adlı yazısı, Elçin'in *Tenkit ve Edebiyatımızın Problemleri* adlı eseri, Teymur Ahmedov'un *Azerbaycan Yazıcıları, İfrat Eliyeva'nın Sesin Sorağı İle, Sanatkar Ömrü* adlı makaleleri, El Anası –Azize Caferzade adlı eseri, tenkitçi Akif Hüseyinli'nin *Nesrimiz ve Geçmişimiz, Muhtelifliğin Birliği, Nesr ve Zaman, Sanat Mıyarı* adlı eleştiri yazıları, Gulu Halilov'un *Hayat Yaratıcılık Çeşmesidir, Hayattan Gelen Sesler, Tenkitçilik Çetin Peşedir, Yeni Tarihi Roman* adlı eserleri, Yaşar Garayev'in *Poeziya ve Nesir, Seyfeddin Geniyev'in Sensen Ümidim – Vatana Gayıt* adlı yazısı, tenkitçi Vilayet Guliyev'in *Celaliyye, Nesrimiz ve Tarihimiz, şair Resul Rza'nın Talant, Bilik, Zahmet, Vagif Sultanlı'nın Işık ve İdeal Aktarışları, Tarihi Yaddaşın Işığında* adlı değerlendirmeleri, Arif Zeynalli'nin *Kudretli Senetkar, Nüşabe Memmedli'nin 80 Budağın Heresinden Bir Yarpaq* adlı kitapları, Gulamrza Sabri Tebrizi'nin çeşitli makale ve takrizleri, münekkittir Vagif Yusifli'nin *Nesr: Konfliktler, Ka-*

¹ Bu yazı hazırlanırken yazarın oğlu ve Ev Müzesinin müdürü Dr. Turan İbrahimov'un *Əzizə Cəfərzadənin 100 illiyində İrsi, Yeni Nəşrləri və Gələcək Planlar* başlıklı yazısından ve yazarın bütün eserlerinin excel varyantında tasnif ettiği dokümanlardan faydalanılmıştır.

rakterler, Yaşamak Yangısı – Yaratıcılık İhtirası, Ömrün Öten İllerine Boylananda, Tarihin Ak Sahifelerinden Üçü, Sanat Yangısı adlı makale ve tanıtımları ve ismini burada zikredemediğimiz onlarca akademik, edebî yazılarda Azize Caferzade'nin sanatı ve eserleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. (Bayram, 2013: 28-29)

2003 yılındaki vefatından 2021 yılındaki 100. yılına kadar yazarın birçok eseri yeniden yayımlanmış, hakkında önemli edebî, bilimsel ve popüler yayınlar yapılmıştır. 2000 yılından itibaren Azize Caferzade'nin hayat ve sanatıyla ilgili yapılan çalışmaların sayısı artmıştır.

2001 yılında, yazarın doğumunun 80. yıldönümü dolayısıyla yazılmış önemli biyografik eserlerden biri Nüşabe Memmedli tarafından yazılan *80 Budağın Heresinden Bir Yarpag (Bakı, Çırağ Neşriyyatı, 200 sayfa)* başlıklı eserdir. Bu eserde, yazarın çocukluğundan başlayıp 80. yaş gününe kadarki hayatının birçok ayrıntısı bir roman üslubuyla anlatılmıştır. Eserin en önemli özelliklerinden biri yazarın hayatının çocukluk devrinden başlayıp bütün dönemlerini yansıtan fotoğraflara yer verilmesidir.

2001 yılında Arif Zeynalli tarafından hazırlanıp yayımlanan *Kudretli Senetkar* (Bakı Slavyan Üniversitesi Neşriyyatı, 150 sayfa) adlı kitapta Azize Caferzade'nin biyografisine, sanatının özelliklerine ve çeşitli fotoğraflarına, eserlerinin bir kısmının kronolojik listesine yer verilmiştir.

2001 yılı Azize Caferzade sanatının araştırılması yönünden oldukça verimli bir yıldır. Yazarın hayatı ve sanatı üzerine yapılan çalışmalardan biri de İfrat Eliyeva tarafından yazılan *El Anası-Ezize Ceferzade* (Bakı, Elm Neşriyyatı, 64 sayfa) adlı eserdir. Eliyeva, eserin Ön Söz'ünde bu kitabın, bir akademisyen hakkında yazılan akademik bir çalışma olmayıp amacının esasen yazarı tanıtmak olduğunu vurgulamakla birlikte yazarın hikâye ve romanlarının incelenmesine de yer vermiştir.

2002 yılından 2020 yılına kadar neredeyse her yıl yazarın eserlerinden bazıları farklı yayınevleri tarafından basılmıştır. 2020 yılında, yazarın son asistanlarından olan Kemale İslamzade tarafından kaleme alınan *Ezize Ceferzade: Folklor Araştırmaları* (Elm ve Tehsil Neşriyyatı, 295 sayfa) adlı kitapta tertibatçının *Folklorumuzun Vurgunu, Dilimizin Aşığı* başlıklı Ön Sözü'nden sonra yazarın folklor, âşık edebiyatı ve merasimlerle ilgili kaleme aldığı 29 önemli makalesi yer almıştır.

Tacir Semimi tarafından 2022 yılında hazırlanan *Üç Müdrik* adlı kitapta ise yazarın kendisi ve kardeşleri Prof. Dr. Memmed ve Prof. Dr. Ehmed

Ceferzadelerden bahsedilmiş, müellifin onlarla ilgili anı ve hatıralarına, özel arşivlerinde bulunan eserlerine yer verilmiştir.

Semimi, Tacir (2022), Üç Müdrik. Bakı, SkyE künyesiyle yayımlanan 256 sayfalık bu eserde daha çok yazarın folklor araştırmacılığına değinilmiştir.

Yazarın eserleriyle ilgili 2021 ve 2022 yılında 2 önemli bibliyografya kitabı da basılmıştır. Bu bibliyografyalar Azize Caferzade'nin gazetecilik faaliyetleri de dahil olmakla bütün eserlerine ve hakkında yapılan birçok çalışmaya yer vermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Ceferova, Nazhanım,; Eliyeva, Metanet,; Necefova, Sefure,; Ehmedova, Yegane, (2021), *Ezize Ceferzade, Bibliografik Gösterici*. Bakı, Elm ve Tehsil, künyesiyle basılan 188 sayfalık eser, Sumgayıt Şehir Regional Medeniyet İdaresi, Sumgayıt Şehir Samed Vurğun adına Merkezi Kütüphane tarafından hazırlanıp bastırılmıştır. Kitabın bilimsel danışmanı ve naşiri yazarın oğlu Dr. Turan İbrahimov'dur.

Hacim ve bilgi yönünden zengin bir diğer bibliyografya kitabı Azerbaycan Milli Kütüphanesi tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Efendiyeva, Günel, Kerimov Tahir, Sultanlı, Vagif, Koçak, Aynur (2022), *Ezize Ceferzade, Bibliografiya* Bakı, Azərbaycan Milli Kitabxanası, künyesiyle yayımlanan 528 sayfalık eserde Ön Söz'ün yazarı, Azize Caferzade sanatının uzmanı Prof. Dr. Vagif Sultanlı'dır.

2016 yılından itibaren yazarın onlarca eserinin çeşitli yayınevleri tarafından tekrar basımı gerçekleştirilmiştir. Bunlar, *Bakı-1501*, *Bela*, *Bir Sesin Faciesi*, *Gülüstandan Önce* vb. romanlarıdır.

2020 yılında Milli İrsi Mədəni Tarixi Araşdırmalar Fondu tarafından basılan *Anamın Nağılları* adlı kitapta masalların seslendirilmiş CD'si de bulunmaktadır.

Yazarın *Bir Səsin Faciəsi* ve *Tanıdıqlarım, Sevdiklərim Xatirələrimdə* adlı eserleri 2021 yılında Bakü'de Hedef Neşriyatında basılmıştır.

Azize Caferzade'nin Bakı-1501 (2021), Bir Səsin Faciəsi (2021), Xəzərin Gözyaşları (2022), Natəvan Hekayələri (2022, Səyyah (2022), Anamın Nağılları (2022), Qobustan Çökəklərində (2023) romanları son yıllarda defalarca basılmıştır. Bazıları Rusçaya, Türkiye Türkçesine, Özbek Türkçesine vb. dillere çevrilmiştir.

Yazarın vefatından yıllar sonra basılan bilimsel eserleri de vardır. Azize Caferzade'nin sağlığındaiken M. Paşayeva ve M. Memmedova ile birlikte

hazırlamış oldukları *Məmməd Səid Ordubadinin Arxivinin İzahlı Təsviri* adlı kitap, 2015 yılında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mehəmməd Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü tərəfindən yayımlanmışdır.

2021 yılında *Altun Kitab* adlı bir başqa yayınevi, Azize Caferzadə'nin *Bakı-1501* romanını uocuklar için sadeleştirerek yayımlamışdır.

Azərbaycan'da grme engelli insanların faydalanabilmesi için sesli kitap projesi ok aktif bir biçimde gerekleştirilmiştir. Yzlerce edeb , bilimsel eser sesli olarak kaydedilip grme engelli insanların hizmetine sunulmuştur. Duyarlı bir vatandaş olan Turan İbrahimov, *Audiokitab MMC* ile yaptığı 13.04.2019 tarixli m kaveleye esasen yazarın *Gülüstandan  nc , Bakı-1501, Eşq Sultanı, Nat van Haqqında Hekay lar* ve *B la* adlı eserlerinin sesli kitap olarak hazırlanması yolunda anlaşmalar yapmıştır. Bu eserler günümüzde cüzi bir ücret karşılığında dünyanın birçok yerinde sesli kitap olarak dinlenebilmektedir.

Azize Caferzade'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri ile İlgili Yapılmış Tezler

Azərbaycan'da Yapılan Tezler

2000'li yıllardan itibaren yazarın sanatıyla ilgili birçok Yüksek Lisans ve Doktora tezleri yazılmışdır ve günümüzde de bu konuda çeşitli akademik çalışılmalar yapılmaktadır.

1.Azize Caferzade'nin hikâye, povest ve romanları üzerine bilimsel alışmalar Azərbaycan'da Asife Eliyeva tərəfindən 2000 yılında, Azize Caferzade uzmanlarından Prof. Dr. Vagif Sultanlı danışmanlığında M. E. Resulzade adına Bakü Devlet  niversitesinde yapılan *Ezize Ceferzade'nin Bedii Yaradıcılığı* konulu namizedlik (doktora) tezidir (132 sayfa).

Asife Eliyeva Telmangızı, 2000 yılından itibaren Azize Ceferzade ile ilgili yapmış olduğu bilimsel çalışmalarını çeşitli süreli yayınlarda ve *Ezize Ceferzadenin Bedii Dünyası* (121 sayfa) adlı kitapta da yayımlatmıştır.

2.Murat Değer tərəfindən Bak 'de hazırlanan *Türkiye ve Azərbaycan Edebiyatında Tarihi Roman Janrı (Samiha Ayverdi ve Ezize Caferzadenin Yaradıcılığı Esasında)* konulu doktora tezinde ise (*Ziya Bünyadov Adına şark-şinaslık Enstitüsü* 2015) Samiha Ayverdi ile Ezize Ceferzade'nin tarihi romanları m kayeseli olarak incelenmiştir.

3.G ls mhanım Hasilova, *Ezize Ceferzade ve Folklor* konulu doktora tezini 2016 yılında Bakü'de Folklor Enstitüsünde savunmuştur (161 sayfa).

4.Eli Heşim'in *Ezize Ceferzade Yaradıcılığında Tarihi Povest* (104 sayfa) konulu tezi de Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinin yayını olarak 2017 yılında Bakü'de kitap halinde yayımlanmıştır.

5.Mısırlı Türkolog ve araştırmacı Ehmed Sami Elaydi de 2010 yılında Bakü Devlet Üniversitesinde Prof. Dr. Vagif Sultanlı danışmanlığında hazırladığı *Müstəgillik Dövrü Azərbaycan Edebiyyatı* konulu doktora tezinde, yazarın bağımsızlıktan sonra kaleme aldığı tarihi romanlarını (28-58. sayfalar arasında) incelemiştir. Bu tez, kitap olarak da 2017 yılında Nurlar Neşriyatında basılmıştır (192 sayfa).

6. Doğumunun 100. yılı olan 2021 yılında, yazarın romanları üzerine *Ezize Ceferzade Nesrinde Tarihi ve Bedii Gerçekliğin İnikası* konulu doktora tezi Ayna Babazade tarafından Bakü'de, Xezer Üniversitesi Diller ve Edebiyatlar Bölümünde hazırlanmıştır.

Mısır'da Azize Caferzade Üzerine Yapılan Çalışmalar

Mısır ile Azerbaycan arasında sıkı edebî-kültürel ilişkiler vardır. Son yıllarda Ehmed Sami Elaydi, Şada Abdülhadi tarafından yapılan tezlerde de bunun izlerini görmek mümkündür.

1. 29 Eylül 2021 yılında Mısır'ın Başkenti Kahire'de bulunan Ayn Şems Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü çalışanlarından Şada Abdülhadi isimli araştırmacı tarafından *Azize Caferzade'nin Bakı-1501 Romanının Arapçaya Çevrilmesi ve İncelenmesi* konusunda doktora tezi hazırlanmıştır. 2015 yılından itibaren bu konuda çalışmalar yapan, eseri Azerbaycan Türkçesinden Arapçaya çeviren Türkolog Şada Hanım, eserle ilgili başarılı bir araştırma yapmıştır.

Türkiye'de Azize Caferzade Üzerine Yapılan Tezler ve Çalışmalar

Azize Caferzade ve Türkiye mevzusu ciddi bir araştırmanın konusudur. 1980'li yıllardan itibaren yazarın Türkiye ile sıkı ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir. Bu yıllardan itibaren Türkiye basınında onunla ilgili çeşitli yazılar yayımlanmış, bazı hikayeleri Türkçeye aktarılarak gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Daha sonra 1990 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından *Anamın Nağilları* kitabı Latin alfabesine uyarlanarak İstanbul'da basılmıştır. 2006 yılında akademisyen Cengiz Alyılmaz tarafından *Azerbaycan'ın Aşık ve Şair Kadınları* antolojisi Türkçeye uyarlanarak Ankara'da Belen Yayıncılıkta basılmıştır.

Prof. Dr. Ali Kafkasyalı, Azize Caferzade'nin Türkiye'de tanıtılmasında önemli rolü olan akademisyenlerdendir. Onun, yazar ve eserleriyle, genel

olarak da Azerbaycan edebiyatıyla ilgili birçok önemli çalışması bulunmaktadır. Özellikle 1989 yılında Ankara'da yayımlattığı *Çağdaş Azerbaycan Kadın Sanatkarları* adlı kitapta Azize Caferzade'den ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Eserde, *Azerbaycan'ın Ana Yazarı* (s.10-23 arası) başlığı altında Azize Caferzade'nin hayatı, sanatı ve eserleri anlatılmış, yazarın 1988 yılında yaptığı Türkiye seyahati ile ilgili hatıralarına değinen röportaja yer verilmiştir. Ayrıca eserin 23- 32. sayfaları arasında yazarın II. Dünya Savaşı konusunda yazdığı *Pencek* (Ceket) hikâyesi de yer almıştır.

Ali Kafkasyalı 1989 yılında Azerbaycan'a seyahat etmiş ve ülkenin önemli kadınlarıyla da görüşüp röportajlar yapmıştır. Türkiye'de bu röportajları fotoğraflarla birlikte Tercüman Gazetesinde neşreden müellif daha sonra bu yazıları kitap halinde yayımlatmıştır. Azerbaycan'ın 11 alim, şair ve sanatçı kadınlarından bahseden kitabın *Ön Söz*'ünü Azize Caferzade yazmıştır. 1989 yılında Taş Medrese Yayınlarından çıkan Azerbaycan'ın Alim Kadınları adlı eserde Azize Caferzade'den de bahsedilmiştir.

Türkiye'de hayatı ve eserleri çok iyi bilinen, hakkında çeşitli bitirme tezleri yapılan yazarın eserleri üzerine yapılmış bir Yüksek Lisans, bir de Doktora tezi bulunmaktadır.

1. 2019 yılında, Gülsemin Kotancı tarafından Kafkas Üniversitesinde *Azize Caferzade'nin Vatana Gayıt adlı romanı üzerine bir araştırma (Aktarma-metin-folklor bakımından inceleme)* adlı Yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (548 sayfa).

2. Azerbaycanlı akademisyen Könül Guliyeva tarafından hazırlanan *Azize Ceferzade ile Ferman Kerimzade'nin Tarihi Romanları (1970-1990)* konulu doktora tezi 2022 yılında Ardahan Üniversitesinde tamamlanmıştır (547 sayfa). Könül Hanım, yazarın ve genel olarak 20. yüzyıl Azerbaycan yazarlarının roman ve hikayelerini Türkiye'de tanıtan çeşitli makale ve kitaplarıyla da bilinmektedir.

Yazar Hakkında Türkiye'de Hazırlanan Kitaplar

2013 yılında Parvana Bayram tarafından *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı ve Hikayelerinin İncelenmesi* adlı bir kitap yayımlanmıştır. Bu, yazarın tam biyografisini, sanatını, özellikle hikayelerini bir bütün olarak inceleyen ilk çalışmadır.

Ezize Ceferzade'nin bir bütün halinde bilimsel ve edebî sanatıyla ilgili sistematik ve kronolojik çalışmaların başlangıcının temeli Parvana Bayram

tarafından yapılmıştır. Kendisine kadar Azerbaycan edebiyatında Ezize Ceferzade hakkında çok değerli çalışmalar yapılsa da bu çalışmalarda kronolojik prensip tam olarak uygulanmamıştır. Bayram, ilk defa yazarın sanatının araştırılmasını temelden, yani ilk hikâyelerinden başlatmak gerektiği üzerinde durmuş ve tam biyografisinin oluşturulmasında ve bütün eserlerinin hazırlanması sırasında her zaman kronolojik sistemi takip etmiştir. Onun, 2013 yılında basılan *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi* adlı kitabında, hayat ve sanatıyla ilgili birçok sistematik bilginin yanı sıra 2021 yılında yazarın arşivinden hareketle elde edilen belgeler dikkate alındığında, 2013 yılında yapılan çalışmalarda bile yazarın ilmi ve edebî biyografisinin tam olarak oluşturulmadığı kanaatine varılmıştır. Bunun birçok sebebi vardır ve en önemlisi çalkantı ve takiplerle dolu Sovyet döneminde yazarın hayatının bazı kesitlerinin ve özellikle sansürden geçmeyen bazı eserlerinin saklanmak mecburiyetinde kalmış olmasıdır.

Stalin tutuklamalarının 1950'li yıllarda da devam etmesi, yazarın kardeşinin halk düşmanı olarak yaftalanıp önce akıl hastanesine gönderilmesi, sonradan mahkûm edilerek Sibiry'a sürülmesi, 1937 yılının katliamları, 1938 yılında aile, akraba ve mahalle çevresinden birçok kişinin İran'a sürülmesi, yazarın ilk evliliğinin hüznle sonuçlanması vb. faktörler yaşadığı Sovyet döneminde Ezize Ceferzade'nin tam biyografisinin oluşturulması yönünde engel teşkil etmiştir.

Bütün bu sebeplerden dolayı bu kadar titizlikle çalışılmasına rağmen 2013 yılında yapılan tasnif çalışmalarında yazarın bazı eserlerinin tam olarak gün yüzüne çıkarılamadığı anlaşılmıştır. Doğumunun 100. yılında yazarın arşivi tam olarak incelenmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli çalışmalardan biri yazarın eserlerinin, özel hayatı ve sanatıyla ilgili bilgilerin bütün ayrıntılarıyla öğrenilip yazıya geçirilmesidir. 1948 yılında basılır basılmaz henüz matbaadayken yakılan *Hikayeler* kitabının içeriğindeki hikayelerin birçoğunun yazma metnine de bu süreçte ulaşılmıştır. Yazarın bütün hikâye, povest ve romanları, özellikle piyesleri, gezi yazıları, bütün bilimsel eserleri, gazete ve dergilerdeki yazıları, anıları tam haliyle bu süreçte tasnif edilmiştir. Önceden yazılmış olup çeşitli sebeplerden yayımlanmayan hikâye, povest ve romanları yeniden tasnif edilerek muazzam 12 ciltlik *Seçilmiş Eserleri* dahilinde bastırılmıştır. Bu yüzden kısa da olsa burada, bu ciltlerin içeriği hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Ezize Ceferzade'nin *Seçilmiş Eserleri'nin* I. cildinde yayımlanmayan bir romanı ile ilk defa 1963 yılında yayımlanan *Natavan Hakkında Hikayeler* adlı eseri yayımlanmıştır.

Çoğunluğu tarihi-biyografik konuda yazılmış 15 romanı olan Ezize Ceferzade'nin sağlığında basılmayan yegâne romanının ismi *Qobustan Çökeklerinde*'dir. 1983-1986 yılları arasında yazılan ve yayınlanması için defalarca çeşitli kurullara gönderilen bu eser, Sovyet ideolojisinin sansür sisteminin bir türlü geçemediği için her defasında gazezli yaklaşımlar sonucunda geri çevrilmiştir. Eser ilk defa 2021 yılında, *Seçilmiş Eserler*'in I. cildinde, 199-340. sayfalar arasında basılmıştır. Kitapta Ezize Ceferzade sanatının uzmanlarından olan Prof. Dr. Vagif Sultanlı tarafından yazılan *Edebiyatın Vatanseverlik Missiyası* (s.3-20) başlıklı geniş bir inceleme yazısı yer almıştır. Bu cildin editörü Doç. Dr. Parvana Bayram'dır.

Seçilmiş Eserler'in II. cildi *Şirvan Trilojisi* serisinin ilk romanı olan *Vetene Gayıt* romanıyla başlamaktadır. 424 sayfalık eserin editörü Sona Memmedova'dır.

III. ciltte, trilojinin ikinci romanı olan *Yad Et Meni* yer almıştır. 368 sayfalık eserin editörü Kamran Memmedov'dur.

Şirvan Trilojisinin en önemli romanı olan *Alemde Sesim Var Menim* romanı daha önce defalarca basıldığından *Seçilmiş Eserler* içinde yeniden basılmamıştır.

IV. ciltte Şirvan şairlerinden olan Mirze Elekber Sabir'le ilgili *Sabir* adlı roman yer almıştır. 324 sayfalık eserin editörü Elövset Ağalarovdur.

Seçilmiş Eserler'in V. cildinde yazarın iki romanı yayımlanmıştır. Bunlardan ilki *İşığa Doğru*'dur (s. 7-202). Kitabın baş tarafında Gulamrza Sabri Tebrizi tarafından yazılmış *Ön Söz Yerine Yaxud Işıqlı Ömrün Behresi* (s.5-6) başlıklı bir takriz yazısı yer almıştır. Eserin sonunda ise Prof. Dr. Vagif Sultanlı tarafından yazılmış *İşig ve İdeal Aktarışları* başlıklı bir Son Söz bulunmaktadır (s.203-204).

Yazarın bir diğer romanı olan *Bir Sesin Faciesi* de bu kitapta (I. hisse s.207-308 arası; II. hisse s.309-389) basılmıştır.

Seçilmiş Eserler'in VI. cildinde (s.7-344) yazarın yarı biyografik *Rüba-be Sultanım* romanı yer almıştır. Eserin baş tarafında, bu cildin editörlüğünü de yapmış olan yazarın yeğeni tiyatro araştırmacısı, Azerbaycan'ın Emektar Medeniyet İşçisi merhume Doç. Dr. Kemale Ceferzade tarafından yazılmış bir *Ön Söz* yer almıştır (s.5-6). Yazar, eseri erkek kardeşlerinden Prof. Dr. Memmed Ceferzade ve Dr. Ehmed Ceferzade'nin anısına ithaf etmiştir. Eserin sonunda Dr. Turan İbrahimov tarafından yazılan *Son Söz* (s.345-350) bulunmaktadır.

Seçilmiş Eserler'in VII. cildinde *Xezerin Göz Yaşları* (s. 3-165) ve *Eşg Sultanı* (s.173-444) romanları basılmıştır. Cildin editörlüğünü yapan Prof. Dr. Vagif Sultanlı'nın, *Eşg Sultanı* romanıyla ilgili *Yazıcının Son Romanı* (s.169-172) başlıklı yazısı da burada yayımlanmıştır. Eserin sonunda Edinburg Üniversitesi profesörü merhum Gulamrza Sabri Tebrizi tarafından yazılan *Roman Hakkında Düşüncelerim* (s.445-446) ve Dr. Turan İbrahimov tarafından yazılan *Anamın Eziz Okucusu* (s. 446-455) başlıklı yazılar yer almıştır.

Seçilmiş Eserler'in VIII ve IX. ciltlerinde yazarın bütün hikayeleri basılmıştır.

2013 yılında tarafımızdan hazırlanan *Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi* başlıklı kitapta yazarın hikayelerinin bir kısmı derlenerek incelenmişti. Son çalışmada ise yazarın, 1938 yılından başlayıp vefat ettiği 2003 yılına kadar kaleme almış olduğu toplam 109 hikayesi tespit edilip kronolojik olarak tasnif edilmiştir. Bu hikayelerden 40 tanesi ilk defa 2021 yılında diğer hikayeleri ile birlikte basılmıştır.

Bu hikayeler, ayrı ayrı bilimsel sempozyum ve konferanslarda konularına göre tasnif edilerek tarafımızdan incelenmiş, bilimsel makalelerle bilim dünyasına tanıtılmıştır. Yazarın, *Seçilmiş Eserler* serisinin VIII ve IX. ciltlerinde yer alan iki ciltlik hikâye kitabının I. cildi (VIII. cilt) 346, II. cildi (IX. cilt) ise 372 sayfa olmak üzere toplam 718 sayfa hacmindedir. I. ciltte yazarın hikayeleri ile ilgili tarafımızdan kaleme alınmış *Ezize Ceferzade'nin Hikayeleri* (s.3-15) başlıklı bir inceleme yazısı yer almıştır.

Başarılı tarihi romanlarıyla tanınan yazarın hikâye ve uzun hikâye alanında da önemli eserleri vardır. *Seçilmiş Eserler* serisinin en önemli sonuçlarından biri de yazarın hikâyeciliği ve uzun hikayeciliğinin incelenip bütün yönleriyle ortaya konulmasıdır. Ayrıca bütün hikâye ve uzun hikâyeler de kronolojik olarak ilk defa bir arada basılmıştır.

Bugüne kadar yayımlanmış olan 14 ciltlik *Seçilmiş Eserler*'in X, XI ve XII. ciltlerinde yazarın povestleri (uzun hikayeleri) üç cilt halinde basılmıştır. X. ciltte, yazarın bütün povestlerinin konularına göre incelendiği *Ezize Ceferzadenin Povestleri* (s.3-15) başlıklı bölüm tarafımızdan yazılmıştır.

Azize Ceferzade'nin 1946-2003 yılları arasında yazılmış toplam on sekiz povesti bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, *Qaratel* (1946), *Qoşqar* (Yerin Tekinde) (1947-48), *Manar Sahillerinde* (1948), *Bir Zerre İz* (1966-67), *Ellerini Mene Ver* (1969), *Hun Dağı* (1981), *Celaliyye* (1981), *Xoş Gördük Seyyah*

(1982), *Semender Quşu* (1982), *Ata Haqqı* (1983), *Gözlenilmeyen Geliş* (1984), *Sensen Ümidim* (1985), *Mehebbet Sarayı* (1986), *Üreyini Eşidirem* (1986), *İki Ana* (1985-86), *Qorxulu Heqiqet* (1988), *Nenemin Defni* (1988) ve *Xeyalım Menim* (2002)'dir.

Bu povestlerden 8'i ilk defa 2021 yılında yayımlanmıştır. *Seçilmiş Eserler*'de ilk defa yayımlanan povestler sırasıyla *Qaratel*, *Qoşqar* (*Yerin Tekinde*), *Manar Sahillerinde*, *Bir Zerre İz*, *Mehebbet Sarayı*, *İki Ana*, *Qorxulu Heqiqet* ve *Nenemin Defni*'dir.

Povestlerin I. cildi (X. cilt) 418, II. cildi (XI. cilt) 380, ve III. cildi ise (XII. cilt) ise 440 sayfa olmak üzere toplam 1238 sayfa hacmindedir.

Seçilmiş Eserlerin XIII-XIV. ciltleri Azerbaycan seyahat edebiyatı açısından oldukça önemlidir. Dünyanın 21 ülkesine seyahat eden yazarın seyahatnameleri bu ciltlerde yer almıştır. Sefernameler, ilk defa yayımlanması ve yazarın seyyahlık yönünün ortaya çıkarılması yönünden büyük önem arz etmektedir.

Bunlar, Rusya sınırları içindeki Sibirya'nın Habarovsk, Kamçatka eyaletleri, Volgaboyu'ndaki birçok şehir, Afrika'nın Gana, Mali, Togo ülkeleri, dönüş yolunda uğradığı İngiltere, 1975 yılında gittiği Yugoslavya, daha sonra Kazakistan, Irak, Estonya, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Suriye, Türkiye, Hindistan, Singapur, Malezya, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, İran ve İsrail-Hayfa'ya yaptığı seyahatlerle ilgili yazılarıdır.

Çocuk edebiyatı alanında önemli eserleri olan yazarın bu alandaki bütün hikayeleri Parvana Bayram tarafından hazırlanarak *Ezize Ceferzadenin Azerbaycan Uşaq Edebiyyatına Tohfeleri* adlı inceleme (s.3-17) yazısıyla birlikte 2021 yılında *Əzizə Cəfərzadə "Uşaq Hekayələri* (168 sayfa) başlığıyla Elm və Təhsil Yayınevinde basılmıştır.

Azize Caferzade'nin Eserlerinin Farklı Dillere Tercüme Edilmesi

Azize Caferzade'nin hikâye, povest ve romanları İngilizce, Rusça, Arapça başta olmak üzere, Tacik, Eston vb. dillere tercüme edilmiştir. Ayrıca bu eserler, öncelikle Türkiye Türkçesi olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Başkurt, Karaçay Malkar Türkçelerine de aktarılmıştır.

2022 yılında, *Bakı-1501* romanı Özbek Türkçesine aktararak Özbekistan'da yayımlanmıştır.

Anamın Nağılları, *My Mother's Tales* adıyla Sevinc Meherremova, Gülnar Aydemirova ve Vefa İbrahimova'nın tercümesiyle, Michael Brannock ve

Betty Blair'in editörlüğünde 2015 yılında İngiltere'de Rossendale Books Yayınevinde İngilizce yayımlanmıştır.

Daha sağlıklıyken yazarın eserleri Sovyetler Birliği dahilindeki birçok ülkenin diline tercüme edilmiştir. En önemli romanlarından olan *Alemde Sesim var Menim* Rusçaya, *Vatana Gayıt* Kazak Türkçesine, birçok povest ve hikayesi Rusça ve Tacikçeye, ayrıca Özbek, Kırgız, Karay Türkçelerine vb. çevrilip bu ülkelerdeki süreli yayınlarda yayımlanmıştır.

Sovyet döneminden beri yazarın Rus dilli okurları onun bütün eserlerini hasretle beklemiş ve takip etmişlerdir. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu yüzden Turan İbrahimov tarafından Hedef Neşriyatının müdürü Sebuhi Zeynalov (Şahmursoy) arasında yapılan anlaşmaya esasen *Bakı-1501* Rus diline tercüme edilerek 2022 yılında yayımlanmıştır. (İbrahimov, 2021:1).

Son 3 yılda (2020-2023 yılları arasında) Azize Caferzade'nin *Bakı-1501*, *Aləmdə səsim var mənim*, *Eşq Sultanı* adlı 3 romanı İran'da Arap alfabesiyle ve Azerbaycan Türkçesiyle beş defa basılmıştır. (İbrahimov, Turan. *Əzizə Cəfərzadənin Son illərdə İranda Dərc Edilmiş Kitabları*. (Alıntılanma tarihi: 05.05.2023)

Azize Caferzade'nin romanlarının Türkiye Türkçesine aktarılması projesi de başlatılmıştır. Mustafa Ögünç tarafından, *Alemde Sesim Var Menim*, *Eşq Sultanı*, *Sabir* ve *Bakı-1501* romanları 2022-2023 yılları arasında Türkiye Türkçesine aktararak yayımlanmıştır. Yazarın diğer tarihi-biyografik roman ve uzun hikayelerinin de Türkiye Türkçesine aktarılması düşünülmektedir.

Yazarın *Bakı-1501*, *Vatana Gayıt* romanları Türkiye Türkçesine aktararak, bu eserlerle ilgili Yüksek Lisans ve Doktora tezleri yapılmıştır.

Bakı-1501 romanı Mısırlı Türkolog Şada Abdülhadi tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve Arapçaya çevrilmiştir.

Azize Caferzade'nin Anıları

Doğumunun 100. yılında yazarla ilgili yapılan en önemli çalışmalarından biri de bütün anılarının *Tanıdıklarım*, *Sevdiklerim* *Xatirələrimdə* adıyla tek kitapta toplanıp basılmasıdır. Yazarın son yıllarda yapılan bütün çalışmaları çok zor okunan elyazmalarından, perakende kağıtlardan bin bir zorlukla Kiril alfabesinden Latin alfabesine ve bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bu zorlu işi, özellikle bu kitaptaki bütün tasnif, tertibat işini Dr. Turan İbra-

himov gerçekleştirmiştir. O, yayımlanan çok sayıdaki makalenin hem arşivdeki yerini hem de yaklaşık 50-60 yıl önce çeşitli gazete ve dergilerdeki künyesini de bulup kitaba dahil etmiş ve yazarın anılarıyla ilgili *Ön Söz*'ü kaleme almıştır.

Bu kitapta yazarın *Kendisi ve Ailesi Hakkındaki Anıları* (4 yazı), *Öğretmenleri* başlığı altında (5 yazı), *Şair ve Yazarlarla İlgili Anıları* (40 yazı), *Bilim Adamlarıyla ilgili* (6 yazı), *Sanatçılarla İlgili* (12 yazı) *Çeşitli Meslekten Sanatçılarla İlgili* (9 yazı) olmak üzere toplam 76 anı yazısı yer almıştır. Her biri kültür ve medeniyet tarihi ve yazarın kendi biyografisinin oluşturulması açısından önemli bilgilerle dolu olan bu anı yazıları çok değerli bilgiler içermektedir.

Özü və Ailəsi Haqqında Xatirələri başlığı altında yer alan yazılar, *Ömrün Ötən İllərinə Boylananda*, *Qırx İlə Bərabər Dörd İl*, *Atam — Kərbəlayi Məhəmməd*, *Məşədi Böyükağa və Hacığa Əmilər* adıyla yayımlanmıştır.

Müəllimləri başlığı altında ise *Mənim Birinci Şeyxim — Hacı Şeyx Fəracullah Zeynalabdin Oğlu Pişnamazzadə*, *Şeyxülislam Şeyx Mövsüm Ağayla Görüşlərimdən*, *Universitet Müəllimlərim*, *Məmmədcəfər Müəllim - Məmmədcəfər Cəfərov*, *Şair, Alim, Müəllim — Cəfər Xəndan*'la ilgili anılarına yer verilmiştir.

Yazıçılar başlığı altındaki anıları ise *Şaiq Əfəndi (Abdulla Şaiq)*, *Klasiklərimizin Arxivində Nələr Var — Məmməd Səid Ordubadi*, *Məmməd Səid Ordubadi Haqqında Xatirəm*, *Ustad Xalq Yazıçısı Haqqında Şagird Sözü (Əbülhəsən)*, *Böyük Süleyman Haqqında Kiçik Xatirə (Süleyman Rəhimov)*, *Böyük İnsan Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov*, *Mehdi Hüseyn Ömründən Bir Neçə An*, *"Yenə Də Açıldı Xatiratımın..." (Süleyman Rüstəm)*, *Sən Elə Sənətkarsan Ki... (Əli Vəliyev)*, *Uzaq Xatirə (İlyas Əfəndiyev)*, *Füzuli Ürəkli Əliağa Vahid*, *Kövrək Şairə (Nigar Rəfibəyli)*, *Şairə və Ana (Mirvarid Dilbazi)*, *Şairə, Ana, Vətəndaş (Hökumə Billuri)*, *Lələyi Yandır*, *Dadına Çataram (Qilman İlkin)*, *İsmayıl Sıxlının Rəqibi*, *Şair İsmayıl Soltan*, *Ənvər Məmmədخانlı Haqqında Xatirəm*, *Aşıq Sənəmlə Görüşüm*, *Yazıçı, Redaktor Xalidə Həslova*, *Adaşım*, *Rəfiqəm Əzizə Əhmədova*, *Təbiətə və İnsana Qayğıkeş Yazıçı — Ənvər Yusifoğlu*, *Gözəl Nasir*, *Satirik*, *Dramaturq Seyfəddin Dağlı*, *Qonşumuz Ənvər Əlibəyli*, *"Ürək Möhlət Verəydi" (Məmməd Aslan)*, *"Tək Səbir"lə Birlikdə (İsgəndər Etibar)*, *Şirvana Bağlı Oğul (İsgəndər Etibar)*, *Sən Kimsən, Fikrət? (Fikrət Sadıq)*, *Füzulinin Nəvələrindən Biri (Zivər Ağayeva)*, *"Qarğa Məndə Qoz Var" (Cahangir Aslanoğlu)*, *Bir Əlyazmasının Tarixcəsi (Qulam Rza Cəmişidi)*, *Şəxsiyyətə Pərəstiş Qurbanlarından Şair Əlirza Abdullayev*, *Gecikmiş*

Nekroloq - Niyazi Yıldırım Gəncosmanoğlu, Gecikmiş Nekroloq - İdris İbrahimov, Nəsimilə bağlı xatirəm, Məhəmməd Füzuli Haqqında Xatirələr, Böyük Nazimlə Kiçik Bir Görüş, Ustad Şəhriyar ilə Bağlı Xatirəm, Ustad Qafur Qulamla Görüş adı altında yayımlanmışdır. Bu yazıların tamamı şair ve yazarlar hakkındaki anı ve değerlendirmelerinden oluşmaktadır.

Elm Xadimləri başlığı altında bilim insanlarıyla ilgili yazdığı anıları ise Ziya Bünyadov – Akademik, Qəhrəman, Şəhid!, Abbas Zamanov Haqqında Xatirələr, Paklıq Rəmziydi O... (Qulu Xəlilov), İnayətimizi Xatırlarkən (İnayət Bəktəşi), Rəhilə Məhərrəmov – Ana, Dilçi, Professor, Bakının Keçmişisi ilə Görüş — Ömər İsmizadə ile ilgilidir.

Azize Caferzade'nin *İncəsənət Xadimləri* başlığı altındaki anıları ise Əksinə Dövrən Edən Kəcröv Fələk... (Kazım Ziya), Təsəllimiz (Mehdi Məmmədov), Rəşid Behbudovla Görüşüm, Bəstəkar Cahangir Cahangirovla Bağlı Bir Xatirə, Rəssam Rəfiqəm Maral Xanım Rəhmanzadə, "Dayan, Bu An Necəsənsə..." (Zeynəb Xanlarova), Bizim Ərəbzəngidi (Gülxar xanım Həsənova), Süleyman Ələsgərov — Aktyor, Sənətkar, Bir Şəklin Xatirəsi (Nəsimə Zeynalova), Rəssam Nəcəfqulu ilə Bir Görüşümüz, Aşıq Şakiri Xatırlarkən, Mirzə Məhəmmədhasən adıyla yer almıştır.

Müxtəlif Sənət Sahibləri (Çəşitli Meslek Erbabı) başlıklı son bölümde ise yazarın Bakıxanov Nəslinin Xanımları, Gecikmiş Nekroloq — Emin Əfəndiyev, Vətənsəvar Partiya Xadimi Həsən Həsənov, Doktor Məhəmməd Bəy Kəngərli, Dağlardan Düzlərə (Qəşəm Aslanov), İsmayılıda Üç Gün (Qəşəm Aslanov), Axund Hacı Soltan Hüseynqulu Oğlu Əlizadə, Mirzə İsmayıl Qasirin Nəvəsi İshaq Axundov, Bir Dostluğun Tarixçəsi (Şəfiqə Xanım Məhərrəmov) adlı anı yazıları yer almıştır.

Bu kadar farklı şair ve yazarla, çeşitli meslek erbabıyla ilgili bunca değerli yazının tamamı yazarın geniş çevreye sahip olduğunun, 100 yıllık Sovyet döneminde tarihe, kültür, sanat ve edebiyata tanıklık ettiğinin göstergesidir. Bu yüzden yazarın bu anıları çok kıymetli olup çeşitli biyografilerin yazılmasında, çeşitli eserlerle ilgili ipuçlarının bulunmasında büyük önemi haizdir.

Azize Caferzade'nin Günlükleri

Yazarın anıları kadar önemli olan günlükleri de bulunmaktadır. Bu günlüklerin ekseriyeti 1946 yılından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Aslında arşivinde çok kısa olmakla birlikte yazarın 1938'li yıllardan itibaren yazmış olduğu kısa notları da bulunmaktadır. Bu kısa ve rastgele yazılmış

notlara karşılık yazarın günlükleri sistematik olarak yazılmıştır. Olaylar 1946 yılından itibaren başlamış olup vefatına kadar devam etmiştir. Elyazmasından çevrilerek bilgisayar ortamına aktarılmakta olan bu günlükler yayımlandığında yazarın hayatı, sanatı ve ruh dünyası ile ilgili pek çok bilgi ve ayrıntı ortaya çıkacaktır. Yazarın hem anıları hem de günlükleri çağına ayna tutmakta olup herkesin titizlikle okuması gereken önemli eserlerdir.

Azize Caferzade'nin Piyesleri

Azize Caferzade'nin ilk eğitimi tiyatro üzerinedir. Bu yüzden hayatının erken dönemlerinden başlayıp son dönemlerine kadar devam ettiği birçok eserini piyes olarak da kaleme almıştır. Namık Kemal'in eserlerini çok okuyan yazar, onun "Tiyatro bir eğlencedir fakat eğlencelerin en faydalısıdır." sözünden hareketle toplumu eğitmek için her zaman tiyatronun sihirli gücünden faydalanmıştır. Yazar, hikâye, povest ve romanlarından piyes metinleri oluşturup bunların hem radyo piyes hem de televizyon piyesleri olarak yayımlanmasını sağlamıştır. Bu eserler vasıtasıyla nesilleri eğitmiş ve millî-manevi değerlere sahip çıkılmasına hizmet etmiştir.

Yazarın piyesleri de ciltleri dolduracak kadar çoktur. Tamamı Kiril alfabesiyle, elyazması halinde bulunan bu eserlerin okunup Latin alfabesiyle bilgisayar ortamına aktarılması da zaman alan, titizlik gerektiren zor bir iştir ve bu işi yazarın oğlu gerçekleştirmektedir. Bu piyes ve günlüklerin de bu yıl içinde Dr. Turan İbrahimov tarafından neşredilmesi beklenmektedir.

Doğumunun 100. Yılında Düzenlenen Bilimsel Etkinlikler

Doğumunun 100. yılında Azize Caferzade ile ilgili pek çok televizyon programı, önemli ulusal ve uluslararası sempozyum ve konferanslar, söyleşiler gerçekleştirildi. Bu sempozyumlarda sunulan bilimsel konuşmaların metinleri kitap olarak basıldı. Bu konferanslara yurt içinden ve yurt dışından çok sayıda bilim insanı katılım sağladı.

1. Bu etkinliklerden ilki, 13 Mart 2021 yılında İsveç'teki Aydınlar Ocağı tarafından düzenlenmiştir. Bu konferansta akademisyenlerden Prof. Dr. Vagif Sultanlı, Dr. Seadet Kerimi, Dr. Turan İbrahimov, Merhum Dr. Arif Rehmanoğlu, Dr. Ali Şamil ve Doç. Dr. Parvana Bayram konuşma yapmışlardır. 13. 03. 2021, Saat 15. 00'te yapılan *"Azize Ceferzade-100"; Görkemli Azerbaycan Yazarı Ezize Ceferzadenin Edebi Yaradıcılığına ve Milli Faaliyeti-*

ne Hasrolunmuş Çevrimiçi Seminer'de yazarın hayatı, sanatı, eserleri ve bağımsızlığa giden yoldaki mücadelesinden bahsedilmiştir.

2. 7 Ekim 2021 tarihinde Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Milli Azərbaycan Edebiyatı Müzesində, Nizami Gencevi'nin doğumunun 880. yılı dolayısıyla düzenlenmiş olan çevirim içi *Respublika Gənclər Konfransı*'nin açılış konuşmasına yazarın oğlu ve Azize Caferzade adına Ev Müzesinin müdürü Dr. Turan İbrahimov da katılarak konuşma yapmış, müzeyi tanıtmıştır. Daha sonra Dilber Hüseynova'nın başkanlığında gerçekleştirilen *Əzizə Cəfərzadənin Anadan Olmasının 100 İlliyinə Həsr Olunan Ədəbiyyatşünaslıq Bölməsində* sunulan bildirilerin listesi aşağıda verilmiştir.

Xəyalə Mürsəliyeva – *Aləmdə Səsim Var Mənim* əsərində ləqəbçilik ənənəsi (açılış oturumunda sunulan bildiri).

Ayna Babazadə – *Əzizə Cəfərzadənin "Qobustan Çökəkliklərində" Əsərində Qaçaq Hərəkəti və Ona Qarşı Mübarizənin Təsviri* (açılış oturumunda sunulan bildiri).

İlahə Dadaşova – *Əzizə Cəfərzadə Nəsrinə Nəzər: Tarixə, Sənətə, Sənətkarların Həyatına Dəyər Kontekstində*.

Aysel Bayramova – *Əzizə Cəfərzadə Ədəbi İrsində Azərbaycan Qadın Şairləri*.

3. 18 Kasım 2021 tarihinde Azərbaycan Teknik Universitetində Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla düzenlenen programda önce Üniversite rektörü Vilayət Vəliyev, yazarın zengin edebi faaliyetinden bahsetmiştir. Daha sonra şair Baba Vəziroğlu, edebiyat bilimci və münəkkit Esed Cahangir, Azərbaycan Radyosunun *Edebiyyat və İncəsənət* redaksiyonundan baş editör Şefeg Sultan Elihanlı, Bakü Devlet Universitetinin hocaları Kemalə İslamzadə yazarla ilgili konuşmalar yapmışlardır. Programın müzik bölümündə meşhur hanende Malik Həsənov, Mebud Əhmədov və Şirvan Aşık Məktebinin təmsilçilərindən İskənder Əzizov şarkılarını icra etmişlərdir.

4. 28 Kasım 2021 tarihinde Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla *Mədəniyyətlərin Dialogu Əzizə Cəfərzadə – 100* başlıklı XX. Uluslararası Bilim Sempozyumu gerçekleştirilmiştir. Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Kazakistan və Çin də daxil olmaqla 6 ölkənin paydaş olduğu Sempozyuma 90'dan çox alim iştirak etmiş və konfransa 67 bildiri qəbul edilmişdir. Bakü Slavyan Universitetinin rektor yardımçısı Prof. Dr. Telman

Ceferov, Vladimir Mayakovski adına Leningrad Merkezi Kütüphanesinin Şark Medeniyet Merkezinden Maria Zuyeva, Kafkas Üniversitesinden Doç. Dr. İlkin Gulusoy, Doç. Dr. Ellada Gerayzade sempozyumun açılış konuşmasını yapmışlardır. *Medeniyetlerin Dialogu Əzizə Cəfərzadə – 100 Sempozyumu*'nun açılış konuşmasında sunulan bildirilerden bazıları aşağıdakilerdir.

Şahnaz Kamal (Sankt-Peterburg Üniversitesi, Şarkşinaslık Fakültesi, Rusya): *Azərbaycan Yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin Rus Dilində Bəzi Əsərləri*;

Dr. Turan İbrahimov (Azize Caferzade'nin Ev Müzesinin Müdürü ve oğlu): *Əzizə Cəfərzadənin 100 İliyində İrsi, Yeni Nəşrləri və Gələcək Planlar*;

Doç. Dr. Parvana Bayram (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye): *Əzizə Cəfərzadənin Əsərlərində Güney Azərbaycan Konusu*,

Doç. Dr. Səməngül Qafarova (Bakü Slavyan Üniversitesi, Azərbaycan): *Tarixin Özünü Ədəbiyyatın Gözü ilə Görmək Səadəti*;

Könül Quliyeva (Kafkas Üniversitesi, Türkiye): *Əzizə Cəfərzadənin Ədəbiyyat Mücadiləsi*;

Doç. Dr. Məhəmməd Məmmədov (Aytəkin Mirzəyeva ilə həmmüəllif) (Bakü Devlet Üniversitesi, Azərbaycan): *Folklor Aşiqi Əzizə Cəfərzadə və Novruz Bayramı*;

Azadə Quliyeva (33 sayılı Ağdam köçkün tam orta məktəbinin müəliməsi, Azərbaycan): *Əzizə Cəfərzadənin Ədəbiyyatımızda və İctimai Fikir Tarixində Yeri*.

5. 3 Aralık 2021 tarihinde, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsünde halk yazarı, Prof. Dr. Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla bilimsel konferans düzenlenmiştir.

Yazarın oğlu Turan İbrahimov Azize Caferzade'nin sanatı, şahsi arşivinde muhafaza olunan el yazmaları, son yıllarda yayımlanan eserleri ile ilgili bilgiler vermiştir

Yazarın önemli hikayelerinden oluşan *Natəvan Haqqında Hekayələr*'deki hikayelerin hep manilerle başladığının altını çizen İbrahimov, Caferzade'nin romancılığının temelini de bu hikayeler üzerine bina edildiğini bildirmiştir.

6. 27 Aralık 2021 tarihinde saat 11.00'de Azerbaycan Respublikası Eğitim Bakanlığı yanında Mingəçevir Devlet Üniversitesinde Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla *Alemde Sesi Olan Kadın* konulu bilimsel konferans düzenlenmiştir.

Üniversite yönetimi ve Azize Caferzade'nin Ev Müzesi müdürü tarafından açılışı yapılan konferansta aşağıdaki bildiriler sunulmuştur:

Bedirhan Ehmedov: *Milli Tarihin Bedii İnterpretasiyası*.

Turan İbrahimov: *Ezize Ceferzadenin 100 İllyinde İrsi, Yeni Neşrler ve Gelecek Planlar*.

Parvana Bayram: *Azize Caferzade'nin İlk Defa Basılan Povestleri Hakkında*.

Eli Heşimli: *Ezize Ceferzade Nesrinin Folklor Kaynakları*.

Günel Yunusova: *Ezize Ceferzade Romanlarında Şirvan Mühitinin Tesciviri*

Ayna Babazade: *Ezize Ceferzade Nesrinde Tarihi ve Bedii Texeyyülün Yeri*.

7. 27 Aralık 2021 tarihinde, saat 16:00'da Azerbaycan Respublikası Milli Meclisine bağlı Medeniyet komitesince düzenlenen *Uluslararası Ezize Ceferzade ve Türk Dünyası* konulu konferans gerçekleştirilmiştir. Konferans- ta Millet vekili ve Medeniyet Komitesinin başkanı Ganire Paşayeva, onun yardımcısı şair Ekber Qoşalı ve Azize Caferzade'nin Ev Müzesinin müdürü Turan İbrahimov yazarın hayat ve sanatından bahseden konuşmalarla programı açmışlardır. Türkiye'den katılan Parvana Bayram, *Azize Caferzade ve Türk Dünyası* konulu bildirisinde Sovyet Döneminde bile yazarın Türk dünyasına ait topluluklar arasında bağlantı kurmasından, eserlerinde ortak Türk ruhunu, Türk tarihini yansıtmışından bahsetmiştir. İsveç'ten, Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan vb. Türk cumhuriyetlerinden katılan akademisyenler Azize Caferzade ve sanatı, Türk edebiyatının ortak şahsiyetleri hakkında bildiriler sunmuşlardır.

2021 yılında yazarın doğumunun 100. yılında gerçekleşen onlarca programın hepsini şüphesiz burada ayrıntılarıyla anlatmak mümkün değildir. Aşağıda kısaca birkaçına daha değinerek konuyu kapatıyoruz:

17 Aralık 2021 tarihinde Bakü Slavyan Üniversitesinde, 19 Aralık saat 15: 30'da *Zərrintac Ədəbi Məclisində*, 19 Aralık'ta Bakü Dünya Bahaillerinin Merkezinde, 27 Aralık'ta Sumgayıt Devlet Üniversitesinde, 28 Aralık'ta Bakü Devlet Üniversitesinde, 29 Aralık'ta Nahçıvan'da (çevirim içi), 30 Aralık saat 11:00'de Folklor Enstitüsünde, 30 Aralık saat 14:00'te Bakü Hedef Lisesinde, 29 Aralık'ta Əzizə Cəfərzadə adına Tağılı orta məktebində ve daha birçok yerde Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla edebî ve bilimsel programlar düzenlenmiştir.

Ayrıca birçok televizyon kanalında da yazarla ilgili çeşitli programlar tertip edilmiştir. Bakü'deki ve bölgelerdeki merkezi kütüphanelerde de Azize Caferzade ile ilgili edebî-bilimsel programlar, şiir geceleri düzenlenmiştir.

Yazarın Hayat ve Sanatından Bahseden Topluların Yayımlanması

Doğumunun 100. yılında yazarın hayat ve sanatından bahseden bir toplu yayımlanmıştır. Prof. Dr. Vagif Sultanlı'nın editörlüğünde hazırlanan *Azərbaycan Edebiyatının Sönmez Meşeli-Ezizə Cəferzadə 100* başlıklı bu topluda akademisyenler tarafından yazılan 1 Ön Söz, 1 değerlendirme ve 12 makale yer almıştır. Bunlar sırasıyla *Tərtibçinin Ön Sözü* (Turan İbrahimov), *Tarixi Yaddaş və Bədii Düşüncə Axarında* (Vaqif Sultanlı), *Əzizə Cəfərzadə Nəsrində Milli Tarixin Bədii interpretasiyası* (Bədirxan Əhmədli), *Qədim Bir İncanın İzi ilə (Ə.Cəfərzadənin "Hun dağı" povesti əsasında)* (Almaz Həsənqızı), *Əzizə Cəfərzadənin "Eldən-Elə" Romanı Janr və Forma-Üslub Kontekstində* (Əhməd Sami Elaydi), *Folklor Vurğunu Əzizə Cəfərzadə və Aşıq Yaradıcılığı* (Məhəmməd Məmmədli), *Əzizə Cəfərzadə Yaradıcılığında Qarabağın Tarixi, Ədəbi və Sosial-Mədəni Mühiti* (Pərvanə Bayram), *Əzizə Cəfərzadənin Tarixi Nəsrində Mühit, Şəxsiyyət və Bədii Həqiqət (Vətənə qayıt Romanı Əsasında)* (Asifə Telmanqızı), *Dirilik - Əqidə Uğrunda Çarpışmaqdan İbarətdir (Əzizə Cəfərzadə və Onun Gülüstan"dan Öncə Romanı)* (Səadət Kərimi), *Nəsr Nəhənginin Bayatı Sevdası* (Kəmalə İslamzadə), *Əzizə Cəfərzadənin Bədii Nəsrində İncə, Ritual və Ovsunlar* (Gülsümxanım Həslova), *Əzizə Cəfərzadənin Aləmdə Səsim Var Mənim Romanında Janr Transformasiyası, Bədii Detal və Folklor Yaddaşı* (Samirə Məmmədli), *Əzizə Cəfərzadənin Qobustan Çökəklərində Romanında Mövzu, Problem, Struktur, Dil və Üslub Xüsusiyyətləri* (İlahə Dadaşova), *Əzizə Cəfərzadə Nəsrində Tarixi Mühit və Şəxsiyyət* (Ayna Babazadə) başlıklı incelemelerdir.

Yazarın Bilimsel Eserlerinin Yeniden Yayımlanması

2021 yılında yazarla ilgili yapılan projelerden biri de bilimsel eserlerinin yeniden yayımlanmasıdır. Klasik edebiyat uzmanı olan Azizə Caferzadə Azərbaycan klasik edebiyatını araştıran eserler yazmıştır. Klasik şairlerin şiirlerini Sovyet döneminde neşretmiş, onları kaybolmaktan kurtararak bu eserlerin ve müelliflerinin tanınmasını sağlamıştır. Bir taraftan hikâye, poez ve romanlarında klasik şairleri tanıtırken diğer taraftan bilimsel makale ve kitaplarıyla, gazete ve dergilerdeki yayınlarıyla klasik edebiyatın yaşatılmasına hizmet etmiştir. Yazar, sadece klasik şairleri değil halk şairlerini ve halk edebiyatını da tanıtan, okurlarına yeni ufuklar açtıran eserler kaleme almıştır. Azərbaycan kadın şair ve yazarları, aşıkları ile ilgili

çeşitli toplu ve ansiklopediler tertip eden yazar, kadın edebiyatının da önemli araştırmacılarından.

Yazarın bilimsel eserlerinden biri, 1971 yılında Kiril alfabesiyle hazırlanmış olduğu 19. yüzyılda yaşamış Karabağlı şair Fatma Hanım Kemine isimli divan şairinin biyografisinden ve eserlerinden bahseden kitaptır. Bu eser 2021 yılında Türkiyeli araştırmacı, Eski Türk Edebiyatı uzmanı Doç. Dr. Ömer Bayram'ın editörlüğünde neşre hazırlanmıştır.

Yazarın klasik edebiyatla ilgili 4 kitabı daha aynı araştırmacı tarafından yayına hazırlanmaktadır. Bunlar daha önceden Kiril harfleriyle basılmış olan Mücrim Kerim Vardani'nin *Sünbülüstan Kasidesi* (1978), *Her Budagdan Bir Yarpag* (1983), *Şirvanın Üç şairi* (1976) ve *Abdulla Padarlı Seçilmiş Şeirleri* (1979) adlı eserlerdir.

Sonuç olarak yazarla ilgili son yıllarda yapılmış olan çalışmaları şöyle özetlemek mümkündür:

Doğumunun 100. yılında yazarın arşivi tam olarak incelenmiştir. Bütün yazarlık faaliyetleri, hikâye, uzun hikâye, romanları derlenip tasnif edilmiş, elyazmasındaki eserlerinin birçoğu Kiril alfabesinden Latin alfabesine çevrilip bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

Yazarın bütün hikayeleri ilk defa sistematik ve kronolojik biçimde tasnif edilmiş ve tam halde 2 cilt dahilinde (VIII-IX. ciltlerde) incelemeyle birlikte yayımlanmıştır.

İlk defa bütün povestleri (uzun hikayeleri) aynı şekilde tasnif edilerek sistematik ve kronolojik esaslı (X-XI-XII. ciltlerde) incelemeyle birlikte yayımlanmıştır.

Sovyet Döneminde sansürden geçemediği için yayımlanmayan *Gobustan Çökeklerinde* romanı ilk defa elyazması ve daktilo yazısı karşılaştırılarak neşre hazırlanmış ve (I. ciltte) basılmıştır.

Yazarın roman ve hikayelerinin bir kısmı seçilmiş eserler serisinin dışında da müstakil kitap olarak basılmıştır. *Natavan Haqqında Hekayeler*, *Anamın Nağılları*, *Qobustan Çökeklerinde*, *Xezerin Göz Yaşları*, *Bir Sesin Faciesi*, *Bakı-1501*, *Bela vb.* bunlardandır.

Çocuk edebiyatı alanında önemli edebî ve bilimsel çalışmaları, tercüme ve tanıtımları bulunan yazarın bütün çocuk hikâyeleri *Uşaq Hekayeleri* adıyla ayrı bir kitap halinde basılmıştır.

Folklor araştırmaları ile ilgili çalışmalarının bir kısmı kitap olarak hazırlanmıştır.

100 yıllık Azerbaycan edebiyatı, kültür ve medeniyet tarihi açısından önemli olan ve çok az bir kısmı çeşitli gazete ve dergilerde basılmış olan bütün anı yazıları bir kitap halinde bir araya getirilerek basılmıştır.

Dünyanın 21 ülkesine yaptığı gezilerin yazıları tasnif edilerek 2 cilt halinde yayımlanmıştır.

Yazarın şahsi hayatı, sanatı ve çalkantılarla dolu 20. yüzyılın özellikle son dönemleriyle ilgili birçok ayrıntının, tarihe tanıklık eden önemli görüş ve düşüncelerinin, yaşanan olaylar hakkındaki yorumlarının yer aldığı günlükleri de yayına hazırlanmaktadır.

Azize Caferzade'nin edebî mirası neredeyse yayımlanıp tamamlanmak üzeredir. Bilimsel mirasının büyük bir kısmı tasnif edilerek yayımlanmayı beklemektedir.

Yazarın, dünyanın birçok ülkesindeki meslektaşlarına, okurlarına gönderdiği ve onlardan aldığı mektupları vardır. Elyazması halinde bulunan bu mektupların da kısa zamanda bilgisayar ortamına ve Latin alfabesine aktarılarak incelenmesi gerekmektedir.

Ayrıca yazarın gazete ve televizyonlardaki yoğun faaliyeti ve bu alandaki eserleri de aynı titizlikle tasnif edilip yayımlanmayı beklemektedir.

Yazarın bütün bu faaliyetleri araştırılıp kitap halinde yayımlandıktan sonra bir buz dağı görünümündeki çok yönlü Azize Caferzade sanatıyla ilgili bütün hususlar ortaya çıkacaktır. Böylece, Azerbaycan kültür ve edebiyatında önemli bir yeri olan bir şahsiyet, her yönü ile yetişmekte olan nesillere tanıtılmış olacaktır.

AZERBAYCAN

EDEBİYATININ USTA KALEMİ

AZİZE CAFERZADE

Parvana BAYRAM

Doç. Dr. Parvana (Pervane) Bayram, Azerbaycan doğumludur. 1997 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olmuştur. 1999 yılından itibaren Türkiye ve Azerbaycan'daki çeşitli üniversitelerde görev yapan Parvana Bayram, hâlen Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışıyor. Anadolu ve Azerbaycan sahası Klasik Türk Edebiyatı, Tasavvuf Edebiyatı, Edebiyat Tarihçiliği, Çağdaş Azerbaycan ve Türk Dünyası Edebiyatı üzerine çalışmalar yapmaktadır.

O, Türk dünyasının önemli aydınlarından ve tarihi roman yazarlarından Prof. Dr. Azize Caferzade'nin doğumunun 100. yılında, yazarın Ev Müzesi yönetimi tarafından şimdiye kadar 14 cildi yayımlanan Seçilmiş Eserleri'nin hazırlanması projesinde de görevlidir. Parvana Bayram'ın yayımlanmış olan Azize Caferzade, Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Hikayelerinin İncelenmesi (Akçağ Yay. 2013), Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, İsmail Hikmet Ertaylan I-II.cilt (Akçağ Yay. 2013) kitapları vardır. Ayrıca o, Əzizə Cəfərzadə, Seçilmiş Əsərləri 1, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14. ciltlerin editörlüğünü; 8, 10 ve 13. ciltlerin Ön Söz yazarlığını yapmış; yazarın Uşaq Hekayələri'ni (Elm və Təhsil Yay. 2021) yayına hazırlamıştır.

Elinizdeki kitapta Azize Caferzade'nin hikâye, uzun hikâye ve romanları, gezi yazılarıyla ilgili incelemeler bulunmaktadır. Yazarın eserlerindeki klasik Azerbaycan şair ve yazarlarıyla ilgili etkileşimleri inceleyen araştırmalara da kitapta yer verilmiştir.

Kurgan Edebiyat

